

ભારતીય સંસ્કારો

અને

તેણું

ગુજરાતમાં

મનવલરૂઢી

દ્રુપદીય

શ્રી. શ્રી. શ્રી.

ગુજરાતી

સાહિત્ય

પરિષદ

મુંબઈ

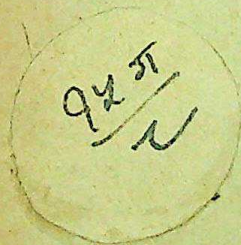
કક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન ૧૯૪૧

ભારતીય સંસ્કારો

અને

તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ

શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : મુંબઈ

आश्म

पुस्तक संख्या.....

१५५

पञ्जिका संख्या.....

२६०१५

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

२६०१५

१२ ग	
२६०१५	
२६०१५	
२६०१५	
२६०१५	

स्वाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

8-31-8231 11/11/1911

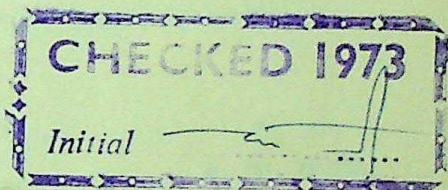
કલ્કત્તા વસનતી માધ્યમથી વ્યાખ્યાન ૧૯૪૬

ભારતીય સંસ્કારો

અને

તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ

શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

પ્રકાશક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તરફથી

ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ

૧૯૫૦

प्रकाशक

मुजराती साहित्य परिषद् तरङ्ग

प्रो. नयनतट्टण्डु ड. द्वे

भारतीय विद्या भवन

आपाठी रोड, मुंबई नं. ७

प्रथम आवृत्ति

सं. २००६

* * *

सन् १९५०

प्रत ५००

७

किंमत इपिया साडापांच

मुद्रक

मखिलास पु. भिस्त्री, जी. अ.

आदित्य मुद्रणालय

रा. म. म. ड. ... अ. म. ड. वा. ड.

પ્રસ્તાવના

શ્રી ભાઈ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીની આ વ્યાખ્યાનમાળાની

પ્રસ્તાવના લખતાં મને આનંદ થાય છે. ગુજરાતના આ પ્રખર ઇતિહાસકારના ઊંડા અને વિશાળ અભ્યાસને પરિણામે જે આપણને મળે છે તે ઘણું જ ઉપયોગી અને વિચારણીય હોય છે. આ વ્યાખ્યાનો પણ એ જ પ્રકારનાં છે.

જ્યારે આપણી ભાષાઓમાં સાહિત્ય અને સંશોધનનાં પુસ્તકોની ઘણી જરૂરિયાત છે ત્યારે આ પુસ્તક અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શન જરૂર આપશે.

મુંબઈ

૧૯-૩-૫૦

લી.

ક. આ. મુનશી

આમુખ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના આમંત્રણને માન આપી ૧૯૪૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં મેં જે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં તે આ છાપ્યાં છે. આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરતી વખતે જે વક્તવ્યવિષયને અહીં વિસ્તાર કર્યા વગર યથાસંભવ સ્કૂટ કરવાનું પ્રધાન લક્ષ્ય રાખેલું એટલે પાંચેય દિવસ એક કલાક કરતાં વધારે વખત બોલવા છતાં અહીં જે છાપેલ છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલું પણ નહિ બોલી શક્યો હોઉં એમ ધાઈ છું. છતાં ઘણું સ્થળે સંક્ષેપ કરવો પડ્યો છે.

જોકે આ વ્યાખ્યાનોમાં કાંઈ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, કલાઓ કે સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉકેલવાનો ઉદ્દેશ નથી રાખ્યો પણ ભારતીય સંસ્કારોનું સ્વરૂપ નિરૂપતાં એ સંસ્કારોને ઘડનારાં અંગો તરીકે ધર્માદિ વિષયોનો ઇતિહાસ આવશ્યકતા પૂરતો અવલોકવો પડ્યો જ છે; માનવઅંતઃકરણને જેમ શુભસંસ્કારો સંસ્કારીને ઊજવલ કરે છે; તેમ અજ્ઞાન, વહેમ, પૂર્વગ્રહો વગેરે અશુભ અથવા કુસંસ્કારો અંતઃકરણમાં ઝાંખપ લાવે છે. એટલે કુસંસ્કારોની ચર્યા વગર સંસ્કારોનો ઇતિહાસ અધૂરો જ રહે એમ ગણીને છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં છેક વૈદિકકાળથી આજ સુધી ભારતીય જનતાના જીવનમાં દેખાયલા કુસંસ્કારોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કર્યું છે.

આ વ્યાખ્યાનો ૧૯૪૬ માં તૈયાર કર્યાં પણ તે વખતે મુંબઈમાં હુલ્લડ ચાલતું હોવાથી ૧૯૪૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં આપી શક્યો અને તે પછી છપાતાં બીજાં ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં.

આ ત્રણ-ચાર વર્ષના ગાળામાં ફરી ફરી વાંચતાં કવચિત્
ભૂળમાં ફેરફાર કર્યો છે ખરો પણ જે ખાસ ઉમેરવા જેવું નવું લાગ્યું
તે તે ટિપ્પણીઓમાં મૂક્યું છે.

છેવટ મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ આ વ્યાખ્યાનોના પ્રકાશન માટે
અશક્તિ દર્શાવી અને મને ફ્રટ આપી એટલે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ
દ્વારા આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું છે.

આ વ્યાખ્યાનો આપવા માટેના આમંત્રણથી આરંભી આ
રીતે પ્રકાશિત કરાવવામાં ગુ. સા. પ. ના હાલના પ્રમુખ
શ્રી. ડૉ. ક. મા. મુનશીનો મારા ઉપર અનેકવાર ઉપકાર થયો છે.

વીલેપાલે }
ચૈત્ર ૨૦૦૬ }

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

વિષયાનુક્રમણિકા

૧. વ્યાખ્યાન પહેલું :

પૃ. ૧ થી ૮૧.

ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદય અને વિકાસ

સંસ્કાર શબ્દના અર્થનો વિચાર, ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદય - પ્રાગૈતિહાસિક કાળ, સિન્ધુસંસ્કૃતિ, ઋગ્વેદના સમયની સ્થિતિ, ઋગ્વેદ પછીનો સમય, ઔપનિષદ કાળમાં કેળવણીની સ્થિતિ, ઔપનિષદ કાળમાં યજ્ઞાત્મકકર્મ અને જ્ઞાનનો વિવેક, ઔપનિષદ ઋષિઓની અધ્યાત્મ જિજ્ઞાસા, ઔપનિષદ જ્ઞાન માટેની સાધનસંપત્તિ, માનસવિજ્ઞાન, કર્મવાદ, સૃષ્ટિપ્રક્રિયા, સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ, આત્મા અને બ્રહ્મનો અભેદ, મુક્તિવિચાર.

૨. વ્યાખ્યાન બીજું :

પૃ. ૮૨ થી ૧૪૮

ભારતીય સંસ્કારોનો વિકાસ (ચાલુ)

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનાં અર્પણો, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ઉદય સમયની સામાજિક સ્થિતિ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, બુદ્ધનો ઉપદેશ, બુદ્ધે કરેલું બ્રાહ્મણમાન્યતાનું ખંડન, બૌદ્ધધર્મને મળેલો વારસો, જૈનધર્મનું વિશિષ્ટ અર્પણ, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા, વર્ણોનાં ભિન્નભિન્ન કર્મો, લગ્નવ્યવહાર, મહાયજ્ઞો, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમો, મહાભારત રામાયણ, ભક્તિ અને યોગ.

૩. વ્યાખ્યાન ત્રીજું :

પૃ. ૧૪૯ થી ૨૦૬

વિવિધ સંસ્કારોનો સમન્વય અને ભારતીય સંસ્કૃતિના
મૂર્તિ આવિષ્કારો

ભગવદ્ગીતા-કર્મયોગ, યોગ મનોનિગ્રહરૂપ, ભક્તિયોગ,
જ્ઞાનયોગ, ગીતાનો સમન્વય. ભારતીય સંસ્કૃતિના
આવિષ્કારો, જ્યોતિષ અને આયુર્વેદ, દર્શનો, કલાઓ
સાહિત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ખીજી કળાઓ,
ભાગવતપુરાણ, શંકરાચાર્ય, પૂર્વધર્મ, ભારતીય
સંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૪. વ્યાખ્યાન ચોથું :

પૃ. ૨૦૭ થી ૨૫૮

ભારતીય સંસ્કારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ

પ્રાગૈતિહાસિક કાળની નિશાનીઓ, પ્રાચીન જાતિમિશ્રણો
અને જાતિભ્રમણો; ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારોનો
અવતાર કયારે ? કેટલો ? વૈદિકસંસ્કારોનો અવતારક્રમ
બૌદ્ધ અને જૈન અવતરણ, વર્ણાશ્રમધર્મ અને ધર્મ-
શાસ્ત્રોની અસર, શીલ, સહિષ્ણુતા, વિજ્ઞાનસંસ્કાર,
ભક્તિમાર્ગ, શાક્તમાર્ગ, સૂર્યપૂજન, યોગમાર્ગ, દર્શનો,
સંસ્કૃત સાહિત્ય, ચિત્રકલા, શિલ્પ સ્થાપત્ય, શાંકરવેદાંત
અને ભાગવત, ગુજરાતમાં સન્ત પ્રણાલી.

૫. વ્યાખ્યાન પાંચમું :

પૃ. ૨૫૯ થી ૩૦૪

કુસંસ્કારોનું આક્રમણ

કુસંસ્કારો-વહેમે વૈદિકકાળમાં, ભારતીય વહેમેનો ગુજરાતી અવતાર, રાજસ અને તામસ તપ, વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજા, યોગ અને સિદ્ધિ, ભક્તિમાં પેઢેલા કુસંસ્કારો, ગુરુભક્તિ, મૂર્તિપૂજા, ઔદ્ધસંધની અધોગતિ, લાગની અધોગતિ, શાકત વામમાર્ગ, સાંપ્રદાયિક વાડાઓ, અહિંસાની વિડંબના, તીર્થયાત્રા, વર્ણુશ્રમની છિન્નભિન્નતા, અસ્પૃશ્યતા, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, કર્મવાદ, ખોટી રૂઢિઓ, વિદ્વાકલાની અધોગતિ, કેળવણીની સ્થિતિ, ભારતીય શુદ્ધિની અધોગતિ.

ઉપસંહાર

પૃ. ૩૦૫ થી ૩૧૯

આધુનિકયુગના મહાપુરુષો-રામમોહનરાય, દેવેન્દ્રનાથ, ગુજરાતના સુધારકો-દુર્ગારામ મહેતાજી, કવિ નર્મદ, કરસનદાસ વગેરે, ધાર્મિક ઉપદેશકો-દયાનાંદ સરસ્વતી, ગુજરાતના સુધારા સામે સંરક્ષક પ્રવૃત્તિ, આધ્યાત્મિક ધાર્મિક સંસ્કારોનું જીવંતુ પ્રાચીન ઝરણુ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, મહાત્મા ગાંધી.

અશુદ્ધિ—મુદ્રણદોષ આદિ કારણોથી કેટલીક અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે, પણ સુઝ વાંચનાર જાતે સુધારી લેશે એવી આશા સાથે શુદ્ધિ-પત્રક આપવાનો શ્રમ ન લેવા માટે ક્ષમાયાચના કરું છું.

કે. કે.

ભારતીય સંસ્કારો
અને
તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ

२।७७
३ २
भाष
विवि
३ ३
मह
गुण
गयो
यय

सं
अं
पर्या
' स
करी

विव

વ્યાખ્યાન પહેલું

ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદય અને વિકાસ

ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનામાં રાજ્યોની વંશાવળીઓ, રાજ્યોની એકબીજા સાથેની લડાઈઓ અને સંધિઓ, રાજવંશોની કે રાજ્યતંત્રોની ઉથલપાથલો અને એમાં ઓછો વધુ ભાગ લેનારાં માણસો વગેરેનું સ્થાન ગૌણ બનીને પ્રગ્નજીવનનું સ્વરૂપ અને તેમાં વિવિધ કારણોથી થયેલાં પરિવર્તનોને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. જો કે કાલાનુક્રમરૂપ ઇતિહાસનું અસ્થિર્થિજ્ઞ રાજવંશાવળી વગેરેની મદદથી જ તૈયાર થઈ શકે છે, એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. પણ યુગરાતનો એ રાજવંશાવળીસંબદ્ધ સ્થૂળ ઇતિહાસ ઠીક ખેડાઈ ગયો છે એટલે આ પ્રસંગે ભારતીય જીવનના પ્રાણભૂત સંસ્કારોની ચર્ચાને આ વ્યાખ્યાનોના વિષય તરીકે રાખેલ છે.

સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર એ બે શબ્દો અનન્યાર્થ છે. પ્રાચીનોએ સંસ્કૃતિ શબ્દનો બહુ વ્યવહાર નથી કર્યો. આપણે આધુનિકા અંગ્રેજી ‘કલ્ચર’ (culture)ના અને ફ્રેટ્લીક વાર ‘સીવીલીઝેશન’ના પર્યાય તરીકે એ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પણ પ્રાચીનોએ ‘સંસ્કાર’ શબ્દનો ઘણો અને એક કરતાં વધારે અર્થમાં ઉપયોગ કરીને એને મહાર્થવાહક બનાવ્યો છે.

સંસ્કાર શબ્દના બે મુખ્ય અર્થનો હવે વિચાર કરીએ.

(૧) યોગસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં સંસ્કાર શબ્દનું નીચે કહેલું વિવરણ મળે છે. “કિલ્લષ્ટ અને અકિલ્લષ્ટ એ જાતની વૃત્તિઓ છે. આ

વૃત્તિઓ વડે તે તે જાતના સંસ્કારો જન્મે છે અને સંસ્કારોથી પાછી વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. આ રીતે વૃત્તિ અને સંસ્કારનું ચક્ર હમેશાં ચાલ્યા કરે છે. ” (યો. સૂ. ૧-૬) અહીં સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ આધુનિક માનસશાસ્ત્રના Dispositions & Traces જેવો છે. અને યોગના સંસ્કારપિંડમાં આ રીતે બુદ્ધચાત્મક (Cognitive) પ્રયત્નાત્મક (Conative) અને સુખદુઃખાદિ ભાવાત્મક (affective) ત્રણેય જાતનાં વલણો (Traces)નો અને મન ઉપર પડતી છાપ (impressions) જેવા અર્થનો પણ સમાવેશ થાય છે. આપણે વલણ અને ટેવના અર્થમાં સંસ્કાર શબ્દને વાપરીએ જ ધીએ. બૌદ્ધ પ્રતીત્યસમુત્પાદવાદમાં સંસ્કાર અને મળતા પણ જરા સંકુચિત અર્થમાં વપરાયો છે.^૧ વળી યોગભાષ્યમાં સંસ્કાર એ જાતના ગણ્યા છે,^૨ (૧) વાસનારૂપ અને (૨) ધર્માધર્મરૂપ. સંસ્કાર શબ્દનો આ વાસના અર્થ પણ લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત છે. શુભ કે ઉંચા સંસ્કારો ઉંચે લઈ જાય છે અને અશુભ કે હલકા સંસ્કારો નીચે દોરી જાય છે એ સામાન્ય અનુભવની વાત પણ યોગભાષ્યમાં કહી જ છે. અહીં આ શુભાશુભ ભેદ સ્વીકારીને સંસ્કારોની ચર્ચા કરી છે.

સંસ્કાર શબ્દના ઉપર જે છાપ; વલણો અને વાસનારૂપ અર્થો કહ્યા તેથી જુદો ઝોપ-પોલીશ જેવો અર્થ પણ સંસ્કાર શબ્દનો છે. ધાતુઓના વાસણને ઝોપ આપવાની ક્રિયાને સંસ્કાર કહી શકાય. પણ હવે શિષ્ટવ્યવહાર શું છે એ નોંધો.

“ સંસ્કાર એ રીતે થાય છે. (૧) ગુણધાન વડે અને (૨) દોષાપત્ત્યનથી ” એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. અને એ બેય પ્રકારના સંસ્કાર માટે એ શાંકર વચન ઉપર ટીકા કરતાં વાચસ્પતિ મિશ્ર

૧ જુઓ વ્યાખ્યાન ખીજી.

૨ યોગશાસ્ત્રોક્ત સંસ્કારની ચર્ચાના વિવરણ માટે જુઓ પ્રા. વિ. પાઠકનુ ધી હેયપદ્મ ઓફ યોગ પ્ર. ૬

દાખલા આપે છે કે બીજાને રાનાં કુલમાં લાખતો રસ સીંચવાથી એ સંસ્કાર પામેલાં કુલમાંથી લાખ જેવા રંગનું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ થયો ગુણાધાનથી સંસ્કારનો દાખલો. અને મેલા અરીસાને ઈંટ વગેરેના ચૂર્ણથી ઘસીને સાફ કરવાથી અરીસો ચળકાટ મારે છે એ દોષાપનયનથી સંસ્કારનો દાખલો. પહેલો દાખલો સાચો છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. પણ સંસ્કાર શબ્દનો આ ગુણાન્તરાધાન અર્થ આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨ ચરકે પાણી, અગ્નિ વગેરેને ગુણાન્તરાધાનનાં સાધનો ગણ્યાં છે અને અગ્ન્યાદિથી ગુણાન્તરાધાન આધુનિક વિજ્ઞાનને માન્ય છે જ. હુંકામાં ગુણાધાનદ્વારા અને દોષોને દૂર કરીને એમ એ રીતે જડ વસ્તુઓને સંસ્કારી શકાય છે, એટલું જ વક્તવ્ય છે.

સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે જડ વસ્તુના સંસ્કારનો દાખલો લીધો છે, પણ પ્રસ્તુત તો છે મનુષ્યના સંસ્કારનો વિચાર. જે કે શરીરની સ્નાનાદિથી શુદ્ધિ માટે પણ શરીરસંસ્કાર જેવો શબ્દ વપરાય છે. પરંતુ અહીં તો સંસ્કારથી મનુષ્યનાં મન, શુદ્ધિ, લાગણી, અહંકાર વગેરેનાં ઓપ-ફેળવણી—ખીલવણી ઉદ્દિષ્ટ છે. પ્રાચીન વચન જન્મના જાયતે શ્લોક: સંસ્કારૈર્દ્વિજ ઉચ્યતેમાં જન્મથી માણસ દિજ નથી પણ સંસ્કારથી જ દિજ થાય છે; બીજો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહેલું છે.

આ વચનમાં સ્મૃત્યુક્ત ઉપનયનાદિ સંસ્કારો—એ માટેના શાસ્ત્રોક્ત વિધિઓ જ વિવક્ષિત છે, એમ નહિ પણ ઉપનયનાનન્તર પ્રાપ્ત બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાર્જન પણ વિવક્ષિત છે એમ ગણીએ; મતલબ કે એ પ્રાચીન વચનને, વિશાળ દૃષ્ટિથી, મનુષ્યાદિના એત-

૧ જુઓ બ્ર. સૂ. ૧-૧-૪ ઉપરનું શાંકરભાષ્ય તથા તે ઉપરની ભામતી.

૨ જુઓ ચરક વિ. અ. ૧.

સંસ્કારો દિ ગુણાન્તરાધાનમુચ્યતે । તે ગુણાસ્તોયાગ્નિસન્નિકર્ષ
શૌચમન્યનદેશકાલવાસનમાવનાદિભિઃ કાલપ્રકર્ષમાજનાદિભિશ્ચાધીયતે ।

દ્વિપદ સમગ્ર નિરૂપણને ધ્યાનમાં લઈને જોઈએ તો, એનું એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે પશુ અથવા પામર છે અને સંસ્કારથી એ સાચું—મનુષ્યત્વવાળું માણસ—સંસ્કારી મનુષ્ય થાય છે. સંસ્કાર શબ્દનો આ અર્થ અંગ્રેજી ‘કલ્ચર’ની વિવક્ષાની સદૃશ છે. અંગ્રેજી ‘કલ્ચર’ શબ્દનો ઘણીવાર બાલ સાધનો અને સગવડોના ઉત્કર્ષના અર્થમાં પણ ઉપયોગ થાય છે. એ ગમે તેમ હો અહીં એનો વિચાર પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો સંસ્કાર શબ્દને વળગીને ચર્ચા કરવાની ધારણા છે.

સંસ્કાર શબ્દની આટલી ચર્ચાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે સંસ્કાર શબ્દનો જે ઓપ—પોલીશ અર્થ છે તે બાલ સાકસુકીને નહિ પણ માનવ અંતરના ઓપને—ચળકાટને લક્ષ્ય કરે છે. જેથી માણસની રહેણીકરણી, લાગણી, બુદ્ધિ, અર્થ સમાજમાં દીપી ઉઠે. ખીલ રીતે કહીએ તો જે કેળવણીથી માણસમાં સમાજહિતલક્ષી અને આધ્યાત્મિક ગુણો વધે એનું નામ સંસ્કાર. શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ દોષાપનયનની અથવા ગુણાધાનની એમ બેમાંથી એકની નહિ પણ દોષાપનયન અને ગુણાધાન બેયની શુભ સંસ્કારમાં આવશ્યકતા છે. અહીં દોષો એટલે માનવજીવનના મૂળમાં વળગેલી પશુ સામાન્ય સ્વાભાવિક વાસનાઓ—જેમાં મુખ્ય છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ અને ભય તથા અનેક પેઢીઓની અવિદ્યા—ભય—રાગદ્વેષાદિપ્રેરિત પ્રવૃત્તિઓથી લોહીમાં રૂઢ થઈ ગયેલી પામરજન સામાન્ય આદતો. આ દ્વિવિધ દોષોનું અપનયન તે દોષાપનયન. અને ગીતામાં દૈવી સંપત્તિમાં ગણવેલ છે તે અને તત્સદૃશ ગુણોનું આધાન તે ગુણાધાન. આ પ્રકારનું દોષાપનયન અને ગુણાધાન એનું નામ સંસ્કાર એટલી આદર્શ સંસ્કારની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાથી સંતોષ માનીને આગળ ચાલશું. આ પ્રકારના સંસ્કાર એ શુભ સંસ્કાર અને શુભ સંસ્કાર માટે જ અહીં સંસ્કાર શબ્દ વાપર્યો છે, ન્યારે અશુભ સંસ્કારને કુસંસ્કાર કહીયું.^૧

૧. કુસંસ્કારની ચર્ચા હલ્લા આખ્યાનમાં કરી છે.

માનવચિત્તના વિકાસની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાને અનુસરી સમાજમાં ભિન્ન સંસ્કારી વ્યક્તિઓ, વ્યક્તિમાં પણ શુભાશુભનું મિશ્રણ તથા શુભ સંસ્કારમાં પણ ઉચ્ચાવય ભૂમિકા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ પ્રજાના શ્રેષ્ઠ વિચારકો અને દ્રષ્ટાઓનો તો ઉચ્ચતમ સંસ્કારોને આદર્શ તરીકે સ્થાપવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન હોય છે. ભારતીય સંસ્કારોના દ્રષ્ટાઓનું ક્યાં લક્ષ્ય હતું એ જાણવાનો આપણે આ વ્યાખ્યાનોમાં યત્ન કરશું.

આ રીતે સંસ્કારનો અર્થ કરતાં વ્યક્તિના સંસ્કારનો જ અર્થ નીકળે છે. પ્રાચીનોના ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર વિચારમાં એ જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી નહિ પણ દેળવણીથી કાઢી પણ વ્યક્તિના ચિત્તને ઝોપ જરૂર મળે છે, પણ એ ઝોપ ઘણા-ખરા લોકોના જીવનમાં તો બાહ્ય જ રહે છે, અંતરમાં ઉંડો નથી જતો. પણ તીવ્ર સંવેગયુક્ત કાઠક વ્યક્તિઓના ચિત્તના સર્વ પ્રદેશમાં ઝોપ ઉંડો ઉતરી જાય અને ચિત્તની સર્વ ભૂમિકાને અજવાળે એમ પણ બને છે. પછી એવી વ્યક્તિઓએ આપેલી દેળવણીથી, તેઓના ચારિત્રના દાખલાથી તથા કાંઈક વારસાના બળથી તેઓની પ્રજામાં એ સંસ્કારો થોડે ઘણે અંશે ઉતરે છે.

કેટલીક પેઢીઓ સુધી મનની આવી સ્થિતિ જે સમાજમાં ઉતર્યા કરે અને દેળવાયા કરે તેમાં પછી એ સ્વભાવરૂપ બની જાય ત્યારે એને આપણે તેને સમાજના સંસ્કારો કહીએ છીએ. આમાં સંસ્કાર શબ્દના દેળવણી-ઝોપ અને ટેવ બેય અર્થ સમાઈ જાય છે.

હવે મનુષ્યજીવનમાં ફેરફાર એ રીતે થાય છે. એક તો પરિસ્થિતિના દબાણથી અને બીજું મનુષ્યોના પુરૂષાર્થથી. જીવનને ટકી રહેવા માટે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફાર પ્રાણીમાત્રના જીવનમાં થયા કરે છે, અને મનુષ્ય પણ, ભૌતિકવિજ્ઞાન યથાર્થ રીતે કહે છે તેમ એક પ્રાણીજાતિ છે. એટલે મનુષ્યના જીવનમાં પણ પરિસ્થિતિને અનુસરીને ફેરફારો થાય છે. અને આ હકીકત ઉપર વધારે પડતો

ભારતીય સંસ્કારો

ભાર દેનારા અકલ જોવા ઇતિહાસકારોએ ભૂમિરચના વગેરે પરિસ્થિતિને ઇતિહાસનું નિયામક તત્ત્વ ગણેલ છે. પણ આ પરિસ્થિતિના દબા-
ણથી થતા ફેરફારને સંસ્કાર નહિ કહેવાય. સંસ્કારો માણસે
પ્રયત્નપૂર્વક સમજીને પોતાનાં મન, બુદ્ધિ વગેરેને આપેલી ફેળવણીને
જ કહી શકાય. એક વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરે તો પોતાની પામરતા ટાળીને
સંસ્કારિતા મેળવી શકે. જૂના સંસ્કારોમાં ફેરફાર કરીને નવા-ઉચ્ચતર
સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરી શકે અને એથી ઉલટું પ્રમાદથી પોતાના ઉચ્ચ
સંસ્કારને છોડીને પામરતાના ગર્તમાં પડી શકે. માટે મહાભારતમાં
આસજીએ કહ્યું છે કે:—

પ્રમાદં વૈ મૃત્યુમહં બ્રવીમિ

અપ્રમાદમમૃતત્વં બ્રવીમિ ।

‘પ્રમાદને હું મૃત્યુ કહું છું અને અપ્રમાદને હું અમરતા કહું
છું.’ અને સંસ્કારિતા એ જ માનવજીવનની અમરતા. અને આ
અમરતા વ્યક્તિજીવનમાં મર્યાદિત રહે એવો કોઈ નિયમ નથી. જ્યારે
કોઈપણ પ્રગ્નતા સમર્થ અને પ્રતિભાશાલી દ્રષ્ટાઓ અપૂર્વ આર્ષ-
દષ્ટિથી માનવજીવનને અજવાળે અને ઉચ્ચતર કરે એવાં આધ્યાત્મિક
ધાર્મિક, શીલવિષયક અને સૌન્દર્યવિષયક સત્યોનું દર્શન કરીને
સંસ્કારનો એક આદર્શ ઊભો કરે અને તદ્દનુસાર ફેળવણી આપીને
જનતાને પામરતામાંથી ઉદ્ધારી સંસ્કારી જીવનને માર્ગે દોરે અને
એવા સંસ્કારી જીવનની નવી દષ્ટિરૂપ શીલસુદૃષ્ટી અનુપ્રાણિત
કવિઓ, કલાકારો, વિદ્વાનો અને વૈજ્ઞાનિકો જ્યારે અનેકવિધ વિદ્યાઓ
અને કલાકૃતિઓનું અમૃતપૂર્વ ભવ્ય સર્જન કરે ત્યારે એ સમગ્ર
સર્જનસમૂહને તથા એ સૃષ્ટિની અધિષ્ઠાનભૂત જીવનદષ્ટિને અનુસરતી
એ પ્રગ્નની જીવનચર્યાને સંસ્કૃતિ કહીએ તો ખોટું નહિ. કોઈ પણ
પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ જોટલી ઉન્નત અને ચિરંજીવ તેટલું તે પ્રગ્નનું
જીવન ચિરંજીવ. પણ પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિના આ સમગ્ર વિકાસમાં
પ્રાણુભૂત વસ્તુ તો વ્યક્તિગત સંસ્કારો છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

ન્યાયાન પહેલું

૯

જુદી જુદી પ્રજામાં જુદે જુદે કાળે પ્રગટ થયેલી સંસ્કૃતિ એકરૂપ નથી હોતી. ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાના સ્વભાવને તથા ઐતિહાસિક બળોએ ઉપજાવેલી વિશેષતાને અનુસરી જગતની મોટી સંસ્કૃતિઓ પોતપોતાની વિશેષતાઓ વાળી હોય છે.

અહીં એક જ દાખલો પૂરતો ગણ્યો છે. ગ્રીસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં વક્તૃત્વકલાનો, [Oratory). ઇતિહાસદૃષ્ટિએ, પ્રજા શાસનનો, તથા શરીર સૌન્દર્યની ભાવનાનો, જેવો વિકાસ થયો છે તેવો પ્રાચીન ભારતમાં નથી થયો. જ્યારે પ્રાચીન ભારતમાં અધ્યાત્મ વિદ્યાના, યોગના અને ભક્તિના તથા પાછળના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ધર્મર પ્રતિ પ્રેમના તથા માનવઆત્માની અમરતાના સંસ્કારો જેવા વિકસ્યા તેવા એ સંસ્કારો પ્રાચીન ગ્રીસમાં નહોતા વિકસ્યા.

વળી કુદરતનું કે મનુષ્યનું સર્જન સર્વકાળે એકરૂપ રહે એ તો સંભવિત જ નથી. જેમ રાષ્ટ્રોની અને પ્રજાઓની ઉન્નતિ અને અવનતિના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસમાં પણ વિકાસ, ઉન્નતિ વગેરે ક્રમે જોવામાં આવે છે. આ ચડઉતર ક્રમ એક કરતાં વધારે વાર ન થાય એવો પણ ઇતિહાસનો કોઈ નિયમ નથી. સંસ્કાર શબ્દના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે આટલું પૂરતું છે. સંસ્કારના માનસશાસ્ત્રીય વિશેષ પૃથક્કરણની અહીં આવશ્યકતા નથી.

‘ભારતીય સંસ્કારો’ એ શબ્દમાં ભારત દેશના મહાભારત સમયમાં સ્પષ્ટ વિકાસ પામેલા અને પાશ્વર્ય, ઔદ્ધ અને જૈન ત્રણે ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ જનોનાં જીવનને ઉજળાનારા સંસ્કારો એ ગતતો મર્યાદિત અર્થ સમાવવાની ઇચ્છા છે. છતાં પાશ્વર્યવિદ્યાના ગ્રન્થોમાંથી વિશેષ અવતરણો અને તત્ત્વદોહન જોવામાં આવે તો તેનું કારણ એટલું જ છે કે મને એવો વિશેષ પરિચય છે. બાકી મૂલ્યના તારતમ્યનું કારણ નથી. પછી આર્ય એટલે સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતપ્રાકૃતોત્થ ભાષાભાષી લોકોની સંસ્કૃતિથી ભિન્ન દ્રાવિડાદિ ઇતર સંસ્કૃતિઓનો

વિચાર કરવાની ધારણા નથી. આધુનિક હિન્દી દૃષ્ટિએ આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિક સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાં આવે તો તો મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને પણ ધ્યાનમાં લીધા વગર ચાલે નહિ. ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિના સંપર્કથી બેય સંસ્કૃતિઓ ઉપર જરૂર કેટલીક અસર થઈ છે. સંપર્ક પછીના કાળની આ દેશની કલા ઉપર જોઈ વિશેષ અસર થઈ છે પણ વિદ્યા અને ધાર્મિક આચારવિચાર ઉપર પણ થોડી અસર થઈ છે ખરી; છતાં આ વ્યાખ્યાનો માટે તો મુસ્લીમ સંસ્કારોની ચર્ચા દૂર જ રાખી છે.

ઉપર દોરેલી મર્યાદામાં રહીને ભારતીય સંસ્કારોની ચર્ચા કરવા અર્થે આ ઉપક્રમ છે. તેમાં ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદય, તેનો ક્રમશઃ વિકાસ, વિવિધ ભારતીય સંસ્કારોનો સમન્વય સર્જાઈને ભારતમાં ઉભો થયેલો સંસ્કારી જીવનનો આદર્શ, ભારતીય સંસ્કારોનો વિદ્યા ક્ષેત્રમાં આવિર્ભાવ, ગુજરાતમાં તેનું અવતરણ અને સમાજને શુભ સંસ્કારોના લાભો પૂરેપૂરા ન ભોગવવા દેતાર કુસંસ્કારોનું આક્રમણ જોટલા વિષયોની આ વ્યાખ્યાનો દ્વારા ચર્ચા કરવાની ધારણા છે. તેમાં ભારતીય સંસ્કારોના ઉદયની ચર્ચાનો આરંભ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ કરવો યોગ્ય છે.

ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદય

છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં મનુષ્ય વસ્તીનાં ચિહ્નો વિશે શોધખોળની પ્રવૃત્તિ ઠીક ઉત્સાહથી શરૂ થઈ છે. ભૂગર્ભવિદ્યાનો સિદ્ધાંત છે કે તૃતીય ભૂગર્ભયુગ પછીનાં પડો (Post tertiary formations) માં—લગભગ છેલ્લાં પચાસ હજાર વર્ષમાં માણસ જાતિની નિશાનીઓ મળે છે.^૧ તે પહેલાંતો માણસનું નામ નિશાન નથી મળતું. અને ઉપર કહેલા યુગનાં પ્રાથમિક દશાનાં માણસોની નિશાનીઓ આ દેશના ખીજા ભાગમાં તો પહેલાં મળી જ

૧. બુઓ ગુજરાત રીચર્ચ સોસાયટીના જર્નલ અં. ૪ અં ૪ માં ડી. એન. વાડીઆનો ગુજરાતના ભૂગર્ભવિકાસ ઉપર લેખ પૃ: ૨૧૫

છે. પણ ગુજરાતમાં એ હવે તો કીક પ્રમાણમાં મળવા માંડી છે. છેક ઈ. સ. ૧૮૬૩ થી મદ્રાસ ઇલાકામાંથી, કર્ણાટકમાંથી, મધ્ય-પ્રાન્તમાંથી, મધ્યહિંદમાંથી અને ગુજરાતમાંથી આ પ્રાચીન માણસનાં પથ્થરનાં હથિયારો મળ્યાં હતાં.

આ પ્રસ્તરયુગ સાધારણ રીતે બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. તેમાંથી પ્રાચીન પ્રસ્તરયુગ (Paleolithic age) નો માનવી જગતમાં જ્યાં હશે ત્યાં ઘણું કરી વિકાસની સમાન ભૂમિકામાં હોવાનો સંભવ તદ્દિદો માને છે. પણ આ પુરાણ માનવી વિશે એક જ વસ્તુ નોંધવાની છે અને તે એ કે માનવ જાતિમાં સંસ્કારના ઉદયનું પ્રથમ ચિહ્ન આ પ્રાચીનતર માનવીએ ગુફાઓમાં કે ખડકો ઉપર ચિત્રેલાં પશુ-ચિત્રોમાં મળે છે. પછી લગભગ ૧૪ હજાર વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલા નવપ્રસ્તરયુગ (Neolithic age) નાં માનવીઓમાંથી કાંઈક ટોળાં વર્તમાન હિંદી જનતામાંથી કેટલાંકનાં પૂર્વજ હોવાનો સંભવ છે. પણ અહીં જાતિવિષયક ઇતિહાસ વિચાર વિષય નથી. આ નવપ્રસ્તરયુગનાં માનવીની સંસ્કૃતિ પ્રાચીનતરથી ભિન્ન હતી. આ દેશનો આ માનવી બીજા દેશના એ યુગના માનવીથી બહુ ભિન્ન નહિ હોય. એ માણસો પોલીશ કરેલાં પથ્થરનાં હથિયારો વાપરતા. ઘણું કરી ચાકડા ઉપર ચડાવેલાં માટીનાં વાસણો બનાવતા. કાંઈક ખેતી કરતા હતા, ઘણું કરી જંગલી દાણા વીણી લાવીને એમાંથી થોડા વાડામાં નાખી ને ઉગાડતા હશે. અલગત તેઓના ખોરાકનો મુખ્ય આધાર તો શિકાર ઉપર જ હશે. યુરોપમાં ઝાડની છાલ, ઘાસ વગેરેમાંથી વસ્તુઓ બનાવવાની અને શ્વાન જેવાં પશુઓને પાળવાની કળા આ લોકોએ શોધી હતી.^૧ તો ભારતમાં પણ એ લોકોએ એ કળા શોધી હોવાનો સંભવ છે અને ઉપલબ્ધ પુરાવા એ સંભવનું સમર્થન કરે છે.

૧ બુઓ એચ. જી. વેલ્શનું આક્ટ લાઈન ઓફ હીસ્ટરી ૧૯૩૧. પૃ ૯

સિંધુ સંસ્કૃતિનો કાળ ઉપર કહેલા પ્રસ્તરયુગથી ને કે અર્વાચીન છે પણ સિંધમાં મોહેન્જોદરો અને ત્યાંથી ૪૦૦ માઈલ દૂર આવેલ પંજાબનું હરપ્પા એ એ પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળોએ થયેલ ખોદકામથી મળેલા અવશેષો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦-૩૫૦૦ ની આસપાસની સંસ્કૃતિને પ્રગટ કરે છે. અને એ રીતે જગતની બીજી ઇજિપ્ટ, એસીરીયા, મેસોપોટેમીયા વગેરેની અતિપ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની સમાન-કક્ષામાં સિંધુ સંસ્કૃતિને સ્થાપે છે.^૧ રંગીન માટીનાં વાસણો, ચિત્ર લિપિ વગેરે વડે ઇજિપ્ટ, સુમેર અને મીનોસની—પણ ખાસ તો સુમેરની સંસ્કૃતિને સિંધુ સંસ્કૃતિ મળતી આવે છે.

સિંધની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ આજના કરતાં એ વખતે ઘણી જુદી હતી. આજે એકલી સિંધુ નદી એ પ્રદેશમાં થઈને વહે છે. જૂના વખતમાં એ ઉપરાંત હદા એટલે ઋગ્વેદની સરસ્વતી જેમાં સતલજ પણ ભળતી હતી તે પણ સિંધમાં વહીને સમુદ્રને મળતી હતી.^૨ અને એ પ્રાચીન કાળમાં ઘણું કરી સિંધુના કે એની શાખાના કાંડા ઉપર જ મોહેન્જોદરો વસ્યું હતું.^૩ ને કે અત્યારે ત્રણ માઈલ છેટે છે. આ સ્થળના ખોદકામમાંથી ઘરો, રસ્તાઓ, કુવાઓ, ખાળકુવાનું પાણી જવાના રસ્તાઓ—ગટરો વગેરે સગવડોવાળું શહેર મળી આવ્યું છે.

૧ આ સિંધુસંસ્કૃતિ ઉપર તદ્દિદો તરફથી સામયિકામાં લેખો રૂપે તથા દળદાર સચિત્ર ગ્રંથો રૂપે પુષ્કળ સાહિત્ય ઇ. સ. ૧૯૨૪ થી લગભગ પ્રતિ-વર્ષ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. તેમાં પણ જોન માર્શલના મોહેન્જોદરો અને હન્ડસીવીલીઝેશન્સ, ઇ. જી. એચ. મેકેનું 'ઇર્ધર્ એકશકેવેશન્સ એટ મોહેન્જોદરો તથા હન્ડસીવીલીઝેશન [૧૯૩૫] વગેરે તો મોટા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો છે. આ પ્રગટ થયેલા સાહિત્યનો સાર ખેંચીને ડો. એ. એસ. પુસાલકરે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ભારતીય વિદ્યા ગ્રં. ૩ ભા. ૧-૨ અને ગ્રં. ૪ ભા. ૧, ૨ માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને અહીં એનો યથોચિત ઉપયોગ કર્યો છે.

૨ મોહેન્જોદરો અને હન્ડસીવીલીઝેશન પૃ. ૬ તથા મોડર્ન રીવ્યુ ઓગસ્ટ ૧૯૩૨ પૃ. ૧૫૩-૧૫૪.

૩ મેકે જી. રો. એ. સો, ૧૯૩૪ પૃ. ૨૯૭

ઉપર નીચે જુદા જુદા સમયના થયે છે. પ્રાચીનતમ થયે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦ કે ૩૫૦૦ નો છે. આ સિન્ધુ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો મોહેન્જોદરોમાં અને હરપ્પામાં સમાન રૂપમાં મળે છે. અન્તેમાં એક જ જાતની નગર રચના (Town planning) અને સ્થાપત્ય તથા ધાતુઓનાં હથિયારો અથવા એક જાતનું છે. અને આ સંસ્કૃતિ એક બીજાથી ચારસો માઈલ દુરે આવેલાં ગામોમાં જ પૂરાઈ રહી હોય એવી કલ્પના અંધ બેસતી નથી એટલે એ અધા પ્રદેશમાં સિન્ધુ સંસ્કૃતિ ફેલાયેલી હતી એમ જ માનવું યોગ્ય છે અને આ વિસ્તાર જોતાં એક તદ્દિદ કહે છે કે. “સિન્ધુ સંસ્કૃતિના પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ઇંગ્લેન્ડના પ્રાચીન રાજ્યના પ્રદેશથી અમલું અને ઘણું કરી સુમેર અક્કડના પ્રદેશથી ચાર ગણું હશે.”^૧

આ સિન્ધુ સંસ્કૃતિના લોકો ઘઉં, જવ વગેરે દાણાનાં ખેતરો રખેડતા : અંગ્રેજ કલ્ચરના મૂળ કુલ્તરનો અર્થ ખેડવું થાય છે અને ભટકતાં શિકારી ટોળામાં નહિ પણ ખેતી ઉપર આધાર રાખતી સ્થિર પ્રજામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ લોકો વળી પશુઓને ઉછેરતા, ઘોડાને પાળતા, કુતરાઓની મદદથી શિકાર કરતા, હાથીઓ પાસે ભાર ઉપડાવતા અને એ પેડાંવાળાં ગાડાંઓને બળદ જોડીને તેમાં મુસાફરી કરતા. કુહાડી, છરી, સોઈ, કરવત વગેરે તાંબાનાં અને કાંસાનાં એ વખતે બનાવતા. આક્રી ઘરમાં વપરાતાં વાસણો જુદી જુદી આકૃતિનાં પણ મોટે ભાગે માટીનાં વપરાતાં. જો કે તાંબા અને કાંસાનાં થોડાં, કદાચ મોંઘાં હોવાને લીધે, વપરાતાં ખરાં. હાથીદાંતનો વપરાશ ઘરકામની વસ્તુઓમાં થતો. એક પુરશી જેવું કાંઈકે અને બીજું ચાર પાયાના સ્ટુલ જેવું આસન વપરાતું. તાંબાની તથા માટીની દીવીઓ વપરાતી.

૧. ચામ્પડ—ન્યૂ લામ્પડ એન ધી મોસ્ટ એન્શીયન્ટ ઈસ્ટ (૧૯૩૪)
પૃ. ૨૦૬

૨. મોહેન્જોદરો માંથી જે જાતના ઘડ મળ્યા તે જાતની હજી પંજાબમાં ખેતી થાય છે (મોહેન્જોદરો એન્ડ ઈન્ડસ સીવીલીઝેશન પૃ. ૫૮૧)

રસ્તાઓ ઉપર પણ દીવાગતીઓ રખાતી હોય એમ લાગે છે.^૧ સિંધુ સંસ્કૃતિવાળા લોકોના ખોરાકમાં ઘઉં, જવ અને દૂધ મુખ્ય લાગે છે. હરપ્પામાં વટાણા અને તલની ખેતી પણ થતી.^૨ વળી માછલાં, કાચબા, ગાય, બળદ, કૂકડાં, ખતક વગેરે પ્રાણીઓના માંસાદિનો ખોરાકમાં ઉપયોગ થતો. રમતોમાં દૂતનો પ્રચાર હતો. પાસાના પુષ્કળ કટકાઓ મળ્યા છે. રમકડાંઓ ખૂબ મળ્યાં છે. માટીનાં નાના આકારનાં સ્ત્રી-પુરુષો અને જોનાં માથાં છુટાં પડી શકે છે એવાં પશુઓ મળ્યાં છે. નાનાં રમકડાં ગાડાંઓને સર જોન માર્શલ ખૂબ આકર્ષક ગણે છે.^૩ ચૈડાંવાળાં વાહનોના ઇતિહાસમાં સિન્ધુસંસ્કૃતિના ગાડાંઓને ઉર (ur) ના ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦ ના પથ્થર ઉપર કાતરેલા રથ અને અનો (Anau) ના ખટારાના નમુના સાથે પ્રાચીનતમ કહી શકાય.^૪ પંજાબ અને સિન્ધનાં ગામ-ડાંઓમાં હાલમાં પણ આ જાતનાં જ ગાડાંઓ વપરાય છે. વળી હરપ્પામાં તાંબાની ગાડીનો એક નમુનો મળ્યો છે. જે હાલમાં વપરાતી ઉપર છત્રીવાળી એક ગાડી જેવો લાગે છે. મોહેન્જોડેરોનાં ઘરોમાંથી ઘણી તકલી મળી આવી છે. અને રૂ તથા બિન કાંતવાનો ત્યારે સામાન્ય પ્રચાર હતો એમાં શંકા નથી. જો કે કપડાં નષ્ટ થઈ જવાથી મળ્યાં નથી, પણ તાંબાના વાસણોને વળગી રહેલા એક બે નમુના મળ્યા છે, તેની વૈજ્ઞાનિક તપાસથી જંગલી કપાસના નહિ પણ વાવેતર કરેલા કપાસના જણાય છે.

સિન્ધુ સંસ્કૃતિનો પહેરવેષ જાણવા માટે થોડીક પુતળીઓ અને માટીની ઢીંગલીઓ જ સાધન છે. એ ઉપરથી પુરુષો શરીરનો

૧ મોહેન્જોડેરો એન્ડ ઇન્ડસ સીવીલીઝેશન પૃ. ૮૭, ૨૧૧. અને ક્ષેત્ર એક્સકેવેશન્સ મેકે. પૃ. ૫૬, ૭૬, ૪૨૩.

૨ એક્સકેવેશન્સ ઓફ હરપ્પા. પૃ. ૬.

૩ મોહેન્જોડેરો એન્ડ ઇન્ડસ સીવીલીઝેશન પૃ. ૬૭૦

૪ મોહેન્જોડેરો એન્ડ ઇન્ડસ સીવીલીઝેશન પૃ. ૫૮૫ તથા પૃ. ૩૩.

ઉપરો ભાગ આલણો ઉપનીત પહેરે છે તેમ જમણો હાથ છૂટો રહે એ રીતે ડાબા ખભા ઉપરથી ઉપવસ્ત્રના કટકાથી ઢાંકતા હતા. મદ્રાસ તરફ અને કાશી તરફ અત્યારે પણ ઘણા આલણો આ રીતે ખભે કપડું નાખીને ઉઘાડે રીલે ફરે છે. ગુજરાતમાં પણ જૂના આલણોમાં એ પહેરવેષ સામાન્ય હતો. શરીરના નીચલા ભાગ ઉપર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઘોતીયું વીંટતાં હશે એવો તર્ક છે.^૧ જો કે ઘણી ખરી આકૃતિઓ નગ્નરૂપમાં મળી છે.

માળાઓ, વીંટીઓ, કડાંઓ વગેરે અલંકારો પહેરવાનો પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં સમાન રિવાજ હતો. એ ઉપરાંત કટિમેખલા, નેપૂર, કાનમાં કુંડલ વગેરે અલંકારોનો સ્ત્રીઓમાં વિશેષ પ્રચાર હતો.^૨ અલંકારોનો શોખ છેક મોહેન્જોદોરોના કાળથી ગદકાલ સુધી આ દેશમાં ચાલુ રહ્યો છે.

અલંકારો માટે સોનું, રૂપું, દાંત અને જુદી જુદી જાતના કીમતી પથરાઓ વપરાતા. અવજાત ગરીબ લોકોને હાડકાં, છીપ, તાંબુ વગેરેથી સંતોષ રાખવો પડતો.^૩ પુરુષો પણ માથાના વાળ વધારતા. આ દેશમાં ઉંચા વર્ણના પુરુષોમાં શિખા-ચોટલી રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો. મારાથી આગલી પેઢીના ઘણા પ્રશ્નોરા જુવાનોને માથે મોટી ચોટલી હતી. મદ્રાસ તરફ મોટી ચોટલીઓ હજી જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ માથા ઉપર વચોવચ્ચ હાલની મલયાલી સ્ત્રીઓ પેઠે અંખોડા રાખતી હશે એમ લાગે છે.^૪

યુદ્ધ કે શીકારના હથિયારોમાં કુહાડી ભાલાં જમૈયો તીરકામકાં ગદાઓ અને તરવારો મુખ્યત્વે તાંબા કે કાંસાનાં વપરાતાં.^૫

૧ ભારતીય વિદ્યા ગ્રં. ૩ ભા. ૨ પૃ. ૧૪૫

૨ એનન પૃ. ૧૪૬

૩ એનન પૃ. ૧૪૬

૪ મોહેન્જોદોરો એન્ડ હિન્ડસસીવીલીઝેશન પૃ. ૩૪

૫ એનન પૃ. ૧૭૪

વૈદ્યકમાં કાલસા જેવો એક કાળો પદાર્થ મળ્યો છે, જે પાણીમાં નાખી બેતાં શિલાછત હોવાનો તર્ક થયો છે. વળી હરણ અને રૂહીનોસરસનાં શીંગડાં ઔષધીય ઉપયોગ માટે સંગ્રહાયાં હશે એવો માર્શલ અને મેકેનો તર્ક છે.^૧

વેપારમાં પૂર્વ તથા દક્ષિણ હિંદ સાથે જમીન રસ્તે તથા ઇજિપ્ટ, ઉર અને ક્રીશ સાથે દરિયા રસ્તે આ લોકોને વેપારસંબંધ હોવાના પુરાવા છે. સુમેર સાથે ઘણો સંબંધ હશે.^૨

મરણપછીના સંસ્કારમાં દાટવાનો, ઘરેણાં વગેરે સાથે આખું શય દાટવાનો, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ તથા જંગલી પશુઓએ ખાધા પછી હાડકાં એકઠાં કરી તેને દાટવાનો તથા બાળ્યા પછી હાડકાં વગેરે હાંડલા જેવામાં ભરીને દાટવાનો એમ ત્રણ પ્રકાર મુખ્યત્વે બેવામાં આવે છે.^૩

પણ મોહેન્જોદેરોમાં પાછલા કાળનાં આ દેશનાં ગામે અને નાના શહેરો કરતાં જે વિશેષતાઓ બેવામાં આવે છે, તે સ્નાનગૃહોની, સ્વેદગૃહોની અને ગટરની છે. મોહેન્જોદેરોમાં દરેક ઘર સાથે નાહવાની ઓરડી છે, જેના તળીયામાં પાકી ઈંટો જડીને તથા તે ઉપર કાંઈક લીંપીને લીસું કરેલ છે. આ ઓરડીઓ રસ્તાની બાજુએ છે. ઉપલે માળે પણ નાહવાની ઓરડી હતી. આ સ્નાનગૃહ કરતાં પણ સ્વેદગૃહની સ્થિતિ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. એ ઉપરથી ટર્કીશ બાથ આ દેશમાં પરદેશી નથી પણ મોહેન્જોદેરો જેટલો પ્રાચીન છે એમ જણાય છે. ડૉ. આચાર્યે બૌદ્ધ કાળમાં સ્વેદગૃહનો પ્રચાર સાબીત કરવા માટે વિનય પિટકનો હવાલો આપ્યો છે અને વિનય

૧ એનન પૃ. ૨૯ તથા ફર્થર એક્સકેવેશન્સ પૃ. ૨૯૧

૨ એનન પૃ. ૬૭૪ ફર્થર એક્સકેવેશન્સ પૃ. ૬૪૭

૩ મોહેન્જોદેરો એન્ડ ઇન્ડસસીનીલીએશન પૃ. ૬ તથા ભારતીય વિદ્યા

અ. ૩ ભા. ૨ પૃ. ૧૫૪ થી ૧૫૯

પિટકમાં સ્વેદકર્મની વાત છે જ.^૧ પણ એ માટે સરસ પુરાવો તો આયુર્વેદમાં છે. આયુર્વેદમાં સ્વેદકર્મ-પરસેવો લાવવાની ક્રિયા ચિકિત્સાનો એક ખાસ પ્રકાર ગણાય છે. અને અમુક રોગોના રોગીઓને ગરમી જેની અંદર ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હોય એવાં ખાસ બાંધેલાં ઉંખળગૃહ (જે-તાક અને કુટી એ જાતનાં ગૃહો ચરકમાં કહ્યાં છે.) માં સ્વેદ આપવાનો વિધિ આપ્યો છે.^૨ ચરકાકત જે-તાકનું વર્ણન સ્પષ્ટ ટર્કીશ બાથને લાગુ પડે છે.

પણ મોહે-જેડેરામાં સૌથી વધુ આશ્ચર્ય તો ખાળનું પાણી વહી જવા માટેની ઉપરથી ઢાંકેલી નીકા-ગટર (ટ્રેનિ) ની રચના જેમની થાય છે. ડૉ. સરપના કહેવા પ્રમાણે લાહોરને શરમાવું પડે અને કાઠપણુ આધુનિક નગર ગર્વ લઈ શકે એવી આ રચના છે.^૩ આ દેશનાં નાનાં શહેરોમાં હજી આ સગવડ નથી. ડૉ. ફેકફર્ટ કહે છે ૪ તેમ ગૃહનું અને નગરનું સ્થાપત્ય બાબીલોન અને ઈજિપ્ત કરતાં સિંધુ સંસ્કૃતિમાં વધારે સાફ વિકસ્યું હતું. લોકનાં સુખસગવડ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

મોહે-જેડેરા અને હરપ્પામાંથી મળેલ અસ્થિઅવશેષો ઉપરથી ત્યાં પ્રોટોઆસ્ટ્રેલોઇડ, મુરઆફીકન, આલ્પાઈન અને મોંગોલોઇડ એ

૧ જુઓ મોડર્ન રીવ્યુ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪. પૃ. ૨૮૧ ભારતીય વિદ્યા ગ્ર. ૩ ભા. ૧ પૃ. ૩૧. વિનચપિટક મહાબોધિ સોસાયટી પ્રકાશિત હિંદી ભાષા-ન્ટર (૧૯૩૫) પૃ. ૨૨૦. એના જ પૃ. ૫૦૫ માં જનતાધરનું વર્ણન છે. પણ તે ચરકનું જે-તાક નથી. સાફ સ્નાનગૃહ છે.

૨. જુઓ ચરકસૂત્રસ્થાન અ. ૧૪

૩. ભારતીયવિદ્યા ગ્ર. ૩ ભા. ૧ પૃ. ૩૬માં ગંગાઆકીઓનો જ પૃ. ૬૭ માંથી કરેલો ઉતારો તથા હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સના તા. ૨૧-૩-૩૨ ના અંકમાંથી.

૪. જુઓ ભારતીય વિદ્યા ગ્ર. ૩ ભા. ૧ પૃ. ૩૭ તથા પૃ. ૩૧

આર્ય જાતિઓનો નિવાસ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.^૧ જે સ્થિતિ પ્રજાની સહિષ્ણુતાની તથા જાતીય દ્રેષના અભાવની સૂચક છે. વળી એ પ્રદેશમાં એક કરતાં વધારે દેવની પૂજા કરવાની છૂટ હતી. શક્તિની પૂજા, વૃક્ષપૂજા, વૃષભ જેવા પશુની પૂજા એ સર્વનો પ્રચાર હતો.^૨ અમુક શિલ્પકૃતિ શિવમૂર્તિ હોવાનો તર્ક કરવામાં આવ્યો છે, એ સાચો હો કે ન હો પણ મંદિરોમાં પૂજાતાં હોય તેવાં તથા ઘરમાં પૂજાતાં હોય તેવાં નાનાં શિવલિંગો મળ્યાં છે. અને માર્શલ સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજામાં લિંગપૂજા પ્રચલિત હોવાનો તર્ક કરે છે.^૩ અને વધારે આશ્ચર્યકારક તો પલોડીવાળી ખેડેલ આકૃતિઓનું છે. જે આ આસન યોગના ધ્યાન માટેનું હોય તો યોગનો આરંભ પણ એટલા જૂના કાળમાં માનવો પડે.^૪ ગમે તેમ પણ મોહેન્જોડેરો અને હરપ્પા વિશે વર્ણન વાંચતાં વચલા કાળમાં ચર્ચિતે તે પ્રાચીનતમ કાળનું ઘણું આ દેશમાં આજસુધી ઉતરી આવ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને તેમાંનું કેટલુંક તો એવું છે કે જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપ મહાવૃક્ષનાં મૂળ સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં માનવાં પડે. ડોડવેલ ખર્જૂર કહે છે કે “બાકીના વર્તમાન જગતથી હિંદને જે વસ્તુ વિશિષ્ટતા અર્પે છે તે પ્રાચીનતામાંથી ઉતરી આવેલો સીધો વારસો હજી જીવે છે તે છે.”^૫

સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા સાથે વૈદિક આર્યોને અથવા એના શત્રુરૂપ દર્યુઓને અને દ્રાવિડોને શો સંબંધ હતો અથવા એક સંસ્કૃતિની ખીજ ઉપર કાંઈ અસર થઈ છે કે કેમ એ ચોક્કસ

૧ ન્યુ લાઈટ એન ધી મોસ્ટ એન્શીયન્ટ ઇસ્ટ (૧૯૩૪) પૃ. ૨૦૮ તથા મેકેનું ધ ઈન્ડસ સીવીલીઝેશન [૧૯૩૫] પૃ. ૨૦૦

૨. એનન પૃ. ૬૭

૩ મોહેન્જોડેરો અને સિન્ધુ સીવીલીઝેશન પૃ. ૫૬ તથા ૬૪

૪. રાધાકૃષ્ણનનું ઈસ્ટર્નસીવીજીઅન એન્ડ વેસ્ટર્નથોટ (૧૯૪૦) પૃ. ૧૧૮

૫ ડોડવેલનું ઇન્ડીયા (૧૯૩૬) ગ્રં ૧ પૃ. ૨

જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. હવે અત્યાર સુધી મળેલા પુરાવા ઉપરથી હરપ્પા સંસ્કૃતિનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦થી ૧૫૦૦ નો ગણી શકાય. વળી હરપ્પા સંસ્કૃતિના અન્ત અને આર્ય સંસ્કૃતિના ઉદયના વચલા કાળનાં કેટલાંક ચિન્હો છન્દુદરોની નિશાનીઓમાં મળે છે એમ મેકેન્ડે ધારે છે. ૧ એ ગમે તેમ હો પણ ઋગ્વેદના પ્રાચીન મંત્રોમાં દેખાતી આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય હરપ્પા અને છન્દુદરોની સંસ્કૃતિના અન્ત પહેલાં થઈ ગયો હતો અને કદાચ વૈદિક આર્યોને હાથે જ હરપ્પા વગેરે સ્થાનોનો નાશ થયો હશે એવો પણ તદ્દિહો તર્ક કરે છે. ૨ આ તર્ક સાચો હોય તો સિન્ધુ સંસ્કૃતિની કાંઈકે જાણી હોવા છતાં વૈદિક સંસ્કૃતિ સિન્ધુ સંસ્કૃતિથી સ્વતંત્ર ઉદ્ભવી હોય. વળી સિન્ધુ સંસ્કૃતિનું વિશેષ સામ્ય સુમેર સાથે મળે છે; ત્યારે વૈદિક આર્યો ભાષા, દેવકથાઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક સંબંધો વગેરે આખતમાં પ્રાચીન ઈરાનીઓ, સાથે તથા પ્રાચીન ગ્રીક, રોમન, ફ્રેટ, જર્મન અને સ્લાવ સાથે મળતા આવે છે. વળી સિન્ધુ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ખોદકામથી મળેલા અવશેષોથી મળે છે ત્યારે વૈદિક આર્ય સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન એના સાહિત્યમાંથી મળે છે. વૈદિક આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાં હતું ૩ એ ખૂબ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે.

૧ મેકેન્ડેનું છન્દુદરો એક્સકેવેશન્સ [૧૯૩૫-૩૬] ૧૯૪૩ પૃ. ૬૫

૨ એન્ડ્રીઅન્ટ ઇન્ડીયા ૧૯૪૭ સં. ૩ પૃ ૮૨

૩ આર્યો મૂળથીજ આ દેશના વતની છે એવો દેશના જૂના લોકોનો મત હતો અને હજુ પણ કેટલાક પાંડિતોનો છે. એથી હવે મત ઘણા પ્રાચ્યવિદોને ઉપર કહ્યો તેમ છે. પણ આર્યોનું મૂળનિવાસસ્થાન કયું તે વિશે ઘણો મતભેદ છે. લોકમાન્ય તિલકે આર્કીટ હોમ ઇન વેદ્યમાં ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસના પ્રદેશને મૂળનિવાસ સ્થાન કહ્યું છે પણ એમના મતને ખાસ ટેકો મળ્યો નથી. કેરશીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા ગ્ર. ૧ પૃ. ૩માં ધાર્પેચીઅન ઓસ્ટ્રીઆના આલ્પ્સ પર્વત વચ્ચેના પ્રદેશને આ માન આપ્યું છે.

ભારતીય સંસ્કારો

ખરી વાત એ છે કે ઋગ્મંત્રોમાં અને તે પછીના પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યાંય વૈદિક આર્યો આ દેશમાં બહારથી આવ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ સંસ્કૃત, ગ્રીક, ઇટાલો-કેલ્ટીક, જર્મનીક, સ્લેવો બાલ્ટીક અને અવસ્તાની જૂની ઇરાની ભાષા વગેરેના વૃદ્ધનાત્મક અભ્યાસથી ભાષાશાસ્ત્રી પ્રાચ્યવિદોને એવો તર્ક મળ્યો છે કે આ સર્વભાષાભાષી લોકોના પૂર્વજો ધણા જૂના કાળમાં ક્યાંક એક સ્થળે સાથે રહેતા હતા. અને તે વખતે ભાષા પેઠે જ તેઓનાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સમાન હતાં. આ ભાષાના પુરાવાને કેટલાક અતદ્વિદો ન સમજી શકે. પણ આ ભાષાશાસ્ત્રીઓનો છેલ્લો તર્ક હિન્દીયુરોપીય ભાષા બોલનારા આર્યો એશીયા માધ્યમર અથવા એથોપી વાયવ્યમાં કીરલીઝમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ માં કે તે પહેલાં રહેતા હતા એવો છે.

આ ભેગારહેતા આર્યોમાંથી 'હેલાં જુદા પડ્યા' હીટાઈટ 'ના પૂર્વજો. તેઓએ એશિયા માધ્યમરની જૂની વસ્તીને જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને પછી મૂળવતનીઓ સાથે ભળી ગયા. આ બતાવ ઈ-સ-પૂર્વે ૨૦૦૦ પહેલાં બન્યો હશે. પછી જે જુદા પડ્યા તેઓ પૂર્વ તરફ વધારે આગળ ચાલ્યા અને 'મીનાની' 'ક્રિસાઈટ' વગેરે રાજ્યો એશિયા માધ્યમરમાં સ્થાપ્યાં. આપછી ઇરાનીઓના પૂર્વ જો અને વૈદિક આર્યોના પૂર્વજો જુદા પડ્યા. અને વૈદિક આર્યો ભારત દેશમાં પેઠા.

હવે વૈદિક સાહિત્યના પ્રાચીનતમ ભાગરૂપ ઋગ્વેદનાં સૂકતો રચાવાનો આરંભ ક્યારે અને ક્યાં થયો એ પ્રશ્ન પૂરો ઉકેલાવો મુશ્કેલ છે. કેટલાકને મતે એશિયા માધ્યમરમાં જો કે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂકતો રચાયાં હોવાનો સંભવ છે. પણ એ વખતની ભાષા જળવાઈ રહી નથી. એટલે હાલમાં જે ઋગ્મંત્રો મળે છે તે ક્યાં રચાયા છે તેનો નિર્ણય તો ઋગ્મંત્રોમાં જ આવતા નદીઓના ઉલ્લેખોથી ઓક્કસ થઈ શકે છે.

સિંધુસંસ્કૃતિનો આશ્રય જેમ સિન્ધુ નદી છે તેમજ વૈદિક આર્ય સંસ્કૃતિનો આશ્રય પણ મુખ્યત્વે સિન્ધુ નદી છે. ઋગ્વેદનાં સૂકતોમાં પચીસેક નદીઓનાં નામો મળે છે. તેમાંથી બે કે ત્રણ સિવાય બીજી સઘળી નદીઓ સિન્ધુ સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે. પંજાબમાં જે પાંચ નદીઓ જેલમ (વૈદિક નામ વિતસ્તા), ચીનાબ (વૈદિક અસિકની), રાવી (વૈદિક પરણી), બીયાસ (વૈદિક વિપાશા) અને સૌથી મોટી તથા છેક પૂર્વમાં આવેલી સતલજ (વૈદિક શતદ્રુ) વહે છે તે બધી એક જ પ્રવાહમાં વહીને સિન્ધુને મળે છે. આ પાંચ નદીઓનાં ઋગ્વેદમાં વારંવાર નામ આવે છે. વેદમાં સાત નદીઓનો પ્રદેશ એમ કહેનારો સપ્ત સિન્ધુ શબ્દ વારંવાર મળે છે.^૧ અને અવસ્તામાં હિંતહિન્દુ શબ્દો છે. આ સાત નદીઓમાં પહેલાં તો કાબુલ નદી, પાંચ ઉપર ગણાવી તે પંજાબની નદીઓ અને સાતમી સિન્ધુ ગણાતી હોવાનો સંભવ મેકડોનલ્ડ માને છે.^૨ અલબત્ત એ કહે છે તેમ પાછળથી કાબુલ (વૈદિક કુભા) નીકળી જઈને એને બદલે સરસ્વતી ગણાતી હશે. સરસ્વતી ઋગ્વેદની પવિત્ર નદી છે. રોથ જેવા વેદવિદના મતે સરસ્વતી સિન્ધુ નદીનું જ પવિત્ર નામ છે. પણ મેકડોનલ્ડ કહે છે કે કેટલાક મંત્રોમાં તો સતલજ અને જમના વચ્ચે આવેલી નાની નદી જે પાછલા સમયમાં દુષ્યંતી (હાલની ચિતાંગ) સાથે મળીને અંબાલાની દક્ષિણમાં આવેલા અને સીમલાની દક્ષિણ તરફ સાંકેક માઈલને છેટેથી શરૂ થતા બ્રહ્માવર્ત નામના પવિત્ર પ્રદેશની પૂર્વ તરફની સીમા આંકે છે તે નદી માટે જ એ નામ વપરાયું છે. આ નાની નદી હવે રેતીમાં અદૃશ્ય થઈ ગય છે. પણ પહેલાં સતલજને મળતી હતી એવું અનુમાન છે. આ સાત નદીઓના—પેશાવરથી દુર્રહેત સુધીના પ્રદેશમાં વૈદિક આર્યો

૧ જુઓ ઋ. ૨-૧૨-૩, ૨-૧૨-૧૨ વગેરે.

૨ જુઓ મેકડોનલ્ડનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, તેનું મો. પા.

કેવેએ કરેલું જી. ભા. પૃ. ૬.

મુખ્યત્વે વસતા હતા. જે કે કાશ્મીર નદી અને એની ઉત્તર તરફની સ્વાત (વૈદિક સુવાસ્તુ) અને દક્ષિણ તરફની ગોમલ (ગોમતી) સુધીની ખીણોમાં પણ કેટલાક આર્યો પહેલાં વસતા હતા. છતાં વૈદિક આર્યોને તથા તેઓના દેશને પરદેશીઓએ તો સિન્ધુ નામ ઉપરથી—યુરો-પીયનોએ ઈન્ડીઅન, ઈન્ડીઆ વગેરે તથા ઈરાનીઓએ હિન્દુ, હિન્દ જેવાં નામ આપ્યાં છે, જે હજી ચાલુ છે. આપણે પરદેશીઓએ આપેલાં હિન્દ અને હિન્દુ નામ જ સ્વીકાર્યાં છે. પછી ધીમે ધીમે પંજાબના પ્રદેશમાંથી અંબાલા-કુરુક્ષેત્ર તરફ વૈદિકા ઉતરી આવ્યા હોય એમ દેખાય છે.

સ્થળનો વિચાર કર્યો. હવે વેદના સમય ઉપર નજર નાખી લઈએ. સામાન્ય રીતે ઋગ્વેદનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મુકવામાં કશું જોખમ નથી. ઋગ્મંત્રોના રચના સમયની બાબતમાં ઘણી ચર્ચા થઈ છે. છતાં ઘણો મતભેદ જોવામાં આવે છે. અને કોઈ દિવસ ચોક્કસ નિર્ણય થાય એવો સંભવ નથી. કારણ કે નિશ્ચય કરવા માટે કાંઈ સાધન જ નથી. આપણા પ્રાચીન વૈદિક મતાનુયાયી લોકો તો વેદને અપૌરુષેય અને અનાદિ માનતા હતા. જોકે જૂના કાળમાં જ બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ આ માન્યતાનો વિરોધ કર્યો છે. અનાદિ તો જ્યાં માણસ જ નથી ત્યાં વેદ ક્યાંથી હોય? અને આ જમાનામાં અપૌરુષેયનો કાંઈપણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અર્થ થઈ શકે તો મંત્રદષ્ટા ઋષિઓના હૃદયમાં ઈશ્વરી પ્રેરણા થઈને મંત્રો રચાયા હોય એવો થઈ શકે. અને એ રીતે મંત્રોનો કાળ પણ નક્કી થઈ શકે. અને ઐતિહાસિક વિચાર કરનારા આધુનિક વેદાભ્યાસીઓમાંથી મેક્સમુલરે ઋગ્મંત્રોનો રચના કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ માન્યો છે. વેબરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ માનેલ, હોગે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ થી ૧૪૦૦, બ્રીટનીએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૪૦૦, અને કેળીએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ કહેલ છે. પ્રાચીનતમ

ઋગ્મંત્રોની રચનાનો આરંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વચ્ચે વીન્ટરનીએ મુક્યો છે. ૧ મેસોપોટમીઆમાં યુફ્રેટીસના કાંઠાના મીતાની વગેરેના અને હીટાઈટના રાજાઓની વચ્ચેના યુદ્ધ પછી થયેલી સંધિના ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ના બોગઝકેનીના આખીલોનના અક્ષરોમાં લખાયેલા લેખમાં વૈદિક દેવો-ઈન્દ્ર, મિત્ર વરુણ અને નાસત્ય (અશ્વિનો)નાં નામ છે. એ વેદના સમયની પ્રાચીનતમ સીમા માટે ઘણું મુક્ય છે. ૨ લોકમાન્ય તિલક અને કેટલાક અ. દાસ જેવા અત્યંત વિદ્વાનો ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ કે તેથી ઘણે દૂર વેદકાળને ખેંચી નાખ્યો છે. ૩ પણ વેદમંત્રો, બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો અને પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથો એ સર્વનું ભાષા અને વિચારોની આખતમાં સ્પષ્ટ સામ્ય અને સામ્ય ન હોય ત્યાં સામીપ્ય જોતાં વેદકાળને ભૂતકાળમાં બહુ દૂર લઈ જવાથી ઐતિહાસિક સાતત્યમાં ભંગ પડે છે, કારણ કે જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોને પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૯૦૦ પહેલાં કોઈ મૂકવું નથી. જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોના વિચારો સાથેનું તેઓનું કેટલુંક ભૌગોલિક અને સાંસ્કારિક સામ્ય જોતાં મૂકી શકાય એમ નથી. નહિ તો મધ્યમાં સાંસ્કારિક શૂન્ય સ્થિતિ માનવી પડે છે. અને વેદો તો જે છે તે છે. પછી બે હજાર નહિ પણ દશ-વીશ હજાર વર્ષ જૂના વેદો છે એમ કહેવાથી શો વિશેષ સંતોષ થાય છે એ જ મને તો સમજાતું નથી. વળી એટલા જૂના કાળમાં જગતમાં ક્યાંય આર્ય સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ દેખાતું નથી.

૧. મેક્સ મુલર-ચાપ્સ ૧-૧૧. વેબર-હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લીટરેચર પૃ. ૨. હોગ-એતરેય બ્રાહ્મણનો ઉપોદ્ગાત ૧-૪૭. હીટની-ઓરીએન્ટલ એન્ડ ક્લોવીસ્ટીક સ્ટડીઝ પૃ. ૨૧. કેગી-બ ઋગ્વેદ પૃ. ૧૧, વીન્ટરનીઝ ગ્ર-૧ પૃ. ૩૧૦.

૨. કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ગ્ર.-૧ પૃ. ૩૨૦, તથા વીન્ટરનીઝ ગ્ર.-૧ પૃ. ૩૦૫-૩૦૬.

૩. તિલકનું આરાયન તથા આર્કીટીક હોમ ઇન ધી વેદસ અને અ. દાસનું ઋગ્વેદિક કલ્ચર.

વેદોનો અર્થ કરવાની આખતમાં પણ થોડો મતભેદ છે. આર્ય-સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી વેદમાંથી એકેશ્વરવાદ ખેંચી કાઢે છે. અને બીજી તરફથી વિદ્વાન યોગી અરવિંદ ધૌષ માનસિક શક્તિઓનાં પ્રતીક તરીકે વૈદિક દેવોને ગણે છે. તથા મંત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્યો ભરેલાં છે, પણ આ આત્મજ્ઞાન તથા દેવોના જ્ઞાનને હેતુપૂર્વક ઋષિઓએ ગૂઢ રાખ્યું છે, એમ કહે છે. અલબત્ત એમને વેદનો એ અર્થ આંતર-અનુભૂતિથી મળ્યો છે એવી માન્યતા છે?

આર્યસમાજને માન્ય અથવા અરવિંદ ધૌષવાળો અર્થ અહીં નથી સ્વીકાર્યો. પણ નિરૂક્તકાર ચારકે અને પછી વેદભાષ્યકાર સાયણાચાર્યે, વ્યાકરણ, નિર્ધંટુ તથા આત્મજ્ઞો, ઉપનિષદો વગેરેની પરંપરાના આધારે જે અર્થ કર્યો છે તથા સાયણથી ઘણી વાર જૂદો પડતો પણ અર્થ કરવાના એ જ ધોરણને અનુસરતો આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રની તથા વેદોના મંત્રોના જ અભ્યાસની મદદથી રોથ, મેક્સમુલર આદિ આધુનિક ગ્રાંથવિદોએ જે માન્ય રાખેલો છે તે વૈદિક વચનોમાંથી સાધારણ રીતે નીકળતો અર્થ અહીં સ્વીકાર્યો છે.

ઋગ્વેદિક લોકોની રહેણીકરણી^૧—વૈદિક લોકોમાં જે કે ખેતી સામાન્ય હતી. ‘ખેતી કરવી’ માટે કૃષ્ શબ્દ વૈદિક અને ઇરાની ભાષામાં સમાન છે. એટલે ખેતીને પ્રાચીનતર ગણવી જોઈએ. પણ ઋગ્વેદના સમયમાં ગાયો વગેરે પશુઓના ઉછેર જેટલું જ ખેતીના ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ વધી ગયું હતું. અથર્વવેદનાં અમુક વચનો ઉપરથી ખેતીમાં વપરાતાં હળના કાશ ધાતુના હતા, એમ ઠરે છે. અને હળ વડે ચાસ પાડવામાં આવતા હળને બળદ જોડાતા. ખેતીને

૧. આચાર્ય આનંદશંકર મુવ સ્મારક ગ્રંથ (૧૯૧૪) માં વેદનું અર્થ-ઘટન નામનો શ્રી-ત્રિભુવન છુડાર (સુન્દરમૂનો) લેખ જુઓ. પૃ. ૨૮૩

૨. મેકરોનલ્ડનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ—ગુજરાતી ભાષાંતર. મો. પા. ૬૯૬, તેનો ૬૫૬માં આ વર્ણન માટે કર્યો છે.

વ્યાખ્યાન પહેલું

૨૫

આજની પેઠે યોમાસાનો જ મુખ્ય આધાર હતો એટલે વરસાદ માટેની પ્રાર્થનાઓ સ્વાભાવિક છે. પણ ખેતીને પાણી પાવા માટે નહેરો પણ ખોદવામાં આવતી. દાણા-જેતે સામાન્ય રીતે યવ કહેલ છે—તૈયાર થતાં દાતરડાંથી કાપણી કરવામાં આવતી, પછી તેના જુદા જુદા ઢગલા કરવામાં આવતા, તેને ઝૂડવામાં આવતા અને છેવટ ઝાટકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવતા.

ઉપર પ્રમાણે ખેતી સામાન્ય હોવા છતાં વૈદિક આર્યોએ શિકારનો માનવ જાતિનો આદ્ય ધંધો હતો જગતી રાખ્યો હતો. શિકારી તીર કામડાં લઈને શિકાર પાછળ દોડતો. પક્ષીઓને પકડવા માટે સાધારણ રીતે જમીન ઉપર જાળ પાથરવામાં આવતી. સિંહને જાળમાં જ પકડવામાં આવતા. હરણને ખાડાઓમાં ફસાવવામાં આવતાં અને હુકરોનો શિકાર કુતરાઓ વડે કરવામાં આવતો. વૈદિક સમયના ખોરાકમાં મુખ્ય પદાર્થ દૂધ હતો. અનેક ગાયો પાળનારા અને જાતે તેને ચારનારા લોકો ગાયનું દૂધ ખોરાકમાં ખૂબ વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. દૂધ તરતનું દોહેલું—ધારોજી પીવામાં આવતું. અથવા રાંધવામાં ઉપયોગ કરીને કે સોમરસ સાથે મેળવીને લેવામાં આવતું. દૂધથી ઉતરતે દરજ્જે પણ મુખ્ય ખોરાક તરીકે જ ધીનો ઉપયોગ થતો. ઘી માણસોને તથા દેવોને અતિપ્રિય હતું. દેવોને ઘીનું હવિ અપાતું. પછી ખેતીથી મેળવેલ અનાજને ઘંટીમાં ઢળીને દૂધ સાથે મેળવીને તેના રોટલા બનાવવામાં આવતા. આ ઉપરાંત જૂદી જૂદી જાતનાં શાકભાજી અને ફળોનો ઉપયોગ થતો. વળી વૈદિક આર્યો નિરામિષાહારી ન હોતા, એ તો ચોક્કસ છે. શિકારથી મારેલાં પશુઓનું માંસ ખોરાકમાં વપરાતું. વળી હંમેશાં નહિ તો ઉત્સવના દિવસોમાં તો પશુઓનું અલિદાન આપી તેનું માંસ વપરાતું. દેવતાઓને જળદનું અલિદાન વધારે પ્રમાણમાં અપાતું, અર્થાત્ ખોરાકમાં પણ એનો ઉપયોગ વધારે થતો. પૂજ્ય મહેમાન આવે ત્યારે એને મધુપર્કમાં ગોમાંસ આપવું જોઈએ એવો રિવાજ હતો. છતાં ઋગ્વેદમાં ગાયને

‘અદન્યા’ એટલે ન મારવા યોગ્ય કહેલી છે. મતલબ કે ગાયની પવિત્રતાની માન્યતાનો આરંભ ઋગ્વેદ કાળમાં જ થયો છે. અથમેવ યજ્ઞો ઓછા પ્રમાણમાં થતા. એટલે અશ્વનું માંસ પણ ઓછા પ્રમાણમાં વપરાતું. માંસને લોઢાના સળીયા ઉપર શેકવામાં આવતું અથવા વાસણોમાં રાંધવામાં આવતું.

આ માંસ ભક્ષણના રિવાજ ઉપર તથા પશુહિંસાવાળા યજ્ઞો ઉપર આ જમાનામાં એક તરફથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરના પ્રાચીનતાભક્તો એવાં સૂચનો વાળા વૈદિક મંત્રોના શબ્દોને મરડી મચડીને બુદ્ધો અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે કેટલાક માંસ ભક્ષણ અને હિંસાપ્રધાન યજ્ઞોના કારણથી આર્ય-સંસ્કૃતિને નિન્દે છે. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોનાર માટે તો વૈદિક સમયમાં આ બેય દોષો હતા, એમ કબુલ કર્યા સિવાય છૂટકા નથી. પ્રાચીનોએ એ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો જ છે. મનુ સ્પષ્ટ કહે છે કે “માંસ ખાવામાં, મદ્ય પીવામાં કે મૈથુનમાં દોષ નથી. આ પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. પણ એનો ત્યાગ મહાકુળ આપનાર છે.”^૧ આ મનુ-વચનમાં ધાર્મિક તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કહેતું છે. અને પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી પણ વૈદિક સમયમાં હજી માંસભક્ષણ વગેરે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી અને પછીના કાળમાં ઔપનિષદ અધ્યાત્મવાદના અને બુદ્ધ મહાવીરના દયાધર્મના બળથી^૨ માંસભક્ષણ અને યાજ્ઞિક હિંસાને ધાર્મિક લોકોએ છોડી દીધાં.

માંસ ભક્ષણ સાથે મનુએ ઉલ્લેખેલ મદ્ય વિશે પણ કહેવાતું કે ઋગ્વેદકાલીન લોકો ઓછામાં ઓછા બે જાતના માદક પદાર્થોથી જાણીતા હતા. એમાંનો સોમ વધારે અગત્યનો પદાર્થ હતો.

૧. મનુસ્મૃતિ અ. ૫ શ્લો. ૫૬ ભાગવતમાં પણ આને મળતું વચન છે.

૨. જયદેવ કવિની નિન્દસિ યજ્ઞવિષ્ણુરહ શ્રુતિજાતં સદયહૃદયદક્ષિત-પશુષાતમ્ । વગેરે બુદ્ધાવતાર સ્તુતિ બુદ્ધો.

અપામ સોમમન્તતા અમૂમ । દેવો ચમત્કાર ! પણ યજ્ઞ, ઉત્સવ આદિ અગત્યના પ્રસંગોએ જ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. વળી આર્યલોકો પર્વતો આગળથી જેમ જેમ દૂર જતા ગયા તેમ તેમ સાચી સોમવદ્ધી મેળવવાનું મુશ્કેલ થતું ગયું. આ સોમરસ ઉપરાંત સાધારણ રીતે જે માદક પદાર્થ વપરાતો તેને સુરા કહેતા. અવસ્તામાં સુરાને હુરા કહેલ છે. કોઈક અનાજમાંથી સુરા બનાવવામાં આવતી.

સુરાપાન સાથે જ જુગારનો દુર્ગુણ વૈદિક સમયમાં સામાન્ય હતો. સુરા પેકે જ જુગારના પાસાથી માણસ મત્ત બની જતો અને પરિણામે ઘરનો કે બહારનો ન હોતો રહેતો.^૧ એક વૈદિક કવિ પાપનાં કારણ તરીકે ક્રોધ, જુગાર અને સુરાને ગણાવે છે. ત્યારે બીજા કવિ સુરાથી મત્ત થયેલા માણસો દેવતાઓની નિન્દા કરે છે એમ કહે છે. વા. સંહિતામાં સુરાકાર-દાર્ઝ બનાવનારનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે દાર્ઝ બનાવવાનો સ્વતંત્ર ધંધો એ કાળે હશે.

ગુન્હાઓમાં લુપ્ત કરવાનો ગુન્હો ઘણો સાધારણ જણાય છે. પશુઓને વારંવાર ચોરી જવામાં આવતાં. ચોરો અને લુપ્તારાઓ વિશે ઋગ્વેદમાં ઘણું સ્થળે સૂચન છે. ઘરમાં, ઘરબહાર, અને મુસાફરીમાં રક્ષણ કરવા માટે દેવતાઓની પ્રાર્થના વારંવાર કરવામાં આવી છે. ગુન્હેગારો જ્યારે પકડાતા ત્યારે તેઓને દોરડાં વડે બાંધવાની શિક્ષા કરવામાં આવતી.

કરજ ઘણીવાર કરવામાં આવતું. ખાસ કરીને વૃત્તમાંથી ઘણી વાર દેવું થતું. દેવું હપ્તાથી ચુકવવાનું ધોરણ હતું. વ્યભિચાર અને બળાત્કારના ગુન્હાઓને ઘણા ગંભીર ગણવામાં આવતા. અને લગ્નના પવિત્ર સંબંધ સિવાય બીજી રીતે થયેલી સંતતિને છુપી રાખવાની જરૂર પડતી. હુકામાં ઋગ્વેદના સમયમાં જ નૈતિક સંસ્કારનો ચોક્કસ ઉદય થઈ ગયો હતો.

પહેરવેષ સંબંધી વૈદિક વ્યવસ્થા^૧ જોતાં એક વસ્ત્ર શરીરના નીચલા ભાગ માટે અને બીજું ઉપલા ભાગ માટે એમ બે વપરાતાં. ત્રીજું વસ્ત્ર ચાદર પેઠે ઓઢાતું હશે. કપડાં માટેના વસ્ત્ર, વસન, અને વાસ ત્રણે શબ્દો ઋગ્વેદમાં મળે છે. વળી સારાં કપડાંનો શોખ સાધારણ હતો. [સુવાસા :]. ટુંકામાં કાંતવાનો અને વણવાનો બેય ધંધા પ્રચલિત હતા. કપડાંને સોનેરી કે બીજી ક્રાર પણ મુકાતી. કપડાંને રંગવાનો રિવાજ પણ હતો. શીવેલા કપડાંનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. જો કે મોટે ભાગે વગર શીવેલાં ઓઢીને કે ગાંઠ વાળીને પહેરાતાં હશે. માથે પાઘડીનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નથી. પણ અથર્વવેદમાં છે. સૂતર અને ઉન બેયનાં કપડાં બનતાં.

ગળામાં માળા, કાંઠે વલય, કાણીએ કડાં, કાનમાં કુંડલ વગેરે ધરેણું વૈદિક આર્યોમાં વપરાતાં. વળી વાળમાં તેલ નાખવામાં આવતું, અને તેને ઓળવામાં આવતા. અથર્વવેદમાં દાંતાવાળી કાંસકીનો પણ ઉલ્લેખ છે. વળી વાળને મજબુત કરવાના તથા ન ઉગતા હોય તો ઉગાડવાના તથા વધારવાના ઉપાયો પણ અથર્વવેદમાં કહ્યા છે. સ્ત્રીઓ પોતાના વાળને ગુંથતી. અને પુરૂષો પોતાના વાળને વીંટીને જુદી જુદી રીતે બાંધતા. વસિષ્ઠકુળના માણસો માથાની જમણી બાજુએ ચોટલો બાંધતા. સાધારણ રીતે પુરૂષો દાઢીમૂંછ રાખતા. પણ કેટલાક દાઢી કઢાવી નાખતા. દાઢી કાઢવાના વપનવિધિનું તથા અસ્ત્રા જેવા હજમતના હથિયારનું વર્ણન મળે છે.^૨ અથર્વવેદમાં હજમત માટે ઉનું પાણી વપરાતું હોવાનું પણ સૂચન મળે છે. કૌટુંબિક સંબંધોનો ઋગ્વેદ સમયમાં સારી રીતે વિકાસ થયો હતો. વહુનો ભાઈ, વરનોભાઈ, અને વરની બહેન માટે જે સમાજમાં જુદા

^૧ જુઓ ભારતીય વિદ્યા ગ્રં. ૧ ભા. ૧ માં પ્રાચીનતમ કાગથી દિંદી પહેરવેશ નામનો ડો. મોતીચન્દ્રનો લેખ.

^૨ જુઓ મારો 'પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌર કર્મ' નો રિવાજ' એ લેખ, ઐતિહાસિક સંશોધન પૃ. ૫૨૬

વ્યાખ્યાન પહેલું

૨૬-

શબ્દો હતા તે સમાજમાં કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સારી હોવી નોંધ્યે, એ નિઃશંક છે. પિતા ઘરનો મુરખી ગણાતો. તેને ગૃહપતિ કહે છે. જે પુરૂષ પરણવા ઇચ્છતો હોય તે કાઈ મિત્ર દ્વારા કન્યાના પિતા પાસે કન્યાનું માગું કરતો. કન્યાની મરજી પણ પૂછવામાં આવતી. લગ્નની ક્રિયા પણ કન્યાના માથાપને ત્યાં કરવામાં આવતી. વરરાજા અને તેનાં સગાં જન લઈને વરરાજાને પ્રલથી શણગારેલા બળદ નોડેલા રથમાં બેસારીને કન્યાનાં માથાપને ત્યાં જતાં. ત્યાં વરરાજા અને તેના સગાંઓનો અર્ધ, મધુપર્ક વગેરેથી સત્કાર કરવામાં આવતો. પછી વરરાજા કન્યાનો હાથ ઝાલીને અગ્નિની આસપાસ ફેરા ફરતો. ઋગ્વેદમાં વપરાયેલા અને વિવાહવિધિમાં^૧ હજી સુધી વપરાતા મંત્રમાં પત્નીનો હાથ પકડીને પતિ કહે છે કે “સૌભાગ્ય માટે હું તારો હાથ ગ્રહણ કરું છું. મારી પત્ની તરીકે મારી સાથે રહીને તું ધરડી થા. ભગ, અર્થમા, સવિતા અને પુરંધિ એ દેવોએ મને ધરધણીયાણી તરીકે રહેવા માટે તને આપી છે.” એ પછી વરવધુને આશીર્વાદ અપાય છે કે “અહીં જ રહેજો. તમે બુદ્ધાં પડશો નહિ. તમારાં ઘરમાં છોકરાંઓ અને છોકરાંના છોકરાંઓ સાથે રમતાં તમે આન્દનમાં રહેજો.” છેવટ પતિ પોતાની પત્નીને કહે છે કે “અધા દેવો અને પાણી આપણાં હૃદયને સંયુક્ત રાખે. માતાસ્તિવા ધાતા અને દેવેદ્રી એ સર્વ આપણી એકતા કરે.” છેલ્લા અને એ પ્રકારના બીજા કાઈ કાઈ મંત્રો લગ્ન સાથે પ્રેમની ભાવનાનો યોગ ઋગ્વેદ કાળમાં હોવાના સૂચક છે. વળી કન્યાની ઉંમર સમજણી હોવાનું અનુમાન થાય છે. લગ્નવિધિ પતી ગયા પછી રાતાં પુખ્તોથી શણગારેલા રથમાં પત્ની સાથે બેસીને વર ઘેર જતો. વિવાહવિધિમાં છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષોમાં ઝાઝો ફેર થયો નથી, એ દેખીતું છે.

૧ વિવાહવિધિ માટે ઋગ્વેદનું વિવાહ સૂક્ત [મં. ૧૦ સં. ૮૫] ખાસ બેવા જેવું છે, વર્તમાન વિવાહવિધિના સૂત્રોક્ત રૂપવિશે નૂઓ મારો વિવાહ પદ્ધતિ લેખ. (એ. સં પૃ ૪૩૧)

ભારતીય સંસ્કારો

બાળકો પેઠે સ્ત્રીને પણ ઘરઘણીની—પોતાના પતિની ઇચ્છાને ઋગ્વેદકાળમાં આધીન રહેવું પડતું. છતાં બ્રાહ્મણોના સમય કરતાં ઋગ્વેદસમયમાં સ્ત્રીની પદવી વધારે ઉંચી હતી. યજ્ઞ કરવામાં સ્ત્રી પણ પોતાના પતિ સાથે ભાગ લેતી. ગૃહપત્ની—ઘરઘણીઆણિને ઘર અને નોકર ચાકર ઉપર તથા અવિવાહિત ભાઈ બહેનો ઉપર અધિકાર રહેતો. વળી દરેક છોકરીએ પરણવું જ જોઈએ એ પાછલા કાળની સ્થિતિ હતી શરૂ નહોતી થઈ. અવિવાહિત રહેતી તથા પિતાને ઘેર મોટી થતી કન્યાઓ વિશે એક કરતાં વધારે સૂચનો ઋગ્વેદમાં મળે છે. છતાં પુરુષસંતાન ઉપર વંશ ટકી રહેવાનો આધાર હોવાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે ઋગ્વેદમાં વારંવાર પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે. લગ્નસમયે પતિ પોતાની પત્ની વીર પુત્રોની જનેતા થાય એવી પ્રાર્થના કરે છે. કાઈ પણ સ્થળે કન્યા આપવાની પ્રાર્થના નથી. અને અથર્વવેદમાં કન્યાનો જન્મ ન થાય એવી પ્રાર્થના મળે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ‘કન્યાના પિતા થવું’ એને એક દુઃખ કહેલું છે. આ કુસંસ્કાર પણ વર્તમાનકાળ સુધી ચાલ્યો આવે છે.

સ્ત્રીહૃદય વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી એ પાછલા કાળની સ્ત્રી નિન્દા ઋગ્વેદનાં એકાદ વચનમાં મળે છે તો બીજી તરફથી એક ઋગ્વેદનું દ્રષ્ટા કહે છે કે “દેવને ન માનનારા અને કંભુસ પુરુષો કરતાં ઘણી સ્ત્રીઓ સારી હોય છે.” મરણ સંબંધી સૂક્ત (મં. ૧૦ ૧૮) માં મરનારની વિધવાને ચિતા ઉપરથી ઉડી જવાનું અને નવા પતિને પરણવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી તથા અથર્વવેદનાં બીજાં તેને મળતાં (૧૮-૩-૧) વચનમાં મરેલા પતિને પડખે તેની સ્ત્રીએ સૂવું, એને ‘પુરાણો ધર્મ’ કહેલ છે. વળી હોંદી આર્યોના પૂર્વજો અને યુરોપીય આર્યોના પૂર્વજો સાથે રહેતા તે વખતે સતી થવાનો રિવાજ હોવાના પુરાવા ઉપરથી સતી પ્રથાનો ઇતિહાસ હુંકામાં એવો દેખાય છે કે વેદકાળ પહેલાંના આર્યોમાં સતી થવાનો

૧ સતી પ્રથાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ, મારો સતીપ્રથાનો શોડા ઇતિહાસ (નૈતિકાનિકા સંશોધન પૃ. ૪૩૬)

વ્યાખ્યાન પહેલું

૪૧

રિવાજ હતો. પછી વેદકાળમાં નીકળી ગયો. પછી ઈ. સ. ના આરં-
ભની આસપાસમાં પાછો શરૂ થયો તે લોડ વીલીયમ બેન્ડીક ઈ. સ.
૧૮૨૬ માં બંધ કર્યો.

અલખત, ક્ષત્રિયોમાં સતી થવાનો રિવાજ વધારે, પણ બ્રાહ્મણો
માં ખરો. ઉપર કહેલા ઋગ્વેદસૂક્તના વચન ઉપરથી વિધવાને
પુનર્વિવાહની છૂટ હોય એમ પણ દેખાય છે.

આ સાથે જ અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કારનો વિધિ જોઈએ. ઋગ્વેદનાં,
મૃત્યુ સાથે થોડા ઘણા મંત્રધવાળાં (મંડલ ૧૦ નાં) સૂક્તો જોતાં
વેદના સમયના આર્યોમાં દાટવાનો તથા બાળવાનો એવ રિવાજ હતા
એમ દેખાય છે. દાટવાનો રિવાજ પ્રાચીનતર હશે. પણ પછી વેદ-
કાળમાં બાળવાનો રિવાજ સામાન્ય થતો જતો હોય એમ
દેખાય છે. શયને બાળતી વખતે એક બકરાનું બલિદાન
આપવામાં આવતું. વળી શય સાથે એનાં વસ્ત્રો, ધનુષ્ય વગેરે લઈ
જવામાં આવતાં. પછી ધનુષ્યને પાછળ રહેનારને કીર્તિ અને બળ
પ્રાપ્ત થાય માટે પાછું લઈ જતા.

ઋગ્વેદના સમયની આર્યજાતિના લોકો તૃત્સુઓ, ભરતો પુરુઓ,
યદુઓ, પુર્વસુ, દુહ્યુ, વગેરે બુદ્ધિબુદ્ધિ ટોળીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હતા. જે
કે સર્વનું એક જ લોહી, સર્વની એક જ ભાષા અને સર્વનો એક જ
ધર્મ છે એવું તેઓ સમજતા હતા. પણ એક પ્રજા તરીકે કાઈ
જાતનું તેઓનું બંધારણ હજી થયું નહોતું. કેટલીક વાર તેઓ
એકબીજા સાથે જોડાઈ જતા ત્યારે ઘણીવાર અંદરઅંદર લડ્યા
વગર રહેતા નહિ. આર્યોના નાના સમૂહો (વિશ્વ) મળીને ટોળી
(જન) થતી. આવાં પાંચ ટોળાં (પન્થજજ) નો નિર્દેશ વારંવાર
કરેલો છે. આર્યો મોટે ભાગે નાનાં ગામડાંઓમાં રહેતા. ગામડાંનાં
મકાનો લોકડાનાં જ બંધવામાં આવતાં. શત્રુઓના અથવા અથવા
પાણીના ધસારા સામે ટકી રહેવા માટે ઉંચા પ્રદેશ ઉપર ચોપાસ

અંધ કચેલા કિલ્લાઓ આંધવામાં આવતા, જેને પુર કહેતા. પુર એટલે શહેર નહિ. મુસાફરી બળદ જેડેલા ગાડામાં, ઘોડા ઉપર બેસીને કે ઘોડા જેડેલ રથમાં કરવામાં આવતી. નદીઓ નાનાં હોડકામાં (નાવ :) બેસીને ઉતરતા.

ઉપર કહેલાં આર્યોનાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓની લડાઈમાં સરદારી લેવા માટે તથા શાન્તિના સમયમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે ટોળાંના મુખીને રાજની પદવી ઋગ્વેદકાળમાં મળી ચુકી હતી. રાજની પદવી ઘણું અંદાજે વંશપરંપરામાં ઉતરતી. છતાં તેની સત્તા નિરંકુશ ન હતી. પણ સમિતિ નામની પ્રજાના અગ્રણીઓની એક સભા બનાવવામાં આવતી; જેનો રાજની સત્તા ઉપર અંકુશ રહેતો. અલખત આ સમિતિના બંધારણુ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. રાજ તરફથી મળતા રક્ષણના બદલામાં પ્રજા એની આજ્ઞામાં રહેતી, અને રાજને નિર્વાહ માટે ભેટો આપતી. અલખત આવી ભેટો ખુશીથી અપાતી.

ઉપર કહેલી આર્યોની જુદી જુદી ટોળાંઓમાં જેમ રાજઓ હતા તેમ કવિઓ પણ હતા. તેઓ પુરોહિત કહેવાતા. તેઓ રાજઓ સાથે રહેતા અને રાજઓનાં કાર્યોની પ્રશંસા કરતા, દેવતાઓની સ્તુતિઓ બોલતા અને દેવતાઓ માટે યજ્ઞો કરતા. પોતાની સ્તુતિઓ વડે પોતાના રાજને વિજયો મળે છે એવો દાવો તેઓ કરતા અને રાજઓ તરફથી પુરોહિતોને સુવર્ણ, ગાયો, રથો, ઘોડાઓ, વસ્ત્રો વગેરેનાં ભારે દાનો આપવામાં આવતાં. આર્યોનાં અંદરઅંદરનાં યુદ્ધોમાં તૃપ્તિઓના રાજ સુદાસને તેની સામે એકલા મળેલા દશ રાજઓ સાથે થયેલું દાશરાત્ર યુદ્ધ ઐતિહાસિક મહત્ત્વનું છે.^૧

અંદરઅંદરની લડાઈઓ ઉપરાંત આર્યોને અનાર્યો સાથે ઘણી વાર લડવું પડતું. ઈરાનીઓ તો એ વખતે પંજાબમાંથી ઈરાન તરફ આહવા ગયા હતા અને ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં જ દ્રાવિડો આખા અંડમાં પ્રસરી ગયા હતા, અને તેઓએ પોતાની વિશિષ્ટ

સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી હતી. હવે વૈદિક આર્યોને જે મૂળ વતનીઓ-દસ્યુઓ અથવા દાસો સાથે વારંવાર ઝઘડાઓ થતા તે અનાર્યો કોણ હતા? તેઓ દ્રાવિડ જાતિના હતા એવો કીધો મત છે.^૧ એ ગમે તેમ હો પણ આ દાસોને વૈદિકો નાક વગરના અનાસ : કહે છે. તથા અનાર્ય અને કૃષ્ણવર્ણ-કાળારંગના કહે છે.^૨ આ અનાર્યો જ્યારે હારી જાય ત્યારે જેઓ નાસીને પર્વતોમાં ન ભરાઈ જાય તેઓને આર્યોના દાસ-ગુલામ બનવું પડતું. એક કવિને રાજા તરફથી સો ગધેડાંઓ, સોથેંટાંઓ અને સો દાસ લોકોનું દાન મળ્યાની ઋગ્વેદમાં વાત છે, એ ઉપરથી દાસોની ગણતરી કેવી હતી એ સમજાય છે.

આર્યોની અંદરઅંદરની તથા દસ્યુઓ સાથેની લડાઈઓ ઘોડા જોડેલા રથોમાં બેસીને, પગપાળા, કે ઘોડાઓ ઉપર સ્વારી કરીને તીરકામડાંથી કે પરશુ જેવાં હથિયારોથી લડાતી. લડવૈયાઓ અખતર અને ટોપ પહેરતા. ધાતુઓમાં સુવર્ણ ઉપરાંત અયસ્ક એટલે મુખ્યત્વે તાંબુ વધારે વપરાતું હોવાનો સંભવ છે.

ગાય, ઘોડા, ગધેડાં, કૂતરાં, બકરાં અને ઘેંટાં એ સામાન્ય ગૃહપશુઓ ઉપરાંત હાથી, સર્પ, સિંહ, વરૂ (વૃક), વરાહ, વાંદરો, રીંછ જેવાં જંગલી પ્રાણીઓથી આર્યો પરિચિત હતા. પક્ષીઓમાં હંસ, કૌંચ, ચક્રવાક, મયૂર, પોપટ જેવાં પરિચિત હતાં. વનસ્પતિમાં પીપળો (અશ્વત્થ) વૈદિક આર્યોને ઘણો પ્રિય છે. વડ જેવા ઘટાદાર વૃક્ષનું ઋગ્વેદમાં નામ જ નથી, એ આશ્ચર્ય છે.^૩

વૈદિક કાળમાં આર્યોના ઘણો સમય સ્વાભાવિક રીતે લડવામાં જતો હશે. પણ શાંતિકાળેય ઠીક રહેતો હશે. અને એ કાળના ધંધા-

૧ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા ગ્ર. ૧ પૃ. ૮૫

૨ વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર જુદા વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે.

૩ વૈદિક સમયનાં વનસ્પતિજ્ઞાન માટે જુઓ મારો આયુર્વેદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૩ તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાન કાર્તિક ૧૯૭૮ વૈદિક કાળના આયુર્વેદ જ્ઞાનનો વિચાર જુદા વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે.

ઓમાં ખેતી, કાંતણુ અને વણાટ જેવા મોટા ધંધાઓ સાથે સુતાર સોની, લુહાર વગેરે કારીગરોના ધંધાઓનો સારો પ્રચાર હતો. સૂક્તો અર્થાત્ કાવ્યો રચવાની કુશળતાને રથ ખનાવવાની કુશળતા સાથે ધણીવાર સરખાવવામાં આવી છે. જુદા જુદા ધંધાઓ માણસો કમાવા માટે કરે છે એ વસ્તુ એક ઉર્મિકાવ્ય (લીરીક) રૂપ સૂક્ત (મં. ૯ સૂ. ૧૧૨) માં સરસ રીતે કહી છે. એક ઋષિ કહે છે :—

“આપણું કાર્યો વિવિધ છે. લોકોના રસ્તાઓ પણ જુદા જુદા હોય છે. સુતાર સમારકામની તક શોધે છે, વૈદ્ય રોગને શોધે છે. જ્યારે ઋત્વિજ સોમપાન માટે સમિધ વડે વેદીમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને કારીગર પૈસાવાળા માણસને શોધે છે. હું કવિ છું, બાપા વૈદ્ય છે, માડી દળણું દળે છે. (મતલબ કે) ગાયત્રી પાછળ પાછળ ફરતા હોઇએ તેમ પૈસાની ઇચ્છાથી જુદાં જુદાં કામની પાછળ આપણે સૌ પડ્યા છીએ.”

મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં આર્થિકબળનો આગેદુમ્બળ ખ્યાલ આપતું આ વૈદિક સૂક્ત ઘણું સૂચક છે.

આ રીતે વૈદિક આર્યો મોટે ભાગે અર્થ પરાયણ થઈને ધંધામાં રચ્યાપચ્યા સહેતા હશે, એ વાત સાચી છે. પણ તેઓ મોજશોખથી વિરક્ત હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. મદ્ય, દૂત વગેરેની વાત ઉપર આવી ગઇ છે. પછીરથોની શરતો જેવી રમતગમતો પણ પ્રચલિત હતી. આનંદ મેળવવાનાં સાધન તરીકે નૃત્યનો પણ પ્રચાર હતો. એક ઋગ્વચનમાં (મં. ૧૦ સૂ. ૧૨)માં નાયનારા માણસોથી ઉડતી હોય હોય તેમ પુષ્કળ ધૂળ ઉડતી હતી એમ કહેવું છે. એ ઉપરથી ખુલ્લા મેદાનમાં નૃત્ય કરવામાં આવતું હશે એમ લાગે છે.

વળી ઋગ્વેદકાળમાં જ દુન્દુભિ, વીણા અને વેણુ જેવાં વાદ્ય-ઓથી લોકો જાણીતા હતા. એક કવિ કહે છે કે જ્યાં પિતૃલોકનો વાસ છે તે યમ લોકમાં પણ વેણુનો અવાજ સંભળાય છે. અને જો

કે સામગાન કેવું હશે તે સમગ્રતું નથી પણ ગાન કલા કાંઈક ત્યારે ખીલી હતી એ ચોક્કસ.

આ રીતે ધંધામાં તથા મોજશોખમાં પહેલા લોકોને સાદી શીખામણ આપનારાં વચ્ચેનાં પણ ઋગ્વેદમાં મળે છે. એક દાનસ્તુતિમાં (મં. ૧૦ સૂ. ૧૧૭) કહ્યું છે કે 'દેવોએ ભૂખને જ મોતનું સાધન કર્યું નથી. ખાનાર પાસે પણ મૃત્યુ આવે છે. આપનારનું ધન ઓછું નહિ થાય. નહિ આપનારો દયા કરનારને મેળવતો નથી. જેનામાં શક્તિ હોય તેણે ગરીબને દાન આપવું જોઈએ અને ભવિષ્યના લાંબા માર્ગ તરફ જોવું જોઈએ. રથનાં એ ચક્કા જેમ ફર્યા કરે છે તેમ લક્ષ્મી એકથી બીજા માણસ પાસે જાય છે. જ્યારે હળવડે ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે અનાજ પાકે છે. જે માણસ આવે છે તે રસ્તો કાપે છે. ન બોલનાર કરતાં સ્તુતિ બોલનાર પ્રાણી સારો છે. દાન કરનાર દાન ન કરનારથી ચઢી જાય છે. અન્નવાન હોઈ જે દુર્બલ, દુઃખી થયેલા, અન્ન માગવા અર્થે પાસે આવનારને માટે અનને કાઢું કરે છે તે દયા કરનારને મેળવતો નથી.

ઋગ્વેદનાં કાવ્યોતો મોટા ભાગ ધર્મવિષયક છે અને એ ઋષિઓનાં ચિત્તો ધાર્મિક આવિર્ભાવ ભિન્ન ભિન્ન દેવોની સ્તુતિ રૂપે થયો છે. ખરી રીતે ઋગ્વેદ દેવતાઓની સ્તુતિઓનો સંગ્રહ છે. ઋગ્વેદનાં એ સૂક્તોમાં દેવોનાં પરાક્રમેની, તેઓના મહત્વની અથવા તેઓની દયાબુદ્ધિની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અથવા તો પશુ, પ્રજા, સુખ સંપત્તિ, દીર્ઘાયુષ્ય, વિજય વગેરેની નમ્રતાથી માગણી કરવામાં આવી છે. યજ્ઞમાં સોમના અથવા ઘીના હોમ સાથે ઉચ્ચારવા માટે કવિ ઋષિઓએ કુશળતાથી બનાવેલી ઋગ્વેદનાં સૂક્તરૂપ કવિતાઓ છે. એ સમયના યજ્ઞો વિધિ પ્રાણી સમયના વિધિ કરતાં નિઃસંશય સાદા હતા. આ સાદા યજ્ઞો કરવા, અને એ વખતે અગ્નિ, સોમ, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, મરૂત, ઘૌઃ, ઉષા, વરુણ વગેરે વૈદિક દેવોનાં સ્તોત્રો જૂનાં કે નવાં રચીને બોલવાં એ ઋગ્વેદકાળનો ધર્મ.

આ દેવો એટલે કુદરતી શક્તિઓ અથવા દેખાવો વિશે કરેલ છે. દેવત્વની કલ્પના, એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા છતાં પણ એ સ્તુતિ-ઓનું અંતર્ગત ધાર્મિકત્વ લુપ્ત થતું નથી. અને કુદરતના દેખાવોનું વર્ણન હોવાથી એમાં રમણીયતા આવી શકે છે. એ રીતે ઋગ્વેદનાં ઘણાં સૂક્તોમાં વારંવાર એને એ જ પુનઃશક્તિ વગેરે દેખો હોવા છતાં પુષ્કળ કાવ્યગુણ છે. અને કેટલાકમાં તો ઉંચા પ્રકારનો છે. અને તેનું એ કવિઓને ભાન છે. અર્થાત્ પોતાની રચનાને તેઓ કાવ્યકૃતિ ગણે છે. દાખલા તરીકે એક ઋષિ પોતાની પ્રાર્થનાઓને સુન્દર અને સુઘટિત વસ્ત્ર સાથે સરખાવે છે. બીજા પતિને મળવા સંબંધ થયેલી સ્ત્રી સાથે સરખાવે છે: એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “કવિઓ પોતાનાં જ્ઞાન તથા શક્તિ પ્રમાણે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે.” (૧-૨૧-૬) અને, ‘પોતાના હૃદયના ઊભરાઓને ખહાર કાઢે છે.” (૧૦-૩૯-૧૫)

વૈદિક દેવ શબ્દ હિંદીયુરોપીય છે. અને તે સમયમાંથી દેવસ (લેટીન ડયુસ) શબ્દ સાથે દેવમાં પિતૃત્વની ભાવના ઉતરી આવી છે. વૈદિક “ઘૌષ્પિતા” ગ્રીક ‘ઝયુસ પેટર’ લેટીન જ્યુપિટર એક-ર્થવાચક છે. ગ્રીક દેવો અને વૈદિક દેવો વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે. આકાશ અને પૃથ્વીની પ્રથમ માળાપ તરીકે કલ્પના આખા જગતમાં પ્રાચીન કાળથી વ્યાપક છે.^૧ તેમજ દેવોની પ્રાર્થનામાં માગ્યું આપવાની તથા ભયને દૂર કરવાની શક્તિની કલ્પના પણ પ્રાચીન છે.

દેવોને કરેલી સ્તુતિઓમાં સ્વાર્થ મુખ્યત્વે પ્રેરક હેતુ છે. એની ના પડાય એમ નથી. પણ કેટલીક વાર, કવિને સ્વાભાવિક અહો-ભાવથી મનદબ્ધ ઋષિનું હૃદય દ્રવતું દેખાય છે. માહાત્મ્યદર્શનથી પ્રેરિત એ આર્દ્રતાથી ઋષિ દેવને પ્રણામ કરે છે, તથા એની પ્રશંસા કરે છે. અને એના તેજનું ધ્યાન ધરે છે. (મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ) આવી

૧ ઘૌષ્પિતા મે માતા વૃષિવી મહીયમ્ (ઋ. ૧-૧૬૪-૩૩.)

રીતે સ્નિગ્ધ ભાવથી આકર્ષણેષ્ઠ ઋષિ દેવને ક્રોધવાર પિતા કહે છે. જેવી નજર પિતા પુત્ર તરફ રાખે તેવી પોતા તરફ રાખવાનું કહે છે. કવચિત્ દેવની મૈત્રી ઇચ્છે છે, ક્રોધવાર, સખા, પિતા અને પિતૃતમ કહે છે. વળી એક ઋષિ દેવ તરફ જતી પોતાની વૃત્તિઓને ગોચર તરફ જતી ગાયે સાથે સરખાવે છે. તો બીજને પોતાને આહનારા પતિ પાસે જતી પત્નીઓ સાથે સરખાવે છે. એક મંત્રમાં વળી દેરને આકર્ષતી વિધવા ભાભી સાથે દેવની સ્તુતિ કરનારની તુલના કરી છે. ટુંકામાં આ દાખલાઓ જેવાં વૈદિક વચનોમાં ભક્તિવૃત્તિનો ઉદ્ભવ જોવા એ મારે મતે યોગ્ય છે.^૧

વેદના ઇન્દ્ર, અશ્વિ, સૂર્ય વગેરે દેવોમાં માનવ ગુણોની, કેટલીક વાર રાગદ્વેષોની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે. વળી માનવ અવયવોની અને માનવ આકૃતિની પણ કલ્પના કરી છે છતાં તેઓ પુરેપુરા માનવભાવને પામેલા નથી, એમ રાધાકૃષ્ણનું કહે છે.^૨ બીજા દેવો કરતાં વરુણ દેવમાં મૂર્તભાવ ઘણો ઓછો છે. એ “સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. રાજા વરુણ બધું જુએ છે. જે કાંઈ થયું છે અને થશે તે અદ્ભુતને વરુણદેવ જાણે છે, એ અસત્યને ધિક્કારે છે અને દૂર કરે છે.”^૩ વગેરે વર્ણનો અને ઇન્દ્રાદિથી જુદો પાડે છે. ઋગ્વેદનાં વર્ણનો જોતાં વરુણદેવ એ કુદરતના નિયમો (જેને ઋત કહેલ છે) ને તથા નીતિના નિયમોને ધારણ કરનારો અને સાચવનારો દેવ છે. વરુણના નિયમોને તોડવા એનું જ નામ પાપ. નિયમો તોડનારને વરુણ સખત શિક્ષા કરે છે. છતાં પશ્ચાત્તાપ કરનારને એ માફ કરે છે.

૧ જુઓ મારો વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ આ. ૨ પ્ર. ૧

૨ ઇસ્ટર્ન રીલીજીયન એન્ડ લેજિસલેશન (૧૯૪૦ પૃ ૧૧૮)

૩. ઋ. ૧-૨૪, ૧-૨૫, ૪-૧૬, ૭-૪૧. ઉ-૪૧, ઉ-૪૯, ઉ-૮૬, ઉ-૮૭, ઉ-૮૮. વગેરે જુઓ.

રાત અને દિવસ, સૂર્યના ઉદ્યાસ્ત, ઋતુઓના ફેરફારો વગેરેને નિયમિત રીતે થતાં જોઈને કુદરતી નિયમનો પહેલો ખ્યાલ આવ્યો હોય એ સંભવ છે. એક ઋષિ કહે છે (૧-૨૪-૧૦), “ જો આ નક્ષત્રો ઉચે રહેલાં રાતે દેખાતાં હતાં તે દિવસે ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં. અને રાતે પ્રકાશતો ચંદ્રમા આવી પહોંચે છે. વરુણનાં વ્રતો (નિયમો) દૂર ન થાય એવાં છે. ” છતાં એ નિયમો સાથે સત્ય અસત્યને પણ ગણે છે. (૭-૪૬-૩) “ ઋત અને સત્ય પ્રદીપ્ત તપમાંથી નીકળ્યાં છે. ” (૧૦-૧૯૦-૧). એ મંત્ર નીતિની ભાવનાના વિકાસના ઇતિહાસ માટે ઘણો સૂચક છે.

પરલોક વિશે ઋગ્વેદમાં સ્વાભાવિક રીતે ઘણું થોડું મળે છે. એક એવી કલ્પના છે કે મૃત્યુ પછી પુણ્યશીલ મરનારનો આત્મા આગલા પિતૃઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં-એજ સ્વર્ગ-જાય છે. અને ત્યાં યમ અને વરુણ સાથે રમે જમે છે.^૧ આથી ઉલટું શ્રદ્ધા વગરનાં માણસો અંધકારવાળા ગર્ભમાં પડે છે.

ઋગ્વેદમાં જ, જો કે પાછલા કાળમાં, દેવોની સ્તુતિ ભક્તિમાંથી તાત્ત્વિક વિચારનો ઉદય જોઈ શકાય છે. જુદા જુદા ઘણા દેવો વિશે રચાયેલાં સૂકતો ઉપર અને તે તે સ્તુતિઓમાં પ્રત્યેક દેવની સર્વશ્રેષ્ઠતા કહેલ હોય છે, એ ઉપર શાંત રીતે વિચાર કરનાર કોઈ ઋષિની બુદ્ધિને દેવોની અનેકતા અર્થ લાગી હોવાનો સંભવ છે. અને પરિણામે ભિન્ન દેવોને જોડી દેવાની અથવા સમાન ગુણ કર્મ-વાળા દેવોની એકતાની કલ્પના ઉદ્ભવી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એક ઋષિ કહે છે કે “ એક જ સત્ ને વિષ્ણુ જુદી જુદી રીતે કહે છે. અગ્નિ, યમ અને માતરિશ્વા કહે છે. ” (૧-૧૬૪-૪૬) મેતલ્લ્ય કે જુદાં જુદાં નામ છે; પણ દેવ તો એક જ છે. એક સૂકત (૧૦-૧૨૧)માં હિરણ્યગર્ભને સઘળા દેવોનો અધિદેવ કહેલો.

છે. આ સ્પષ્ટ એકેશ્વરવાદ છે. આ એકેશ્વરવાદ સાથે જ સૃષ્ટિ વિષયક વિચારો સંકળાય છે. સૃષ્ટિ વિષયક સૂક્તોમાં સૃષ્ટાને પુરુષ, હિરણ્ય ગર્ભ, વિશ્વકર્મા, અથવા પ્રજાપતિ કહેવામાં આવ્યો છે. પણ સૃષ્ટિનું મૂળ કારણ એક જ દેવ કે પદાર્થ માનવા તરફ વલણ થયું દેખાય છે. સૌથી વધારે પ્રખ્યાત પુરુષ સૂક્ત છે, જેમાં સર્વવ્યાપી, હઝર માથાવાળા અને હઝર આંખોવાળા પુરુષના શરીરના અવયવોમાંથી સૃષ્ટિના પદાર્થોની રચના થઈ હોવાની કલ્પના કરી છે. વળી આ પુરુષમાં વ્યાપકતા તેમજ ઊર્ધ્વભાવ (અત્યંતિષ્ઠત્વ) (Transcendentalism) છે. પુરુષસૂક્તની આ કલ્પનાને વિશ્વદેવતાવાદ (Pantheism) કહેવામાં આવે છે. વળી એક સૂક્ત (મં. ૧-૮૨)માં “જે સર્વ ભુવનોને બાંધે છે તે આપણને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા અને વિધાતા છે. અને સઘળાં પ્રાણીઓ એના તરફ બંધ છે.” એમ કહેવા સાથે “પ્રાણી” ((આવઃ) પહેલો ગર્ભ) ધારણ કરે છે.” એમ કહેલું છે. બીજા એક સૂક્ત (૧૦-૧૨૧)માં પણ આપના ગર્ભધારણની વાત છે. પ્રાણીમાં આ રીતે મૂળ કારણની કલ્પના પાછલા કાળમાં પણ ચાલુ રહી છે. પણ કોઈ કોઈ શીસ્સુક ઋષિને આ એકેશ્વરવાદથી સંતોષ નથી થતો. એ વારંવાર પૂછે છે કે “અમે કયા દેવને હવિ અર્પીએ?” (૧૦-૧૨૧) સત્ય માટે આ જિજ્ઞાસા, સામાન્ય માન્યતામાં શંકા, જ્ઞાનની અકુટિત તૃષ્ણા એ હિંસક પશુરૂપ માણસને મળેલી દિવ્ય અક્ષીસ છે. એમાં જ એની માનવતા છે. અને ઋગ્વેદના પાછલા ભાગનાં કેટલાંક સૂક્તોમાં એ દિવ્ય જિજ્ઞાસાનું માનવસાહિત્યમાં કદાચ પહેલીવારનું ઉજ્જવલ દર્શન થાય છે. એક ઋષિ સ્પષ્ટ કહે છે કે “સૃષ્ટિમાં પહેલા ઉત્પન્ન થનારને કોણે જાણ્યો છે?” (૩-૫૪-૮) બીજે શીસ્સુક ઋષિ કહે છે કે “જેણે આ અંધાં (ભુવનો) ઉત્પન્ન કર્યાં છે તેને તમે બાણતા નથી. તમારું અંતર (છેતું) બીજું જ હતું. ધુમસથી ઘેરાયેલા, અડઅડ કરતા, (પોતાના) પ્રાણને તૃપ્ત કરતા પેટભરા

લોકો ઉકથો (સ્તોત્રો) બોલતા ફરે છે. ” (૧૦-૮૨-૭) અને બીજો અધ્યાત્મચિંતક ઋષિ ઔપનિષદ અદ્વૈતવાદના વિચારનો આરંભ કહેવાય? એવાં એક સૂક્તમાં કહે છે કે “ ત્યારે અસત્ હતું નહિ અને સત્ હતું નહિ. મૃત્યુ હતું નહિ, અમૃત હતું નહિ. દિવસ અને રાતનો ભેદ નહોતો. વાયુ વગર એકલું તે શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર બીજું કંઈ જ હતું નહિ. તમસથી ગૂઢ તમસ હતું. અજ્ઞેય પાણી હતું. ” એવાં સૃષ્ટિના મૂળ કારણને નપુંસક લિંગમાં કહેનાર વચનોને અનંતે સરલતાથી કહે છે કે, “ સાક્ષાત્ કોણ જાણે છે ? અહીં કોણ કહેશે કે ક્યાંથી આ (સૃષ્ટિ) જન્મી ? ક્યાંથી આ સર્જન થયું ? કારણ કે દેવો આના સર્જન પછી થયા. તેથી કોણ જાણે છે કે શેમાંથી (આ બધું) થયું ? જેમાંથી આ વિસૃષ્ટિ થઈ તેણે એ નિર્માણ કરી કે નહિ ? જે આનો અધ્યક્ષ પરમ વ્યોમમાં છે તે જ જાણે છે. અથવા તે પણ ન જાણતો હોય. ” (૧૦-૧૨૯)

ઋગ્વેદના સમયની સામાજિક સ્થિતિનો તથા વિચારગ્રાણીનો કાંઈક વિસ્તારથી વિચાર કર્યો એનાં એ કારણો છે. એક તો એ સમયના જીવનમાં દેખાતી પરિસ્થિતિ ત્રણ હજાર વર્ષના ગાળાને પાર કરીને પણ હિંદુ સમાજના ખાસ કરીને ગામડાના જીવનમાં કેટલીક અગત્યની બાબતમાં હજી એની એ જ રહેલી છે. જો કે વૈદિક આર્યોનું જીવન બાહ્યકાલના ઉદ્ધાસ-ઉત્સાહથી ભર્યું હતું. જે પછીના ઇતિહાસમાં નથી દેખાતું. બીજું વૈદિક ઋષિઓએ જ

૧. ઋગ્વેદના આ વચનોમાં આપણે આધુનિકો જ શીલ્સુરી દેખી એ છીએ એવું નથી. ઉપનિષદો પોતે અનેક ઋગ્મંત્રો “ અહીં ઋચામાં છે. ” કે ‘ ઋચામાં, કહ્યું, એમ કહીને ઉતારે છે. જુઓ છાં. ઉ. ૩-૧૭-૭, ૮. ૩-૧૨-૬. તથા કોઈવાર ઋગ્મંત્રોનું બ્રાહ્મણઅન્ય પેઢે જ વ્યાખ્યાન કરે છે. દા. ત. બ. ઉ. ૨-૫-૧૬ થી ૧૯. શંકરાચાર્યે આ છેલ્લા સૂક્તમાંથી બ્ર. સૂ. ૨-૪-૮ ના ભાષ્યમાં કટકો ઉતાર્યા છે. ઋ. ૧૦-૧૯૦-૩ પણ બ્ર. સૂ. ૧-૩-૩૦ ના ભાષ્યમાં ઉતારેલ છે.

સમાજમાં ઓછા વધુ પ્રસરેલા જુગાર, સુરાપાન, વ્યભિચાર, અસત્ય વગેરેમાં દોષ જોયો અને એ રીતે સમાજમાં નૈતિક સંસ્કાર જનગરિત કર્યો. પરિણામે જુગારાદિ દોષો વેદકાળથી આજ સુધી લોકમાં ચાલુ રહેલા હોવા છતાં તેમાં દોષશુદ્ધિ પણ ચાલુ રહી છે. અને એ નૈતિક સંસ્કાર જનગરિત રહેવામાં જ સમસ્ત સમાજના ઉદ્ધારનું ખીજ છે. વળી દોર ઉછેરવાનો, ખેડુ, શિકારી કે લડવૈયાનો અથવા સુતાર આદિનો ધંધો કરનારા સામાન્ય જીવોએ કાવ્ય, સંગીત, નૃત્ય, ધર્મવિચાર અને શીલસુશીના સંસ્કારોથી સંસ્કારી બનવાનું પણ ઋગ્વેદ કાળમાં જ શરૂ થઈ ગયું હતું, એ ઐતિહાસિક હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવેલી.^૧ અને એ રીતે કેવી સામાજિક સ્થિતિમાં ભારતીય સંસ્કારોનો પ્રથમ ઉદય થયો એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ઋગ્વેદ પછીનો સમય

ઋગ્વેદ પછીનાં બાકીની ત્રણ સંહિતાઓ, તેઓને લગતાં શ્રાદ્ધણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો એ બધાં સાહિત્યનો એક સાથે વિચાર કરી લેવો ઠીક છે. આ બધું સાહિત્ય ઋગ્વેદ પછીનું છે એ ચોક્કસ. અલપત અથર્વ વેદમાં કેટલાંક ઋક્કાલીન સૂક્તો મંત્રહાયાં છે ખરાં. વળી ઋગ્વેદ અને બાકીના વૈદિક સાહિત્ય વચ્ચે ભેદ પણ ચોખ્ખો છે. ઋગ્વેદના જૂનામાં જૂનાં ઉપાદેવતાક સૂક્તો જેવા ભાગો અને છેલ્લા રચાયેલા ભાગો વચ્ચે જેટલો કાળ ગયો હશે તેટલા સમયમાં આ ઋગ્વેદોત્તર સમગ્ર સાહિત્ય રચાયું હશે. આ પાછલી સંહિતાઓ આદિ સાહિત્યને ટુંકામાં આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય. જૂના વખતમાં તો ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ એ ત્રણ વેદ ગણાતા. પુરૂષસૂક્ત પેઠે અનેક ઉપનિષદ-વચનોમાં ત્રણ જ નામ મળે છે. અને 'વેદત્રયી'નો ઉલ્લેખ

૧. જેઓ ઋગ્વેદ વખતે સત્યયુગ હતો સંસ્કારની પરમ ઉન્નત સ્થિતિ હતી એવું માને છે અર્થાત્ ઐતિહાસિક વિકાસ ક્રમમાં માનતા નથી તેઓ માટે આ પ્રયત્ન જ નથી.

પણ પ્રસિદ્ધ છે.^૧ આ ત્રણમાંથી સામવેદની મંહિતા જે સામગાયકો માટે સંગ્રહાઈ છે તેમાં તે મોટે ભાગે ઋગ્વેદનાં સૂકતો જ છે. પછી યજુર્વેદના એ ભેદ છે. શુક્લ અને કૃષ્ણ. શુક્લમાં મંત્રભાગ અને વ્યાખ્યાનાત્મક બ્રાહ્મણ ભાગ જુદો છે. ત્યારે કૃષ્ણમાં એકસાથે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદનું તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ છે. અને શુક્લની વાજસનેયી મંહિતા ઉપર શતપથ નામનું સૌથી અગત્યનું અને મોટું અને ઘણું કરી બીજા કરતાં પાછળનું બ્રાહ્મણ છે. ઋગ્વેદનાં પણ ઐતરેય અને કૌષીતકિ અથવા શાંખાયન એ બે બ્રાહ્મણો છે. આ બ્રાહ્મણોના ખાસ ભાગો આરણ્યક કહેવાય છે. અને એના જ એક ભાગ જેવાં ઉપનિષદો એ ખરી રીતે બ્રાહ્મણોના જ ભાગો છે. ઉપનિષદોમાં (૧) ઐતરેય આરણ્યકનું એ. ઉપનિષદ, તૈત્તિરીય આરણ્યકનું તૈત્તિરીય, (૩) ઋગ્વેદના કૌષીતકિ આરણ્યકનું કૌષીતકિ, (૪) શતપથના ભાગરૂપ જૃહદારણ્યક (૫) સામવેદનું છાંદોગ્ય અને એ જ વેદનું (૬) ઋતોપનિષદ એટલાંને પ્રાચ્યવિદો પ્રાગ્બૌદ્ધમાં પણ પ્રાચીનતર ગણે છે.^૨ અલબત્ત છાંદોગ્ય અને જૃહદારણ્યક પ્રાચીનતમ અને ઋતોપનિષદ છ માં કદાચ છેલ્લું છે. પછી (૭) કંકેકાકક, (૮) વાજસનેયી મંહિતાના એક અધ્યાય રૂપ ઇશાવાસ્ય (૯) મુંડક, (૧૦) પ્રશ્ન અને (૧૧) શ્વેતાશ્વતર. આ પાંચ ઉપનિષદો પણ ઉપર કહેલાં છ ઉપનિષદોથી પાછલા કાળનાં પણ પણ ઘણું કરી પ્રાગ્બૌદ્ધ છે. કદાચ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા-ચોથા શતકનાં પણ હોય પણ આ અગિયાર ઉપનિષદોમાંથી શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. અને એમાંથી નવ ઉપર તે તેઓએ ભાષ્ય લખેલ છે. પછી (૧૨) ન્યાયાલ અને (૧૩) મહાના-રાયણ એ બે ઉપનિષદોમાંથી પણ શંકરે થોડા ઉતારા કર્યા છે. એથી

૧. જુઓ છાં.—ક. ૩-૧૫-૭, છાં. ક. ૨-૨૩ માં ત્રણ વિદ્યા શબ્દ જ છે.

૨. કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ગ્ર. ૧-૫. ૧૧૬ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧-૫. ૨૩૫.

એ બે શંકર પહેલાંનાં તો અરાં જ પણ થયું હતી ગૌદોત્તરકાલીન કદાચ બ્રહ્મસૂત્ર પછીનાં છે. પછી (૧૪) માંડૂક્ય ઉપનિષદમાંથી કાઢી ઉતારે શંકરે કયો નથી પણ એના ઉપર ગૌડપાદની કારિકા છે એટલે તે પણ શંકર પહેલાંનું ખરું આ ઉપરાંત કાઠક વિદ્વાનો મૈત્રાયણીય ૨ કે જેમાંથી શંકરે ઉતારે કયો નથી તેને પાછળનું જતાં શિષ્ટ ઉપનિષદ ગણે છે. આ ૧૪ કે ૧૫ ઉપનિષદો ઉપરાંત ઉપનિષદ નામધારી કટકાઓ સાધારણ રીતે ૧૦૮ ગણાય છે પણ કુલ અસો જેટલા મળે છે. પણ એની શિષ્ટ ઉપનિષદોમાં ગણતરી નથી. અને કેટલાંક તો ખૂબ અર્વાચીન છે. ઉપનિષદ શબ્દનો મૂળ અર્થ ગુરૂ પાસે બેસવું (શીખવા માટે). અને તેની પાસેથી એ રીતે મેળવેલી ગુણ વિદ્યા જેવા અર્થમાં એ શબ્દ ઉપનિષદોમાં જ મળે છે. (છાં. ઉ. ૧-૧૪-૪, ૩-૧૧-૩) સામાદિ ગ્રંથિતાઓથી આરંભી પ્રાગ્બૌદ્ધ ઉપનિષદો સુધીનો કાળ એટલે ઈ. સ. પૂર્વે નવમાથી ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતક સુધીનો કાળ ગણાય.

આ સર્વ બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિની જે આત્મ-ભૂત છે તે ઔપનિષદ વિદ્યાનું અવલોકન આરંભ્યા પહેલાં સમગ્ર સાહિત્યમાંથી દેખાતી ઉપર કહેલા સમયની સામાજિક સ્થિતિને ટુંકામાં નોંધ લેવી જરૂરની છે. જે કે ઋગ્વેદકાલીન સ્થિતિમાં થયેલા ફેરફારો જ નોંધીને સંતોષ માનીશું. ઋગ્વેદકાલીન આર્યો પાછલા કાળમાં પંજાબમાંથી પૂર્વમાં ઉતરી સરસ્વતી-દષદ્રતી અને કુશસ્ત્રના પ્રદેશમાં રહેવા માંડ્યા હતા. આ પ્રદેશના કુરુઓ અને એથી પૂર્વ તરફના પાંચાલો

૧. માંડૂક્ય ઉપનિષદ ઉપર તથા ગૌડપાદીયકારિકા ઉપર જે શંકરનું કહેવાતું ભાષ્ય મળે છે તે શંકરનું પોતાનું નથી એવો કેટલાકનો મત છે તે સાચો લાગે છે. પણ વિયુરોખરમદ્વાયાર્ય કારિકાથી માં ઉ. ને પાછળનું ગણે છે (જુઓ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૩૮ ટીપ ૪) તે બાબતમાં મને શંકા છે. બાકી ગૌડપાદીય કારિકાની શંકરને ખબર છે જ (જુઓ ગ્ર. સુ. ૧-૪-૧૪ ના ભાષ્યમાં. કારિકા ૩-૧૫ નો ઉતારો).

૨. વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧-૫. ૨૩૮.

એ બ્રાહ્મણકાળનો સૌથી શિષ્ટ સમાજ ગણાતો હતો. જો કે આર્યો એથી આગળ પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ઉતરવા માંડ્યા એટલે પાંચ તો દૂર અને અણુગમતો દેશ થઈ ગયો. એને બદલે ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં તથા ગંગા અને હિમાલયની તળેટીના અને એની વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી આગળ વધતા, કાશ્ય (હાલનો અયોધ્યા જિલ્લો), વિદ્ધ (હાલનું ઉત્તર બીહાર) અને મગધ (દક્ષિણ બીહાર) તરફ આર્યો ચાલ્યા છે. એથી આગળ અંગ (પૂર્વ બીહાર) પણ જાણીતો છે. જો કે એને દૂરનો દેશ અથર્વવેદમાં કહેલો છે. પછી દક્ષિણમાં આન્ધ્ર, પુન્ડ્ર, પુલીન્દ અને શયર જેવા બાહ્ય-બ્રાહ્મણ સંસ્કારની અસર નીચે પૂરા ન આવેલા લોકો વસતા હતા એમ એતરેય બ્રાહ્મણથી જણાય છે. આ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના કાળમાં આર્યસંસ્કૃતિએ હજી વિન્ધ્ય પર્વત એળંગ્યો હોય એમ લાગતું નથી. એ જ રીતે યમુનાની પશ્ચિમના પ્રદેશો મરૂભૂમિ, રાજપુતાના, માળવા વગેરેનો પરિચય પણ નથી દેખાતો. પણ ઉત્તરની ભૂગોળની માહિતી ઘણી વધી છે. ઋગ્વેદકાળમાં મુખ્યત્વે ગામડાંઓ જ દેખાય છે. ત્યારે આ સમય દરમિયાન શહેરો વસવા માંડ્યાં છે. મધ્યદેશમાં કુરુઓની રાજધાની અસન્દીવની, પાંચાલોની કપીલ (કાંપીલ્ય), પછી વત્સની કૌશામ્બી, કાશીપ્રદેશની રાજધાની કાશી, વગેરે શહેરોના ઉલ્લેખો મળે છે. મતલબ કે શહેરી જીવન વધવા માંડ્યું છે. આ કુરુ, પાંચાલ, કાશી, વિદ્ધ વગેરેના રાજાઓની તથા તેઓ કાંઈ વાર જોડાઈ જવાની વાત પણ બ્રાહ્મણોમાં આવે છે.

બ્રાહ્મણ સમયની આર્યજાતિ પુરુષસૂકતમાં કહ્યું છે તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી.^૧ જો કે બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં વધારે વાતો તો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બે વિશે મળે છે. ઋગ્વેદકાળના છેવટના ભાગમાં પડેલા આ વિભાગો બ્રાહ્મણ

૧ વર્ણવ્યવસ્થા વિશે જુદા વ્યખ્યાનમાં ચિત્તાર કર્યા છે. એટલે અહીં એ વિષય છોડી દીધો છે,

વ્યાખ્યાન પહેલું

૪૫

સમયમાં દઢ થવા લાગ્યા હતા. વળી આર્યજાતિના આ ચાર વિભાગોની ખૂબાર ત્રાત્ય લોકો હતા. આ ત્રાત્ય એટલે બહિર્ભૂત લોકો. પંચવિંશ બ્રાહ્મણ આદિમાં આ ત્રાત્ય વિશે જે વર્ણન મળે છે તે ભટકતી જાતોને લાગુ પડે એવું છે. તેઓ ખેતી નથી કરતા. ગાડાંઓમાં બેસીને ફર્યા કરે છે, જરા જુદી જાતનાં વસ્ત્રો પહેરે છે, ધનુષ્ય રાખે છે અને આર્યભાષાને મળતી પણ જરા ફેર વાળી ભાષા બોલે છે, એવું તેઓ વિશે કહેલું છે. આ ત્રાત્યલોકો ભટકતા રહેતા હોવાથી એનું ખાસ સ્થાન કોઈ કહી ન શકાય. પણ મગધ તરફ રહેતા હોવાનું સૂચન મળે છે. સાધારણ રીતે એમ પણ કહી શકાય કે ઋગ્વેદકાલીન સામાજિક સ્થિતિમાં હીક હીક ફેરફારો બ્રાહ્મણકાળ દરમિયાન થયા છે. સ્ત્રીની સ્થિતિ ઋગ્વેદ કરતાં કાંઈક ઉતરતી થઈ હોય એમ લાગે છે. બહુપત્નીત્વ રાજાઓમાં વધ્યું છે. અને શ્રીમન્તો રાજાઓનું અનુકરણ કરતા હશે. વળી સ્ત્રીનો શ્વર સાથે ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ પણ સૂચક છે. પણ સ્ત્રીને પતિની મિત્ર પણ કહેલ છે,^૧ ઋગ્વેદનું શિથિલ બંધારણ અને સૂત્રોનો દઢ બંધારણનો આગ્રહ બેના વચગાળાની સ્થિતિ બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં દેખાય છે.

રાજકીય સ્થિતિમાં જે મોટો ફેરફાર થયો છે, તે રાજાની સત્તા વધવાનો છે. પહેલા કરતાં મોટા વિસ્તારમાં રાજ્યો હવે થયાં છે. કોઈ કોઈ રાજાઓ બીજા અનેકને જીતી સમ્રાટ પદ મેળવવાની તથા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની હોંશ રાખે છે. અલગત આવા વિજયથી આસપાસનાં રાજ્યોને પોતાનાં રાજ્યમાં મેળવી લીધાના દાખલા નથી. રાજસત્તા વંશપરંપરા ઉતરવાનું શરૂ થઈ ગયું છે. રાજાના અધિકારીઓનું મંડળ પણ મોટું થયું છે. પણ આમાં ગામડાંનો મુખ્ય અધિકારી ગ્રામણી રાજા અને વૈશ્ય-ખેડુત પ્રજા વચ્ચે સંબંધ બેડનાર અને જાતે વૈશ્ય હોવાનો સંભવ છે. ઋગ્વેદકાલીન સમિતિ

^૧ સઘ્ના હ જાગ્યા ઐ. બ્રા. ૭—૩ (વીન્ટરનીઝ ટ્ર ૧ પૃ. ૨૧૨ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૧).

કે સભા વિશે ખાસ માહિતી મળતી નથી પણ એ ચાલુ રહેવા
આપત શંકા નથી. ખાસ કરીને ગુન્હાગારોને ન્યાય આપવાનું કામ
તો સભાઓમાં જ થતું હશે. ગુન્હાઓમાં આદાલતવધ, ગુરૂપત્ની સાથે
વ્યભિચાર, સુરાપાન અને સુવર્ણસ્તેય એને ચાર મહાપાતક (છા.
ઉ. ૫-૧૦૯) ગણ્યાં છે. મૂળુહત્યા આદિ બીજાં પાપોને પણ બીજે
મહાપાપમાં ગણ્યાં છે.^૧ સ્મૃતિઓમાં આ માન્યતા ચાલુ રહી છે.
પણ આ કાળમાં ન્યાયબુદ્ધિ વધારે જગત્ર થઈ છે, રથ હાંકીને જતા
રાજા અને પુરોહિતને હાથે અકસ્માત મરણ થઈ જતાં તે ઉપરના
વાદવિવાદમાં આ જગૃતિ દેખાય છે. બૃ. ઉ. (૧-૪-૧૪) માં
કાયદાનો સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે, કે “જેમ રાજ્યથી તેમ ધર્મથી નબળો
વધારે બળવાનને દબાવી શકે છે.” ખેતીમાં અને પશુપાલનમાં
સુધારો થયો છે. ખેતી સુધારવા માટે નહેરોનાં પાણી ઉપરાંત ખાતર
પણ વપરાતું શરૂ થયું છે. અનાજની વધારે જાતોનાં નામ મળે છે.
ઘાતુઓનું જ્ઞાન પણ વધ્યું છે. ઋગ્વેદનાં સોનું અને તાંબુ ઉપરાંત
લોહું, કલઈ, સીસું અને રૂપું વપરાવા લાગ્યાં છે. ઉદ્યોગ ધંધાઓ
વધ્યા છે. શીકારીઓ, અનેક જાતના માછીમારો, દોર પાળનારા, રથ
અનાવનારા, ઘરેણાં અનાવનારા, સુંડલા અનાવનારા, કંસાઈઓ,
દોરડાં અનાવનારા, વણકરો, રંગનારાઓ, વાળંદો, કુંભારો, લુહારો,
દૂતો, કડિયારા વગેરે ધંધાદારીઓની લાંબી યાદી યજુર્વેદમાં મળે છે.
કોઈકે પ્રાથમિક જાતનું ચણાડીથી શરૂ થતું અને સોનાના કટકા-
પર્યંતનું નાણું પણ પ્રચારમાં આવ્યું હતું. ખોરાકમાં ફેરફાર નથી
થયો. કપડાં એ જ રહ્યાં છે. પણ રંગ અને શણગાર વધ્યા
લાગે છે.

ઋગ્વેદકાલીન કરતાં પાછલા કાળના વૈદ્યનું જ્ઞાન જરૂર વધ્યું
છે, જે કે વૈદ્યનું માન ઘટ્યું છે. જ્યોતિષ સંબંધી જ્ઞાન પણ આ

૧. બૃ. ઉ. ૪-૩-૨૨ થાં ભૂજહાનો ઉલ્લેખ છે.

૨. જુઓ મારો આયુર્વેદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૮ તથા પૃ. ૧૫ થી ૪૮.

કાળમાં વધ્યું છે વર્ષની છ ઋતુઓ અને બાર મહિનાઓનાં નામ લગભગ નક્કી થયાં છે, નક્ષત્રો પણ સત્તાવીશ કે અઠ્ઠાવીશ કલાં છે. ભુવાદિ ગ્રહોનું જ્ઞાન હતું કે નહિ એ સંદિગ્ધ છે. વર્ષ ૩૬૦ દિવસનું અને માસ ચાન્દ્ર હતો.

અથર્વવેદ

આયુર્વેદ સાથે જ એના મૂળરૂપ અથર્વવેદનું સ્મરણ થતું સ્વાભાવિક છે. વેદ તરીકે પહેલાં માન ન પામેલા-ત્રયીમાં નહિ એવા અથર્વવેદમાં બીજા વેદોમાં નથી એવી ઘણી વાતો છે. મંત્ર-ગદ્ય જેવી જે કેટલીક વાતો પ્રાચીનતર કાળથી ચાલતી હોવા છતાં ધાર્મિક દૃષ્ટિથી એ હલકી મનાવાને લીધે કે ગમે તેમ બીજા વેદોમાં ન સંગ્રહાઈ તેનો અથર્વવેદમાં સંગ્રહ થયો છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે લોકમાં પ્રચલિત વહેમોની ઘણી વાતોનો સંગ્રહ અથર્વવેદમાં છે. આ વહેમોને લીધે સર્પ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, ભૂતપિશાચો, શત્રુઓ, બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેનારાઓ અને વિવિધ આધિઓ એ સર્વના ઉપાય તરીકે વાપરવાના તેમ જ કુટુંબમાં, ગામમાં, લોકોમાં સુલેહશાંતિ જળવાય, શત્રુઓની શત્રુતા શમી જાય, લાંબું આયુષ્ય, આરોગ્ય અને સુખસંપત્તિ મળે, પ્રવાસથી નિર્વિદ્ધને પાછું ફરાય, ભુગારમાં લાભ થાય એવા અર્થના શુભપ્રદ મંત્રો પણ છે. હુંકામાં (૧) શુભની પ્રાપ્તિ માટેના અને (૨) શત્રુઓ વગેરે અશુભતો નાશ કરવા માટેના મારણ અભિચારના એમ બે પ્રકારના મંત્રો અથર્વવેદમાં મળે છે.^૧

આ જાંતરમંતર સાથે આયુર્વેદના મૂળરૂપ ગણાય એની કેટલીક વૈદ્યકજ્ઞાનની ઉપયુક્ત વાતો પણ છે, તેમ જ ઋગ્વેદનાં શીલસુરીનાં સૂકતો જેવાં વિચારની ચમત્કારિક ચમત્કવાળાં સૂકતો પણ

૧. અથર્વવેદના આ મંતર જાંતર-ગદ્ય અને વહેમોનો વિશેષ વિચાર ધ્યાનમાં વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે.

મળે છે.^૧ ઔપનિષદ ઋષિઓના ધ્યાનમાં એ છે જ.^૨ અને તેનો જુદો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આ ઉપરાંત ખાસ કરીને છેલ્લા કાંડમાં, જન્મ, લગ્ન, મરણ આદિ સાંસારિક પ્રસંગોમાં વાપરવાના તથા રાજ્યાભિષેક જેવા રાજકીય પ્રસંગ ઉપર વાપરવાના મંત્રો છે.

હવે બ્રાહ્મણ કાળની ત્રીજીમાં દેખાતી ધાર્મિક સ્થિતિ હુંકામાં નોંધીએ. ઋગ્વેદ કાળમાં ય અગ્ન્યાધાન થતું અને નાના યજ્ઞો મંત્રોચ્ચાર સાથે થતા. પણ બ્રાહ્મણકાળમાં યજ્ઞકર્મનો વિસ્તાર ખૂબ થયો છે. યજ્ઞોના પ્રકારો વધ્યા છે. યજ્ઞમાં આવશ્યક ઋત્વિગ્નેની સંખ્યા વધી છે. એક દિવસમાં પૂરા થાય એવા યજ્ઞથી આરંભી એક આખું વર્ષ કે અનેક વર્ષો સુધી ચાલે એવા દીર્ઘસત્રો નીકળ્યા છે. યજ્ઞમાં દૂધ, ઘી, સમિધ અને અનાજની આહુતિઓ પહેલાં અપાતી, તે ગૌણ થઈને પશુના બલિદાનવાળા મોટા યજ્ઞોનો ઘણો પ્રચાર થયો છે.

આ યજ્ઞવિસ્તારમાં ત્રણ બળોએ ખાસ કામ કર્યું હોય એમ લાગે છે. (૧) મંત્રોક્ત પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને દેવો ધન, પશુ, આરોગ્ય, વિજય વગેરે આપે છે, એવી માન્યતા ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે, પણ પાછલા કાળમાં દેવોમાં નહિ પણ મંત્રોમાં જ ઈષ્ટ વસ્તુ આપવાની શક્તિ મનાવા લાગી છે. એટલે સુધી કે અમુક મંત્રના ઉચ્ચારમાં ફેર પડે તો એની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય કે ઉલટું જ કાર્ય કરે એમ મનાવા લાગ્યું છે. (૨) યજ્ઞના વિધિને એવું જ ઈષ્ટ કાર્યસાધક મહત્ત્વ મળ્યું અને વિધિ બરાબર ન થાય તો ફળ ન મળે અથવા ઉલટું મળે; આવી માન્યતાથી યજ્ઞવિધિની ઝીણી વિગતોને અતિ અગત્ય મળી. (૩) મોટા રાજ્યોએ મોટા યજ્ઞોના કાંડમાં શત્રુના વિજય કરતાં પણ વધારે શોભા માની. અને આ સ્થિતિમાં મંત્રોચ્ચારની તથા યજ્ઞવિધિની ઝીણવટ એટલી વધી કે એનો અભ્યાસ કરનારો એક

૧. દા. ત જુઓ અ. કાં. પ. સૂ. ૧૧, ૧૦—૮ વગેરે.

૨. સરખાવો અ. કાં. ૧૦—૮—૬ સાથે મુંડક, ૨—૧

વ્યવસ્થાન પહેલું

૪૬

વર્ગ નીકળ્યો. અને જેમ યજ્ઞો મોટા તેમ ઘણા ઋત્વિજોને ઘણી દક્ષિણા મળે. આ બધાં બજોની અસરથી યન્ત્રગુલ્ય એક ધારી ગતિથી ચાલ્યાં કરતાં યજ્ઞકર્મોનું આખું જન્યું ઉભું થયું.

અમુક યજ્ઞથી પુત્ર મળે, અમુકથી ધન મળે, અમુકથી સ્વર્ગ મળે વગેરે રોચક ફલશ્રુતિઓનું જોર બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં વધી ગયું. આ યજ્ઞધર્મથી સાચી ધાર્મિકતાને મોટી હાનિ થઈ. ઋગ્વેદકાલીન દેવો ઉપરનો પૂજ્યભાવ, દેવોની મહત્તા જોઈને થતો આનંદ; પોતાની ભૂત માટે પશ્ચાત્તાપ, વગેરે ધાર્મિક વૃત્તિને બદલે ફલશ્રુતિનો સ્વાર્થ અર્થે મોહ અને યજ્ઞ કરાવનાર, યજ્ઞ દ્વારા દેવોને પણ પોતાને વશ રાખવાનો દાવો કરનાર બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ સમાજમાં વધવાનું શરૂ થયું. અને એક તરફથી ભૂતપિશાચના આલિશ વહેમો અને બીજી તરફથી યજ્ઞકર્મના ધુમાડા જેવા વહેમોથી આખો સમાજ ઘેરાઈ ગયો. ઔપનિષદ સાહિત્યમાં પણ શીલસુશીના ઉંચા વિચારો સાથે હલકા વહેમો અને શકુનની માન્યતા વગેરે જોવામાં આવે છે. એથી ભણેલા બ્રાહ્મણો પણ લોક પ્રચલિત વહેમોથી મુક્ત નહોતા એમ કહેવું પડશે. વળી ઉપનિષદ નામથી જે ગ્રન્થો મળે છે, તે જુદા જુદા સમયનાં જુદા જુદા માણસોના ઉદ્ભાસો છે. અને છેલ્લો સંગ્રહ કરનાર સામાન્ય કોટિના બ્રાહ્મણો લાગે છે. પણ મૂળ જેના આંતર-દર્શનથી સભર અને સહજ થયેલા હોય એવા ઉદ્ભાસો ઉપનિષદોમાં મળે છે, તેમાંના કેટલાક ઉંચી કોટિના આત્મજ્ઞાની કવિઓ છે.

બ્રાહ્મણગ્રન્થોના કર્મકાંડના ઘેરા અંધકારમાં ઔપનિષદ વિદ્યા વીજળી પેઠે ચમકારા મારે છે. અને આખા સમાજને અંધારા ગર્તમાં પડી જવામાંથી ઉગારી લે છે. અહીં એ સમયની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જરા સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. ઋગ્વેદાદિ સંહિતાઓ, પછી શતપથાદિ બ્રાહ્મણો, પછી આરણ્યકો, અને છેવટ ઉપનિષદો એવો

૧ જુઓ. બી. ઇ. ૩-૭-૧ માં વળગાડતો વહેમ અને હાલોચ હાલો
૫-૨-૩૬ માં શકુનની વાત.

કાલાનુક્રમ પહેલાં કેટલાક માનતા. પણ એ સાહિત્યના વધારે સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી હવે વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે ઋગ્વેદસંહિતા ઉપર કહ્યું તેમ બીજી સંહિતા અને બ્રાહ્મણોથી પ્રાચીન છે એ ખરું, પણ પછીના સાહિત્યમાં ઐતરેય, શતપથાદિ બ્રાહ્મણો અને તેનાં જ. આદિ ઉપનિષદોની ભાષામાં એટલું બધું સામ્ય છે કે ઉપનિષદો શતપથાદિ બ્રાહ્મણો પૂરાં રચાઈ ગયા પછી રચાયાં છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ખરી સ્થિતિ એવી લાગે છે કે જ્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરાવવામાં અને તેમાંથી ગાયો અને ધન મેળવવામાં તથા એ યજ્ઞજળના વિસ્તારમાં પડ્યા હતા. ત્યારે બીજા કેટલાક, જેનાં ચિત્ત વધારે અંતર્મુખ હશે તે યજ્ઞવલ્ક્ય, આશ્વિ ઉદાલક, સત્યકામ જામ્બલ, રૈકવ, વાશ્વિ ભૃગુ, પ્રવાહણુ જૈવલિ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, ખાલાકિ, અન્નતશત્રુ, અશ્વપતિ વગેરે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ આ યજ્ઞ-વનજની તથા વહેમોની પાર જઈને, જ્ઞાન મેળવવાનો અને જ્ઞાનની સીમાઓને પરસ્પર આપણે કરીને વધારવાનો સતત પ્રયાસ કરતાં હતાં. એકંદર રીતે જેતાં જુદાદરણ્યક ઉપનિષદમાં જે દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો મળે છે તે શતપથના જ બીજા ભાગોમાં મળી આવતા વિચારોથી ઘણા આગળ વધેલા છે. જે કે ક્રોધક ત્યાગી હશે પણ સાધારણ રીતે ઔપનિષદ ઋષિઓ ગૃહસ્થ હતા. તેઓ પણ બીજા બ્રાહ્મણો પેઠે યજ્ઞકર્મમાં કર્તવ્ય માનીને કે દક્ષિણથી આકર્ષાઈને ભાગ લેતા હતા. હિંદોગ્ય ઉપનિષદમાં “આચાર્ય-કુળમાં વેદ ભણી, કુટુંબમાં સમાવર્તન કરી, સ્વાધ્યાય ભણતા, ધાર્મિક, સર્વ ઇન્દ્રિયોને આત્મામાં સ્થાપી, શાસ્ત્રાસા સિવાય સર્વ ભૂતોની હિંસા ન કરતા અને એ રીતે આપું આયુષ્ય ગાળતા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મલોકને પામે છે” એમ કહેલું છે. હુંકામાં આ ઋષિઓ એ વખતના સમાજથી દૂર નહોતા પડી ગયા પણ તેઓના અંતરમાં બીજા યાત્રિક બ્રાહ્મણોમાં નહોતી એવી નવી જ્ઞાનદષ્ટિ ઉઘડી હતી. આ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા ઋષિઓમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો

એવે હતા. સ્ત્રીઓ પણ હતી. એકાદ શૂદ્ર પણ હતો.^૧ ઔપનિષદ સાહિત્યમાં પ્રવાહણુ નૈવલિ અને કેકય અશ્વપતિ નેવા ક્ષત્રિયો પાસેથી કેટલાક બ્રાહ્મણો અમુક વિદ્યાઓ શીખ્યા હોવાની વાત છે અને ગૌતમ બુદ્ધ, મહાવીર તથા શ્રીકૃષ્ણ ક્ષત્રિયો હતા એટલા ઉપરથી ઔપનિષદ વિદ્યા ક્ષત્રિયોએ જ વિકસાવી હતી એવા પશ્ચિમના અમુક પ્રાચ્યવિદોએ ચલાવેલા પ્રવાદને કેટલાક અત્રસ પાડેલો પણ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે. પણ અનેક પ્રાચ્યવિદો આ પ્રવાદને નથી સ્વીકારતા.^૨ અને ઐતિહાસિક હકીકત એ છે કે જેમ કેટલાક રાજ્યોએ અમુક વિદ્યાઓ પ્રથમ મેળવી હતી તેમ બીજા અનેક વિદ્યાઓ બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ મેળવી હતી અને રાજ્યોને શીખવી હતી. યાજ્ઞવલ્કય અને જનકનો જ. ઉ. માં પ્રસિદ્ધ દાખલો છે. ખરી વાત એ છે કે જ્ઞાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, સ્ત્રી, પુરૂષ એવો કશો ભેદ નથી. જ્ઞાનમાર્ગના પાછળના ઇતિહાસમાં પણ આ સત્યનો આચાર સ્વીકારાયો છે.

આ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા ઋષિઓની જ્ઞાનાર્થ પ્રવૃત્તિનું પ્રેરકબળ દ્વિવિધ છે. એક તો બ્રાહ્મણકાળના વિચારશીલ જીવો યજ્ઞકર્મની જડતાથી અને અર્થહીન કથાઓથી કંટાળીને કાંઈક અર્થ એ યજ્ઞકર્મમાંથી કે એની પાછળની ભૂમિકામાંથી શોધે છે. અને તેમાં અર્થ ન જડે તો યજ્ઞકર્મને પડતાં મૂકીને અન્યત્ર ભાવના-ઉપાસનામાં અને જ્ઞાનમાં જીવનની સાર્થકતા શોધે છે.

હવે સંસ્કારના સાધનરૂપ કેળવણીની ઉપનિષદકાળમાં શી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ.

૧ છાં. ઉ. (૪-૨) માં બ્રહ્મશ્રુતિ પૌત્રાયણને રૈક્ષ 'શૂદ્ર' કહીને સંબોધે છે. બ. સૂ. ૧-૩-૩૪, ૩૫ માં આ શૂદ્ર શબ્દનો જુદો અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે. પણ એની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ છે.

૨. આ પ્રવાદને સ્વીકારનાર તથા ન સ્વીકારનાર પ્રાચ્યવિદોનાં ઉદ્દેશ્ય માટે જુઓ કે. હી. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૪૪ ટીપ.

ઉપનિષત્કાળની વિદ્યા અને તેનો અધ્યયનવિધિ:—

ઋગ્વેદકાળમાં ભણવા ભણાવવાની કાંઈક પદ્ધતિ શરૂ થઈ હતી. પણ ચોક્કસ પદ્ધતિની માહિતી તો આપણને ઉપનિષત્કાળની જ મળે છે. ઉપનિષત્કાળનો વિદ્યાર્થી કઈ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરતો? ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓએ જે સૂકતો રચ્યાં તે પછીના કાળના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્યાનું પહેલું સાધન; આ ઉપરાંત એ સંહિતામાં ન સંગ્રહાયેલું એવું વૈદ્યક, ખગોળ, યુદ્ધકળા, વગેરે સંબંધી જ્ઞાન તે તે વિદ્યાના પડિતના કુટુંબમાં કે તેની શિષ્યપરંપરામાં એકઠું થતું હતું. અને બ્રાહ્મણકાળમાં જ યજુર્વેદ અથર્વવેદમાં અને તેનાં બ્રાહ્મણોમાં એ નવું સાહિત્ય સંગ્રહાતું હતું. પોતાના સમય સુધીની વિદ્યાઓનીયે પ્રમાણે જ. ઉ. (૪-૫-૧૧)માં ગણાવી છે.

“ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વાગિરસ, ઇતિહાસ પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, અનુવ્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાન આ બધાં મહાનભૂત (પરમાત્મા)નું નિઃશ્વસિત છે. ” ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદો વગેરે જે અહીં ગણ્યાં છે તે તૈત્તિરીય, શતપથ વગેરે બ્રાહ્મણોનાં જુદા જુદા ભાગોનાં નામો છે, એ સ્પષ્ટ છે. જાં. ઉ. માં એક સ્થળે (૩-૨ થી ૪ માં) ચાર વેદ અને ઇતિહાસ પુરાણ એટલાં જ ગણાવેલ છે જ્યારે અન્યત્ર (૭-૧ માં) થોડાં નવાં નામ છે. તેમાં કહ્યું છે કે—“ નારદ સનતકુમાર પાસે આવીને કહે છે કે ભગવન્ મને બ્રહ્મત્વ જ્ઞાન આપો ત્યારે સનતકુમાર જવાબ આપે છે કે “ તમે જે જાણતા હો તે કહો. પછી હું તેથી ઉપરની વાત કહીશ. ” ત્યારે નારદ કહે છે કે “ ભગવન્, હું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસપુરાણ, વેદોનો વેદ (વ્યાકરણ?), પિત્ર્ય (શ્રાદ્ધક્રમ), રાશિ (પ્રાથમિક ગણત.) દૈવ (ઉત્પાત વગેરેનો વિચાર), નિધિ, વાકોવાક્ય (અનુમાન વિચાર?), એકાધ્યન, દેવવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સપ્તદેવજન વિદ્યા (સર્પ ઉતારવાનાં મંત્રો) આંટલું તો જાણું છું. પણ ભગવન્, હું મંત્ર જાણનાર જ છું. આત્મવિદ્યાથી ”

અહીં જે મન્ત્રવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાનો ભેદ પાડ્યો છે તેમાંની આત્મવિદ્યાને છાં. ઉ. (૩-૫-૧) માં ગુણ આદેશ કહેલ છે. વિદ્યાના આ એ ભેદને પાછલાં ઉપનિષદમાં વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે. મુંડક ઉ. (૧-૪-૫) માં કહ્યું છે કે “ એ વિદ્યા જાણવાયોગ્ય છે એમ બ્રહ્મવિદો કહે છે, તે પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છન્દ, જ્યોતિષ એ અપરા. અને તે અક્ષર (આત્મા) નું જ્ઞાન જેથી મળે તે પરાવિદ્યા. ” આ વચનમાં પાછળથી વેદનાં જે છ અંગ ગણાય છે તેને સ્પષ્ટ ગણાવેલ છે અને એકાચન, દેવવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા વગેરે નથી ગણાવ્યાં પણ તે નામથી કાંઈક ચાલતું હશે જ. દા. ત. ભૂતવિદ્યા અથર્વવેદમાં ભરી છે; અને આયુર્વેદનું એક અંગ ગણાય છે. છાં. ઉ. ની નક્ષત્રવિદ્યા તે જ જ્યોતિષ. ક્ષત્રવિદ્યા તે હથિયારો વાપરવાની વિદ્યા જેને પાછળથી ધનુર્વેદ કહેલ છે. ટુંકામાં મું. ઉ. ના વખત સુધીમાં ઉપર કહી છે તેટલી વિદ્યાઓ પ્રચારમાં હતી એમ કહી શકાય. અલગત કૃતલાંક નામોથી શું સૂચિત છે તે સમજાતું નથી. જૂની ટીકાઓમાં કરેલી અટકળ કૌંસમાં નોંધી છે. અત્યારે કોઈનું કશું સાહિત્ય મળતું નથી. અને તે વખતેય કદાચ જાદુમંત્રના વહેમવાળી જુદી જુદી ક્રિયાઓને જ વિદ્યા કહેતા હશે.

આ વિદ્યાઓના અધ્યયન માટે પદ્ધતિ એવી હતી કે ભણવા યોગ્ય ઉમ્મર થાય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના પુત્રોને ઉપનયન આપી ભણાવવાનો આરંભ કરાતો. જે કે ઉ. માં વૈશ્યનો ઉલ્લેખ નથી. ઉપનયનની ઉમ્મરનો નિયમ સ્મૃતિઓમાં છે. પણ ઉપનિષદોમાં ક્યાંય કહ્યો નથી. શરૂનાં બાળકો પોતપોતાના ધંધા પોતાના વડીલો પાસે શીખતાં હશે. આ સાહિત્યમાં એ વિશે કશું નથી. છતાં કોઈકે શરૂ પણ અધ્યાત્મવિદ્યા ખુશીથી મેળવતા હશે. બ્રાહ્મણના પુત્રો કવચિત્ પિતા પાસે ભણતા હશે. પણ મોટે ભાગે

૧ ભૂતવિદ્યા—જાદુના વહેમોનો વિચાર આખ્યાન પાંચમામાં કર્યો છે.

આચાર્ય પાસે જવાનું અને એને ઘેરજ રહેવાનું ધોરણ હતું. દા. ત. સત્યકામ જાગલ, હારિ દુમત ગૌતમ પાસે જઈને કહે છે કે “મારે આપની પાસે બ્રહ્મચારી થઈને રહેવાની ઇચ્છા છે.” ત્યારે આચાર્ય એનું ગોત્ર પૂછીને કહે છે કે “સમિધ લઈ આવ; તને હું ઉપનયન આપીશ.” (છાં. ઉ. ૪-૪). એજ રીતે ઉપદેશલ કામલાયન સત્યકામ જાગલ પાસે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યમાં રહ્યો હતો. (એજન ૪-૧૦) અને શ્વેતકેતુ આરણ્યકને એના પિતા મહાવિદ્વાન છતાં ભણવા માટે બીજા આચાર્ય પાસે મોકલતાં કહે છે કે, “શ્વેતકેતુ, આપણા કુળમાં વિદ્યા ન ભણીને બ્રહ્મચર્ય (હલકો-અભણુ બ્રાહ્મણ) જેવો કાઈ નથી રહેતો. માટે જ, બ્રહ્મચર્યમાં રહે.” તે બાર વર્ષનો હતો ત્યારે ગયો અને ચોવીશ વર્ષ ભણીને આવ્યો. (છાં. ઉ. ૬-૧-૧, ૨) ઉપર આપેલા બે દાખલામાં ગુરૂને ઘેર રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો સમય બાર વર્ષનો કહ્યો છે, એ કદાચ લાંબામાં લાંબી મુદત હશે. આ બ્રહ્મચર્યવાસ વખતે વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂના ઘરનું કામ કરતા અને ગુરૂ ભણાવે તે પ્રમાણે ભણતા. ઉપર કહેલા સત્યકામ જાગલને ચારસો ગાયો સોંપીને ગુરૂએ કહ્યું કે “આની પછવાડે (ગાયોને ચારતો અને સંભાળ રાખતો.) જ, એમાંથી હજાર ન થાય ત્યાં સુધી પાછો ન ફરીશ.” અને વર્ષો પછી હજાર ગાયો થાય છે, ત્યારે એ ગુરૂને ઘેર પાછો આવે છે. (છાં. ઉ. ૪-૪). આ રીતે વર્ષો સુધી ભણાવ્યા પછી-અને એ વખતનું ભણાવવું એટલે સંભળાવીને બધું મુખપાઠ કરાવવું. સમાવર્તન કરતાં અન્તેવાસીને આચાર્યો જે છેલ્લો ઉપદેશ આપતા હશે તેનું એક ઉદાહરણ ઐ. ઉ. (૧-૧૧) માં જળવાઈ રહેલ છે:-

વેદ ભણાવીને આચાર્ય અન્તે વાસીને અનુશાસન કરે છે:-

“સત્ય બોલજે, ધર્મ આચરજે, સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન કરીશ, આચાર્યને પ્રિય લાગે તેટલું ધન આપીને પ્રજાતન્તુ છિન્ન ન થાય એમ વર્તજે. (ગૃહસ્થ થજે). ગૃહસ્થાશ્રમમાં સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશલમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો.

સ્વાધ્યાય પ્રવચનમાં પ્રમાદ ન કરવો, દેવ અને પિતૃકાર્યમાં પ્રમાદ ન કરવો. માતાને દેવ ગણનાર થા, પિતાને દેવ ગણનાર થા, આચાર્યને દેવ માનનાર થા, અતિથિને દેવ માનનાર થા. વળી જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે સેવવાં; બીજાં નહિ. અને શ્રદ્ધાથી દાન કરવું; અશ્રદ્ધાથી દાન ન કરવું, લક્ષ્મીથી દાન કરવું, લજ્જાથી દાન કરવું, બીકથી દાન કરવું, જ્ઞાનથી દાન કરવું. વળી તને જે કર્મ બાબતમાં કે શીલ બાબતમાં શંકા થાય તો એ વિષયમાં વિચારવાળા, યુક્ત, ચારે તરફ જોનારા, લૂખા નહિ એવા (આર્દ્ર ચિત્તવાળા), અને ધર્મની ઈચ્છાવાળા જે બ્રાહ્મણો હોય તે જે રીતે વર્તે તે રીતે વર્તવું. ”

આમાં બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશનારને સદાકાળ માન્ય રહે એવો નૈતિક ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ સત્ય અને ધર્મ પેઠે જ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ નહિ પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પકડી રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. (૧-૯) એ જ ઉ. માં અન્યત્ર ઋત, સત્ય, દમ, શમ, અગ્નિહોત્ર, પ્રજ્ઞ, તપ, બધા સાથે સ્વાધ્યાય પ્રવચનને ગણાવી છેવટ એજ તપ છે એમ કહી ઉપનિષદ કાળના જીવનમાં સ્વાધ્યાય પ્રવચનનું સર્વાધિક મહત્ત્વ હોવાનું સૂચવ્યું છે. આ ઉપદેશમાં ઔપનિષદ સંસ્કારોનું સ્પષ્ટ રહ્યું છે.

આ રીતે સ્વાધ્યાય પ્રવચનને સર્વાધિક મહત્ત્વ આપનારા બ્રાહ્મણોને એ વખતે પ્રચલિત યજ્ઞકર્મનો વિસ્તાર ફટકો બધા ખૂચતો હશે એ જૂના ઉપનિષદોના જ યજ્ઞ વિષયક વિચારોને સચોટ રૂપમાં રજુ કરતાં મુંડક ઉ. નાં નીચેનાં વચનોથી દેખાય છે. “ આ યજ્ઞરૂપ (સંસાર તરવા માટેની) હોડીઓ-જેમાં યજ્ઞમાન વગેરે અઢાર માણસો કાર્ય કરે છે અને જેમાં હલકી જાતનું કર્મ છે તે અંદા છે. મૂઠ લોકો એ (યજ્ઞરૂપકર્મ) તે શ્રેય તરીકે અભિનન્દે છે; તેઓ ફરી ફરી જરા અને મૃત્યુને પામે છે. અવિદ્યામાં પોતે પડેલા હોવા છતાં પોતાને ધીર અને પાંડિત માનનારા, અહીંતહીં દોડતા અને હેરાન

થતા તે મૂઠ લોકો આંધળાથી દોરાતા આંધળા પેઠે ક્યારે કરે છે. મોટે ભાગે અવિદ્યામાં રહેલા છતાં બાલકો (ઝોઝી બુદ્ધિવાળા) પોતાને કૃતાર્થ માને છે. રાગથી કર્મ કરનારાઓ સમજતા નથી, તેથી જેનો લોક ક્ષીણ થયો છે એવા નીચે પડે છે. યજ્ઞ અને પૂર્તિ એને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા મૂઠ લોકો બીજો શ્રેયઃસાધન માર્ગ જોઈ શકતા નથી. તેઓ સ્વર્ગમાં પોતાનાં સુકૃતનું ફળ ભોગવી, આ લોકમાં અથવા આથી યહીન લોકમાં પ્રવેશ કરે છે.” (મું. ઉ. ૧-૫-૭ થી ૧૦).

મૂઠ લોકો આ રીતે જડ યજ્ઞકર્મ તરફ દોડે છે; જ્યારે સમજી લોકો વિદ્યા તરફ વળે છે. આ વિદ્યા તરફ વળવાના, જૂનાં ઉપનિષદોમાં મુખ્ય તો ત્રણ પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એમાં સૌથી નીચલે પગથીએ ઉમેલા કૃતલાક કર્મની પછવાડે કાંઈક ભાવના અને સમજણ શોધીને સંતોષ માને છે. જ્યારે બીજા જગતના બનાવોમાં યજ્ઞની ભાવના કરીને સંતોષ માને છે. અલબત્ત, કૃતલીક વારે આ ભાવના ભલે છેક બાલિશ કદપના હોય, દા. ત. “અત્માન્ડનાં એ ફાડીયાં થતાં રૂપું અને સોનું થયાં. આમાંથી રૂપું તે પૃથિવી અને સોનું તે આકાશ, ઇંડાની જે ઓર તે પર્વતો વગેરે.” (છાં. ઉ. ૨-૧૯) જુઓ.—પણ આ વિદ્યાપ્રેમીઓના ચિત્તના વલણને દર્શાવતી શ્રદ્ધા સુંદર છે. કહ્યું છે કે:—“જે વિદ્યાથી, શ્રદ્ધાથી, અને ઉપનિષદથી —રહસ્યજ્ઞાનથી કર્મ થાય છે, તે વધારે વીર્યવાળું થાય છે.” (છાં. ઉ. ૧-૧-૧૦)

કર્મની પછવાડે કાંઈક સમજણ શોધવાનો પ્રકાર નીચેની આખ્યાયિકામાં ઠીક દેખાય છે. છાં. ઉ. (૧) માં આખ્યાયિકા છે કે “હિમ પડવાથી જ્યાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો એવા કુરૂદેશમાં બાળપત્ની સાથે ઉપસ્થિત ચાકાયણ નામનો બ્રાહ્મણ ઇન્દ્રિયામ (હાથીઓના મહાવતના ગામ)માં ભૂખથી મરવા પડ્યો હતો. ત્યાં તેણે બાંહેલા અડદ ખાતા મહાવત પાસે ખાવાનું માગ્યું. મહાવતે કહ્યું કે “મારી પાસે તો આ ખાધેલા જ છે, બીજા નથી.” ત્યારે ઉપસ્થિત કહ્યું “એમાંથી જ આપ.” પછી મહાવતે પૂછ્યું, “હવે પાણી પીવા

આપું ?” ત્યારે આત્મણે કહ્યું, “એ ઉચ્છિષ્ટ પાણી કાંઈ પીવાય ? મહાવત કહે, “આ ઉચ્છિષ્ટ નહોતા ?” આત્મણે કહે “એ ખાધા વગર તો હું જીવી ન શકત. પણ પાણી પીવું ન પીવું એ મારી મરજની વાત છે.” પછી પોતે ખાઈને થોડા અડદ પોતાની સ્ત્રી માટે રાખ્યા. પણ એને તો બીજેથી ખાવાનું મળી ગયું હતું એટલે રાખી મૂક્યા. પછી સવારમાં ઉઠીને તેણે પત્નીને કહ્યું કે જો કાંઈક ખાવાનું મળે તો ધન પણ મળે એમ છે. રાજન યજ્ઞ કરે છે તે મને ઋત્વિજ તરીકે રાખશે. સ્ત્રીએ આગલી રાતના વધેલા અડદ ખતાવ્યા. એટલે એ ખાઈને આત્મણે યજ્ઞમાં ગયો. અને ત્યાં જઈને યજ્ઞમાં કામ કરતા જુદા જુદા ઋત્વિજોને કહ્યું, “તમે જે સ્તુતિ બોલો છો તેની પાછળ જે દેવતા છે તેને જાણો છો ? જાણ્યા વગર કરશો તો તમારું માયું પડી જશે.”^૧ પણ એ ઋત્વિજો જાણતા નહોતા. અને રાજનએ આ વિદ્વાનને ઓળખીને કહ્યું કે, “તમને જ હું શોધતો હતો. તમે ન મળ્યા એટલે આ બીજાઓ પાસે કર્મ કરાવું છું. હવે તમે જ કરો.” પણ ઉપસ્થિત યાજ્ઞાયણે કહ્યું કે “ભલે આ આત્મણો કરે. એ દરેકને જે આપો તે મનેય આપજો.” પછી પ્રસ્તાવના આદિ ઋત્વિજોએ એની પાસેથી પોતે જે નહોતા જાણતા તે જાણી લીધું.” છાં. ઉ. (૧-૧૦-૧૧)

આ દુષ્ટાણની આપત્તિ સાથે સંબંધ આખ્યાયિકા વિસ્તારથી એટલા માટે ઉતારી છે કે એમાંથી ખાસી યજ્ઞ કરતાં દેવતાજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દેખાવા સાથે ખાવાપીવાના પાછળથી સખત થયેલા નિયમોના વિષયમાં વિચારશીલ ઔપનિષદ આત્મણોની વૃત્તિ પણ સમજી શકાય છે. બીજી રીતે ઔપનિષદ ઋષિઓમાં વિવેકબુદ્ધિના ઉદયની એ સૂચક છે.

^૧ જ્ઞાન વગર ડોળ કે તકરાર કરનારનું માયું, પ્રતિપક્ષી શાપ આપે તો, પડી જવાના વહેમની વાત પણ ઉપનિષદોમાં વારંવાર આવે છે. (જુઓ અ. ઉ. ૩-૬-૨૭)

ઉપર કહેલી વિચારસરણીને અનુસરીને અન્યત્ર કહ્યું છે કે
 “અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવામાં પોતે પ્રાણાપાનાદિની આહુતિ આપે
 છે એમ સમજ્યા વગર જે હોમ કરે છે તે અંગારા દૂર ફેંકી ભસ્મમાં
 હોમ કરે છે. પણ જે પ્રાણાદિમાં આહુતિની ભાવનાને સમજીને
 આહુતિ આપે છે તેનો સર્વલોકમાં, સર્વભૂતમાં અને સર્વ આત્મામાં
 હોમ થાય છે.” છાં. ઉ. (૬. ૧૯ થી ૨૪). આ રીતે યજ્ઞમાં
 અમુક ભાવના કરવાને બદલે ખીજી વળી પુરૂષમાં યજ્ઞની ભાવના
 કરે છે. અને પ્રાણ વગેરેમાં વસુ આદિ દેવોની અને આયુષ્યનાં
 વર્ષોમાં પ્રાતર્હોમ વગેરેની ભાવના કરે છે. (છાં. ઉ. ૩-૧૬) કેટલાક
 સંવત્સરમાં મેઘ્ય અશ્વત્તી કલ્પના કરે છે—(જ. ઉ. ૧-૧). ઔપ-
 નિષદવિદ્યામાર્ગને ખીજે પગથીએ ઉભેલા ઋષિઓ યજ્ઞકર્મના વિચારને
 સર્વથા છોડીને વૈશ્વાનરોપાસનાની વિદ્યા (છાં. ઉ. ૫. ૧૧ થી ૨૪),
 જેમાં વૈશ્વાનર આત્મામાં યજ્ઞની ભાવનાની વાત પણ આવે છે ખરી,
 ઉદ્ગીથની ઉપાસનાની વિદ્યા વગેરે ઉપાસના પ્રકારોને સેવે છે.^૧
 ઉપનિષદોમાં આ ઉપાસનાઓને વિદ્યા જ કહેલ છે. પણ પરાવિદ્યા
 તો ખેલાં કહ્યું છે તેમ અધ્યાત્મવિદ્યા જ છે. અને વિદ્યામાર્ગને ત્રીજે
 સૌથી ઉપરને પગથીએ ઉભેલા ઔપનિષદ ઋષિઓ અધ્યાત્મવિદ્યાને જ
 શોધે છે. જે ને ‘આ લોકો ઉપાસે છે તે બ્રહ્મ નથી’ અને ‘વિદ્યાથી જ
 અમૃતને મેળવે છે.’ (કેન. ૧૨) એમ સમજીને, તેઓ “આત્મા
 કાણુ છે? જેનાથી જીએ છે, જેનાથી સાંભળે છે, જેનાથી સુંઘે છે,
 જેનાથી બોલે છે તેમાંથી કયો આત્મા? વળી હૃદય અને મન તે શું?”
 (ઐ. ઉ. ૨-૧) “મરણ પછી કાંઈ રહે છે કે નહિ?” (કઠ. ૧)
 એ વિશે અથવા આ સર્વ સૃષ્ટિના મૂળકારણ બ્રહ્મ વિશે (તૈ. ઉ. ૩-૧)
 અથવા જીવ અને જગત તથા જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધ વિશે
 પોતાના હૃદયમાં જગેલી જિજ્ઞાસાને સંતોષવાનું સાધન શોધે છે.
 એ માટે કોઈક જિજ્ઞાસુ ગુરૂનો આશ્રય લે છે. દા. ત. ભૃગુવારણિ.

૧ ઉપાસનાઓ વિશે થોડું વિશેષ જુદા બ્યાખ્યાનમાં છે.

પોતાના પિતા વરણ પાસે જાય છે (તે. ૩-૧), નારદ સનતકુમાર પાસે જાય છે (જાં. ઉ. ૭-૧) વગેરે. જ્યારે બીજા વળી એકઠા મળીને વિચાર કરે છે અને વધારે જ્ઞાન માટે પોતાને ઈષ્ટ વિદ્યાના વિદ્વાનને શરણે જાય છે. દા. ત. ઇંદ્રિય ઉપનિષદમાં આખ્યાયિકા છે કે “શિલક શાલાવત્ય, ચૈકિતાયન દાદમ્ય અને પ્રવાહણુ નૈવલિ ત્રણેય ઉદ્ગીથમાં કુશળ હતા. તેઓએ કહ્યું કે ચાલો આપણે ઉદ્ગીથ વિશે કથા કરીએ.” અન્યત્ર એ જ ઉપનિષદમાં બીજી આખ્યાયિકા છે કે “આણેય ચેતકેતુ પંચાસોની દર્શનિમાં ગયો હતો. ત્યાં તેને પ્રવાહણુ નૈવલિએ પૂછ્યું, “કુમાર તને પિતાએ શિક્ષણ આપ્યું છે?” કુમારે કહ્યું, “હા.” એટલે પ્રવાહણુ તેને કંઈ પૂછ્યા જેની પોતાને ખબર ન હોવાથી એ પાછો પિતા પાસે ઘેર જાય છે. અને પિતાને કહે છે કે “તમે મને ભણાવ્યા વગર ‘તને ભણાવી દીધું’ એમ કેમ કહ્યું? રાજન્ય બન્ધુ (પ્રવાહણુ નૈવલિ) એ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા જેમાંથી એકેયની મને ખબર ન હોતી.” સારે પિતાએ કહ્યું “હું એ જાણતો હોઉં તો તને કેમ ન કહું?” પછી તે પોતે જ તે રાજાને ઘેર જાય છે અને પંચાગ્નિવિદ્યા શીખે છે. આ વિદ્યા વિશે પ્રવાહણુ હેવટ કહે છે કે “તમારી પહેલાં આ વિદ્યા બ્રાહ્મણોને મળી જ ન હોતી. એનું જ્ઞાન ક્ષત્રિયો પાસે જ હતું.”^૧ (જાં. ઉ. ૫-૩) ત્રીજી આખ્યાયિકા એવી છે કે “પ્રાચીનશાલ ઔપમન્યવ, સત્યશત્ર પૌલુષિ, ઇન્દ્રભુજ ભાદ્રવેય, જન શાર્કરાક્ષ અને યુડીલ-આશ્વતરાશ્વિ એ મહાશાલ મહાઓત્રિય બ્રાહ્મણો ભેગા મળીને વિચાર

૧ નૂતા કાળમાં અમુક વિદ્યા પિતા પાસેથી પુત્રને કે ગુરુ પાસેથી શિષ્યને મળે એ એ રીતે સંપ્રદાય પરંપરા ચાલતી. દા. ત. એક વિદ્યા ચાણક્યે પોતાના શિષ્ય મધુકપૈકુબને, તેણે શિષ્ય ચૂલ ભાગવત્તિને, આ ચૂલે શિષ્ય આયસ્થૂળને, આયસ્થૂળે સત્યકામ જાબાલને અને જાબાલે પોતાના શિષ્યોને આપી એમ બૃ. ઉ. (૬-૩) માં શિષ્યોની પાંચ પેઢીમાં એક વિદ્યા ઉત્તરોની વાત છે.

કરવા લાગ્યા કે “કોણ આત્મા છે? અને શું પ્રભ છે?” અને પછી “હમણાં ઉદાલક આરણિ આ વૈશ્વાનર આત્માનો અભ્યાસ કરે છે, માટે ચાલો એની પાસે જઈએ.” એમ વિચારી એની પાસે જાય છે. ઉદાલકને વિચાર થાય છે કે આ મોટા શ્રોત્રિયો છે. કદાચ પોતે બધો ખુલાસો ન કરી શકે, માટે એ કહે છે કે ચાલો આપણે અશ્વપતિ કેકય જે એ જ વિદ્વાનો અભ્યાસ કરે છે તેની પાસે જઈએ. અને પછી બધા સમિધ હાથમાં લઈને અશ્વપતિ પાસે જાય છે. અને એ સર્વ બ્રાહ્મણોને કૃપનયન આપ્યા વગર જ્ઞાન આપે છે.” (છાં. ઉ. પ. ૧૧).

ઉપર નોંધેલાથી તુલ્ય પ્રકારનો દાખલો વિદેહના રાજા જનકની સલામતો છે. ‘જનક રાજા ઘણી દક્ષિણાવાલા યજ્ઞથી યજ્ઞન કરતો હતો, તેમાં કુર્યંચાલના બ્રાહ્મણો એકઠા થયા હતા. ત્યાં આ બ્રાહ્મણોમાં સૌથી વિદ્વાન કોણ હશે એ જિજ્ઞાસાથી તેણે એક હનર ગાયો રાખી કહ્યું કે તમારામાંથી જે બલ્હિષ્ઠ હોય તે આ ગાયો લઈ જાય.” કોઈ બ્રાહ્મણે હિંમત ન કરી, ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના બલ્હિયારીને કહ્યું કે “સોમશ્રવા, આ ગાયો લઈ જા” ત્યારે એકઠા થયેલા બ્રાહ્મણોને ક્રોધ ચડ્યો અને “તું શું પોતાને બલ્હિષ્ઠ કહે છે?” એમ પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે “બલ્હિષ્ઠને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમે તો ગાયોની ઇચ્છાવાળા છીએ.” આ મસ્કરી જેવું વચન સાંભળી તેઓ એક પછી એક યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્નો પૂછે છે અને યાજ્ઞવલ્ક્ય બધાને સંતોષકારક જવાબ આપે છે. કોઈ એને હરાવી શકતું નથી. જનકની આ સલામતો યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્નો પૂછનારી ગાર્ગી વાયકનવી નામની એક વિદુષી પણ છે. (જ. ઉ. અ. ૩).

ઉપનિષદોની આ આખ્યાયિકાઓ આટલા વિસ્તારથી ઉતારી છે એ નીચેના પ્રયોજનથી (૧) ઔપનિષદકાળના આધ્યાત્મિક વિચારકોમાં કેટલાક અરણ્યમાં જઈને શ્રદ્ધા અને તપસાથી ઉપાસનામાં કાળ

ગાળતા હશે? અને કાર્મિક પાછળથી યાત્રવલ્ક્યે ક્યો તેમ ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા કરતા હશે. પણ મોટા ભાગના વિચારકો તો મહાવિદ્વાન અને મહાશાલ (મોટા ઘરમાં રહેનાર) ગૃહસ્થો હતા, એમ આખ્યાયિકાઓ સ્પષ્ટ કહે છે.^૨ (૨) બીજું આ ઉપનિષદ વિચારકોના જીવનમાં ગાયોતી ઇચ્છાથી સૂચિત ઋગ્વેદીય ઉત્સાસ ભરપૂર દેખાય છે. એક વાર યાત્રવલ્ક્યને જનક પૂછે છે કે “કેમ આખ્યા છો? પશુઓની ઇચ્છાથી કે સૂક્ષ્મ જ્ઞાનની ચર્ચા માટે?” ત્યારે એ ઉપનિષદકાળનો મહાજ્ઞાની જવાબ આપે છે કે ‘એય માટે.’^૩ (૩) અને વિદ્યાની ચર્ચા માટે, ચરકાચાર્યના શબ્દોમાં તદ્વિદ્યસંભાષા માટે આ આખ્યાયિકાઓથી સૂચિત પરિષદોમાં એકકા^૪ થવાની વાત (જે ઉપનિષદો પેઠે ચરકસંહિતામાં પણ મળે છે.) પ્રાચીનકાળના વિદ્યાના વાતાવરણનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. અને ઉપનિષદોમાં વિદ્યાના વાતાવરણનું જે પ્રધાન લક્ષણ દેખાય છે તે સર્વ કામનાઓને દાખી દેતી ઋષિઓની જિજ્ઞાસા છે. કક ઉ.^૫માં નચિકેતાને યમ કહે છે કે “દીર્ઘાયુષ્ય, શતાયુ પુત્રપૌત્રો, વ્રણાં પશુઓ, સોનું, દાસીઓ વગેરે બીજી કામનાઓ તને લલચાવી શકી નહિ. માટે વિદ્યાની અભીષા-વાળો તું છો એમ માનું છું.” આ વિદ્યાભીસા એ જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને આત્મજ્ઞાન માટે એ પરમ આવશ્યક છે. આ જિજ્ઞાસાની તીવ્રતાના બળથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કામનાઓનો ત્યાગ કરવાની જે વૃત્તિ તેને પાછળથી વૈરાગ્ય નામ આપ્યું છે. સંસારમાં જન્મ, મૃત્યુ,

૧. છો. ઉ. ૫-૧૦-૧ જુઓ.

૨. આશ્રમોનો વિચાર જુદા વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે.

૩. બૃ. ઉ. ૩-૪-૧-૧

૪. પાછલા કાળમાં તો શિષ્યે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવાની (મુંદક ૧-૧૨ માં કહેલી) પ્રથા જ વ્યાપક થઈ ગયે છે.

૫. કકક. ૧-૨-૪.

જરા, વ્યાધિ વગેરેનું દુઃખ જોઈને વૈરાગ્ય થવાની જે વાત બૌદ્ધ-કાળમાં જન્મીને પાછલા સમયમાં વ્યાપક જોવામાં આવે છે તે ઉપનિષદોમાં નથી. ઔપનિષદ ઋષિઓ પ્રેયનાં સાધનોમાં સુખ છે એ સ્વીકારે છે. પણ એ સર્વસ્વ છે એમ નથી માનતા.

નચિકેતા કહે છે કે “માણસ વિત્તથી તર્પણીય નથી. અને તને જોયો તો વિત્ત મેળવશું અને લાંબું જીવશું પણ ખરા. જે કે અતિલાંબુ જીવવામાં કાને મગ્ન આવે? પણ વરદાન તો એ જ આત્મજ્ઞાન વિશે જોઈએ.” મતલબ કે કામનાનાં સાધનો કરતાં વિદ્યા વધારે કીમતી છે એમ ગણીને પ્રેય: સાધનોમાં વૈરાગ્ય સેવે છે. વળી ક. ઉ.ની આ આખ્યાયાકાવિમાં જ કામનાઓમાં જે થોડી દોષદૃષ્ટિની વાત છે તે જે જ. ઉ. અને છાં. ઉ.માં નથી. છાં. ઉ. (અ. ૭-૨)માં નારદ “હું શોક કરું છું અને આપ મને શોકમાંથી તારો” એમ કહે છે પણ એ શોક તો આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી થયેલો છે. સાંસારિક દુઃખના અનુભવથી થયેલો એ શોક નથી. મંસારમાં પ્રિય લાગતી આ કામનાઓથી મળતું સુખ તે પ્રેય અને વિદ્યાથી જે તૃપ્તિ થાય તે અય. કક ઉ.માં “પ્રેય અને અપ્રેય એ ય માણસને વીંટી વળ્યા છે. તેમાંથી પ્રેયને મન્દ પુરૂષ યોગક્ષેમ માટે ગ્રહણ કરે છે જ્યારે ધીર પુરૂષ અપ્રેય કરતાં અપ્રેયને પસંદ કરે છે.” એમ કહ્યું છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીની આખ્યાયિકામાં એ જ વાત સુંદર રીતે કહી છે. કહ્યું છે? કે “યાજ્ઞવલ્ક્યને બે ભાર્યા હતી. કાત્યાયની અને મૈત્રેયી. તેમાં મૈત્રેયી બ્રહ્મવાદિની હતી અને કાત્યાયની સ્ત્રી બુદ્ધિની હતી. પંજી યાજ્ઞવલ્ક્યે એક વખત મૈત્રેયીને કહ્યું કે હું આ સ્થાનમાંથી પ્રવ્રજ્યા કરવા ઇચ્છું છું. માટે કાત્યાયની સાથે તારો ભાગ નક્કી કરી આપું.” ત્યારે મૈત્રેયીએ જવાબ આપ્યો, “ધારો કે વિત્તથી ભરેલી આખી પૃથ્વી મને મળે તો એથી હું અમર થાઉં ખરી? યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે, “ના, ના. જેનું સાધનસંપત્તિવાળાનું જીવન હોય તેનું તારું પણ થાય. બાકી વિત્તથી

અમૃતપણીની તો આશા નથી. ” ત્યારે મૈત્રેયી કહે, “ જેનાથી હું અમર ન થાઉં તેને શું કરું ? તમે જે વિદ્યા જાણો છે તે જ મને કહો. ”

યાજ્ઞવલ્ક્ય—“તું પ્રિય છે અને પ્રિય બોલે છે. માટે અહીં આવીને બેસ અને હું વ્યાખ્યાન કરું તે ધ્યાન દઈને સાંભળ. ”

આવી જે શ્રેયની અથવા અમૃતત્વની ઇચ્છા તેને પાછળથી મુમુક્ષુતા કહેવ છે. આ મુમુક્ષુતાથી જનક યાજ્ઞવલ્ક્યને “હજી વધારે મોક્ષ માટે કહો ” એમ વારંવાર વિનંતિ કરે છે. ^૧ દુંકામાં પ્રેય કરતાં શ્રેયનો અભિજ્ઞાપી અને વિદ્યાનો જિજ્ઞાસુ આત્મજ્ઞાન મેળવી શકે છે. ઉપનિષદોમાં મુમુક્ષુતા કરતાં જિજ્ઞાસુતા વધારે વ્યાપક છે. એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ. પાછલા કાળમાં મુમુક્ષુતા વ્યાપક થાય છે. પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવા જિજ્ઞાસુએ શું કરવું ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ઉપનિષદો કહે છે કે આત્માનું દર્શન, શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન કરવું. શ્રવણ તો જેમ મૈત્રેયીએ યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસે કર્યું, શ્રવેતક્રતુએ પિતા અને ગુરુ ઉદ્દાલક પાસે કર્યું તેમ જિજ્ઞાસુએ ગુરુ પાસેથી કરવું.

પ્રાચીન કાળમાં હજી લિપિનો અને ગ્રન્થો લખવાનો પ્રચાર નહોતો, એ વખતે ઉપનિષદો રચાયાં છે. માટે વેદનાં વચનો શ્રુતિ કહેવાય છે. અને શ્રવણ કરવાનું વિધાન કર્યું છે. શ્રવણ પછી એ જ વિદ્યાનું મનન અને છેવટ નિદિધ્યાસન એટલે એકાગ્રતાથી એનું જ ધ્યાન. આ નિદિધ્યાસનના પરિપાક પછી આત્માનું દર્શન થાય છે. અહીં મનનાદિ ક્રિયામાં ભાવના કરવાની નથી. પણ બુદ્ધિથી પૃથક્કરણ કરવાનું છે. કં. ઉ. (૧-૩-૧૨) માં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે “ આ ગૂઢ આત્મા (પિતાની મેળે) દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળાઓને એકાગ્ર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી દેખાય છે. ” માટે જ અન્યત્ર કહેલું છે

૧. બૃ. ઉ. ૪-૩-૧૪

૨. એજન ૨-૪-૫

“આત્મા અન્વેષણ (શોધખોળ) કરવા યોગ્ય છે.” (૮-૭-૧) આ સ્પષ્ટ કથનો જોતાં “અલ્પ સાથેની એકતા જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક શક્તિથી નથી મળતી એવો પ્રાક્ષણિકોનો મત છે” એ સ્વીઝર (Schweitzer) નો આક્ષેપ ઔપનિષદકાળ માટે તો અયથાર્થ કહે છે. સાધારણ રીતે જ જૂનાં ઉપનિષદોમાં અવલોકન, પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ યુક્ત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ પુષ્કળ દેખાય છે છતાં આત્મદર્શન માટેના આ પ્રયાસમાં જિજ્ઞાસુએ—અંતર્મુખ થવાની તો જરૂર છે જ. શ્રુતિ (કંઠ. ૨-૧-૧)માં કહ્યું છે કે “અમૃતત્વની ઇચ્છાવાળો કોઈકે ધીર મનુષ્ય આંખ (સર્વ ઇન્દ્રિયો)ને બંધ કરીને અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને અંદર વાળી લઈને પ્રત્યગાત્માને જુએ છે.” વળી આત્મદર્શન કેવળ બુદ્ધિની મદદથી નથી થઈ શકતું પણ મનન સાથે શ્રદ્ધા, સત્યનિષ્ઠા વગેરેની જરૂર રહે છે.^૧ તૈ. ઉ. (૩ જી વલ્લી)માં અલ્પ જાણવા માટે તપ કરવાનું કહ્યું છે, ત્યાં તો તપનો અર્થ જ મનન જેવો છે. આ મનન સાથે આત્મજિજ્ઞાસુએ સત્ય અને અલ્પચર્યમાં રહીને અસ્તેય, અપરિગ્રહ, શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાધિ-એકાગ્રતા જેવાં ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ઉપનિષદો કહે છે.^૨ ચિત્તશુદ્ધિની જ્ઞાનના સાધન તરીકે અનિવાર્ય આવશ્યકતા દર્શાવતાં કંઠ. (૧-૨-૨૩) માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “દુશ્ચરિતમાંથી જે છૂટ્યો ન હોય, શાન્ત ન થયો હોય જેનું માનસ શાન્ત ન હોય અને સમાહિત ન થયો હોય તે બુદ્ધિથી આત્માને ન મેળવી શકે.” અન્યત્ર (જ. ઉ. ૪-૪-૭) કહ્યું છે કે “જ્યારે આના હૃદયમાં રહેલા બધા કામો છૂટી જાય ત્યારે મર્ત્ય અમૃત થાય છે.” આ વિષયનાં શ્રુતિકથનોનો સાર ખેંચીને મુંડક (૩-૧-૫) માં કહ્યું છે કે “આ આત્મા સત્યથી, તપથી, સમ્યગ્ જ્ઞાનથી અને અલ્પચર્યથી પ્રાપ્ત થાય એવો છે.” અર્થાત્ એકાગ્ર બુદ્ધિથી અન્વેષણની અને શમ,

૧. ઇ. ઉ. ૭-૧૬, ૧૯ અને બ. ઉ. ૬-૨-૧૫.

૨. જુઓ ઇ. ઉ. ૮-૪-૩. બ. ઉ. ૪-૪-૨૩ અને ઇશાવાસ્ય ૧

દમ, સત્ય પ્રત્યયર્થવાળી ચિત્તશુદ્ધિની^૧—જેયની આત્મદર્શન માટે જરૂર છે. જેમાંથી એક સાધન એકલું આત્મજ્ઞાન આપનાર નથી થતું.

સાધકે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનસુઝે ઉપર કહેલી સાધન સંપત્તિ મેળવ્યા પછી 'પોતામાં આત્માને જોવો' એમ શ્રુતિ (જ. ઉ. ૪-૪-૨૪)માં કહ્યું છે. પોતામાં શું જોવું? અથવા શું શોધવું? ઔપનિષદ વિચારકેએ શરીરને જ આત્મા માનવાનું તો છોડીને જ આરંભ કર્યો છે. શરીરને જ આત્મા માનીને સંતુષ્ટ રહેનારને ઉપનિષદો અસુર કહે છે.^૨ ઔપનિષદ ઋષિઓ તો શરીરથી ભિન્ન પણુ જીવતા શરીરની અંદર રહેલ તત્ત્વને શોધે છે.^૩ અને આંતર પૃથક્કરણથી ચિત્તતંત્ર જેને આધુનિકો કહે છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તૈત્તિરિય ઉપનિષદમાં આ શરીરને અન્નરસમય આત્મા કહીને તેની અંદર પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ રીતે એક પછી એકના અંતરમાં રહેલા ચાર આત્માઓ ગણાવેલા છે. જેને પાછળથી વેદાંતમાં પંચકોષ કહેલ છે.

આમાંથી પ્રાણમય આત્મા કે કોષ એ પ્રકારનો છે. એક તો પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચનો જનલો. એ પાંચ પ્રાણો શરીરમાં રહેલા હોવાનું ઉપનિષદોમાં કહેલું છે.^૪ આયુર્વેદે પ્રાણાપાનાદિ પાંચ વાયુઓ કે પ્રાણોનો વાદ સ્વીકાર્યો છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો એને નાડીતંત્ર (નર્વસ સીસ્ટમ) સાથે ઘટાવે છે.^૫ બીજી તરફથી ઉપનિષદોમાં જ ધન્વિયોને પ્રાણ કહેલ છે.^૬ કવચિત્

૧. જા. ઉ. (૭-૨૬-૨)માં ચિત્તશુદ્ધિ યતાં દુર સ્મૃતિ ઉત્પન્ન યાય છે. એમ કહ્યું છે.

૨. જુઓ જાં. ઉ. ૮. ૮. ૪, ૫

૩. આને જ વેદાંતમાં આત્માનાત્મવિવેક કહે છે.

૪. જુઓ જાં. ઉ. ૧-૩ તથા ૩-૧૩.

૫. જુઓ પ્રત્યક્ષ શરીર ભા. ૩ અ. ૧૨

૬. યુ. ઉ. ૩-૬-૪ તથા યુ. ૧-૩

એને જ ૩૬ કે દેવ પણ કહેલ છે.^૧ અહીં ઇન્દ્રિયો દશ હોવાથી દશ પ્રાણ અને ૧૧ મો આત્મા (મન) એ રીતે ગણેલ છે. અન્યત્ર સંખ્યા ઓછી વધુ પણ કહેલ છે. વળી શ્વાસોચ્છવાસ ૩૫ જે પ્રાણથી આ શરીર જીવતું રહે છે તેને શ્રેષ્ઠ પ્રાણ કહેલ છે.^૨ ટુંકામાં શ્વાસોચ્છવાસ, શરીરની ગતિ, નાડીતંત્ર અને ઇન્દ્રિયો અધાતો પ્રાણ-મય આત્મામાં ઉપનિષદોએ સમાસ કર્યો છે.

પ્રાણ પછી મન જેને અગિયારમો પ્રાણ પણ કહેલ છે, તેનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદોમાં ઘણું સ્થળે મળે છે. ‘મન બીજે હોવાથી મેં ન જોયું કે ન સાંભળ્યું’ એ સામાન્ય અનુભવ ઉપરથી ‘આત્મા મનથી જુએ છે’ એમ કહીને ઉપનિષદો મનનો ઇન્દ્રિયોને દોરનાર શક્તિ કે ધ્યાન (Attention) જેવો અર્થ કરે છે. કડમાં તો સ્પષ્ટ મનને સ્થના ઘોડાને પકડી રાખનાર રાશ કહેલ છે. મનની અંદર વિજ્ઞાન-બુદ્ધિને મૂકેલ છે. કડમાં બુદ્ધિને સારથિ કહેલ છે. અન્યત્ર વિજ્ઞાન-બુદ્ધિને જ્યેષ્ઠ આત્મા કહેલ છે.^૩ વિજ્ઞાનની અંદર જે આનંદમય આત્મા છે તેને પ્રિય અપ્રિય વગેરે લાગણીઓ કહી શકાય. પણ આનંદમયનું જુદું વર્ણન બીજે નથી અને એક સ્થળે, બુદ્ધિ, કામ, સંકલ્પ, શ્રદ્ધા, દૃઢતા, લજ્જા, ભીતિ વગેરે બધું મન જ છે એમ કહ્યું છે.^૪ અર્થાત્ કામ-ઈચ્છા, લય વગેરે (Instincts) નો અને બુદ્ધિ, શંકા, વગેરે અધાતો એક મનમાં જ સમાવેશ કર્યો છે. જો કે સામાન્ય રીતે ઉપનિષદો મન અને બુદ્ધિનો ભેદ, અંતઃકરણમાં પાડે છે.^૫ પાછળનાં ઉપનિષદમાં^૬ મન બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એ રીતે અંતઃકરણને ચતુર્વિધ કહેલ છે. સ્થૂલ શરીર,

૧. બૃ. ઉ. ૬-૧ ૨. બૃ. ઉ. ૬-૧

૩. કડ ૧-૩-૩. તૈ. ઉ. ૨-૫-૧ ૪. બૃ. ઉ. ૧-૫-૩

૫. બૃ. ઉ. ૪-૪-૫ તથા કડ. ૧-૩-૩

૬. પ્રશ્ન ઉ. ૪-૮

સૂક્ષ્મ શરીર અને કારણ શરીર એવા ત્રણ શરીરનો વાદ ઉપનિષદોમાં નથી.

ચિત્તતંત્રનો વિચાર કરવા સાથે જીવંતી જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓનો પણ ઉપનિષદમાં વિચાર કર્યો છે. જગત અવસ્થા વિશે આત્મા, મન અને ઇન્દ્રિયો વડે બાહ્ય જગત સાથે સંબંધ રાખે છે. આ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારની વિશેષ ચર્ચા નથી. પ્રત્યક્ષ જગતમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરેમાંથી કાઢતો પ્રકાશ ન હોય ત્યારે આત્મજ્યોતિથી જગત વ્યવહાર ચાલે છે એટલું કથન છે.^૧ પણ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ વિશે ઘણું વચનો મળે છે. આ બંધાં અહીં ઉતારવા માટે જગ્યા નથી, અને તેની જરૂર પણ નથી. સ્વપ્ન સંબંધી વચનોનું સંક્ષિપ્ત તાત્પર્ય એટલું છે કે સ્વપ્નાવસ્થા એ જગરિતનો આ લોક અને સુષુપ્તિનો પરલોક એ બે વચ્ચેનું સંબંધ સ્થાન છે. સ્વપ્નસ્થાનમાં, જગરિતના રથો, રથોને ચાલવાના માર્ગો, નદીઓ, તળાવો વગેરે સ્વપ્નમાં અનુભવાતા કાંઈ પદાર્થો નથી, પણ ન ઉઘંતો સ્વયંપ્રકાશ આત્મા સ્વપ્નમાં પોતાના પ્રકાશથી જગરિત અવસ્થામાં જોયેલા-અનુભવેલા પદાર્થોને અનુભવે છે.^૨ અલબત્ત “સ્વપ્નના અનુભવથી કે કર્મથી આ પુરૂષ બંધાતો નથી. તે અસંગ છે,”^૩ જ્યારે જગરિતના કર્મથી બંધાય છે. એટલો બે અવસ્થાઓ વચ્ચે ફેર છે. “જેમ મોટું માછલું નદીના બેય કાંઠા તરફ વારાફરતી જાય છે તેમ આ પુરૂષ જગરિત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થા તરફ વારાફરતી દોડે છે.”^૪ એ સુંદર ઉપમાવાળું વર્ણન છે.

સુષુપ્તિ અવસ્થા વિશે એટલું જ જાણવાનું મળે છે કે “જેમ આકાશમાં ફરીતે થાકેલું પક્ષી પાંખો સફેદીતે માળામાં જાય છે તેમ આ પુરૂષ જ્યાં કાંઈ ઇચ્છાઓ નથી તેમ સ્વપ્ન પણ નથી એ

૧. બૃ. ઉ. ૪-૩-૬

૨. ભુઓ બૃ. ઉ. ૪-૩-૯ થી ૧૮ તથા કઠ. ૫-૮

૩. બૃ. ઉ. ૪-૩-૧૬ ૪. બૃ. ઉ. ૪-૩-૧૮

સ્થાનમાં જાય છે. ત્યાં પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગાયેલો પુરૂષ જોમ કાંઈ બહારનું જાણતો નથી તેમ પ્રાણ આત્મા (પરમાત્મા)થી આલિંગાયેલો આ પુરૂષ બહારનું કે અંદરનું કાંઈ જાણતો નથી. ત્યાં ઉંઘેલો સંપ્રસન્ન પુરૂષ સ્વપ્ન નથી જોતો ત્યારે હિત નામની નાડીઓમાં સરી જાય છે, ત્યારે સતથી સંપન્ન થાય છે, પોતામાં લય પામે છે.^૧ “તેને કોઈ પાપ અડી શકતું નથી. આ ધ્વજ લોક છે. અનૃત (અવિદ્યા)થી વીંટાયેલા લોકો જાણતા નથી પણ સ્વપ્ન વગરની ઉંઘમાં હમેશાં આ ધ્વજલોકમાં જાય છે.”^૨

આ ત્રણ ઉપરાંત ચોથી અવસ્થા તે મરણ પછીની અવસ્થા. ઉપનિષદોનો “જીવથી રહિત આ (શરીર) મરે છે; જીવ મરતો નથી” એ તો સિદ્ધાંત છે. પણ “મરણ પછી (આત્મા) રહે છે એમ કેટલાક કહે છે. અને બીજા આ નથી રહેતો એમ કહે છે.” એ નચિકેતાની શંકાના^૩ જવાબમાં ઉપનિષદો તો મરણ પછીની ગતિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. જ. ઉ. માં કહ્યું છે કે “જ્યારે માણસ નબળો પડીને બેભાન થવા માંડે છે ત્યારે તેજ વગેરે ભૂતોના અશો લઇને હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી એ જોઈ શકતો નથી.”^૪ આ રીતે “અધી ઇન્દ્રિયોને સાથે લઇને હૃદયના પ્રકાશની મદદથી આંખ કે બીજા ઇન્દ્રિયમાંથી કે માથામાંથી નીકળી જાય છે. પ્રાણો, બુદ્ધિ તથા વિદ્યા, કર્મ અને પૂર્વપ્રજ્ઞા એટલું એની સાથે જાય છે.” આ રીતે શરીરમાંથી જનાર જીવનું પછી શું થાય છે? આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ માન્યતા એવી લાગે છે કે આ જીવ તરત જ બીજે જન્મ ગ્રહણ કરે છે.^૫ પણ ઉપનિષદોનો સામાન્ય અભિપ્રાય તો નીચે

૧. છાં. ૬-૮-૧

૨. જ. ઉ. ૪-૩-૧૬ થી ૨૧ તથા છાં. ઉ. ૮-૩-૨

૩. કઠ. ઉ. ૧-૧-૨૦.

૪. જ. ઉ. ૪-૪-૧ થી ૨.

૫. સજ્જતઃપ્રયન્તેવ પુનર્જાયતે । ઐ. ઉ. ૨-૪.

ઉતાર્યો છે તે છે. જ. શ્રુતિ કહે છે કે “જેમ સોની સોનાનો કટકો લઈને તેમાંથી નવો-વધારે સુંદર ઘાટ ઘડે છે. તેમ જ આત્મા શરીરને મારીને, અવિદ્યાને લઈને ખીજું નવું વધારે કલ્યાણરૂપ જેવું કે પિતૃત્વ, ગન્ધર્વત્વ, દેવત્વ, પ્રજાપતિત્વ કે બ્રહ્મલોકત્વ ઘડે છે.”^૧ અન્યત્ર જીવની ખે ગતિ કહી છે. “જેઓ ગામમાં રહીને યજ્ઞ, પૂર્ત તથા દાનમાં પ્રવૃત્ત રહે છે તેઓ ધૂમ, રાત્રિ, વગેરે માર્ગે પિતૃલોકમાં થઈ ચન્દ્રલોકમાં જાય છે. અને ત્યાં જોટલું રહેવાનું હોય તેટલું રહી એ જ માર્ગે પાછા યોનિમાં આવે છે અને નવ કે દશ મહિના ગર્ભમાં રહી જન્મે છે. તેમાં જે રમણીય આચરણવાળા હોય છે તે રમણીય યોનિ એટલે બ્રાહ્મણયોનિ, ક્ષત્રિયયોનિ કે વૈશ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે ખરાબ આચરણવાળા હોય છે તેઓ ખરાબ યોનિને એટલે શ્વાનની, હુકરની કે ચાંડાલની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ આ રીતે ફરી ફરી જન્મે છે અને મરે છે.^૩ ઉપનિષદોમાં સ્વર્ગ વિશે અહીં આખી તેટલી જ વાત છે. આ પિતૃયાન માર્ગ. હવે દેવયાન માર્ગ.^૪ જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધા અને તપ અથવા સત્યની ઉપાસના કરે છે તે પ્રકાશ, દિવસ વગેરે માર્ગે દેવલોકમાં થઈ સૂર્યમાં અને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, અને ત્યાં ઘણા કાળ સુધી વસે છે અને ત્યાંથી પાછા ફરતા નથી, પણ આ બેમાંથી એકેય માર્ગ જેને માટે નથી તેઓ કીટ, પતંગ કે જેરી જીવડાં વગેરે જીવ થાય છે.^૫ અવિદ્વાન અને અશુદ્ધ જનો અન્ધતમથી આવૃત્ત અનંદ નામના લોકમાં જાય છે એવું યે એક વચન છે. ખીજામાં અનંદને બદલે અસૂર્ય લોક કહેલ છે.^૬ આ અસૂર્યને પાછળથી એક નરકત્વ નામ આપેલ છે.

૧. એજન ૪-૪-૪. ૨. છાં. ઉ. ૫-૧૦

૩. કહ. ૧-૨-૬.

૪. છાં. ઉ. ૫-૧૦-૧, ૨ અને ખૂ. ઉ. ૬-૨-૧૫.

૫. ખૂ. ઉ. ૬-૨-૧૬ તથા છાં. ઉ. ૫-૧૦-૮

૬. ખૂ. ઉ. ૪-૪-૧૦ તથા ઇશા. ઉ. ૩.

પણ ખરી રીતે પાછળનાં પૌરાણિક તથા ઔદ્ધ જૈન સાહિત્યમાં જે નરકોની તથા તેની ચાતનાઓની ઘણી વાતો છે તેનું નામનિશાન ઉપનિષદોમાં નથી.

કર્મવાદ—ઉપર સારાં આચરણથી સારી યોનિ અને ખરાબ આચરણથી ખરાબ યોનિ મળે છે એ વચનમાં ઉપનિષદે કર્મવાદ જ કહેલો છે. બીજે સ્થળે “પુણ્ય કર્મથી પુણ્ય જન્મવાળો થાય છે અને પાપકર્મથી પાપી જન્મવાળો થાય છે.”^૧ એમ કહેલું છે. અન્યત્ર “મરણ પછી કેટલાક જીવો શરીરપણા માટે કર્મ અને વિદ્યાને અનુસરી બીજી યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, સારે કેટલાક સ્થાવરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેલું છે.^૨ ઉપનિષદોનાં આ થોડાં વચનોમાંથી વિકસેલો કર્મવાદ પાછળથી ઔદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ સર્વ સંપ્રદાયોમાં અતિ પ્રબળ રીતે વ્યાપક થઈ ગયો છે.

કર્મ સાથે જ કર્તાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ઉપરનાં વચનોથી જીવમાં કર્તાપણું જરૂર કરે છે. પણ ઉપનિષદોનાં અનેક વચનોમાં આત્માને “સારાં કર્મથી મોટો થતો નથી કે ખરાબ કર્મથી નાંતો થતો નથી.” “કર્મથી વધતો નથી કે ઘટતો નથી.” એવો કહ્યો છે.^૩ વળી આગળ ચાલતાં બતાવ્યું છે તેમ આત્મા અને બ્રહ્મની ઉપનિષદોમાં એકતા માની છે તે જોતાં આત્મા, કર્તાથઈ શકે નહિ. ત્યારે કર્તા કોણ? એક સ્થળે વિજ્ઞાન-બુદ્ધિ કર્મો કરે છે એમ કહેલું છે.^૪ અને અન્યત્ર આત્મા ઇન્દ્રિયો અને મન એથી યુક્તને ભોક્તા કહેવું છે.^૫ એ જ પ્રમાણે “જે પોતાને શ્રોતા, દષ્ટા, મન્તા જાતા જાણે છે તે વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયમય આત્મા જેવી ઇચ્છિવાળો હોય, તેવા સંકલ્પવાળો થાય, સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મ

૧. પૃ. ૬. ૩-૨-૧૩ તથા ૪-૪-૫.

૨. ૬૬. ૨-૫-૭ ૩. પૃ. ૬. ૪-૪-૨૨, ૨૩

૪. તૈ. ૬. ૨-૫-૧

૫. ૬૬ ૧-૩-૪.

વ્યાખ્યાન પહેલું

૭૨

કરે અને કર્માનુસાર ફળ મેળવે એમ કહેલું છે.”^૧ અર્થાત્
 બુદ્ધ્યાદિયુક્ત આત્મા જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે. “પ્રજ્ઞાથી શરીર
 ઇન્દ્રિયાદિમાં આરોહણ કરીને” ઇન્દ્રિય દ્વારા થતાં જ્ઞાનને, કર્મોને તથા
 સુખદુઃખ અને કામોને પ્રાપ્ત કરે છે.” એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.^૨ આવો
 “આત્મા—જીવ હૃદયમાં રહે છે.” એમ એક સ્થળે કહેલું છે.^૩ અને
 અન્યત્ર “પ્રાણમાં અને હૃદયમાં વિજ્ઞાનમય અંતર્ભૂતિ તે આત્મા રહે
 છે” એમ કહેલું છે.^૪ ત્યારે બીજે સ્થળે “આત્મા નખના અગ્રભાગથી
 આરંભી (આ શરીરમાં) પેડેલો છે.”^૫ એવું કથન છે. ‘આત્મા અણુ
 છે’ અને અંગુળ માત્ર છે’ એમ પણ કહેલું છે.^૬

સૃષ્ટિ પ્રક્રિયા—એક સ્થળે ‘પાણીમાંથી પૃથિવી,’ એમ કહીને
 પાણીથી સૃષ્ટિની શરૂઆત કહી છે.^૭ આ પ્રાચીનતર વાદ છે. બીજે
 સ્થળે “પહેલું એક અદ્વિતીય સત્ હતું. તેણે બહુ થાઉં પ્રજા ઉત્પન્ન
 કરે એમ ઇચ્છ્યું અને તેજ ઉત્પન્ન કર્યું.” તેજમાંથી પાણી અને
 તેમાંથી પૃથિવી એ રીતે સૃષ્ટિ કહી છે.^૮ ત્યારે ત્રીજે સ્થળે “તે
 આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વાયુ, તેમાંથી
 અગ્નિ, અગ્નિમાંથી આપ, અને આપમાંથી પૃથિવી, પૃથિવીમાંથી
 ઓષધિઓ, ઓષધિઓ (વનસ્પતિ) માંથી અન્ન અને અન્નમાંથી
 માણસ.” એ રીતે સૃષ્ટિ કહેલ છે.^૯ અને આ પંચભૂતવાદ
 પાછળથી પુરાણોમાં અને ઘણાંખરાં દર્શનોમાં વ્યાપક થયો છે. અહીં
 છેવટ માણસ કહેલ છે. તેનો અર્થ પ્રાણીમાત્ર લેવો જોઈએ. કારણ કે

૧. છાં. ઉ. ૮-૧૨-૪ અને બૃ. ઉ. ૪-૪-૫.

૨. કૌ. ઉ. ૩-૬ ૩. છાં. ઉ. ૮-૩-૩

૪. બૃ. ઉ. ૪-૩-૩

૫. મુંડક ઉ. ૩-૧-૯ અને કંઠ ૨-૬-૧૯

૬. બૃ. ઉ. ૧-૪-૭ ૭. બૃ. ૧-૨-૨

૮. છાં. ઉ. ૬-૨ ૯. તૈ. ઉ. ૨-૧

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં અંડજ, જીવજ અને ઉદ્દિભજ્જ એ રીતે આ ભૂતોનાં ત્રણ જ ખીજો છે એમ કહેલું છે.^૧ ખીજી રીતે જંગમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ખતાવતાં કહેલું છે કે “તે દેવતાએ ઇચ્છ્યું કે આ ત્રણ દેવતાઓ એટલે અગ્નિ, પાણી અને પૃથિવીમાં આ જીવ આત્માથી અનુપ્રવેશ કરીને નામ અને રૂપને ઉત્પન્ન કરે છું.”^૨ આ જંગમ સૃષ્ટિ થઈ અને ઉપર કહેલ પંચમહાભૂતો તથા એના વિકારો એ સ્થાવર સૃષ્ટિ. “જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેમ જ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો સર્વ લોકો, સર્વ દેવો અને સર્વ ભૂતો નીકળે છે.”^૩ આ રીતે “જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી જન્મેલાં એ જીવે છે અને જેમાં છેવટ લય પામે છે તે બ્રહ્મ જાણવું.”^૪ એમ કૃતિ કહે છે.

બ્રહ્મનું આ લક્ષણ જ ધાર્મિક વૃત્તિનું નહિ, પણ તાત્ત્વિક અન્વેષણની વૃત્તિનું સૂચક છે. અને છાંદોગ્યમાં સ્પષ્ટ પૃથિવી, પાણી અને તેજનાં મૂળ સતત શોધવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.^૫ ઋગ્વેદના સાકાર મુખ્યત્વે પુરુષાકાર હજારો દેવોને તો ઔપનિષદ ઋષિઓએ પૃથક્ પૃથક્ દેવરૂપ નહિ, પણ તેંત્રીશ દેવોના મહિમારૂપ ગણોને છોડી દીધા છે અને તેંત્રીશ દેવોરૂપે પણ પૃથિવી, વાયુ, અંતરિક્ષ, આકાશ વગેરે તત્ત્વોને તથા અગિયાર ઇન્દ્રિયો જેવી શરીરરૂપ શક્તિઓને ગણાવનાર તથા છેવટ તો બ્રહ્મને જ એક દેવ કહેનાર^૬ ઉપનિષદો દેવોની પુરુષાકારતાની માન્યતાને ગોળુ ગણે એ દેખીતું છે. વળી ઉપનિષદોમાં પૌરાણિક પ્રકારનાં જે ઉપાખ્યાનોમાં શરીરધારી દેવોનું વર્ણન કરેલું છે ત્યાં પણ ઇન્દ્રાદિ દેવોને મનુષ્ય પેડે જ અગ્ર અને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી ગણ્યા છે.^૭ દેવના સાકારરૂપ તરફ સામાન્ય રીતે આવી

૧ છાં. ઉ. ૬-૩-૧

૨ છાં. ઉ. ૬-૩-૨

૩ બૃ. ઉ. ૨-૧-૨૦

૪. તૈ. ઉ. ૩-૧.

૫. છાં. ઉ. ૬-૮-૬.

૬. બૃ. ઉ. ૩-૯-૧ થી ૯.

૭ છાં. ઉ. ૮-૭.

ઉદાસીનતા હોવા છતાં ઉપાસના પ્રકરણમાં એકાદ સ્થળે “આદિત્ય મધ્યે હિરણ્યશ્મશ્રુ, હિરણ્યકેશ અને નખથી આરંભી આખાય સુવર્ણરૂપ આ હિરણ્યમય પુરુષ છે”^૧ એવું વર્ણન મળે છે. પણ અહીં હિરણ્ય શબ્દ પ્રકાશના અર્થમાં વાપર્યો છે. અને સૂર્યાન્તર્ગત પુરુષની વાત છે એટલે એની સાકારતા અતિ ગૌણ થઈ જાય છે. પણ બ્રહ્મના નિર્ગુણ સ્વરૂપને જ વાસ્તવિક ગણનારાં ઉપનિષદોમાં કવચિત્ સગુણબ્રહ્મનું વર્ણન પણ મળે છે. દા. ત. “તે સર્વનો ઈશાન છે. સર્વનો અધિપતિ છે. આ સર્વનું પ્રશાસન કરે છે. એના ભયથી વાયુ ચાલે છે, અગ્નિ અને ઈન્દ્ર ચાલે છે તથા મૃત્યુ દોડે છે.”^૨ જ્યારે અન્યત્ર “મનોમય, પ્રકાશરૂપ, સત્યસંકલ્પ, આકાશાત્મા, સર્વકર્મા, સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ અને આ સર્વમાં અભિવ્યાપ્ત છે.” એ રીતે વર્ણન છે. પણ તરતજ “પૃથ્વીથી, અન્તરિક્ષથી, સ્વર્ગથી અને આ લોકોથી તે આ મહાન છે જે મારા હૃદયમાં રહેલો વ્રીહિથી, યવથી, સર્પથી કે શામાથી નાનો આત્મા છે.” એમ કહે છે.^૩ બીજા એક વચનમાં જે હૃદયના અંતરના આકાશમાં રહેલો છે તે વિજ્ઞાનમય, સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ઈશાન, સર્વનો અધિપતિ છે. એ સર્વેશ્વર ભૂતોનો અધિપતિ, ભૂતપાલ અને લોકો છૂટા ન પડી જાય એને માટે ધારણ કરનાર સેતુ છે.” એ રીતે હૃદયમાં રહેલ આત્મા સાથે ઈશ્વરની એકતા કહી છે.^૪ પહેલા વચનમાં પણ સર્વના ઈશાનને “મનોમય, હૃદયમાં રહેલ, અને જવ જેવો કે વ્રીહિ જેવો” કહ્યો છે. વળી બ્રહ્મની અને આત્માની આ એકતા વિશે શાંડિલ્ય ઋષિ સ્પષ્ટ કહે છે કે “જેનો આ સાક્ષાત્ અનુભવ છે, જેને શંકા નથી” તેની આ

૧. છાં. ઉ. ૧—૬—૬.

૨. બૃ. ઉ. ૫—૬—૨ તથા તં. ઉ. ૨—૨—૮.

૩. છાં. ઉ. ૩—૧૪—૨ થી ૪ અને બૃ. ઉ. ૫—૬—૧.

૪. બૃ. ઉ. ૪—૪—૨૨.

વાત છે.^૧ જેમ આત્માની અને પ્રાણની એકતા સગુણ વર્ણનમાં આવીને સગુણતાને જ ગૌણ કરી નાખે છે તેમ અન્યત્ર સગુણ અને નિર્ગુણની એકતા “જે વ્યાપક, પ્રકાશરૂપ, પરિભૂ, સ્વયંભૂ છે, જેણે શાશ્વત યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે” તેને જ “અશરીર, ક્ષતરહિત, સ્નાયુરહિત, શુદ્ધ અને અપાપવિદ્ધ” એ શબ્દોમાં નિર્ગુણ વર્ણવેલ છે.^૨

નિર્ગુણપ્રાણ

આ નિર્ગુણપ્રાણનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં નીચેના સચોટ શબ્દોમાં કર્યું છે. “તે આ અક્ષરને પ્રાણેણ અસ્થૂલ, અનણ, અહરૂવ, અદીર્ઘ, અલોહિત, ચીકાશ વગરનું, છાયા વગરનું, અંધકાર વગરનું, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અરસ, અગન્ધ, અચક્ષુ, અશ્રોત, વાણીરહિત, અમુખ, અપ્રાણ, માત્રા વગરનું અનન્તર અને અખાલ્ય કહે છે તે પોતે કોઈને ભોગવતું નથી અને તેને કોઈ ભોગવતું નથી.”

છતાં “એ જ અક્ષરના પ્રશાસનમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર પકડાયેલા રહે છે, આકાશ અને પૃથિવી પકડાયેલાં રહે છે, નિમેષ, મુહૂર્ત, સંવત્સર વગેરે (કાળના વિભાગો) પકડાયેલા રહે છે, એના જ પ્રશાસનથી પૂર્વની નદીઓ અને ખીણ પશ્ચિમની નદીઓ શ્વેતપર્વતમાંથી વહે છે.”^૩

આ કે આને મળતા શબ્દોમાં નિર્ગુણનું વર્ણન ઉ. માં ઘણું સ્થળે મળે છે. દા. ત. કડમાં “અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અવ્યય, અરસ, અગન્ધવત્, અનાદિ, અનન્ત, મહાનથી પર અને ધ્રુવને વિચારીને મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થાય છે.”^૪ એવું વર્ણન છે. નિર્ગુણને વર્ણવનારાં વધારે વચનોને ઉતારવાની જરૂર નથી. ફક્ત નિર્ગુણતાની અંતિમ કોટિ દર્શાવતું શ્રુતિનું અતિ પ્રસિદ્ધ નીચેનું વચન ઉતાર્યા વગર નહિ ચાલે. “તે આ આત્મા નેતિ નેતિ (તે નહિ તે નહિ એવો) છે. તે અગૃહ્ય છે એટલે નથી પકડાતો, અશીર્થ્ય છે એટલે શીર્ણ નથી થતો. અસંગ છે એટલે આસક્ત નથી થતો અને

૧. છાં. ઉ. ૩-૧૪-૪. ૨. ઈશા. ૮.

૩. ખ. ૩-૮-૯. ૪. કડ ૧-૩-૧૫.

બંધાયેલો નથી માટે વ્યથા નથી પામતો.”^૧ અને પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠિત, આત્માના પ્રમંગમાં ‘નેતિ, નેતિ’ શબ્દો વડે વર્ણન કર્યું છે, એનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગન્ધયુક્ત, અથવા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવાળો, જોકે કે પાતળો, ટૂંકો કે લાંબો હોય છે તે જ શરીરો એના અંતિમ-શબ્દ સ્પર્શાદિ રહિત મૂળ સ્વરૂપમાં જેને વિશે ‘નેતિ નેતિ’ શબ્દોથી જ કથન થઈ શકે તેવો નિર્ગુણ છે. હવે સૃષ્ટિનું આદિકારણ જે બ્રહ્મ તેને પણ કૃતિ નિર્ગુણ કહે છે. શરીરો આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે આ નિર્ગુણતાનું જ સામ્ય છે એમ નથી. બ્રહ્મ પેટે “આત્મા પણ અજ છે, અવિનાશી છે, શાશ્વત છે, પુરાણ છે. તે જન્મતો નથી, તે મરતો નથી. આ વિદ્વાન આત્મા કયાંયથી આવ્યો નથી, એ કોઈ નવો થયો નથી, અને શરીર હણાતાં તે હણાતો નથી.”^૨ “ઉચ્છેદ ન પામે એવો અવિનાશી આત્મા છે.”^૩ “આત્મી (શરીરની) જરાથી તે જીર્ણ થતો નથી, આત્મા વધથી તે હણાતો નથી, તે આ આત્મા અપહત પાંખા, વિજર, વિમૃત્યુ, વિશોક, ભૂખતરસ વગરનો, સત્ય સંકલ્પ છે.”^૪ એમ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે.

વળી બ્રહ્મ અથવા આત્માનું નિર્ગુણ વર્ણન એની શૂન્યતાનું પ્રતિપાદક નથી, એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં “સત જ પહેલાં એક અદ્વિતીય હતું.”^૫ આ બંધી પ્રગ્ન જેનું મૂળ સત છે એવી અને સતમાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠાવાળી છે.”^૬ “બ્રહ્મ સત્ત્વ જ્ઞાન અનન્ત છે,” “આ ભૂતો આનન્દમાંથી જન્મે છે, આનન્દથી જન્મેલાં જીવે છે અને આનન્દમાં લય પામે છે.”^૭ વળી “આ આનન્દ આકાશ ન હોય તો કોણ શ્વાસ લઈ શકે કે

૧. બૃ. ઇ. ૩-૯-૨૬ તથા ૪-૫-૧૫.

૨. ઇં. ૧-૨-૧૮.

૩. બૃ. ઇ. ૪-૫-૧૪.

૪. ઇં. ૮-૧-૫.

૫. ઇં. ૬-૨-૧.

૬. ઇં. ૬-૮-૪.

૭. તૈ. ઇ. ૨-૧. અને ૩-૬

કાણુ ગતિ કરી શકે?"^૧ “ખીજાં ભૂતો આ આનંદના અંશ ઉપર જીવે છે”^૨ “વિજ્ઞાન અને આનંદ બ્રહ્મ છે”^૩ “નહિ બહાર, નહિ અંદર એવો સમગ્ર આત્મા પ્રજ્ઞાનધન છે.”^૪ વગેરે શબ્દોમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે અને એનું તત્ત્વ લઈને પાછળના વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદ કહેલ છે.

આ શરીરમાં રહેલો અવિનાશી, નિત્ય આત્મા, શરીર, મન અને વિજ્ઞાનબુદ્ધિથી જુદો તથા જાગરિતાદિ ત્રણ અવસ્થાઓથી પર છે, એટલે વાણી, ચક્ષુ અને મન એને પહોંચતાં નથી.”^૫ આત્માની આ સ્થિતિને પાછલા વેદાન્તમાં ચોથી અવસ્થા કહેલ છે.^૬ એને જ આત્માનું “અભય, આત્મકામ, આત્મકામ, શોકરહિત રૂપ” કહેલ છે.^૭

આત્મા અને બ્રહ્મનો અભેદ

દેહાદિમાં રહેલો પણ તેથી પર નિર્ગુણ, અવિનાશી આત્મા અને જે સર્વ સૃષ્ટિનું મૂળકારણ છે અને સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે તે સાત્ય અનન્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ એના અભેદનો ખોધ કરવો એ સર્વ ઉપનિષદોનું પરમ લક્ષ્ય છે. આત્મા અને બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારાં વચનોમાંથી અભેદ ઉપર જોયું તેમ સહજ સ્ફૂરે છે. ઘણીવાર એકના-આત્મા કે બ્રહ્મના વર્ણનથી આરંભ કરી વાક્યની સમાપ્તિ ખીજાના વર્ણનથી કરે છે. શ્રુતિને જાણે દેખીતા ભેદની દરકાર જ નથી. પણ આત્મા અને બ્રહ્મનો ફેરી જાતનો અભેદ ઉપનિષદોને ઈષ્ટ છે તે જોઈએ.

ઉપનિષદમાં એક સ્થળે કહેલું છે કે “જ્યારે આ અદશ્ય, અનાત્મ્ય, જોનું વર્ણન ન થઈ શકે એવા, સ્થાન વગરના તે (બ્રહ્મ)માં અભય,

૧. તૈ. ઇ. ૨-૭.

૨. બૃ. ૪-૩-૩૨.

૩. બૃ. ઇ. ૩-૩-૨૮.

૪. બૃ. ૪-૫-૧૩.

૫. કેન. ૧-૩

૬. માંડૂક્ય ૭

૭. બૃ. ઇ. ૪-૩-૨૧

૮. તૈ. ઇ. ૨-૭

પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે ત્યારે તે અભયને પ્રાપ્ત થાય છે.” એક વચનમાં કહ્યું છે કે “આ સંપ્રસાદ (આત્મા) આ શરીરમાંથી ઉડીને પરમ જ્યોતિને પામીને પોતાના રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.”^૧ આ વચનમાં પરમ જ્યોતિ અત્ત સાથે આત્માની એકતા તો સ્પષ્ટ કહી છે પણ આ શરીરમાંથી નીકળ્યા પછી કહી છે. પણ શરીર પડ્યા પછી જ અત્ત સાથે એકતા પ્રાપ્ત થાય છે એવો શ્રુતિનો આશય નથી. કારણ કે અન્યત્ર કહ્યું છે કે, “અત્તવિત્ પરને પ્રાપ્ત થાય છે. જે ગુહામાં-પરમ આકાશમાં રહેલા સત્ય જ્ઞાન અનન્ત અત્તને જાણે છે તે જ્ઞાતી અત્ત સાથે સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે.”^૨ અને આમાં અસ્પષ્ટતા હોય તો અંતર્યામી આત્મણુમાં કહ્યું છે કે “જે પૃથિવી આદિ સર્વ ભૂતોમાં અને પ્રાણુમાં અને વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલો છે અને એ સર્વને નિયમમાં રાખે છે અને પૃથિવી આદિ જેનાં શરીર હોવા છતાં જેને જાણતાં નથી, તે અંતર્યામી અમૃત તારો આત્મા છે.”^૩ આમાં સ્પષ્ટ સજીવ શરીરમાં રહેલા આત્માની જ વાત છે. અને “સત્ પોતે જ આ જીવ આત્મા વડે ભૂતોમાં પેસીને નામ રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે.” એ શ્રુતિ^૪ અત્ત પોતે જ સૃષ્ટિના આરંભમાં જીવરૂપ થયેલ છે એમ કહે છે. છેવટ નીચેનું શ્રુતિવચન નિર્ણાયક છે.

પોતાના જ્ઞાનથી સ્તબ્ધ અને અભિમાની થયેલા પુત્ર ચેતકેતુને પિતા ઉદાલક જેનાથી ન સાંભળેલું સંભળાય છે અને ન જાણેલું જાણવામાં આવે છે તે જ્ઞાન દર્શાવતાં સૃષ્ટિના કારણરૂપ સતતું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીને કહે છે કે “જે આ મુદ્દમ છે તે આત્મા-વાણું આ બધું છે. તે જ સત્ય છે. તે આત્મા છે. હું ચેતકેતુ, તે તું હો-તત્ત્વમસિ.”^૫ અહીં ભવિષ્યમાં ‘તે તું થઈશ’ એમ નથી

૧. છાં. ૮-૧૨-૩ ૨. તે. ૩. ૨-૧-૧

૩. બ. ૬. ૩-૭ નો સંક્ષેપ કથો છે.

૪. છાં. ૩. ૬-૩-૨

૫. છાં. ૬. ૮ થી ૧૬

કહ્યું. પણ અત્યારે જ તું છો એમ કહ્યું છે, એ ભૂતવાનું નથી. ટૂંકામાં “તે આ અલ્પ અપૂર્વ, અનપર, અનન્તર અને અખાલ છે. અને આ આત્મા સર્વાનુભૂ-સર્વતો અનુભવ કરનાર અલ્પ છે.”^૧ આ રીતે અલ્પની આત્મા સાથે એકતા છે એટલું જ નહિ પણ જગત સાથે પણ એકતા છે. શ્રુતિ કહે છે “આ અધું અલ્પ છે.”^૨ તે જ ઉપર છે, તે નીચે છે; તે જ પૂર્વમાં છે, તે જ પશ્ચિમમાં છે; તે ઉત્તરમાં છે, તે જ આ અધું છે.”^૩ “મત્તવ્ય કે આ અધું આત્મા જ છે. અને અમેદને જ સર્વત્ર જોનારી શ્રુતિ ભેદની નીચે પ્રમાણે નિંદા કરે છે. “જે આત્માથી અન્યત્ર આલ્પણને, ક્ષત્રિયને, લોકાને, દેવોને ભૂતોને તથા આ અધાંને જાણે છે તેનાથી આલ્પણ, ક્ષત્રિય, લોકા, દેવો, ભૂતો તથા આ અધું દૂર જાય છે. કારણ કે આલ્પણાદિ જે આ અધું છે તે આત્મા છે.”^૪ વળી “અહીં ઘણાપણું છે જ નહિ. “જેઓ ઘણા હોય એ પેઠે જુએ છે, તેઓ મૃત્યુથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે.”^૫

મુક્તિવિચાર

ઉપર ઉતારેલાં અનેક-ખાસ કરીને “અલ્પવિત પરને પ્રાપ્ત થાય છે” જેવાં વચનોમાં મુક્તિનું કારણ અલ્પજ્ઞાનને જ ગણેલ છે. અને આ અલ્પજ્ઞાન એટલે પરોક્ષ જ્ઞાન નહિ. “જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ અલ્પ” એ શબ્દોમાં કહેલ અપરોક્ષ જ્ઞાન જ. આ અપરોક્ષ જ્ઞાન ગાય ઘોડા જેવા બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનને મળતું નહિ પણ શ્રુતિ કહે છે તેમ સર્વાન્તર આત્માનું સમાહિત અવસ્થામાં પોતામાં થઈ શકે છે તે સમજવું.^૬ પણ એ અનુભવની અપરોક્ષતા બીજી

૧. બૃ. ઉ. ૨-૫-૧૯ ૨. છાં. ૩-૧૪-૧

૩. છાં. ઉ. ૭-૨૫-૧, ૨

૪. બૃ. ઉ. ૨-૪-૬ તથા ૪-૫-૭

૫. બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૯ ૬. બૃ. ૩-૪-૨

સર્વથી વધારે જ ગણાય. વેદમાં ખાસ કરીને વેદના યજ્ઞમાર્ગમાં જે સ્વર્ગની લક્ષ્યસ્થાન તરીકે વાત આવે છે તે સ્વર્ગને તો ઔપનિષદ ઋષિઓ તુચ્છ ગણે છે. કહે છે કે “જેમ અહીં કર્મથી મળેલો લોક ક્ષીણ થાય છે તેમ પુણ્યથી મળેલો લોક પણ ક્ષીણ થાય છે.”^૧ અને પહેલાં જે દેવયાનની વાત કરી તે માર્ગે જનારા છેવટ અલ્લ-લોકને પામે છે અને “તેઓની પુનરાવૃત્તિ નથી.”^૨ એમ કહ્યું છે. અને જ્યાં જવાથી જીવની પુનરાવૃત્તિ ન થાય, ફરી ફરીને જન્મવા મરવાનું નીકળી જાય તેને પ્રાચીનોએ મોક્ષ કે મુક્તિ કહેલ છે, પણ પાછળના વેદાંતમાં અલ્લલોકમાં ગયાથી મળતી મુક્તિને ક્રમ મુક્તિ કહેલ છે અને તે ઉપનિષદોને ઈષ્ટ મુક્તિ નથી. કારણ કે સાચા અલ્લવિતની ગતિ જ નથી થતી. એને વિશે તો કહ્યું છે કે “જેઈએ ન કરતો અકામ, નિષકામ, આસકામ અને આત્મકામ છે તેના પ્રાણોની ઉત્ક્રાન્તિ નથી થતી; તે તો અહીં અલ્લ જ છે અને અલ્લને પ્રાપ્ત થાય છે.”^૩ આને પાછળના વેદાંતમાં સદૌમુક્તિ કહેલ છે.

જીવન-મુક્તિ—પણ મુક્તિ મરણ પછી જ મળે એવી ઉપનિષદો અથવા પાછળના વેદાંતની માન્યતા નથી. પહેલાં કહ્યું છે તેમ ‘તત્ત્વમસિ’માં વર્તમાન જ વિવક્ષિત છે. જે કે જીવન-મુક્તિ શબ્દ ઉપનિષદોમાં નથી મળતો પણ જીવન-મુક્ત સ્થિતિનું વર્ણન છે. કહ્યું છે કે “જ્યારે આ (અલ્લવિત)ના હૃદયમાં રહેલા બધા કામો છૂટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય અમૃત થઈ જાય છે અને અહીં જ અલ્લને પ્રાપ્ત થાય છે.” “અમે અહીં જ છીએ અને તે(અલ્લ)ને જાણીએ છીએ” “જે જાણે છે તે અમૃત થાય છે. બીજા દુઃખ પામે છે.”^૪ અને યાજ્ઞવલ્કય, સામે ખેડેલા જનકને અલ્લજ્ઞાન આપ્યા પછી છેવટ કહે છે કે “આ અલ્લલોક છે. અને સમ્રાટ તું ત્યાં પહોંચાડાયો છો.

૧. છાં. ૮-૧-૬

૨. ધૃ. ઉ. ૬-૨-૧૫ અને ૪-૧૫-૬

૩. ધૃ. ઉ. ૪-૪-૬

૪. ધૃ. ઉ. ૪-૪-૭ અને ૪-૪-૧૪

અર્થાત જીવન્-મુક્ત છે.^૧ આ જીવન્-મુક્તને શોક અને મોહનો સ્પર્શ થતો નથી. કહ્યું છે કે “જેનામાં ગયાં ભૂતો આત્મા જ થઈ ગયાં છે ત્યાં એકત્વ જોનારને મોહ અને શોક શો થાય?”^૨ અન્યત્ર કહ્યું છે “તેની સર્વ ગ્રન્થીઓ છૂટી જાય છે.”^૩ વળી “તે પરાવર બ્રહ્મ દષ્ટ થતાં હૃદયની ગ્રન્થિ છૂટી જાય છે. સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે અને તેનાં સર્વ કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે.”^૪ જેને શોક, મોહ છૂટી જાય એને કાંઈ પ્રિય કે અપ્રિય તો ક્યાંથી જ લાગે? કહ્યું છે કે “સશરીર પ્રિય અને અપ્રિયથી વીંટાયેલો છે. સશરીરના પ્રિય અને અપ્રિયનો નાશ નથી થતો. પણ જે અશરીર છે તેને પ્રિય અને અપ્રિય સ્પર્શ કરતાં નથી.”^૫ “દષ્ટા મૃત્યુને જોતો નથી રોગને જોતો નથી તેમ દુઃખને જોતો નથી.”^૬ અને “જે આત્માને આ હું છું એમ જાણે તે કષ્ટ ઇચ્છાથી અને ક્રાંતી કામના માટે શરીરની પાછળ પીડા પામે.”^૭ એ જ્ઞાની અંધ હોય તો પણ અનન્ધ છે.^૮ જેને મોહ, શોક કે પ્રિયાપ્રિય નથી તેને “પોતે શું પાપ કર્યું છે કે શું પુણ્ય નથી કર્યું એનો યે તાપ લાગતો નથી.”^૯ વળી આ બ્રહ્મજ્ઞાની “બ્રહ્મના આનંદને જાણીને ક્રાંઈથી ખડીતો નથી.” “જે આનંદરૂપમાં અને પોતામાં અન્તર જુએ છે એને જ ભય લાગે છે.”^{૧૦} જ્ઞાની નથી ખડીતો, કારણ કે જેનાથી ખડીવાનો સંભવ હોય એવું ક્રાંઈ બીજું નથી. શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે “જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એકબીજાને જુએ, એકબીજાને સાંભળે, એકબીજાને વાત કરે અથવા એકબીજાને જાણે. પણ જ્યાં સર્વ આ જ હોય ત્યાં કોણ કોને જુએ સાંભળે કે જાણે? જેનાથી આ સર્વને જાણે છે તેને કોનાથી જાણે? અરે જાણનારને

૧ બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૩

૨ ઈ. સા. ૭

૩ છાં. ઉ. ૭-૨૬-૨

૪ ઇ. ૨-૬-૧૫

૫ છાં ૮-૧૨-૧

૬ છાં ૭-૨૬-૨

૭ બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૨

૮ છાં. ઉ. ૮-૪-૨

૯ તે ૨-૬

૧૦ એનન ૨-૭

જ્ઞાનાથી જાણે?"^૧ આ સ્થિતિમાં જોવા કે જાણવા માટે કાંઈ બીજું નથી કે જોતે જુએ કે જાણે; પણ આત્મા પોતે તો દ્રષ્ટા, શ્રોતા, જ્ઞાતા રહે જ છે. "તે નથી જોતો, તે જોવા છતાં નથી જોતો, તે સાંભળતો નથી, તેસાંભળવા છતાં નથી સાંભળતો; કારણ કે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો કે વિજ્ઞાતાના જ્ઞાનનો લોપ નથી થતો. તે અવિનાશી છે પણ એક અદ્વૈત દ્રષ્ટા રહે છે."^૨ અદ્વૈત સ્થિતિને 'ભૂમા' કહે છે. અને ભૂમા અમૃત છે, અને સુખ છે. જ્યારે અદ્વૈતમાં સુખ નથી. અદ્વૈત મર્ત્ય છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે.^૩ આવા અદ્વૈત દ્રષ્ટાની નજરમાં પિતા, માતા, લોક, દેવો વેદો વગેરે પિતા, માતા, લોક, દેવ, વેદરૂપ નથી રહેતાં તો બીજી તરફથી ચોર, ચોર નથી રહેતો, ભૂણુહા ભૂણુહા નથી રહેતો, ચાંડાલ ચાંડાલ નથી રહેતો, શ્રમણ શ્રમણ નથી રહેતો, તાપસ તાપસ નથી રહેતો.^૪ "પણ એને તો માછીમારો બ્રહ્મ છે, દાસો બ્રહ્મ છે અને જુગારી પણ બ્રહ્મ જ છે."^૫ "એને પુણ્ય નથી લાગતું કે પાપ નથી લાગતું. એ હૃદયના સર્વ શોકને તરી ગયેલો થાય છે."^૬ આ જ્ઞાનીનું અભયરૂપ છે. "બ્રહ્મ અમૃત, અભય છે અને જે એમ જાણે છે તે અભય બ્રહ્મ થાય છે"^૭ એ જ્ઞાની પોતે "હું બ્રહ્મ છું" એમ જાણે છે.^૮ એટલું જ નહિ પણ "સર્વ ભૂતોને આત્મામાં જુએ છે અને સર્વ ભૂતોમાં આત્માને જુએ છે, તેથી તે જુગુપ્સા નથી કરતો."^૯ જુગુપ્સાના અભાવને આટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું એમાં રહસ્ય છે. હિંદુ ધર્મના વિશિષ્ટ લક્ષણરૂપ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનું મૂળ ઉપરકહેલા

૧. બૃ. ઉ. ૨-૪-૧૪

૨. બૃ. ઉ. ૪-૩-૨૩ થી ૩૨ વાક્યોનો હું કે સાર ઉપર ઉતાર્યો છે.

૩. છાં. ૭-૨૩-૨૪ ૪. બૃ. ઉ. ૪-૩-૨૨

૫. બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૩ ના શાંકરભાષ્યમાં કોઈ આચર્યજી ઉપનિષદમાંથી કરેલો ઉતારો.

૬. બૃ. ઉ. ૪-૩-૨૨ ૭. બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૫

૮. બૃ. ઉ. ૧-૪-૧૦ ૯. મીશા. ૬

ભુગુપ્તના અભાવમાં છે, એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. આ દેશના ઇતિહાસમાં વ્યાપક દેખાતા સહિષ્ણુતાના સંસ્કારને ઔપનિષદ ઋષિઓએ જન્મ આપ્યો છે. “આ જ્ઞાનીઓની શાંતિ શાશ્વત હોય છે.”^૧

આ રીતે દાર્શનિક ચિન્તનના તથા આધ્યાત્મિક રહસ્યાનુભવ ના બળથી આ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગતના મૂળનું તથા જીવના સર્વાન્તર સ્વરૂપનું એક જ અદ્વૈત નિર્ગુણ અને અનંત સત્યજ્ઞાન આનંદરૂપ ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવામાં ઔપનિષદ ઋષિઓની પ્રતિભાએ જગતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં પહેલીવાર હનુમાન કુદ્દેશ મારીને અનેક પ્રકારના વહેમો અને ભ્રમોની ઝાડીઓને ઓળંગીને જ્ઞાનમાર્ગ રૂપ નળાધિરાજના પરમોચ્ચ શિખર ઉપર આસન જમાવ્યું છે.^૨ બીજા દેશોના પ્લોટીનસ આદિ આધ્યાત્મિક રહસ્યાનુભવીઓ (mystics) ના આધ્યાત્મિક વિચારોનું ઔપનિષદ વિચારો સાથે આશ્ચર્યકારક સામ્ય સત્યની એકરૂપતાનું નિદર્શક છે અને આ દેશમાં તે ઔપનિષદકાળથી તે આજ સુધી એ જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવાસીઓ પેઢી દર પેઢી થયે ગયા છે. અત્યંત, એમાંથી શિખર સુધી પહોંચનાર ભલે વિરત્ત નીકળે, પણ શિખરે પહોંચવાની ઇચ્છાવાળા તે હજારો જીવી ગયા છે. અને આ જ્ઞાનમાર્ગે ભારતીય સંસ્કારોની વિશિષ્ટતા બાંધવામાં પ્રથમ દરજ્જાનો ભાગ લીધો છે અને પાછલા સર્વ કાળના વિચારો ઉપર ઔપનિષદ વિચારોની અસર થઈ છે. અધ્યાત્મ-જિજ્ઞાસા અને અધ્યાત્મનું આકર્ષણ એ આ દેશની હિંદુ જનતામાં ઔપનિષદકાળથી ઉતરી આવેલો અત્યાચ્છ સંસ્કાર છે.

૧. ૪૪. ૨—૫—૧૩

૨. ઉપનિષદોમાં વિરોધ પરિહારપૂર્વક સંકલિત દર્શનશાસ્ત્ર રચવાને પ્રયાસ જ નથી કરવામાં આવ્યો. ઔપનિષદ દર્શનશાસ્ત્રની તે છેક શંકરે મૂળ ઉપનિષદો રચાયા પછી ૧૬૦૦ વર્ષે રચના કરી છે; જે ત્રીજા આખ્યાનમાં જોઈ શકાય.

આખ્યાન બીજું

ભારતીય સંસ્કારોનો વિકાસ (ચ. ૬)

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનાં અર્પણ

જૂનાં ઉપનિષદો ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતક સુધીમાં રચાઈ ગયાં હતાં અને એમાં ઉપદેશાયેલા જ્ઞાનમાર્ગને આપણે દ્રુકમાં જોયો. પણ પહેલાં તોંધ્યું છે તેમ થોડાં શિષ્ટ ઉપનિષદો તે પછીનાં બોલે. ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન રચાયાં છે. આ પાછળનાં ઉપનિષદોમાં ઔપનિષદ જ્ઞાનવાદ તો ચાલુ છે જ; પણ તે ઉપરાંત પાછળનાં સાંખ્યદર્શનના મૂળરૂપ હોય તેવાં તથા આસન, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન વગેરે યોગની પ્રક્રિયાઓ સાથે તેની સિદ્ધિઓની માન્યતાનો આરંભ વગેરે યોગદર્શનને લગતાં તથા શિવ ભક્તિના આરંભનાં સૂચક વચનો મળે છે. અને એ ઉપરથી સાંખ્ય, યોગ, ભક્તિ વગેરે માર્ગોનું ખેડાણ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા પાંચમા શતકમાં જ શરૂ થઈ ગયું દેખાય છે. પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી પણ તપ, યોગ અને ઈશ્વરભક્તિનો જ નહિ પણ આચાર્યભક્તિનો ય પ્રચાર જોઈ શકાય છે. વળી આ સૈકાઓ દરમિયાન જ સૂત્રો, મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોનું સાહિત્ય વિકાસ પામતું જતું હતું. હવે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોત્તરકાલીન આ સર્વ ધાર્મિક અને સાહિત્યક પ્રવૃત્તિઓની અસરથી જગેલા સંસ્કારોનું અવલોકન કર્યા પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મે ભારતીય સંસ્કારપિંડને જે મહાન અર્પણ કર્યું છે તેને સંક્ષેપમાં જોઈ લેવું એ આપણા સાંસ્કારિક ઇતિહાસને સમજવા માટે સારો માર્ગ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો ઉદય બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રબલ અસરવાળા પ્રદેશની બહાર—ખાસ પૂર્વમાં જ્યાં બ્રાહ્મણધર્મનું જોર ઓછામાં ઓછું હતું ત્યાં થયો છે. વળી નવા ધર્મના સાધારણ ધોરણ પ્રમાણે જે લોકસમૂહની બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં ઉપેક્ષા જોવામાં આવે છે તે પૈસાદાર વૈશ્યોનું સ્થાન આ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં

આગળ પડતું દેખાય છે. બાકી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોનું સામાજિક પ્રાધાન્ય બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો પેઠે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જે છે જ. અલગત ક્ષત્રિયોએ ચલાવેલા આ ધર્મોના સાહિત્યમાં ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ ઉતરતી કક્ષામાં ચીતરેલો દેખાય તો એમાં નવાઈ નથી. જો કે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ‘શ્રમણ બ્રાહ્મણ’ એ રીતે શ્રમણ-ત્યાગી સાથેજ બ્રાહ્મણનો ઉલ્લેખ છે, અને બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એ સારીપુત્ર અને મોગ્ગલાન બ્રાહ્મણ હતા? એ હકીકત બૌદ્ધ કાળમાં પણ સમાજમાં સારા બ્રાહ્મણોનું સ્થાન દર્શાવવા માટે પૂરતી છે.

ઉપનિષદકાળના આર્યો આ દેશના કયા ભાગમાં વસતા હતા એ આપણે જોયું છે. હવે બૌદ્ધ કાળની સ્થિતિ જોઈએ. પણ બૌદ્ધ ગ્રન્થોનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ—ચાર નિકાયો તે રૂહીસ ડેવીડસ જેવા તદ્વિદના દીર્ઘ વિચારપૂર્વકના નિર્ણય પ્રમાણે મૌર્ય અશોક મહારાજના અભિષેકનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૪ અને ભગવાન બુદ્ધનો પરિનિર્વાણ કાળ એટલે ઘણું કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૩ એ બેના મધ્ય સમયે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકની પહેલી પચ્ચીસીમાં રચાયો હોવાનો સંભવ છે. અને એ ચાર નિકાયોના સોળ ગ્રન્થો જેટલા પૂરમાં પૂર્વમાં કલિંગથી દક્ષિણના ક્રાઈ પ્રદેશનું નામ નથી. અને પશ્ચિમમાં ગોદાવરીથી દક્ષિણના ક્રાઈ પ્રદેશનું નામ નથી. જ્યારે અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોને એથી આગળ દક્ષિણ હિંદની ખબર છે, તથા સીલોનની પણ ખબર છે.^૨ રામાયણ માટે પણ એજ વાત સાચી છે. મતલબ કે પ્રાચીન ઔપનિષદ સાહિત્યના સમય પછીના કાળમાં આ દેશમાં આર્યો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં પ્રસરતાગયા છે અને એ પ્રસાર બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ દેખાય છે. હવે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પ્રસંગોપાત આવેલા ઉલ્લેખોથી જમ્મુદ્રીપનાં પ્રાચીનબૌદ્ધકાલીન સોળ રાજ્યોનાં નીચે પ્રમાણે નામો મળે છે.^૩

૧ ક. હી. ઇ. ગ્ર. ૧. ૫. ૧૯૫

૨ એટલે ૩ ક. હી. ઇ. ગ્ર. ૧. ૫. ૧૭૨

(૧) અંગ (૨) મગધ (૩) કાશી (૪) કોશલ (૫) વજ્જ (૬) મલ્લ (૭) ચેદી (૮) વંશ (વત્સ) (૯) કુરુ (૧૦) પાંચાલ (૧૧) મચ્છ (સં. મત્સ્ય) (૧૨) શરસેન, (૧૩) અસ્સક, (૧૪) અવન્તી, (૧૫) ગાંધાર અને (૧૬) કંબોજ. આ રાજ્યોના રાજકીય ઇતિહાસના નિરૂપણ માટે અહીં પ્રસંગ કે અવકાશ નથી. પણ આ રાજસત્તાક રાજ્યો ઉપરાંત ઔદ્ધ કાળમાં કેટલાંક મહાજનસત્તાક રાજ્યો પણ હતાં, એ હકીકત ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. આ ગણરાજ્યોની નીચે યાદી ઉતારી છે.^૧

(૧) શાક્યો-રાજધાની કપિલવસ્તુ (૨) બલી-રાજધાની અલ્લકપ (૩) કાલામ-રાજધાની કેશપુત (૪) ભગ્ગો-રાજધાની શુંશુમાર પર્વત ઉપર (૫) કાલીય-રાજધાની રામગામ (૬) મલ્લો-રાજધાની પાવા (૭) મલ્લો-રાજધાની કુશીનારા (૮) મોરીય-રાજધાની પિપ્પહલીવાન (૯) વિદેહ-રાજધાની મિથિલા, (૧૦) લીચવી-રાજધાની વેસાલી અને (૧૧ થી ૧૫) મેગેસ્થેનીસે નોંધેલી પણ અનિર્ણીત પ્રજાઓ. આમાંથી ૧ થી ૧૦ ગણરાજ્યો ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી-શતકમાં કોશલની પૂર્વમાં ગંગા નદી અને હિમાલયના પર્વતોની વચ્ચે આવેલાં હતાં. જ્યારે મેગેસ્થેનીસે નોંધેલાં હિંદુ દેશને પશ્ચિમ છેડે કચ્છના અખાતની ઉત્તરમાં આવેલાં હતાં.

આ ગણરાજ્યોમાંથી ફક્ત વિદેહનો ઉલ્લેખ પ્રાચીનતર ખાલિશ સાહિત્યમાં મળે છે. જો કે એ ગણરાજ્ય હતું એમ કહ્યું નથી; જ્યારે કોશલ, કુરુ વગેરે રાજસત્તાક રાજ્યોમાંથી ઘણાકના ઉલ્લેખો મળે છે.^૨ ઔદ્ધ ગ્રન્થોમાં સૌથી વધારે વીગતોવાળું વર્ણન જેમાં ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો તે શાક્યો વિશે સ્વાભાવિક રીતે જ મળે છે. આ શાક્ય જાતિના ગણરાજ્યમાં રાજકીય વ્યવસ્થાનું તથા ન્યાય ચક્રવર્તીનું બધું કામ જાહેર સભામાં થતું. આ સભામાં યુવાનો અને વૃદ્ધો બધા હાજર રહેતા. આ સભાઓ દિવાલો વગરના માત્ર

૧ એનન પૃ. ૧૭૫

૨ બુદ્ધો ઉપર પૃ. ૪૩, ૪૪

થાંભણાઓથી ટેકવેલા છાપરા નીચે સંથાગાર કહેવાતા સભાગૃહમાં મળતી. આ સભાઓમાં એક પ્રમુખને, ચુંટવામાં આવતો. આ પ્રમુખને રાજ કહેતા. કપિલવસ્તુ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક-ઘણું કરી અગત્યનાં બધાં શહેરોમાં આવાં સંથાગારો હતાં. અને ગામડાંઓના સ્થાનિક નિર્ણયો તે તે ગ્રામવાસીઓ-ગૃહપતિઓની, ખુદ્દામાં, ઘણું કરી ઝાડની છાયામાં ભરાતી સભાઓમાં થતા.^૧

શાક્ય તેમજ એ વખતની બીજી જાતો યોખાનાં ખેતરો ઉપર અને પોતાનાં ઘેર ઉપર નભતી. ગામડાંઓ પાસે પાસે ખેતરોની નજીકમાં બાંધેલાં ઝુંપડાંઓનાં હતાં. ફેટલીકવાર બ્રાહ્મણોનાં, સુતારોનાં, લુહારોનાં, કુંભારોનાં, ચાંડાલોનાં એવાં ખાસ ધંધાદારીઓના ગામડાંઓના ઉલ્લેખો મળે છે. આ કદાચ પરાંઓ હશે. ગામડાંઓનાં જૂથો વચ્ચે હજી જંગલો હતાં. ખેતરોનો વિસ્તાર વધારવા માટે આ જંગલોને કાપવાં પડતાં. આ જંગલોમાં લુટારાઓ રહેતા. ફેટલીકવાર ભાગી ગયેલા દાસો (ગુલામો) પણ રહેતા. બાકી ગામડાંઓમાં પોતામાં ગુંઠા થવાનો ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ મળે છે. દરેક ગામડું નાનું સ્વશાસિત ગણરાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણકાળ કરતાં એ પછીના કાળમાં શહેરો વધ્યાં છે, પણ તેનીયે સંખ્યા મોટી નથી. વીશથી ઓછાં શહેરોનાં નામો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. અને તેમાંયે મહાનગર કહેવાય એવાં તો છ જ ગણ્યાં છે. વસતિનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા હતો. જે કે બીજાં ધાન્યોનાં નામો પણ મળે છે. આ ઉપરાંત શેરડીની ખેતી પુષ્કળ થતી, શેરડીમાંથી જ ઘણું કરીને સાકર બનાવાતી. ફળદ્રુપો અને શાકભાજીના બગીચાઓ હતા.^૨ ટૂંકામાં ખેતી, પશુપાલન અને શિકાર ઉપર પહેલાંની પેઢી એ વખતના સમાજના જીવનનો આધાર હતો. અને અનાજ, ઘી, દૂધ, અને માંસ મચ્છી તથા શાકભાજી અને ફળો એનો મુખ્ય ખોરાક હતો. દૂધ ઘી પુષ્કળ

^૧ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પ્ર. ૭, ૨

^૨ એજન પ્ર. ૮ તથા પ્રીબુલ્ડિસ્ટ ઈન્ડિયા વિ. ૩, ૫-૧

પ્રમાણમાં મળતાં. જે કે કાઠવાર વરસાદ ન થવાથી કે તીડ, હિમ વગેરેથી દુકાળો પડતાં ખરા. કાંતવું, વણવું, શીવવું, સુતારકામ, કડીઆકામ, માતીનાં વાસણો બનાવવાનું કામ, હાથીદાંત ઉપરનું કામ, ખેતીનાં તથા યુદ્ધનાં લોહાનાં હથિયારો બનાવવાનું હુલારકામ, તાંબાપિત્તળ કાંસાનાં વાસણો બનાવવાનું કામ, સોનું, રૂપું, આદિ કીમતી ધાતુઓનાં તથા હીરા મોતી વગેરેનાં ઘરેણાં બનાવવાનું કામ, રંગો અને દવાઓ બનાવવાનું કામ, ચામડાંઓ કેળવવાનું તથા ચામડાંની ચીજો તૈયાર કરવાનું કામ, ચંદનતેલ વગેરે સુગંધીઓ તૈયાર કરવાનું કામ, માળીનું કામ, દારૂ બનાવવાનું કામ વગેરે ઉદ્યોગોનો ઘણો પ્રચાર હતો. ઉદ્યોગોમાં ખાસ દુશળતા પણ દેટલાક મેળવતા. આ ઉદ્યોગો ઉપરાંત વેદનો, અધ્યાપકનો, વગેરે શિક્ષિત ધંધાઓ પણ પ્રચલિત હતા.^૧ વળી વેપાર પણ પુષ્કળ હતો. ઘણો વેપાર તો જમીનરસ્તે થતો. નદીઓ ઉપર ખૂલો ન હોતા, પણ મોટી નદીઓને હોડીઓ મારફત વેપારની વસ્તુઓ સાથે યોળંગવામાં આવતી. પછીના સમયમાં દરિયા રસ્તે પણ ઘણો વેપાર ચાલતો. વેપારીઓની તથા ધંધાદારીઓની શ્રેણીઓ હતી, અને શ્રેણીઓના શેડો હતા. વેપારીઓની મોટી વણઝારો ફરતી. શહેરોમાં જુદા જુદા માલની બજારો હતી. દારૂનાં પણ પીકાં હતાં. આ રીતે પુષ્કળ વેપાર ઉદ્યોગ હોય ત્યાં નાણું પણ હોય જ. અને નાણાંના ઉત્સેજો મળે છે.^૨ ધીરધાર અને વ્યાજના ઉત્સેજો પણ છે, ટૂંકામાં એ કાળના લોકો અમશીલ, ખેતી આદિ આવશ્યક તથા સ્વાભાવિક ઉદ્યોગ ધંધાઓમાં એકલા તથા સહકારથી મચી રહેલા નેવામાં આવે છે.^૩ આ શાંતિકાળની વાત ઇર્ષ. પણ લડાઈઓના પ્રસંગોએ એ કાળે ઘણા આવતા અને પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, રથો અને

૧ કેળવણી વિશે તથા વિદ્યાઓ વિશે અન્યત્ર વિચાર કર્યો છે.

૨ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પ્ર. ૮ તથા પ્રીયુક્લિસ્ટ ઇન્ડીઆ વિ. ૩ પ્ર. ૧

૩ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પ્ર. ૮ તથા પ્રીયુક્લિસ્ટ ઇન્ડીઆ વિ. ૩. પ્ર. ૧

હાથીઓનાં, ધનુષ્ય, બાણ, તરવાર, પરશુ, તોમર વગેરે હથિયારોથી લડતાં લશ્કરોવડે રાજ્યો પરસ્પર લડતા તથા ખીન્નનાં રાજ્યો જીતી લેતા.^૧ રાજ્યલોભ એવો હતો કે પુત્રે ગાદી મેળવવા માટે પિતાને માર્યાનો દાખલો છે.^૨ રાજકીય વિજયથી તથા કરોથી રાજ્યો પૈસાદાર થતા. જ્યારે વેપારીઓ વેપારથી અને ખાદ્યણો મોટાં દાનો મેળવીને પૈસાદાર થતા. ગમે તેમ પણ ધણા લોકો ખૂબ પૈસાદાર હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.^૩ લોકોમાં મદ્યપાન અને વેશ્યાનું વ્યસન પણ હતું.^૪ જૂના કાળથી ચાલ્યા આવતા જુગારનીય જાતકોમાં ઘણી વાતો મળે છે. લોકો પહેરવેષ, ઘરેણાં, સામાજિક ઉત્સવો અને રમતગમતના શોખીન હતા.^૫ અને નૃત્યગીત જેવી સંસ્કાર પોષક લલિતકલાઓ પણ પ્રચલિત હતી.^૬

જેની સામાન્ય વ્યવહારપ્રવૃત્તિનું ઉપર વર્ણન કર્યું છે તે બૌદ્ધકાલીન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ હવે ટૂંકામાં જોઈ લઈએ. છેક ઋગ્વેદકાળથી ચાલી આવતી ધન્વાદિ દેવોની માન્યતા બૌદ્ધકાળમાં પણ ચાલુ જ હતી. આ ઉપરાંત અથર્વવેદથી ચાલ્યા આવતાં અપ્સરાઓ, ગંધર્વો જેવાં સર્વોના ઉલ્લેખ અને પૌરાણિક નદી દેવતાઓમાંથી ગંગાનો ઉલ્લેખ મળે છે. દેવોની માન્યતા વૈદિકમાંથી પૌરાણિક થવાના પ્રવાહનો સંક્રાન્તિકાલ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં દેખાય છે.

બૌદ્ધકાલીન સમાજમાં ધાર્મિક વહેમો સાથે સૃષ્ટિના આદિ અંત વિશે તથા સત્ અને અસત્ સંબંધમાં અનેક પ્રકારના તર્કો પ્રચલિત હતા. પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથમાં આવા બાસક વાદો પ્રચલિત

૧ પ્રીયુક્લિસ્ટ ઈન્ડિયા વિ. ૨ પ્ર. ૫ અને કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પ્ર. ૭

૨ જુઓ બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ પૃ. ૨૭૦ માં દીધવગમાંથી કરેલો ઉતારો.

૩ પ્રીયુક્લિસ્ટ ઈન્ડિયા પૃ. ૨૧૧ ૪ એજન ૧૯૭

૫ એજન પૃ. ૨૪૦, ૨૫૪ ૬ એજન પૃ. ૨૦૪, ૨૭૭

હોવાનું કહ્યું છે.^૧ કાર્પેન્ટર આ વાદો ઘણું કરી આત્મણેતર હોવાનું માને છે.^૨ જૈન ગ્રન્થોમાં વળી વાદોની સંખ્યા પેટાભેદો કરીને ઘણી મોટી ૩૬૩ જેટલી આપી છે.^૩ આ ૩૬૩ કે ૬૨ વાદોની સંખ્યામાં જ અતિશયોક્તિ દેખાય છે અને ઘણા વાદોનો પરસ્પર ભેદ નામનો જ હશે. છતાં ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીરના સમય પહેલાં આ દેશમાં ભારે બૌદ્ધિક ક્ષોભ થયો હતો. અને એમાંથી ઘણા તણુખા ઉઘા હશે; જે કે એમાંથી વૈદિકેતર એ જ બૌદ્ધ અને જૈન જીવતા રહ્યા છે. અને એ એ ય ધર્મના સંસ્થાપકો ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં જન્મ્યા હતા. એ શતક જગતમાં મહાપુરુષો જન્માવવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ગૌતમબુદ્ધ શાક્ય વંશમાં જન્મ્યા હતા. પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં આ મહાપુરુષના જીવન વિશે બહુ થોડી વિગતો મળે છે. અને પાછળના ગ્રન્થોમાં ચમત્કારોથી ભરેલું ગૌતમને દેવરૂપે ચીતરનારું ચરિત્ર મળે છે. પણ નીચેની હકીકત જે પ્રાચીનતમ પાલી ગ્રન્થોમાં છે તે આપણે માટે પૂરતી છે.

એ વખતની વિદ્યાઓ અને કલાઓ શીખી લીધા પછી પરણેલા અને જીવાન ગૌતમે ઘડપણ અને મૃત્યુના દેખાવોને અકસ્માત જોઈને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજતાં ૨૯ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી, પુત્ર અને રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, એવી બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં કથા છે. પણ ખરી વાત એ છે કે ધર્મ કે જ્ઞાનની ભૂખથી પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારવી એ તે કાળના સારા આત્મણો અને ક્ષત્રિયોની સાધારણ પ્રથા હતી. આપણે પહેલાં જોયું છે તેમ ઉપનિષદ કાળના ઘણાખરા જ્ઞાની ઋષિઓ ગૃહસ્થ હતા અને જે કે ઉપનિષદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે “આત્મલોકની ઈચ્છાથી પુત્રેષણા, વિત્તેષણા અને લોકેષણાને તજીને પ્રવાજકો ભિક્ષાચર્યા આચરે છે.”^૪ એટલે પ્રવાજક જ્ઞાનીઓ હશે છતાં ઉપનિષદોમાં આ

૧ સુત્તનિપાત—બ્રહ્મજલ સુત ૨ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૫૦

૩ મહાવીર સ્વામીનો સંયમધર્મ—ઉપોદ્યાત પૃ. ૨૧

૪ જુઓ બ. હ. ૪-૪-૨

ભિક્ષાચર્યાની પ્રથા સામાન્ય નથી દેખાતી ત્યારે એ પછીના ઔદ્ધ કાળમાં સામાન્ય દેખાય છે અને ગૌતમ તથા મહાવીર એને અનુસરે છે.

પ્રવાજક થયા પછી ગૌતમ એકલા તથા અનેક અનુયાયીઓ સાથે ફરતા બીજા ત્યાગીઓ પાસેથી જાણુવા જેવું જ્ઞાન મેળવીને તથા સત્ય મેળવવા માટે જાતે તપશ્ચર્યા, સમાધિ તથા ચિંતનરૂપ અથાગ ચત્ન કરીને ત્યાગ કર્યા પછી સાત વર્ષે સમ્યગ્ સંબોધને પ્રાપ્ત કરે છે. અને પછી પોતાના નવા ધર્મને ઉપદેશ કરવાનું કાર્ય એંશી વર્ષના દીર્ઘાયુષ્યનાં બાકીનાં વર્ષોમાં કરે છે. સમ્યગ્ સંબોધ પછી બુદ્ધ થયેલા ગૌતમ બુદ્ધ ત્રણહજાર વર્ષના સંસ્કૃત જગતના ઇતિહાસમાં પ્રતીત થયેલી ઔદ્ધિક અને નૈતિક શક્તિઓમાં સૌથી સમર્થ અને મહત્તમ શક્તિઓમાંના એક હતા. અને ભક્તોએ એના ચરિત્રમાં ગમે તેટલા ચમત્કારો કલ્પ્યા હોવા છતાં એ ઉત્તમ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનું, આ દેશના બીજા મહાપુરુષો કરતાં ઘણું સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ છીએ? એ આપણું સૌભાગ્ય છે.

પોતાને જ્ઞાન થયા પછી મગધ અને દ્રાવિડ (અયોધ્યા) ના પ્રદેશમાં પ્રવ્રજ્યા કરતા કરતા ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને જે ઉપદેશ આપ્યો તેમાંના ઘણા એના શિષ્યોએ પોતાની સ્મૃતિમાં સંગ્રહી લીધો હશે. જો કે પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત ઔદ્ધ સાહિત્ય તરીકે જે ત્રિપિટક મળે છે તેમાં શિષ્યો દ્વારા પાછળથી ઘણા ઉમેરો થયો હોવાનો સંભવ છે. મતલબ કે આ ત્રિપિટક અનેક શિષ્યોનાં સ્મરણોનો પાછળથી થયેલો સંગ્રહ છે.^૨ જેનો મોટો ભાગ (સુત્ત અને વિનય) ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં પૂરો થઈ ગયો હતો. અને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં અન્થાશ્લ થયો છે. એમ વિદ્વાનો માને છે.^૩ આ ત્રિપિટકના સુત્ત (સૂત્ર), વિનય અને

૧ ઇસીયટ-હિન્દુઇઝમ, બુદ્ધિઝમ પૃ. ૧૬૯ તથા ૨૯૭

૨ આ સંગ્રહના ઇતિહાસ માટે જુઓ વીન્ડરનીઝ ગ્ર ૨. પૃ. ૨ થી ૭.

૩ એનન પૃ. ૮ થી ૧૭

અભિધર્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. સુત્ત પિટકમાં બુદ્ધનો અને તેના મુખ્ય શિષ્યોનો ઉપદેશ તથા ધર્મ સંબંધી સંવાદ સંગૃહીત થયો છે. વિનયપિટકમાં ભિક્ષુઓના આચારવિચારોનો તથા તે સંબંધી કથાઓનો વિસ્તારથી સંગ્રહ કરેલો છે. અને અભિધર્મપિટકમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો તાત્ત્વિક પદ્ધતિથી વિચાર કરેલો છે. અભિધર્મ પિટકમાં બુદ્ધ પોતે ઉપદેશેલો ભાગ બીલકુલ નથી અને જે કે સુત્ત તથા વિનયમાં પણ ત્રણ ભાગો શિષ્યોના રચેલા છે; છતાં જુના કાળથી એ બુદ્ધવચન કહેવાય છે. અને એમાં કેટલાંક તો બુદ્ધનાં પોતાનાં વચનો છે એ ચોક્કસ વિનયપિટકનું, વીન્દરનીઝ કહે છે તેમ, વૈદિક ધર્મના ગ્રંથો સાથે કેટલુંક મળતાપણું છે. બંનેમાં વિધિ (નિયમો) અને અર્થવાદ (તેની સમજૂતી) પાસે પાસે મળે છે. અને અર્થવાદ સાથે કથાઓમાં જે કાવ્યો આવે છે તે જ બંનેમાં રણમાં મીડા પાણીનાં ઝરણાં જેવાં લાગે છે.^૧ આ વિનયપિટક જેમ બૌદ્ધ સંઘનું રૂપ સમજવા માટે તેમ સુત્તપિટક બૌદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રેષ્ઠ સાધન છે. સુત્તપિટકમાં (૧) દીધનિકાય (૨) મન્જીમનિકાય (૩) સંયુત્તનિકાય (૪) અંગુત્તરનિકાય અને (૫) ખુડાકનિકાય એ પાંચ નિકાયો રૂપ ભાગો છે. આમાંથી પ્રાચીનતર જણાતા, છેલ્લા સિંવાયના, ચાર નિકાયોમાં સુત્તોનો સંગ્રહ છે. આ સુત્ત શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્ર શબ્દને મળતો પણ છે. પણ આ બૌદ્ધ સુત્તો વ્યાકરણદિનાં સૂત્રો જેવાં નથી. પણ તેમાં બુદ્ધનાં પોતાનાં અથવા એના એકાદ શિષ્યનાં ઉપદેશ પ્રવચનો—જેના આરંભમાં દૂકા ઉપોદ્ધાત હોય છે તેનો સંગ્રહ છે, અથવા ઉપનિષદોમાં અને મહાભારતમાં મળે છે તેવા ઇતિહાસસંવાદોનો સંગ્રહ હોય છે. સુત્તો સાધારણ રીતે ગદ્યરૂપ હોય છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે ગાથાઓ આવે છે.^૨

^૧ વીન્દરનીઝ ગ્ર. ૨ પૃ. ૩૩

^૨ સુત્તપિટકના સવિસ્તર અવલોકન માટે બુદ્ધો એજન્ટ પૃ. ૩૪ થી આગળ

હવે આપણે ભગવાન બુદ્ધના ધર્મેપિદેશો અતિસંક્ષેપમાં સાર નોંધ્યો. પોતાને ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાં પ્રથમ ઉપદેશ એમણે ઋષિપત્ન (હાલના કાશી પાસેના સારનાથ) નામના ઉપવનમાં રહેતા પાંચ તપસ્વીઓને નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. બુદ્ધે કહ્યું^૧ “ભિક્ષુઓ ! કામોપભોગમાં સુખ માનવું એ એક સિદ્ધાંત છે, પણ એ હીન, ગ્રામ્ય, અજ્ઞનસેવિત, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. દેહદંડન (તપ ઉપવાસ વગેરેથી) કરવું એ બીજો સિદ્ધાંત છે. આ પણ દુઃખકારક, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. તપસ્વીઓએ આ બંને સિદ્ધાંતોનું સેવન કરવું નહિ. તથાગતે આ બેની વચમાંનો મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે.

“ભિક્ષુઓ, જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અપ્રિય વસ્તુઓનો સમાગમ અને પ્રિય વસ્તુઓનો વિયોગ ઈત્યાદિ કારણોથી મનુષ્ય આ લોકમાં દુઃખી થાય છે. આ જે રાયથી રંકે પર્યંતનું સર્વસાધારણ દુઃખ તેને હું દુઃખ નામનું પહેલું આર્યસત્ય કહું છું.

“આ સર્વ દુઃખનો ઉદય તૃણામાંથી થાય છે. ઐહિક ઉપભોગોની તૃણા-કામતૃણા, ફરી જન્મવાની તૃણા-ભવતૃણા, અને યથેચ્છ સુખ ભોગવવાની તૃણા-વૈભવતૃણા. આ ત્રણ તૃણાથી મનુષ્યપ્રાણી અનેક પાપો આચરે છે અને દુઃખભાગી થાય છે. તેથી તૃણાને દુઃખનું મૂળ સમજવું નોંધ્યો. આ બીજા સિદ્ધાંતને હું દુઃખસમુદય આર્યસત્ય કહું છું.

“તૃણાનો નિરોધ કરવાથી નિર્વાણનો લાભ મળશે. દેહદંડનથી કે કામોપભોગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થનાર નથી. આ ત્રીજો સિદ્ધાંત છે. આને હું દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય કહું છું.

“સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ જીવિકા, સમ્યક્ પ્રયત્ન, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ,

૧ બુદ્ધના આ ઉપદેશ માટે જુઓ બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ પૃ. ૧૭૫-૧૭૬ અને મૂળ મહાવગ્ગ (નિનય-પિટક હિન્દી પૃ. ૭૬ થી આગળ)

એ મેં નવીન શોધી કાઢેલો મધ્યમ માર્ગ છે. દુઃખનો નિરોધ આ જ માર્ગે થતાર છે. તો આને ઉપવાસો કરવાથી દુઃખનો નિરોધ થતાર નથી. આ ચોથો સિદ્ધાંત છે. આને હું દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા આર્યસત્ય કહું છું. આ ચાર આર્યસત્યોનું અને તદ્દંતર્ગત આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનું જ્ઞાન થવાથી જ હું સમ્યક્ સંબુદ્ધ પદને પહોંચ્યો છું.”

આ ઐશ્વર્યનો રહસ્યભૂત ઉપદેશ છે. આ ઉપદેશમાં સંસારમાં દુઃખના અનુભવની હકીકતને જે અસાધારણ ધાર્મિક મહત્ત્વ આપ્યું છે તે ઉપનિષદોમાં નથી. અને જૈન ધર્મમાં ઐશ્વર્ય સમાન છે એ હકીકતનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ઉપર કહેલા ઉપદેશનો વિસ્તાર જેમાં શીવ (નીતિ)નો માનસશાસ્ત્રીય પર્યાય (Psychological Analysis) પૂર્વક ઉઠે અને વ્યાપક વિચાર કરેલો છે, તે ઐશ્વર્ય ગ્રન્થોનો મુખ્ય વિષય છે. ઐશ્વર્ય ધર્મમાં ગૃહસ્થ અનુયાયીઓ-શ્રાવકો માટે તથા ભિક્ષુઓ અથવા શ્રમણો માટે જુદો જુદો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ગૃહસ્થો માટેના ઉપદેશમાં ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે કે “હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર, અને અસત્ય ભાષણ એ ચારને કર્મકલેશ સમજવા. એનાથી આર્યશ્રાવકે દૂર રહેવું. સ્વચ્છન્દતા, દ્રેષ, ભય અને મોહને લીધે અજ્ઞાન પાપ કરે છે. પરંતુ આર્ય શ્રાવકે આમાંના કાષ્ઠપણ કારણસર પાપમાં પ્રવૃત્ત ન થવું જોઈએ. મદ્યપાન, રાતના બહાર રખડવું, નાટક તમાસાનું વ્યસન, જુગાર, દુષ્ટની સંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દ્વારો છે.”

“ઉપર કહેલા ચાર કર્મકલેશો, ચાર પાપનાં કારણો અને સંપત્તિનાશનાં છ દ્વારોનો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃહસ્થે છ દિશાની પૂજાનો આરંભ કરવો. આ છ દિશાઓ એટલે માથાપ તે પૂર્વ દિશા, યુર તે દક્ષિણ દિશા, પત્નીપુત્ર તે પશ્ચિમ દિશા, સગાંવહાલાં તે ઉત્તરદિશા,

દાસ અને મજૂર નીચેની દિશા, અને શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ તે ઉપરની દિશા સમજવી.” માયાપ વગેરેની પૂજા દેવી રીતે કરવી અર્થાત્ તેઓના તરફ યોગ્ય વર્તન દેવી રીતે રાખવું તેનો વિગતે ઉપદેશ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આપ્યો છે. પત્નીની પૂજામાં એકપત્નીવ્રતનો સમાવેશ કર્યો છે તે નોંધવા જેવું છે. પાપકર્મોને બીજી રીતે ગણાવતાં, ઉપર કહેલાં ચારને શારીર; ચાડી ખાવી, ગાળાગાળી કરવી તથા વૃથા ખડખડાટ કરવો એ ત્રણને વાચિક; તથા પરદાઓ લોભ કરવો, બીજાને દ્રોહ કરવો, અને નાસ્તિક દષ્ટિ, એ ત્રણને માનસિક પાપ કહેવા છે. આ પાપકર્મોથી એટલે અધાર્મિક આચરણથી માણસ મરણોત્તર નરકમાં જાય છે અને ધાર્મિક આચરણથી સ્વર્ગમાં જાય છે.^૧

આ સામાન્ય નીતિનું મૂળ તો ઉપનિષદોમાં મળે છે અને આ બૌદ્ધ વિસ્તાર પાછલા બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં સર્વથા સ્વીકાર્ય ગયો છે એ અહીં નોંધવું જોઈએ.

પણ જેનું બૌદ્ધ ધર્મમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે તે તો શ્રમણોને આપેલો ઉપદેશ છે. ભિક્ષુઓએ ગૃહસ્થ માટે કહેલ હિંસાદિ પાપકર્મોનો ત્યાગ અને શુભ કર્મોનો અભ્યાસ તો કરવો જોઈએ જ, પણ એની સીમા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

દા. ત. બુદ્ધ કહે છે કે “જો હુંદારો આવીને એકાદ ભિક્ષુનાં અવયવો કરવતથી કાપવા માંડે અને તે પ્રસંગે તે ભિક્ષુ જો ચીડાય તો તેને મારો ખરો અનુયાયી ગણી શકાય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ, હે ભિક્ષુઓ તમને ચીઠ આવે નહિ, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો નીકળે નહિ,

૧ બુદ્ધગીતા સારસંગ્રહ ભા. ૩, ૨ મૂળ મન્નિગ્રમ ૧, વગ્ગ ૩. સાલ્લેયક સુત

૨ જુઓ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૨. શ્લો. ૪ થી ૭ માં માનસ, વાલ્મીકી

અને શારીર અશુભ કર્મોનું વર્ણન

૩ એજન સા. ૩-૨૨ બૂળ મન્નિગ્રમ પલ્લુસંક ૧ વગ્ગ ૩,

તમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી રહે તથા તમારા શત્રુને આધાર તરીકે રાખીને તમે આખા જગત પર નિઃસીમ મૈત્રીની ભાવના કરી શકો એવી હંમેશાં સાવચેતી રાખો. “આવી જે ભાવનાની પરાકાષ્ઠા તેને પારમિતા કહે છે. અને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે (૧) દાન (૨) શીલ (૩) નૈષ્કર્મ્ય (૪) પ્રજ્ઞા (૫) વીર્ય (૬) ક્ષાંતિ (૭) સત્ય (૮) અધિશાન (૯) મૈત્રી અને (૧૦) ઉપેક્ષા એ દશ ગુણોની પારમિતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ એનું બૌદ્ધ ધર્મમાં પાછળથી નિશ્ચિત મનાયું છે. અને પોતાના પૂર્વજન્મોમાં બોધિસત્ત્વ (ભાવિ બુદ્ધ) તરીકે આ પારમિતાઓનો ગૌતમે કેવી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો તેની રસ્યક કથાઓ જાતકોમાં કહેલી છે.^૧

વળી ઇંદ્રિયોના વિષયો માટે જ રાતદિવસ ખટખટ કરવી પ્રહે છે, તથા લડાઈઓ થાય છે. અને અનેક રીતે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. માણસો વિષયોપભોગ માટે કાયા, વાચા અને મનથી દુષ્ટ આચરણ કરી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે, માટે બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્ય વિષયોની મીઠાશ-આસક્તિ છોડી દેવાથી જ આ દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.^૨ એમ દુઃખમાંથી મુક્તિનો જે શીલમાર્ગ બૌદ્ધધર્મમાં કહ્યો છે, તેનો સાર ઉપર ઉતાર્યો છે. હવે સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનો માર્ગ જરા જોઈએ. શોકની અને ખેદની પાર જવા માટે તથા નિર્વાણનો અનુભવ લેવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાન રૂપ જે પુરૂષાર્થપ્રકાર બુદ્ધે કહ્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે. બુદ્ધ કહે છે કે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, વેદનાનું

૧ જાતક કથાઓની સંખ્યા તો ૫૦૦ જેટલી મોટી છે. પણ તેમાંથી આઠ ચુટેલી કથાઓ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહમાં આપી છે. વધારે જેવા ઇચ્છનારે કુંસ્ખોલની આવૃત્તિ લેવી.

૨ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભાગ ૩-૨૪ મૂળ મન્જિરમ ૧-૩ મહા કુંપકખન્ધ સુત

૩ એજન ભા.૩ -૨૩ મૂળ મન્જિરમ ૧-૧ સતિપકૂંઠન સુત

યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, અને મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું એ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાન છે. ” અહીં શરીરનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું એટલે એકાંતમાં પલાંડી વાળી અને ડોકથી કમ્મર સુધીનો ભાગ ટટાર રાખી બેસવું અને જગૃત અંતઃકરણથી અર્થાત્ પોતાના શ્વાસ પ્રશ્વાસ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ તે વિશે જગૃતિ રાખી દીર્ઘ કે હ્રસ્વ શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેવા. આ ઉપરાંત જવાઆવવામાં, બેસવાઉઠવામાં, ખાવાપીવામાં, શૌચ મુખમાર્જનાદિ કરવામાં સ્મૃતિ-જગૃતિ રાખવી. વળી પોતાના દેહના કેશ, લોમ, નખ, દન્ત વગેરે બહારના ભાગો અને ત્વચા, રક્ત, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, ખરોલ ફેફસાં વગેરે (અંદરના) ભાગોનું અવલોકન કરવું. વળી દેહ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે એવો છે એનું સ્મરણ રાખી દેહમાં અનાસક્ત થવું.

આજ રીતે ભિક્ષુએ પોતાની સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાઓનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, વેદના ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે એનું સ્મરણ રાખવું. એજ રીતે પોતાનું ચિત્ત સકામ છે કે નિષ્કામ, સદૃષ છે કે વિગતદૃષ, સમોહ છે કે વીતમોહ, સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત, સમાહિત છે કે અસમાહિત એ ખરાખર તપાસવું. આ પ્રમાણે પોતાના તથા પારકાના ચિત્તનું તેને જ્ઞાન થાય છે. ચિત્તચંચલ છે એ તે જાણે છે.

• ‘ચોથું’ સ્મૃત્યુપસ્થાન એટલે પોતાની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ અવલોકન. કામવિકાર, દ્વેષબુદ્ધિ, આળસ, અસ્વસ્થતા અને સંશય એ પાંચ જ્ઞાનનાં આવરણો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ ખરાખર તપાસવું. વળી પંચસ્કંધનું યથાર્થ અવલોકન કરવું, તથા સ્મૃતિ, ધર્મ પ્રવિચય (વિવેકબુદ્ધિ), વીર્ય (ઉત્સાહ), પ્રીતિ, પ્રશ્રબ્ધ (શાંતિ), સમાધિ, અને ઉપેક્ષા એ સાત બોધ્યંગો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ જાણવું અને પોતામાં ન હોય તો ભાવનાના બળથી એ અંગોને પૂર્ણતાએ કેમ પહોંચાડવાં એ જાણવું.

વ્યાખ્યાન બીજું

૬૭

બુદ્ધ કહે છે “હે ભિક્ષુઓ, આ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાત વર્ષ સુધી અથવા ભારે લાગણીપૂર્વક પાંચ, ચાર, ત્રણ બે, કે એક વર્ષ સુધી ભાવના કરતાં ભિક્ષુને અહિંતપદની પ્રાપ્તિ થશે. કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ.”

આ ઉપદેશમાં સમાધિ તથા પ્રજ્ઞા બેયનું કાંઈક મિશ્રણ છે. સમાધિ અથવા યોગનું બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અન્યત્ર વિસ્તારથી નિરૂપણ મળે છે^૧ બુદ્ધના હિપ્પેશ પ્રમાણે નિર્વાણ પ્રાપ્તિ માટે કેવળ સમાધિ કે પ્રજ્ઞા નહિ પણ શ્રદ્ધા, પ્રવ્રજ્યા, શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ આવશ્યક છે. તેમાંથી ગમે તે એક મેળવી અભિમાની થઈ જાય તે મુક્ત ન થઈ શકે. ^૨”

જન્મ, જરા, મરણના દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે શું કરવું તે કહ્યું, પણ દુઃખનો નિરોધ કેવા કારણક્રમથી થાય છે એનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે ^૩ દુઃખની કારણપરંપરા- ‘અવિદ્યાથી સંસ્કાર (ખોટી માન્યતાઓ) થાય છે, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન (ખોટાનું જ્ઞાન), વિજ્ઞાનથી નામરૂપ (મન અને શરીર), નામરૂપથી ષડાયતન (પંચેન્દ્રિયો અને મન), ષડાયતનથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી સુખદુઃખ આદિ વેદના, વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન (આસક્તિ), ઉપાદાનથી ભવ (આવતો જન્મ) ભવથી જન્મ; અને જન્મથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણે આ લોકનાં દુઃખનો ઉદય થાય છે. પણ અવિદ્યાનો પૂર્ણ વૈરાગ્યથી નિરોધ કરતાં સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે અને સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો નિરોધ અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે એક પછી એકનો નિરોધ કરતાં જન્મનો નિરોધ થઈને જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે,” આને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રતીત્ય-

૧ જુઓ સંયુત્ત નિકાય-સમાધિસંયુત્ત

૨ બુદ્ધલીલાસાર સંગ્રહ ૩-૨૫ મૂળ મજ્ઞિમ-મહાસારોપમસુત્ત

૩ એજન ૨-૫ પૃ. ૧૬૮

સમુત્પાદવાદ કહે છે. પ્રાણીજીવન અને તેનો સંસાર આ કારણ-
પરંપરાનો બનેલો છે, બીજું કશું નથી એવી બૌદ્ધ શીલસુરી છે.

બૌદ્ધ ધર્મના મંડનાત્મક ઉપદેશનો આ ટૂંકો સાર છે, પણ એ
માર્ગમાં ખંડનાત્મક પણ ફેટલુંક અગત્યનું છે. બુદ્ધે વર્ણવ્યવસ્થાનું
ખંડન કર્યું છે એમ મનાય છે. પણ ખરી વાત એ છે કે બુદ્ધના સમયમાં
હજી વર્ણવ્યવસ્થાએ સ્થાયીરૂપ લીધું નહોતું. જે કે બ્રાહ્મણાદિ ચાર
વર્ણો અને એથીય બહારના ચંડાલ, પુક્કસો વગેરેનું સમાજમાં હોવું
બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સ્વીકૃત છે. પણ એના ધર્મોની કે એના પરસ્પર સંબંધોની
વ્યવસ્થા હજી સ્થિર થઈ નહોતી. અને જ્યારે ફેટલાક બ્રાહ્મણો જન્મ
ઉપર ભાર મૂકતા હશે અને બ્રાહ્મણોને વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ ગણતા હશે
ત્યારે બુદ્ધે જન્મને ધર્મની બાબતમાં અકિંચિત્કર ઠરાવી શીલ
ઉપર ભાર મૂક્યો છે,^૧ તથા બ્રાહ્મણને જન્મના કારણથી શ્રેષ્ઠ
માનવાંની ના પાંડી છે. બુદ્ધની દલીલો આધુનિક છે. એ કહે છે,
“બ્રાહ્મણ બાળકનો જન્મ પણ બીજાવર્ણના બાળકની પેઠે સ્ત્રીના
ઉદરથી એ જ ક્રમે થાય છે. પછી બ્રહ્માના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ જન્મેલ
છે એમ કહેવાનો શો અર્થ છે? વળી ઘોડી અને ગધેડાના સંબંધથી
જેમ ત્રીજી જાતિનું ખચ્ચર પ્રાણી થાય છે તેમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના
સંબંધથી જે પ્રજા થાય તે જુદી જાતિની નથી થતી, મનુષ્ય જ
થાય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય જેવી જુદી જાતિઓ નથી; પણ
એક મનુષ્ય જાતિ છે. બ્રાહ્મણ અગ્નિ સળગાવે અને શ્દ્ર સળગાવે
એની ગરમીમાં ફેર પડતો નથી. અને કાંબોજ વગેરે સરહદના
પ્રદેશોમાં આર્ય અને દાસ બે જ જાતિ છે. અને ત્યાં આર્યનો દાસ
અને દાસનો આર્ય બને છે. આ છેલ્લું કથન ઐતિહાસિક અગત્યનું
છે. અને સારાં કે ખરાબ કર્મનાં ફળ સર્વ વર્ણોને એક સરખાં મળે
છે. તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શ્દ્ર કે ચંડાલ પુક્કસ પણ શીલયુક્ત

^૧ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભા.૩-૧૪, ૧૫માંથી ઉપર સાર બેચ્ચો છે
મૂળ મજ્ઞિમ ૨-૫ અસસલાયન સુત્ત અને વાસેષ સુત્ત

વ્યાખ્યાન ખીલું

૬૬

ચર્ચ શકે છે. અને શીલયુક્ત હોય તો નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી મનુષ્ય જન્મથી ચંડાળ થતો નથી કે આત્મણુ થતો નથી. પણ કર્મથી જ ચંડાળ અને કર્મથી જ આત્મણુ થાય છે. ૧

ઉપર તોંધેલા જન્મથી આત્મણુત્વના દાવાના વિરોધ સાથે જ વેદોની પ્રમાણ્યુત્તાનો વિરોધ આવી જાય છે. વળી પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોનું વધારે વલણ વૈદિક યજ્ઞોની હિંસાનો વિરોધ કરવાનું છે. આકી હિંસારહિત યજ્ઞોની તો એ ઉપેક્ષા કરે છે. ૨

પણ બૌદ્ધધર્મની જે વિશેષતા ઉપર રૂહીસ ડેવીડસ જેવાએ ઘણો ભાર મૂક્યો છે તે તો છે ઈશ્વર અને આત્માની બૌદ્ધધર્મે કરેલી ઉપેક્ષા. ધર્મમાત્રનું પ્રથમ લક્ષણુ ઈશ્વર અને આત્માનું કોઈક પ્રકારે ચિંતન છે. પણ બૌદ્ધધર્મે એની જ ઉપેક્ષા કરી છે. ૩ નિત્ય આત્મા જેવો કોઈ પદાર્થ નથી, એ બૌદ્ધધર્મનો પ્રધાનવાદ મનાય છે. પણ આ વાદનો અર્થ સમજવા જેવો છે. ૪ આત્મા અમુક પ્રાણીઓમાં છે અને અમુકમાં નથી એમ બૌદ્ધોનું કહેવું નથી. વળી જન્મ પહેલાં અને મરણ પછી પણ કોઈક જાતનું માનવજીવન હોવાની પણ બૌદ્ધમતમાં ના નથી. પણ બૌદ્ધમત એટલું જ કહે છે કે “આખા જગતમાં કોઈ પદાર્થ એકરૂપ અવિકારી નિત્ય નથી. ચરાચર જગતનું ઉપાદાન કારણ, રૂપ આદિ પાંચ સ્કંધ છે. બધા ભૌતિક પદાર્થો રૂપસ્કંધમાં પડે છે. જ્યારે અભૌતિક બુદ્ધિ, લાગણી વગેરે પદાર્થો, વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર સ્કંધમાં પડે છે.” વળી બુદ્ધ કહે છે. ૫ “રૂપ અનાત્મા છે, વેદના અનાત્મા છે, સંજ્ઞા

૧ પ્રીબુદ્ધિષ્ટ ઈન્ડીયા પૃ. ૨૪૫મા ઉદ્ધાતક નામ અને શાલ વિમોચન જાતકમાંથી કરેલા ઉતારા તથા બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભા. ૩, ૧૬. મૂળ-સુત નિપાત વગ. ૧

૨ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ૩-૧૮ મૂળ-દીપનિકાય રૂટન્ટ સુત

૩ રૂહીસ ડેવીડસ બુદ્ધિજમ પૃ. ૬

૪ ઈસીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૬૧ તથા વિનય પિટક હિન્દી. પૃ. ૮૩

૫ વિનય પિટક હિન્દી પૃ. ૮૩

અનાત્મા છે, વિજ્ઞાન અનાત્મા છે અને સંસ્કાર પણ અનાત્મા છે. અને એ સર્વ અનિત્ય તથા દુઃખરૂપ છે. માટે ભિક્ષુએ એ સર્વથી વિરક્ત થવું.” અન્યત્ર સંસ્કારોને વ્યવધર્મી કહેલ છે.^૧

અહીં જોટલી વાત કહી છે તેટલી ઐપનિષદવાદથી વિરુદ્ધ નથી અને એથી આગળ વાત કરવાની બુદ્ધ ના પાડે છે. વત્સગોત્ર પરિત્રાજકના “આત્મા છે કે?” એવા પ્રશ્નનો તથા પંડી “આત્મા નથી કે?” એવા પ્રશ્નનો એકેયનો ઉત્તર બુદ્ધે આપ્યો નહિ અને બુદ્ધાસામાં કહ્યું કે “જો આત્મા છે એવો ઉત્તર આપ્યો હોત તો આત્મા નિત્ય માનનારા શ્રમણ બ્રાહ્મણોથી મારો મત ભિન્ન ન થયો હોત. જો આત્મા નથી એમ ઉત્તર આપ્યો હોત તો જે શ્રમણ બ્રાહ્મણો દેહાત્મવાદી છે તેમના મતથી મારો મત ભિન્ન ન થયો હોત. રૂપાદિ પંચસ્કંધ આત્મા નથી. બધા ધર્મો અનાત્મા છે. એ મેં કહ્યું હોત તો એ મારા મતને અનુરૂપ થયું હોત.”

હવે ‘ઈશ્વર નથી’ એ બૌદ્ધ મતનો શો અર્થ છે તે જોઈએ. સૃષ્ટિના ઉત્પાદક કે કર્તારૂપ અને પુણ્યપાપના ફળદાતારૂપ ઈશ્વરની બૌદ્ધધર્મ ના પાડે છે. ખરી રીતે બુદ્ધ કહે છે કે “જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય? એનો કર્તા છે કે નહિ? હોય તો કેવો છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જીવનનો આધાર નથી. કોઈ માણસને જેરી બાણ વાગ્યું હોય તો એ શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે જઈને બાણ કઢાવશે કે બાણ મારનાર કોણ હતો? કયા ગામનો હતો? ધનુષ્ય વાંસનું હતું કે નેતરનું? વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ ન મળે ત્યાં સુધી બાણ નહિ કઢાવે?” બુદ્ધે આ રીતે ઈશ્વરસંબંધી ચર્ચાને નિષ્ફળ ગણી છે. ત્યારે પાછળના

૧ બુદ્ધલીલાસાર સંગ્રહ પૃ. ૩૮૩ મૂળ મહા પરિનિબ્બાણ સુત.

૨ એજન પૃ. ૩૪૬ મૂળ અવ્યાજ્ઞ સંયુત વચ્છગોત્તસુત.

૩ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભા. ૩-૨૮ મૂળ મજ્ઞિમ પણાસકદરવગ્ગ ૬

અન્યકારો જગતકર્તા ઈશ્વરની માન્યતાનું ખંડન કરે છે. ૧ પણ
 “અહા સાથે એકતાનો માર્ગ ગૌતમ જાણે છે કે નહિ?” એ વસિષ્ઠના
 પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધ જવાબ આપે છે કે “અહલોકનો માર્ગ કયો
 એમ તથાગતને પૂછવામાં આવે તો એને એ વિશે જરા પણ શંકા નથી.
 હે વસિષ્ઠ! અહાને હું જાણું છું, અહલોક હું જાણું છું. અહલોકમાં
 ગયો હોય, ત્યાં જન્મ્યો હોય તેની પેટે હું એ જાણું છું.” આ સંવાદ
 (દીધનિકાય ૧૩ માંથી) ઉનારી આ અહલોક તે જ. ઉ. માં ગાર્ગી
 અને યાસવદક્યના સંવાદમાં જેનો છેવટના કારણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો
 છે તે એમ આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે. ૨ આ ગમે તેમ હો પણ સાધારણ
 રીતે અહા વગેરે દેવોને બુદ્ધ મર્ત્ય જ ગણે છે અને જગતના આદિકારણને
 કે જગતના સૃષ્ટાને માનવાની ના પાડે છે એમ જ માનવું પડશે.
 પણ બુદ્ધ નાસ્તિકતાના વિરોધી છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે “કેટલાક
 અમણ્યાહલણો દાન નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ^૩ કે કુકર્મનાં ફળ નથી, નરક
 જનાર કોઈ નથી, સ્વર્ગ જનાર કોઈ નથી એવું કહેનારા છે. જ્યારે
 બીજા એથી ઉલટું કહે છે.” બુદ્ધનો પોતાનો મત “દાન, ધર્મ,
 સત્કર્મ^૪ કુકર્મનાં ફળ, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ માટે પ્રયત્નની જરૂર એ બધું
 માનવાનો છે.” ૬

આ દાન, ધર્મ વગેરેની માન્યતા, કર્મવાદ અને પુનર્જન્મની
 માન્યતા અને મોક્ષ કે નિર્વાણની પરમપુરૂષાર્થ રૂપે માન્યતા એ
 બધી વૈદિક અને ઔપનિષદ માન્યતાઓનો બૌદ્ધધર્મને વારસો
 મળ્યો છે. અલગત કર્મવાદ બૌદ્ધધર્મમાં વધારે દૃઢ થયો છે. તે

૧. જુઓ અશ્વગોષ્ઠના બુદ્ધચરિતમાંથી ઇન્દ્રીયન શીલોસોશી ગ્ર. ૧ પૃ.
 ૪૫૬ ની દીપમાં કરેલો ઉત્તરો.

૨ આપણે ધર્મ. આ. ૩ પૃ. ૪૨૭.

૩ ઇન્દ્રીયન શીલોસોશી ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૬૧.

૪ બુદ્ધશીલાસારસંગ્રહ ભાગ ૩—૧૨ મૂળમજ્જિમ પલ્લ્યાસક ૨, વગ્ગ
 ૪, અપલ્લ્યાક સુત્તનો સાર.

એતો પાયાનો સિદ્ધાન્ત છે. નરકની માન્યતા ઔપનિષદ સમયમાં લગભગ નહોતી તે નવી પ્રચારમાં આવી છે અને કર્મવૃદ્ધ સાથે સંસારની અનાદિતાનો વાદ નવો જન્મ્યો છે.^૧ જે પાછળથી પુરાણોમાં, જેન મતમાં અને દર્શનોમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાઈ ગયો છે.^૨

બૌદ્ધ ધર્મનું પરમ પ્રાપ્ત્ય એના ઉપદેશોના અંતિમ સાર રૂપ અર્હતપદનું મૃત્યુ રહિત, અવ્યય રૂપે જે વર્ણન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે તે ઔપનિષદ મુક્ત પદને મળતું છે. વળી એ જીવતાં જ પ્રાપ્ત થાય છે એ હકીકત ઉપર રૂઝીસ ડેવીડસે અને ઈસ્ટીઅટે ખાસ ભાર મુક્યો છે.^૪ પણ જીવન્મુક્તિ ઉપનિષદોને માન્ય છે જ એ ઉપર જોયું છે. અત્યંત પ્રજ્ઞા, શાંતિ અને પૂર્ણતા તેા ઉપનિષદુક્ત મુક્તસ્થિતિમાં મનાય જ છે. પણ સર્વ ભૂત ઉપરની મૈત્રીનું લક્ષણ બૌદ્ધ અર્હતમાં હોય છે એ વિશેષ છે. પાછળના મહાવાન બૌદ્ધમતમાં આ મૈત્રી ઉપર અસાધારણ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે.

બીજા ધર્મોના વિરકત સાધુઓ પેડે જ બૌદ્ધ સાધુઓને પણ સ્ત્રીઓ વિશે સારું કહેવાનું નથી મળતું, એમ ઘણા મુતો ઉપરથી લાગે છે. પણ આનંદના મનમાં સ્ત્રીઓ માટે ક્રામભાગ લાગણી હતી. અને એના આગ્રહથી ઘણીવાર ના પાડયા પછી અનિચ્છાએ પણ સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપવાની ખુદ્દ હા પાડે છે.^૫ પણ બૌદ્ધ

૧ સંયુત્તનિકાય સયુત્ત ૧૫ અનામતાગ્ગ સયુત્ત વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૨ પૃ. ૫૩ તથા ઈસ્ટીયટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૦૧.

૨ જુઓ બ્ર. સૂ. ૧—૩—૩૦ તથા તે ઉપરના શંકરભાષ્યમાં કરેલા ઉત્તારા.

૩ મહીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૨૪.

૪ જુદીઝમ્ પૃ. ૧૬૩ મહીયટ ગ્ર. ૧ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૧.

૫ જુઓ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૨ પૃ. ૬૩ અને તેમાં કરેલા ઉત્તારો.

સાધ્વીઓમાંથી કેટલીક રચેલી અને થેરીગાથામાં સંગ્રહાયેલી ગાથાઓમાં બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તો સાથે વાસ્તવ ઊવનનાં સુંદરચિત્રો મળે છે.^૧ લોકહિતના લૌકિક માર્ગ તરફ યુદ્ધ ભગવાનનું વલણ નીચેનાં શબ્દોમાં સચોટ રીતે કહ્યું છે.

“હાલમાં રાજ્યમાં શાંતિ નથી. ગામો અને શહેરો હુડાઈ જાય છે. લોકોને ચોરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં યજ્ઞ કરવા માટે પણ જે રાજા તરફથી કર નાખવામાં આવે તો એ કર્તવ્ય-વિમુખતા થાય. વળી ફાંસી દીધાથી, કેદમાં નાખવાથી, તિરસ્કાર કરવાથી કે રાજ્યમાંથી હાંકી મૂકવાથી આ ચોરોનો બંદોબસ્ત થશે એમ માનવું ખોટું છે. આવા ઉપાયોથી રાજ્યમાંની અંધાધૂંધીનો પૂર્ણપણે નાશ થશે નહિ. પણ અંધાધૂંધી મટાડવાનો ખરો ઉપાય તો એ છે કે રાજ્યમાં જે ખેતી કરવા ઇચ્છે તેને ખી આપો. જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે તેને યોગ્ય વેતન આપી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરો. આવી રીતે સર્વ માણસો પોતાને મનગમતા કામમાં લાગી ગયા પછી રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી.”^૨ આ ઉપદેશ યુદ્ધકાળમાં જોટલો જરૂરનો હતો તેટલો આજે પણ ઘણાં રાજ્યોમાં જરૂરનો છે.

વળી ગામડાની ગંદકી દૂર કરવાનું, રસ્તા સાફ કરવાનું, કુવામાં ગંદું પાણી ન જાય માટે પાળ બાંધવાનું વગેરે જનસેવાનાં કાર્યો કરીને શીત્ર અને મૈત્રી પારમિતાના અભ્યાસની જાતકકથાઓ^૩ બૌદ્ધધર્મનું આ વલણ સરસ રીતે દર્શાવે છે.

૧ એજન પૃ. ૧૦૫, તથા બુદ્ધિ, સંઘ અને ધર્મ એ ગ્રંથનો ભા. ૩ એમાં આપેલો મહાશ્રાવકોનો પરિચય. (જુઓ કૌમુદી પુ. ૨ અં. ૩ પૃ. ૧૪૮ થી આગળ ઉપલા ગ્રંથનું માટે અવલોકન).

૨ યુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભા. ૩—૧૮ મૂળ દીધવગ્ગ ૫ કુટ્ટનસુત.

૩ જુઓ એજન ૧-૩.

આ લોકહિતલક્ષિતા એ બૌદ્ધધર્મની વિશિષ્ટતા છે. બીજું ઔપનિષદ ઋષિઓનો બધો પ્રયત્ન વિદ્યાપ્રાપ્તિ અર્થે જ હતો. ઉપનિષદોમાં અમુક વિદ્યાના વિદ્વાનો પરસ્પર મળીને જ્ઞાનનો વિનિમય કરે છે અથવા વધારે જાણનાર આચાર્ય પાસે શિષ્યભાવે બેસીને ઓછું જાણનાર નવું જ્ઞાન મેળવી લે છે. મતલબ કે શિક્ષાગુરુ કે વિદ્યાગુરુની આવશ્યકતાની વાત ઉપનિષદોમાં છે પણ એમાં ધર્મ-ગુરુપદની ક્યાંય સ્થેજ પણ ઝાંખી નથી થતી. જ્યારે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પાછળના ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા મુસ્લીમ ધર્મ પેઠે ધર્મગુરુ કે પેગંબર પદનો આરંભ થાય છે. બુદ્ધ અને મહાવીર પોતાના સર્વકાળના સર્વ અનુયાયીઓના ગુરુ છે. બુદ્ધ અને તેના ગમે તેટલા મોટા અનુયાયી વચ્ચે સમાનતાનો સંભવ જ નથી. બુદ્ધ કે મહાવીર કહે એમાં શ્રદ્ધા રાખી એ પ્રમાણે વર્તવું એ અનુયાયીનો પ્રથમ ધર્મ મનાયો છે. ધર્મ પેઠે જ બુદ્ધને શરણે બૌદ્ધધર્મીએ જવાનું છે.

ઉપનિષદોથી ત્રીજો ભેદ એ છે કે ઔપનિષદ ઋષિઓ સત્ય શોધે છે અને જેમ બીજી વિદ્યા કાઠી લખવા આવે તો લખાવવાનું કર્તવ્ય કરે તેમ આધ્યાત્મિક સત્યનો પણ ઓધ કરે છે. પણ લોકમાં પોતાને સૂઝેલા સત્યનો પ્રચાર કરવાનો તેઓના મનમાં વિચાર નથી આવ્યો. આ ધર્મ પ્રચાર ભાવ (Missionary Spirit) નો ઉદય જ બુદ્ધ મહાવીરથી થાય છે. અને સ્વામીનારાયણ તથા દયાનંદ સરસ્વતી સુધી પહોંચીને કાળમાં એ પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો છે.

પણ બૌદ્ધ ધર્મનું આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સાચું મહત્ત્વ તો શીલના ઉપદેશમાં છે. ઉપનિષદોમાં આત્મજ્ઞાન સાથે સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરેનો ઉપદેશ છે જ; પણ એમાં ભાર આત્મજ્ઞાન ઉપર છે. જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મે આત્મવિષયક ચર્ચાને નિરર્થક અથવા ગૌણ ગણીને શીલ તત્ત્વ (Ethics)નું કેવળ માનવતાની શુદ્ધ લોકહિતલક્ષી દૃષ્ટિથી આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર સંપૂર્ણ સંશોધન કર્યું અને તે શીલનો જ ગમે તે જાતિ કે ગમે તે સ્થિતિના લોક માટે

કલ્યાણના એક માત્ર સાધન તરીકે ઉપદેશ કર્યો અને એ ધર્મચક્ર પરિવર્તનથી સંસારના રથને અનીતિના ગર્તમાંથી ઉદ્ધારી નીતિના રાજમાર્ગે સર્વકાળ માટે ચલાવી દીધો. આ રીતે શીલના અસાધારણ મહત્વની સ્થાપના એ બૌદ્ધ ધર્મે આપેલો ખાસ સંસ્કાર છે.

જૈન ધર્મ—બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં નિગ્ગન્થ નાતપુત્તનો બુદ્ધના હરીફ અને વિરોધી તરીકે વારંવાર ઉલ્લેખ મળે છે. આ નિગ્ગન્થ નાત પુત્ર એ જ જૈન ધર્મના સંસ્થાપક કે ઉદ્ધારક તીર્થંકર મહાવીર. મહાવીર ચોવીસમા તીર્થંકર જૈનોમાં ગણાય છે. એ ગમે તેમ હો, પણ મહાવીર પહેલાં દોઢસો-અસો વર્ષથી જૈન વિચારોનો ઉદય થયો હોવાનો સંભવ ઇતિહાસકારો સ્વીકારે છે. મહાવીરનો સમય હજી તદ્દન ચોક્કસ થયો નથી, પણ એક તદ્દિનના મતે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૮ માં મહાવીરનો દેહ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે પડી ગયો.^૧ અને તે પહેલાં તેઓએ ૩૦ વર્ષ સુધી મુખ્યત્વે મગધ અને અંગ દેશના ભાગોમાં પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

જૈન ધર્મનું વિશાળ સાહિત્ય જૈન પ્રાકૃત અથવા અર્ધ માગધી અને જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં છે તેમાં ૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો ૧૦ પ્રકીર્ણા, ૬ છેદસૂત્રો, અને ૪ મૂળસૂત્રો મળીને ૪૫ આગમ ગ્રન્થો ચિતામ્બરોમાં મનાય છે.^૨

વેદ અને બ્રાહ્મણો સાથે વિરોધ, ઇશ્વરનો અસ્વીકાર, વૈરાગ્ય ઉપર અને અહિંસાદિ શીલ ઉપર ભાર વગેરે અગત્યની બાબતોમાં બૌદ્ધ મત સાથે જૈન મતની સમાનતા દેખીતી છે. અને જે સિદ્ધાંત ભેદ છે તેની ઝીણવટમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી લાગતી. એટલે ખાસ વિશેષતા જ ટુંકામાં તોંધીને સંતોષ માનવો છે તટસ્થ વિદ્વાનોના મતે બૌદ્ધ ધર્મથી જૈન ધર્મ બે બાબતોમાં બુદ્ધ પડે છે.^૩ (૧)

૧ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા ગ્ર ૧ પ્ર. ૬.

૨ મહાવીરનો સંયમ ધર્મ પૃ. ૫૦

૩ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૨ પૃ. ૪૨૫

તપ અને સાંપ્રદાયિક આચારો ઉપર જૈન ધર્મે વધારે ભાર મૂક્યો છે. (૨) આત્મા નથી એમ બુદ્ધ જ્ઞેયથી કહે છે ત્યારે મહાવીર જીવની માન્યતા સ્વીકારીને આગળ ચાલે છે. વળી આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા કોઈ પણ ધર્મ કરતાં જૈન ધર્મે અહિંસા ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો છે.

હવે જૈન ધર્મના એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થમાંથી જૈન મતનો સાર નીચે આપ્યો છે.^૧ ” માણસ દુઃખી થાય છે, શોક પામે છે, પીડાય છે અને પરિતાપ પામે છે તે બધું તેના પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ફળ છે. દુઃખ પોતાનું કરેલું થાય છે. બીજાનું કરેલું થતું નથી. તેમજ મોક્ષ પણ જ્ઞાન અને તદ્દનુસાર ચારિત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવિધ પ્રાણીઓ જેઓ સંસારમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે તે શાશ્વત છે. તેઓ પોતપોતાના કર્મનું ફળ પૂરેપૂરું ભોગવી રહે ત્યાં સુધી તેઓ શાશ્વત સંસારમાં વારંવાર જન્મ પામ્યા કરે છે. આ જન્મમરણનું ચક્ર વિષમ છે. અને કામ ક્રોધ વગેરે વિષયોમાં ખૂંપી ગયેલા જીવો તેમાંથી સહેલાઈથી છૂટી શકતા નથી આવા જગતમાં પ્રાણીમાત્રના ચક્ષુરૂપ સર્વજ્ઞ સંતપુરૂષો જગતનું અને કર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણીને તે ચક્રનો અંત લાવે છે તેવા મહાત્માની સમીપમાં રહીને ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું. એ મહાપુરૂષો જગતને, જીવોની ગતિ-અગતિને, જન્મમરણને, તેમજ પ્રાણીઓના પરલોકમાં થતા જન્મોને જાણે છે, ત્યાં જીવોને ભોગવવાં પડતાં દુઃખોને જાણે છે, કર્મ કેવી રીતે આત્મામાં દાખલ થાય છે તેમજ તેને કેવી રીતે શેડી શકાય છે, તે જાણે છે. ટુંકમાં દુઃખ તેમજ તેનો નાશ ઉભયને જાણે છે. એવા પુરૂષો જ ક્રિયાવાદ શીખવવાને અધિકારી છે.”

વળી જૈન સિદ્ધાંત છે કે “ જીવના બંધનનું કારણ જાણી તેને

૧. મહાવીરનો સંયમ ધર્મ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૪૩ માં સૂત્ર કૃતાં (૧-૧૨)માંથી કરેલો ઉતારો.

૨ મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ અધ્યયન ૧ પૃ. ૫૭ તથા ૬૯ માંથી ઉતારો કર્યો છે.

દૂર કરવું જોઈએ.” અને “અંધન કોને કહ્યું છે અને શું જાણવાથી કહે ?” એવા જાણવામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સુધર્મસ્વામી કહે છે કે “જ્યાં સુધી માણસ જડ ચેતન વસ્તુઓમાં થોડી ઘણી પરિગ્રહ બુદ્ધિવાળો હોય છે કે ખીજના પરિગ્રહમાં અનુમતિવાળો હોય છે ત્યાં સુધી તે દુઃખમાંથી છૂટી શકતો નથી. કારણ કે આસક્તિવાળો પરિગ્રહી મનુષ્ય પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવામાં કે ભોગવવામાં અવશ્ય અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. કે ખીજ પાસે કરાવે છે કે કરનાર કોઈને અનુમતિ આપે છે. આમ તેનું વેર વધ્યે જાય છે. “આ અંધનનું કારણ કહ્યું અને મોક્ષ માટે જ્ઞાન નો સાર કહે છે કે “કાષ્ઠપણ જીવની હિંસા ન કરવી. પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે જંગમ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે છે. જ્યાં જીવભાવે સમાન છે. એમાં જ જંગમ પ્રાણીઓ વિશે તો આ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ ગમતું નથી એમ જાણી કોઈની હિંસા ન કરવી? અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે. માટે મુમુક્ષુએ ચાલવામાં, સુવાપેસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જગૃતિભર સંયમી અને નિરાસક્ત રહેવું અને માન, ક્રોધ, માયા અને લોભ ત્યજવાં. આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા થઈને તથા કર્મ આત્માને ન લેપે એ સાર અહિંસા સત્યાદિ પાંચ મહાવ્રતો રૂપી સંવર દ્વારા સુરક્ષિત બનવું અને એમ બની કર્મઅંધનના આ લોકમાં પવિત્ર બિંદુએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતાં સુધી રહેવું.”

ખૌદ્ર અને જૈનધર્મનાં અર્પણના ના પ્રકરણના ઉપસંહારમાં એક જ વસ્તુ નોંધવાની રહે છે અને તે છે એ કાળના ગંગાપ્રદેશના

૧ પોતાને જીવવાની ઇચ્છા હોય છે માટે કોઈની હિંસા ન કરવી. પોતાનું દ્રવ્ય ચોરાઈ જાય તો પોતાને દુઃખ થાય છે માટે ચોરી ન કરવી. વગેરે. આજ જાતનો ઉપદેશ ખૌદ્ર ગ્રંથોમાં પણ મળે છે (બુદ્ધ લીલા સાર સંગ્રહ પૃ. ૨૬૧-૨૬૨) અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ યથા પ્રાણાત્મનો મીઠાઃ મૃતાનામપિ તે તથા એવું વચન મળે છે.

વતનીઓ-ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં રહેલી અદ્ભૂત મતાંતર-ક્ષમા (toleration). બુદ્ધ અને મહાવીરનો ધર્મોપદેશ વૈદિક ધર્મનો અને એ રીતે બ્રાહ્મણોની મહત્તાનો પણ અત્યંત વિરોધી હતો. છતાં બુદ્ધ અને મહાવીરના લાંબા કાળ સુધી ચાલેલા ઉપદેશકાર્યમાં કોઈ જાતનું વિદ્વ નાખવાનો પ્રયાસ બ્રાહ્મણોએ કર્યો હોય એવું બૌદ્ધ કે જૈન પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી દેખાતું નથી. સૌએ ખુશીથી, શાંતિથી, પોત-પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધના ઉપદેશોમાં બીજા કરતાં વધારે રસ લીધો છે. બુદ્ધના પ્રખ્યાત અને પ્રમુખ શિષ્યોમાં શાક્યોને બાદ કરતાં બ્રાહ્મણો વધારે દેખાય છે. આટલી સહિષ્ણુતા આખા જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અપૂર્વ અને અસાધારણ છે. ઔપનિષદ ઋષિઓએ ધાર્મિક ઉપદેશને પણ વિદ્યા જ ગણેલ છે. અને વિદ્યાનો પ્રવાહ તો અપ્રતિબદ્ધ વહેલો જોઈએ; એ આર્ષ ભાવનાનું આ મતાંતરક્ષમા એ ફળ છે. આ ઉદાર વર્તન એ સુંદર ભારતીય સંસ્કાર છે. અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું નિત્ય અને ભૂષણભૂત અંગ છે.

વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા

જ્યારે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ જોરથી ચાલી રહી હતી ત્યારે વૈદિક બ્રાહ્મણો કાંઈ હાથ જાડીને બેઠા ન હતા. ઋગ્વેદના અને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના અનુસંધાનમાં ગૃહ્યાદિ સૂત્રગ્રન્થો રચાયા છે. બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોની પ્રવૃત્તિને તેઓ આગળ ચલાવે છે તથા વિગતોથી સંપૂર્ણ કરી વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ સૂત્રગ્રન્થો જુદા જુદા વેદના જુદા જુદા મળે છે. તેમાં ધૌત સૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો, અને શુદ્ધસૂત્રો એ રીતે ચાર જાતના

૧. પાછલા કાળમાં આ પ્રાચીન સહિષ્ણુતા કે મતાંતરક્ષમા મોળી પડી છે. બ્રાહ્મણોએ જૈનો તથા બૌદ્ધોને પાખંડી કહ્યા છે અને બૌદ્ધો તથા જૈનોએ બ્રાહ્મણોને નિશ્ચદૃષ્ટિ કહેલ છે. વળી જુઓ આખ્યાન પાંચમું.

વ્યાખ્યાન ખીજું

૧૦૬

ગ્રન્થો હોય છે. ખરી રીતે એકમાં જ ત્રણેનો કે ચારેનો સમાવેશ કરેલો હોયો નેઈએ; દાખલા તરીકે આપસ્તમ્ય ગૃહ્યસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર એ મોટા કલ્પસૂત્રના ભાગો છે. પણ કેટલાંક છૂટાં છૂટાં મળે છે. શ્રૌતસૂત્રોમાં યજુર્વિધિ વિશે ક્રીણી સૂચનાઓ હોય છે, જે સામાન્ય સામાજિક સ્થિતિના અભ્યાસીને નિરૂપયોગી છે. જ્યારે ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો ઘણાં ઉપયોગી છે. આ સૂત્રગ્રન્થો વેદ સાથે સંબંધ હોવા છતાં યુતિરૂપ નહિ પણ ખીજાં વેદાંગો જેવા સ્મૃતિ રૂપ ગ્રન્થો છે. ગૌતમાદિ ધર્મસૂત્રો અને તેને અનુસરી પાછલા કાળમાં રચાયેલાં મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રો એ હિન્દુ જાતિના કાયદા સંબંધી ઘણા જ અગત્યના ગ્રન્થો છે. કાયદાનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત નથી પણ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા અને આર્યોના સદાચાર વિશે એ ગ્રન્થોમાં જે કંચું છે તેનાથી હિન્દુ પ્રજા અઢી હજાર વર્ષો સુધી દોરાણી છે. અને ગૃહ્યસૂત્રોમાં કૌટુમ્બિક જીવન અને ઘર સાથે સંબંધ કરતે, કર્મો, અને વહેંચે સંબંધી માહિતીનો અત્યુપયોગી ભંડાર ભર્યો છે. અહીં તો વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાના વિકાસક્રમનું અવલોકન હુંકામાં કરવું છે. આ ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રોનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા કે છઠ્ઠા શતકથી તે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ખીજા શતક સુધીનો તદ્દિદોમાં મનાય છે.^૧ અને પછી મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રો રચાયેલ છે અને એ ધર્મશાસ્ત્રો ઉપરની ટીકાઓ રૂપ તથા નિર્મળ રૂપ ગ્રન્થો તો ગયા સૈકા સુધી લખાયા છે. પણ અહીં તો ધર્મસૂત્રો અને મતુસ્મૃતિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

વૈદિક પરંપરાને જાળવવી એ પોતાનો ધર્મ છે એમ માનનારાં ધર્મસૂત્રો અને ગૃહ્યસૂત્રો કહે છે કે “ધર્મજ્ઞો અથવા વેદવિદોનો એકમત અને વેદો એ નિત્યજીવનના આચારોના ધર્મ માટે સમાનરૂપ

૧. જુઓ કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા ગ્રન્થ ૧ પ્ર. ૧૦ માં હોપ્કીન્સનો મત. પી. વી. કાણેતુ હીસ્ટરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર પૃ. ૯. મેક્સમુલરના મત માટે સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૯.

છે.” અને “આત્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો છે.”
 “તેમાં આગલો પાછલા કરતાં જન્મથી ચઢીઆતો છે.”^૧

ચાર વર્ણો એ નિત્યની સ્થિર હકીકત હોય એ રીતે તેનું ધર્મસૂત્રો કથન કરે છે. કારણ કે આ સૂત્રો રચાયાં તે પહેલાં કે એ વખતે પણ કદાચ વર્ણભેદની જન્મસિદ્ધતા નિશ્ચિત ન હોય તો પણ તે નિશ્ચિત કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માનીતે જ તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. જો કે એનેય અપવાદો રાખવા પડે છે તે જોશું. પણ પહેલાં વર્ણભેદનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈ લઈએ.

આર્ય અને દાસ બેના વર્ણ અર્થાત્ રંગના ભેદનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળે છે, એ આપણે જોયું છે.^૨ આર્યો શ્વેતવર્ણના હતા. અને દસ્યુઓ શ્યામવર્ણના હતા. અને એ વર્ણભેદે આર્યોના મન ઉપર કરેલી અસરમાંથી પાછળનો આત્મણાદિ વર્ણભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. પણ વૈદિક કાળમાં હજી ધંધાઓ વારસામાં જ ઉતરે અથવા પિતાનો ધંધો જ પુત્રે કરવો જોઈએ એવો નિયમ નથી દેખાતો. વૈદિક કાળમાં બધા વર્ણના લોકો દેવોની સ્તુતિ કરી શકતા. અને ધર્મનું પ્રધાન અંગ પણ એ જ હતું. પણ જેનામાં આવી પ્રાર્થનાઓ રચવાની ખાસ આવડત હોય તેઓને સ્વાભાવિક રીતે પુરોહિત કહેવામાં આવતા.^૩ પણ પુરોહિતના ખાસ કાંઈ હક્કો વેદકાળમાં નથી દેખાતાં. પણ ધીમે ધીમે અમુક કુટુંબોમાં પહેલાં રચાયેલા મંત્રોને યાદ રાખીને સાચવનારા તેમ જ આવા મંત્રો રચનારા કવિઓ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતાં અમુક કુળો પુરોહિતોનાં મનાવા લાગ્યાં હશે. એ જ રીતે યુદ્ધની કુશળતા જે કુટુંબોમાં વધારે હોય તેઓ ક્ષત્રિય કહેવાતા હશે. રાજપદ વેદકાળમાંય વંશપરંપરા ઉતરતું હોવાનું ઉપર કહ્યું છે. પણ પુરોહિતનો છોકરો ક્ષત્રિય કર્મ કરે એટલે ક્ષત્રિય ગણાય અને ક્ષત્રિયનો છોકરો યુદ્ધરસ

૧. આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્ર ૧-૧-૧ થી ૪ અને ગાતમ ધર્મસૂત્ર ૧-૧-૧, ૨.

૨. જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ. ૩૩

૩. જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ. ૩૨

વ્યાખ્યાન ખીજી

૧૧૨

છોડીને અથવા તેને ગૌણ સ્થાન આપીને સોફ્ટીસ અને પ્લેટો પેટ સૂકતો રચવામાં કે ચિંતનમાં જ વધારે કાળ ગાળે એટલે તે ઋષિ કે બ્રાહ્મણ કહેવાય, એવું ઘણા કાળ સુધી આદ્યું હશે. આ રીતે ધંધાનો પહેલો ભેદ પડ્યો હશે. આ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાયના બધા લોકો તે વિશ અને જે દસ્યુઓને પકડીને દાસ બનાવ્યા હોય તે શૂદ્ર. આ રીતે પુરૂષસૂક્તના રચનાકાળે અથવા તે પહેલાં તરતમાં -ઋગ્વેદના પાછા સમયમાં વર્ણોના ચાર ભેદ પડ્યા. ૨ પણ એ ભેદ જનમાનુસાર ૩૬ થયા પહેલાં ઘણા કાળ ગયો હશે. ઋગ્વેદમાં પ્રથમ વર્ણના અર્થમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ આઠ વાર જ વપરાયો છે. ૩ વળી ઋચાઓના રચનારા બધા જનમથી બ્રાહ્મણ હતા એમ પ્રાચીન શ્રુતપરંપરા પણ નથી કહેતી. ઋષિ ઐલૂષ કવષ વિશે કહ્યું છે કે એ ઋષિ દાસીપુત્ર હતા. અને અમુક યજ્ઞમાં ભાગ લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે બીજા ઋત્વિજોએ એને જંગલમાં, ભૂખ્યા તરસ્યા મરી જાય તેમ કાઢી મૂક્યો. પણ સરસ્વતી દેવીએ અને જળદેવતાએ તેના ઉપર કંઠણા કરી અને તેણે મંત્રદર્શન કર્યું. ૪ પરિણામે ઋત્વિજોએ તેને દેવો ઓળખે છે તેમ ગણીને પાછો બોલાવ્યો.

સત્યકામ જાપાલનો દાખલો પણ સરસ છે. સત્યકામ જાપાલ નામનો છોકરો માતાની રજા લઇને બ્રહ્મચર્યવાસ માટે હારિદ્રમત ગૌતમ નામના ગુરુ પાસે ગયો. અને “હું આપની પાસે બ્રહ્મચર્યવાસ ઇચ્છું છું.” એમ કહ્યું. ત્યારે ગુરુએ ધોરણ પ્રમાણે તેનું ગોત્ર પૂછ્યું. છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે “મારી માને ગોત્ર પૂછતાં કહે છે કે

૧. જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ. ૩૩ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦૪.
૨. પુરૂષસૂક્તમાં ચાર વર્ણોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. અને બ્રાહ્મણવર્ણની શ્રેષ્ઠતાનું કથન ભૂ. ઇ. ૧-૪ માં મળે છે.
૩. સંસ્કૃતસાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૧૪.
૪. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૨, ૧૬). વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૨૮.
૫. મા. મુનશીનાં આદિવચનો અને વ્યાખ્યાનો. પૃ. ૪૦

૧૧૨.

ભારતીય સંસ્કારો

“પરિચારિણી હું ધણે પરિચર્યા કરતી હતી ત્યારે જીવાનીમાં તું જન્મ્યો છો, તેથી તું કયા ગોત્રનો છો તે હું જાણતી નથી. પણ હું નામે જાણ્યા છું અને તું સત્યકામ છો.” આ સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું કે “બ્રાહ્મણ ન હોય તે આ વિવેક ન કરી શકે, તે સત્ય ન જાણે, તને હું ઉપનયન આપીશ.”^૧ દૂકામાં ઉપલા એ દાખલાથી તેમજ વેદવ્યાસ માઠીમારતી પુત્રીના પુત્ર હોવા છતાં પરમપૂજ્ય બ્રાહ્મણ ગણાયા, એ દાખલાથી દેખાય છે કે સત્ય એટલે શીલ અને મંત્રદર્શન એટલે વિદ્યા એ એ જોનામાં હોય તે જન્મે ગમે તે હોય પણ બ્રાહ્મણ ગણાય^૨ એવી માન્યતા ઉપનિષદકાળ સુધી તો પ્રવર્તતી હતી. પછી વર્ણભેદને નિશ્ચિત ગણીને જે સૂત્રકારો ચાલે છે તેઓના વખતમાં પણ લગ્ન અને ભોજન વ્યવહારનો પ્રતિબંધ શિથિલ રૂપમાં શરૂ થતો દેખાય છે. પહેલો પ્રતિબંધ દાસો સાથેના વ્યવહારમાં દાખલ થયો હશે. સત્ત્વ-ચિત્તની શુદ્ધિ માટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા ઉપનિષદોમાં^૩ કહી છે. અને એ આહારશુદ્ધિના કારણથી કેશ અને કીડાવાળું અન્ન હંમેશાં અભોજ્ય છે, એમ ગૌતમ ધ. સૂ. (૧૭-૯) માં અને મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. આ સાથે જ વાસી, ખાદું થઈ ગયેલું વગેરે અન્નને પણ નિષિદ્ધ ગણેલ છે.^૪ એ જોતાં આહારશુદ્ધિની તથા આરોગ્યની દૃષ્ટિ આ નિષેધોમાં દેખાય છે. પણ એ સાથે જ શસ્ત્રજીવી, શિદ્ધપજીવી, મહાપાતકી, શિકારી, પશુ, અતિવ્યાજખાઉ, સંઘ, ચોર, લોભી, ગણિકા, વૈદ્ય, દારૂ વેચનારા,

૧. છાં. ઉ. ૪-૪.

૨. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં માતંગ ઋષિ સ્વપાકના પુત્ર હતા એમ કહ્યું છે. (સુત્તનિપાત વગ્ગ ૧ વરુણસુત્ત) વગ્ગારે દાખલા માટે જુઓ આદિવચનો અને ખીજાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૯ થી આગળ.

૩. છાં. ઉ. ૭-૨૬-૨.

૪. ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૮-૧૪, ૧૬ અને આ. ધ. સૂ. ૧-૭-૧૭, ૧૭,

૧૮ અને મનુ ૪-૨૧૧.

સુવાવડી, રંગારા, ધોળી વગેરેનું અન્ન પણ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ નિષિદ્ધ ગણેલ છે. ૧ આ નિષેધોમાં પણ મૂળ કદાચ શુદ્ધિ ઉદ્દિષ્ટ હશે પણ આભડછેટની છાયા દેખાય છે. પછી વર્ણભેદના કારણથી અન્ન ક્રાંતિ ખવાય અને ક્રાંતિ ન ખવાય એ વિશે વિચાર કરતાં, “આત્મણે આત્મણુનું ખાવું પણ બીજા વર્ણનું ન ખાવું” એમ એક સૂત્રમાં કહ્યા પછી આપસ્તંબ કહે છે કે “કેટલાકને મતે શૂદ્ર સિવાય સ્વધર્મમાં વર્તનારા સર્વનું ખાવું, અને ધર્મથી પોતાના આશ્રિત શૂદ્રનું પણ આપત્તિમાં ખવાય.” ગૌતમ સ્પષ્ટ કહે છે કે “ધર્મિષ્ઠ દ્વિજે આપેલું અન્ન ખવાય. અને જે નિર્વાહનું કાંઈ સાધન ન મળે તો શૂદ્રનું પણ ખવાય.” ૨ મનુ “શૂદ્રનું ન ખવાય અથવા શ્રાદ્ધ ન કરનાર શૂદ્રનું પકવાન ન ખવાય પણ કાચું અન્ન લેવાય. વળી પોતાનો ખેડુ, કુંડુંબનો મિત્ર, ગોવાળ, દાસ, અને વાળંદ એટલા શૂદ્રોનું અન્ન ખવાય.” એમ કહે છે. ૩ ટૂંકામાં મનુસ્મૃતિના સમય સુધી અને તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી ઉપલા ત્રણ વર્ણો વચ્ચે ભોજન-વ્યવહારનો પ્રતિબંધ ન હતો અને શૂદ્ર સાથે ઢીલો પ્રતિબંધ હતો. વળી શાસ્ત્રકારો વર્ણભેદના કારણ કરતાં ધર્માચરણના કારણને ભોજન પ્રતિબંધમાં પ્રાધાન્ય આપવા માગે છે એમ દેખાય છે.

હવે લગ્નવ્યવહારનો ઇતિહાસ જોઈએ તો સૂત્રકાળમાં વર્ણ કરતાં કુળ ઉપર વધારે ભાર સૂત્રકારો મૂકતા હોય એમ લાગે છે. “અસંગોત્ર અને અસર્પિંડ એવી સ્ત્રી લગ્ન માટે પ્રશસ્ત છે.” ૪ લગ્નનિયમનનો આ આરંભ જ સૂચક છે. પણ પછી મનુએ નિયમ આપ્યો છે કે, “દ્વિજાતિમાં પહેલી પત્ની સર્વણી હોય એ પ્રશસ્ત છે. પણ “કામની પ્રેરણાથી પરણવું હોય તો શૂદ્ર શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણે, વૈશ્ય પુરુષ વૈશ્ય અને શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણે, રાજા(ક્ષત્રિય) શૂદ્ર, વૈશ્ય

૧. આ. ધ. સૂ. ૧-૬ તથા ૭ અને મનુ ૪, શ્લો. ૨૦૩.

૨. આ. ધ. સૂ. ૧-૬-૧૮-૯ તથા ૧૩, ૧૪; ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૮-૧

૩. મનુ ૪, ૨૧૧ અને ૨૫૩ ૪. મનુ. ૩-૫

અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીને અને બ્રાહ્મણ ચારેય વર્ણની સ્ત્રીને પરણી શકે.” છતાં પછીના ૪ કદાચ એ સૈકા પછી રચાયેલા શ્લોકમાં મનુએ “બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય માટે આપત્તિમાં પણ શૂદ્ર સ્ત્રી યોગ્ય નથી એમ કહ્યું છે. ૧” મતલબ કે લગ્નપ્રતિબંધની શરૂઆત શૂદ્ર સ્ત્રીથી થઈ છે. બાકી વર્ણોમાં ઉપર કહ્યો તે અનુલોભ લગ્નવ્યવહાર ધર્મશાસ્ત્રોએ માન્ય કર્યો છે. જો કે ઉતરતા વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલી પ્રજાને કંઈકે ઉતરતી ગણી છે. શૂદ્રસ્ત્રીથી થયેલા બ્રાહ્મણના છોકરાને તો ધર્મહીન કહેવ છે અને પ્રતિલોભ લગ્નવ્યવહારને નિષિદ્ધ ગણ્યો છે. ૩ પણ પ્રતિલોભ લગ્નથી થયેલી પ્રજાની અનેક જ્ઞાતિઓનાં નામો ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળે છે. ૪ એ જોતાં પ્રતિલોભ લગ્નો પણ થતાં હશે એ ચોક્કસ. લગ્નવ્યવહાર સંબંધી આ વચનો એ ચાર વર્ણોમાંથી પાછળથી કેવી રીતે અનેક જ્ઞાતિઓ થઈ તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવાનું એક સાધન છે.

હવે જૂદા જૂદા વર્ણોના કર્મોની ધર્મશાસ્ત્રકારોએ કેવી વ્યવસ્થા કરી હતી તે જોઈએ. બધા દિવસે માટે વેદાધ્યયન, યજ્ઞ અને દાન એ ત્રણ સામાન્ય કર્મો છે અને (૧) પ્રવચન, યાજ્ઞન અને પ્રતિગ્રહ, એ બ્રાહ્મણનું અધિક કર્મ છે. પણ પહેલાં ત્રણ કર્મો તો અવશ્ય કર્તાવ્ય છે. વળી બ્રાહ્મણ માટે પાછલા ત્રણ ઉપરાંત વારસો અને શિલોન્મ્લ (ખેતરમાંથી દાણા વીણી લેવા) એ પણ નિર્વાહનાં સાધન છે. વળી પોતે જાતે ન કરે તો (બીજા દ્વારા) ખેતી અને વેપાર તેમજ પૈસાની ધીરધાર પણ બ્રાહ્મણ કરી શકે. (૨) યુદ્ધ અને ધર્મ્ય દંડ એ ક્ષત્રિયોનાં વધારાનાં કર્મો છે. વળી પ્રજાનું રક્ષણ,

૧ મનુ. ૩, ૧૨ થી ૧૪. મનુના ૧૨ માં શ્લોકની ટીકામાં “મંત્ર વગર શૂદ્ર સ્ત્રીને પણ પરણે” એવું વસિષ્ઠનું વચન કિતાયું છે.

૨ ગૌ. ધ. સુ. ૪-૧૭, ૨૧ અને મનુ. ૧૦-૫ થી ૧૦.

૩ ગૌ. ધ. સુ. ૪-૨૦

૪ ગૌ. ધ. સુ. ૪-૧૭ અને મનુ ૧૦-૧૧ થી ૧૯

શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને આશ્રયદાન, તેમજ બ્રાહ્મણ ન હોય પણ કામ કરવાને અશક્ત હોય કે વિદ્યાર્થી હોય તેઓનું પાલન અને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનું રક્ષણ તે રાજાઓનો ધર્મ છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ યુદ્ધનાયે નિયમો આપ્યા છે. ગૌતમસૂત્ર કહે છે કે યુદ્ધમાં હિંસાનો દોષ નથી; પણ ઘોડા ઉપરથી પડેલા, સારથિવગરના, હાથ જોડીને બેભેલા, હથિયારવગરના, ભાગી જતા, ખેસી ગયેલા, દૂત અને “તમારી ગાય છું” અને તમારો બ્રાહ્મણ છું” એમ કહેનારા એ સર્વની હિંસા એ હિંસા જ છે.^૧ (૩) વૈશ્ય માટે ખેતી, ગોપાલન અને વેપાર એ વધારાનાં કર્મો વિહિત છે. (૪) શૂદ્ર એ ચોથો વર્ણ છે, એ દિવ્જ નથી. એક જાતિ છે. પોતાની જો સાથે રહેવું અને દિવ્જવર્ણની પરિચર્યા કરીને નિર્વાહનું સાધન મેળવવું એ શૂદ્રનું કર્તવ્ય છે.^૨

ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોના કર્મોને દર્શાવનારાં સૂત્રગ્રંથોનાં આ વચનોમાંથી શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વેદાધ્યયન, યજ્ઞ અને દાન એ ત્રણને સર્વ દિવ્જવર્ણો માટે સમાનરૂપે અવશ્ય કર્તવ્ય ગણવામાં ત્રણે વર્ણોની આર્યરૂપે એક જાતિ સ્વીકારીને ત્રણેને આર્ય આચારમાં દઢ રાખવાની તથા શૂદ્રની મૂળ અનાર્યતા ન ભૂલાવા છતાં સમાજમાં—આતુર્વણ્યમાં એવો પણ સમાસ કરીને મૂળ અનેક જાતિના લોકોમાંથી સામાજિક એકતા આંધવાની શાસ્ત્રકારોની યોજના છૂપી નથી રહેતી. શૂદ્રને ઉચ્છિષ્ટ અન્ન આપવાની સૂત્રકારની સૂચના આપણને અચોગ્ય લાગે છે. પણ જેની સેવામાં એક શૂદ્ર આખી જીંદગી સુધી રહ્યો હોય તેણે તે શૂદ્ર કામ કરવાને અશક્ત થઈ જાય તો પણ તેનું ભરણપોષણ કરવું જોઈએ અને શૂદ્રે પણ પોતાનો શેઠ પોતાનો નિર્વાહ કરવાને અશક્ત થઈ જાય તો કાંઈ કળાકારીગીરીથી કમાઈને શેડનું ભરણપોષણ કરવું તેમ ગૌતમ કહે

૧ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૧-૧૭, ૧૮ અને આ. ધ. સૂ. ૨-૫-૧૦, ૧૧

૨ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૧ આ. ધ. સૂ. ૨-૫-૧૦ તથા ૧-૧-૧ અને ૭ તથા મનુ ૯-૩૩૪

છે;^૧ એમાં તો જાંચા નીચા વર્ણો વચ્ચે કયાં સામ્ય છે એ સૂત્રકારને દેખાયું છે. ઉપલાવર્ણની પરિચર્યાથી ભરણુ પોષણ ન થાય તો શિક્ષપથી પોતાનું ભરણુપોષણ કરવાની શૂદ્રને તેણે જ છૂટ આપી છે. પાછલા કાળમાં કારીગીરીના ઘણા ધંધાઓ શૂદ્રોએ જ અપનાવ્યા છે અને એ કારીગરોનું શૂદ્રત્વ તો તદ્દન ભૂલાઈ ગયું છે. આ બાબતમાં એક બીજી પણ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે. આ દેશના સૂત્રકાળના સમાજમાં અમુક કાર્યમાં અમુક માણસોનું સ્વાભાવિક વલણ વધતું જઈને કાલક્રમે શ્રમવિભાગના આવશ્યક નિયમને અનુસરી જે કર્મનુસાર વર્ગો પડ્યા હતા તેની નોંધ લેવા ઉપરાંત તેને જન્મનુસારી ડરાવીને એ કાળની સમાજસ્થિતિને કાયમી કરવાનો ધર્મસૂત્રકારેનો પ્રયત્ન દેખાય છે. વર્ણસંકરતાથી તેઓ ડરે છે તે સ્પષ્ટ છે.^૨ વળી આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચેના સ્વાભાવિક રક્તગુણપ્રેરિત સંઘર્ષને તથા અન્યાયોને મોળા પાડવાનો તથા સમગ્ર રીતે સમસ્ત સમાજને શાંતિમાં રાખીને વધારે સંસ્કારી અને વધારે ધાર્મિક કરવાનો તેઓનો પ્રયત્ન છે. આ શાસ્ત્રકારોમાં ધર્મોપદેશકની આદર્શ દૃષ્ટિ નથી. પણ સ્મૃતિકારની-કાયદા બાંધનારની વાસ્તવદર્શી છતાં ઉત્કર્ષલક્ષી દૃષ્ટિ છે.

સમાજને સંસ્કારી કરવા માટે ધર્મસૂત્રકારોએ સંસ્કારોની યોજના કરી છે. ગૌતમે ગર્ભાધાનાદિ ચાળીસ સંસ્કારો કહ્યા છે.^૩ આ ચાલીસમાંથી યોગણીસ તો વૈદિક યજ્ઞોના પ્રકારો છે. બાકીના એકવીસમાંથી પાંચ મહાયજ્ઞોને બાદ કરતાં જે સોળ સંસ્કારો રહ્યા તે દ્વિજે માટે ગૃહ્ય સંસ્કાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ સોળમાંથી લગ્નનો વિધિ બધા હિંદુઓમાં અને ઉપનયનનો બ્રાહ્મણોમાં અને કેટલાક ક્ષત્રિયો-બ્રહ્મક્ષત્રિયો વગેરેમાં હજી પ્રચલિત છે. બાકીના ચૌદ,

૧ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૧-૧૧ થી ૧૪

૨. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૮-૩

૩. એજન ૧-૮-૮ થી ૨૧

વ્યાખ્યાન બીજું

૧૧૭

નામકરણ, સીમંત, જ્વેષ્ઠામાંથી શાસ્ત્રોક્ત અંશ ગૌણ થઈ ગયો છે કે નીકળી ગયો છે. મનુષ્યોની ગર્ભાધાનાદિ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને તથા સામાજિક રિવાજોને ધાર્મિક વિધિ સાથે જોડીને સંસ્કારી અનાવવાનો પ્રયત્ન આ સંસ્કાર્યોજનનાની પાછળ દેખાય છે.

પાંચ મહાયજ્ઞો—ચાળીસ સંસ્કારોમાં ગણેલા શ્રોત યજ્ઞો કરે કે ન કરે પણ પાંચ મહાયજ્ઞો તો અત્યારીએ, ગૃહસ્થે તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ પણ હમેશાં યથાશક્તિ સેવવા જોઈએ. ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, નૃયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞો ગણાય છે.^૧ આમાંથી ઋષિયજ્ઞ એટલે અત્યજ્ઞ કે સ્વાધ્યાય. આ સ્વાધ્યાય ઉપર શાસ્ત્રકારો ઘણો ભાર મૂકે છે. મનુ તો કહે છે કે સ્વાધ્યાયને વિરોધી બધાં કામો છોડી દેવાં, પણ ગમે તેમ કરીને અધ્યાપન કરવું. એમાં જ બ્રહ્મણની કૃતકૃત્યતા છે.^૨ અને બ્રહ્મણેતર દ્વિજેએ કંઈક અધ્યયન કર્યાં કરવું. અથવા પહેલાં ભણેલાનું પુનરાવર્તન કરવું. બીજે યજ્ઞ તે દેવયજ્ઞ. એ વખતે વિષ્ણુ આદિ દેવોની પૂજા પ્રચલિત ન હતી. પણ હમેશાં સવાર-સાંજ અગ્નિહોત્ર કે સાદો વૈશ્વદેવ કરવામાં આવતો.^૩ પિતૃયજ્ઞ એટલે ગત પિતૃઓનું હમેશાં ઉદકથી તર્પણ કરવું અને તે તે પિતૃઓની મરણતિથિએ પિતૃનિમિત્ત ઉત્સાહ પ્રમાણે ભોજન વગેરે કરવું. શ્રાદ્ધવિધિનું આખું પ્રકરણ પિતૃયજ્ઞમાં સમાય છે. ચોથો મહાયજ્ઞ ભૂતયજ્ઞ. એમાં કુતરાં, પતિતો, ચાંડાલો, રગતપિત્તીઆં, કાગડા અને કૃમિ માટે ધીમેથી જમીન ઉપર અન્ન મૂકી દેવું.^૪ અને છેલ્લો અતિથિયજ્ઞ એમાં અત્યારીને ભિક્ષા આપવાનો તથા આવી ચઢેલા મહેમાનને યથાશક્તિ પીવા પાણી, ભોજન

૧ ગા. ધ. સૂ. ૧-૩-૨૮ મનુ ૩-૬૬, ૭૭ તથા ૪-૨૧

૨ મનુ. ૪-૧૭ ૩ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૫-૭ અને મનુ ૪-૨૫

૪ શ્રાદ્ધવિધિના વિસ્તાર માટે જુઓ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૬, પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર-શ્રાદ્ધસૂત્ર તથા મનુ અ. ૩-૮૨ તથા ૧૨૩ થી ૧૪૬

૫ મનુ. ૩-૬૨

માટે અન્ન, આસન, સુવા માટે સ્થાન વગેરે આપવાનો સમાવેશ કરેલો છે. બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે શ્વર મહેમાનને પણ પોતાના નોકરો સાથે ભોજન આપવું એમ કહ્યું છે.^૧ વળી મહેમાનોને પહેલાં ભોજન આપવું અને મનુ કહે છે કે અતિથિને જે ન આપવામાં આવે તે ઘરઘણીએ પોતે ન ખાવું અને સૂર્ય આથમતાં ઘેર આવેલા અતિથિને ગૃહસ્થે પાછો ન કાઢવો.^૩ ધર્મશાસ્ત્રની આવી આજ્ઞાઓ ઘણી સૂચક છે. આ વિશાળ દેશમાં જ્યારે મુસાફરી પગે ચાલીને કે બળદ ગાડીમાં થતી અને ધર્મશાળા જેવાંય સાધનો ન હતાં ત્યારે આ અતિથિયજ્ઞની સામાજિક ઉપયોગિતા કેટલી બધી હશે તેની આ જમાનામાં કલ્પનાય આવવી મુશ્કેલ છે. મનુપ્રોક્તથી કાંઈક જુદી રીતે પણ અતિથિસેવા મુશ્કેલી વેડીને પણ હજારો હિંદુ કુટુંબોમાં આજસુધી થાય છે.

આ પંચ મહાયજ્ઞો ઉપરાંત ગૃહસ્થ દ્વિજ માટે સૂત્રકારોએ અમુક પ્રકારનું સદ્વર્તન ઉપદેશ્યું છે.^૪ મનુએ આ સદ્વર્તનને વિષ્ણુ માટે આવશ્યક ગણ્યું છે.^૫ પણ ચરકમંદિતા જેવા ધર્મશાસ્ત્રેતર ગ્રન્થમાં એને સર્વ લોક માટે આવશ્યક કહ્યું છે. ચરક (સુ. અ. ૮) માં કહ્યું છે કે “પોતાનું હિત કરવા ઇચ્છતા સહુએ હંમેશાં યાદ રાખીને સદ્વૃત્ત પાળવું. સદ્વૃત્ત એક સાથે બે લાભ આપે છે. (૧) આરોગ્ય અને (૨) ઈન્દ્રિયવિનય.”^૬

૧ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૫-૩૩ અને ૪૨ તથા આ. ધ. સૂ. ૨-૨-૪-૧૩.

૨ આ. ૨-૨-૪-૧૧

૩ મનુ ૩-૧૦૫, ૧૦૬.

૪ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૯. અને આ. ધ. સૂ. ૧-૧૧-૩૦, ૩૧

૫ મનુ ૪-૨૬૦

૬ આયુર્વેદોક્ત સદ્વૃત્તના ઉપદેશને મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના ઉપદેશ સાથે વિગતવાર સરખાવવાના પ્રયાસ માટે જુઓ માફે ‘આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સદ્વૃત્ત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ.’

વ્યાખ્યાન બીજું

૨૨૬

આ સદ્વૃત્તની વિગતોનો વિસ્તાર ધર્મસૂત્રો કરતાં મનુસ્મૃતિમાં વધારે છે. પણ આ ઉપદેશમાં ચાર ભિન્ન પ્રકારે દેખાય છે. (૧) એ કાળે પ્રચલિત અમુક વહેમોને સદ્વૃત્તમાં દાખલ કરી શાસ્ત્રકારોએ અનુમતિ આપે છે. દા. ત. ‘ઉગતા કે અસ્ત પામતા સૂર્યને ન જોવો’ ‘ઈન્દ્ર ધનુષ્ય ખીજતે ન ખતાવવું.’^૧ (૨) કેટલીક રીતભાતની સૂચનાઓ છે. દા. ત. હાથ, પગ, વાણી, આંખ વગેરેનું નકામું ચાપદ્ય ન કરવું આદિ.^૨ (૩) કેટલોક ઉપદેશ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા અર્થે કરેલો છે. દા. ત. ખીજને પહેરેલ કપડાં, જોડા તથા ફૂલની માળા પહેરવાની ના પાડી છે. તેમાં આરોગ્યની; તથા હંમેશાં સ્નાન કરવું, પવિત્ર રહેવું, નખઢાઢી વગેરે ઉતરાવવાં, વૈભવ હોય તો જીર્ણ કે મેઘાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં વગેરે ઉપદેશમાં સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ છે.^૩ આ વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા સાથે જાહેર સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી પણ કેટલાક નિયમો શાસ્ત્રકારોએ આપ્યા છે. દા. ત. રસ્તામાં અને નદીકાંઠે ઝાડો પેશાય ન કરવાં, પાણીમાં યુંકવું નહિ.^૪ આ નિયમો સામાજિક આરોગ્ય માટે અતિ આવશ્યક છતાં આ દેશમાં આ જમાનામાં યે પળાતા નથી એ શોચનીય છે. સદ્વૃત્તમાં આ ઉપરાંત (૪) ‘પરસ્ત્રીને નગ્ન સ્થિતિમાં ન જોવી.’^૫ વગેરે ઉપદેશ નૈતિક દૃષ્ટિથી કરેલો છે. છેવટ તૈ. ઉ. પેઠે ગૌતમ પણ કહે છે કે “જિતેન્દ્રિય, વૃદ્ધ, સુશિક્ષિત, દંભ, મોહ અને લોભ વગરના અને વેદ જાણનારા જે કહે તે આચરણ રાખવું.”^૬ અને “સત્યવાદી, આર્યવર્તનવાળા, શૌર્યપરાયણ, વેદાભ્યાસરત, હંમેશાં

૧ આ. ધ. સૂ. ૧-૧૧-૩૧-૧૮ મનુ ૪-૩૭ તથા ૫૯

૨ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૬-૫૦, ૫૧ મનુ ૪-૭૦, ૭૧

૩ એજન ૧-૬-૫, ૬, ૮ અને મનુ ૪-૬૬ તથા ૩૫

૪ આ. ધ. સૂ. ૧-૧૧-૩૦-૧૮, ૧૯ મનુ ૪-૪૫ થી ૫૨

૫ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૬-૮

૬ જુઓ ઉપર પૃ. ૫૫ અને ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૬-૬૨

અહિંસાવાદી, મૃદુ, દૃઢતાથી કર્મ કરનાર, ઇન્દ્રિય નિગ્રહવાળા તથા દાનશીલ થવું.”^૧ વળી ચાળીસ સંસ્કારો ગણાવ્યા પછી ગૌતમ કહે છે કે “સર્વભૂતો ઉપર દયા, ક્ષમા, અસૂચનો ત્યાગ, શૌચ, આરામ, મંગલાચરણ, અકૃપણતા અને અસ્પૃહા એ આઠ આત્મગુણો છે અને ચાળીસ સંસ્કારો ભલે હોય પણ એ આઠ ગુણો ન હોય તો એ માણસ બ્રહ્મસાયુજ્ય ન પામે”^૨ ‘શુદ્રે પણ સત્ય, અક્રોધ અને શૌર્ય તો પાળવાનાં’ એમ સૂત્રકાર કહે છે.^૩ સૂત્રકારોનું લક્ષ્ય ચાતુર્વર્ણ્યમાં દેવા સંસ્કારો સ્થાપવાનું છે એ છેલ્લાં વચનોમાં દેખાય છે.

આશ્રમો—વર્ણ સમાજમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયા છે. અને શાસ્ત્રકારોએ તો એની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જ્યારે આશ્રમોની તો સમાજમાં અમુક સંસ્કારોને શાશ્વત સ્થાન આપવા માટે શાસ્ત્રકારોએ યોજના કરી છે ‘પ્રસંહાદના પુત્ર અસુર કપિલે ચાર આશ્રમોના વિભાગ પાડ્યા છે’ એમ કહેતો એક કટકા બૌદ્ધાચને ઉતાર્યો છે.^૪ આશ્રમો યોજનાકૃત હોવાથી એની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રકારની સંસ્કારપ્રધાન દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જેમ પ્રાચીન કાળમાં સ્થળમેદે પહેલાં અનાર્ય કે આર્ય એક જ વર્ણ હશે, પછી એ બેનો એકત્રવાસ થતાં બે વર્ણ થયા. તેમ આશ્રમોમાં પહેલાં તો ગૃહસ્થોનો એક અને તે સિદ્ધાચનાં કુમાર, કુમારી, વિધુર, વિધવાઓ વગેરેનો બીજો એ રીતે આશ્રમ નામ વગર પણ એ આશ્રમોવાળી સમાજસ્થિતિ હશે. પછી બ્રહ્મચર્યનો મહિમા જે ઋષિઓ સમજ્યા તેઓએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની યોજના કરી અને તેને વિદ્યાભ્યાસ સાથે જોડી ઉપનયન સંસ્કારથી પ્રથમાશ્રમનો આરંભ કરાવ્યો. વિદ્યાર્થીનો શ્રુતિથી સંસ્કાર એનું નામ ઉપનયન.^૫

૧ એજન ૧-૬-૧૮ થી ૭૩ ૨ એજન ૧-૯-૨૪, ૨૫.

૩ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૧-૫૨

૪ બૌદ્ધાચન ૨-૬-૩૦. અને હીસ્ટરીઓફ ધર્મશાસ્ત્ર ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૪

૫ આ. ધ. સૂ. ૧-૧-૧-૬.

ઉપનિષદોમાં આ અક્ષયર્યાશ્રમ, ખીજે ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્રીજે વનમાં રહેનાર તપસ્વીઓનો આશ્રમ. એ રીતે ત્રણ આશ્રમો પ્રચલિત હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ અક્ષયસૂત્ર (૩-૪-૧૮) માં અને તેના શાંકર-ભાષ્યમાં આશ્રમ વિષયક જે ચર્ચા છે તે જોતાં પણ સંન્યાસ કે પરિવાજ-કાશ્રમ પાછળથી દાખલ થયો હોય એમ દેખાય છે. પણ પ્રાચીનતમ ગૌતમધર્મ સૂત્ર (૧-૩-૨)માં ચારેય આશ્રમોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સાતમા શતકથી તો આ દેશમાં ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે. પહેલો અક્ષયર્યાશ્રમ. શાસ્ત્રો કહે છે કે “નવ કે આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને, અગીઆર વર્ષના રાજન્યને અને બાર વર્ષના વૈશ્યને ઉપનયન આપવું. અથવા કુળધર્મને અનુસરી વહેંચું મોકું આપવું.”^૨ પણ સોળમા વર્ષ પછી બ્રાહ્મણનો અને બાવીશમા વર્ષ પછી વૈશ્યનો ઉપનયન કાળ વીતી જાય છે અને તેઓ આર્યોથી નિન્દાના પાત્ર માત્ર બને છે.^૩ ઉપનયનકાળથી આરંભી ગુરૂપાસે વિદ્યાભ્યાસ આરંભવાનો નિયમ હતો. ઉપનયનકાળથી આરંભાય તે ખીજે જન્મ—વિદ્યાથી થયેલો એજ શ્રેષ્ઠ જન્મ.^૪ અને જેનાથી ઉપનયન અને વેદાધ્યયન પ્રાપ્ત થાય તે આચાર્ય. અક્ષયારીએ આચાર્યકુળમાં રહીને વેદાદિનો વિદ્યાભ્યાસ કરવો. ઉપનિષદોના ઉલ્લેખોમાંથી બાર વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસનું ધોરણ ઉપર જોયું છે. સૂત્રોમાં એક વેદ માટે બાર વર્ષનો અને ચારે વેદ માટે ૪૮ વર્ષનો કે ત્રણ માટે છત્રીશનો અક્ષયર્યાવાસ કહ્યો છે. પણ છેવટ તો કહ્યું છે કે જેટલા વખતમાં ભણવી હોય તે વિદ્યા ભણાઈ જાય તેટલો વખત રહેવું.^૫ અલબત્ત કોઈક આખી જીંદગી ગુરૂને ઘેર

૧ જુઓ. છાં. ઉ ૨-૨૩-૧ નું ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા. વગેરે વચન

૨ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર કાંડ ૨. કં. ૨. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૧-૬ થી ૧૨

૩ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૧-૧૩-૧૪ મનુ. ૨ શ્લો. ૩૮-૩૯

૪ એજન. ૧-૧-૬ અને આ. ધ. સૂ. ૧-૧-૧-૧૬, ૧૭

૫ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૨-૫૧ થી ૫૩

આ. ધ. સૂ. ૧-૧-૨-૧૨ થી ૧૬ મનુ. ૩-૧

અભ્યયર્થ પાળી રહેતા હશે,^૧ આ નૈષ્ઠિક અભ્યયારી કહેવાતા. આ વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂને ઘેર રહીને, ગામમાંથી ભિક્ષા માગી આવીને, એનું ગુરૂને નિવેદન કરીને પછી એ ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરતા. અને છેવટ અભ્યાસ પુરો થયે, ગુરૂને એ કહે તે ધન આપવાનું ધોરણ ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં મળે છે.^૨ એ સામાન્ય ધોરણ હશે. રઘુવંશમાં વરતન્તુનો શિષ્ય કૌતસ યૌદ્ધ કાટિ સુવર્ણની ગુરૂદક્ષિણા માટે રઘુને યાચવા જાય છે.^૩ એવું વર્ણન છે. પણ ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં ભણવા જનાર પહેલેથી પોતાની શ્રી આપી દેતા એવા દાખલા મળે છે. એ સિવાય ગુરૂની સેવા કરીને પણ ભણી શકાતું.^૪

સૂત્ર ગ્રંથોમાં વેદ, વેદાંગ, ઉપવેદ, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એથી વધારે વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ નથી.^૫ ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં તક્ષશિલાની પ્રસિદ્ધિ શિષ્યકળાઓના શિક્ષણ માટે વધારે હતી. તક્ષશિલાથી કાંઈક ઉતરતું ગણાય એવું વિદ્યાધામ કાશી હતું એમ ઔદ્ધ ગ્રંથોથી દેખાય છે. પણ ધર્મસૂત્રકારોની નજરમાં તો ગામડાં અને ગામડાંના આચાર્યો જ હોય એમ લાગે છે.

અભ્યયર્થશ્રમમાં અભ્યયારીએ ગુરૂ તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવનારો અને એનો દ્રોહ ન કરનારો જે આચાર-ગુરૂની આજ્ઞામાં રહીને પાળવાનો-તેની સવિસ્તર સૂચનાઓ ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે.^૬ પણ એ ઉપરાંત બે વખત સંખ્યા કરવી જેવા વૈદિક આચારના નિયમો અને સ્ત્રીનાં અયોગ્ય દર્શન અને સ્પર્શનો ત્યાગ, મઘ, દૂત, અદત્તાદાન, હિંસા, માંસ, સુગન્ધી ફૂલની માળા, દિવસે સુતું, આંજણ, વાહન; છત્રી, જોડા અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અદેખાઈ, વાદ, નૃત્ય, ગીત વગેરેનો

૧. મનુ ૨ શ્લો. ૨૪૩ થી ૨૪૬ ૨ ગૌ. ધ. સૂ. ૧ — ૨ — ૪૧ તથા ૫૪

૩ રઘુવંશ. સ. ૫ ૪ પ્રીયુદ્ધિષ્ઠ ઇન્દ્રીઆ ૫ ૩૦૦

૫ ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૨-૧૬

૬ ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૧-૪૬ થી ૫૫ આ ધ. સૂ. ૧-૧-૩ તથા મનુ ૨-૧૪૪

તથા ૧૯૧ થી ૨૦૮.

ત્યાગ કરવો, સભા સમાજમાં ન જવું; ક્રામળ, શાન્ત, દાન્ત, દ્રઢ, વૃત્તિવાળા ગ્લાનિરહિત તથા સત્યવાદી થવું,^૧ વગેરે સંયમના નિયમો પાળવાના કહ્યા છે. આ અક્ષયચર્યનો વિધિ પુરુષો માટેજ હતો એવું નથી. જૂના કાળ (પુરાકલ્પ)માં-ઘણું કરી ઉપનિષદકાળમાં સ્ત્રીઓને પણ ઉપનયન સંસ્કાર થતો. હારીત કહે છે તેમ સ્ત્રીઓ એ જાતની હતી, એક અક્ષવાદિની અને બીજી સઘોવધૂ. આ સઘોવધૂને જેમ તેમ ઉપનયન આપી તેનો વિવાહ કરી દેવામાં આવતો. ન્યારે અક્ષવાદિની સ્ત્રીઓનું વેદાધ્યયન પુરુષો પેટેજ થતું. ગામી^૨, મહાભારતમાં આવતી સુલભા વગેરે અક્ષવાદિની સ્ત્રીઓના દાખલા છે. આવી ક્રાંત સ્ત્રીઓ અધ્યાપનપણ કરતી હશે એમ ઉપાધ્યાયી એટલે ગુરૂપત્ની અને ઉપાધ્યાયા એટલે ભણાવનાર સ્ત્રી એવું વિવરણ પાણિનીય વ્યાકરણ (૩-૩૨૨)ના મહાભાષ્યમાં મળે છે એથી દેખાય છે.^૩ પાશ્વળી સ્ત્રીઓનું વેદાધ્યયન અંધ થયું.

ગૃહસ્થાશ્રમ:-વિદ્યાધ્યયન પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાસમાપ્તિ નિમિત્ત સ્નાન કરીને ગૃહસ્થે પોતાના જેવી અને પોતાથી નાની ભિન્ન ગોત્ર તથા પ્રવરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં.^૪ ગોત્રમે કન્યાની ઉમર નથી લખી પણ ઋતુદર્શન પહેલાં આપવી એમ કહેવું છે. મનુએ કન્યાની ઉમર બાર વર્ષની કહી છે. પણ વળી ઋતુમતી થયા પછી પણ કન્યા ત્રણ વર્ષ વાટ જોયા પછી પોતાના જેવા ગુણવાળા પતિને વરે એમ ગોત્રમે અને મનુએ કહેવું છે.^૫ અર્થાત્ કન્યાની ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉમરે તે પોતાની મેળે પરણે. આયુર્વેદે તો સોળ વર્ષથી નાની ઉમરની સ્ત્રીમાં ગર્ભધાન કરવાની વૈદ્યક કારણથી

૧. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૨-૧૬ તેમ ૧૯, ૨૨, ૨૩, ૨૫, મનુ. ૨. શ્લો. ૧૫૯ તથા ૧૭૫ થી ૧૮૧

૨. બુદ્ધો આનાં ૪ શંકર ધ્રુવના દિગ્દર્શનમાં સ્ત્રીઓને ઉપનયન સંસ્કાર પૃ. ૧૪૪ તથા એજ્યુકેશન ઇનએન્સીક્લોપીડીયા પૃ. ૨૨૮

૩. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૪-૧ થી ૩ આ. ધ. સૂ. ૨-૫-૧૧

૪. મનુ. અ. ૯-૯૪ તથા ૯૦. ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૯-૨૧, ૨૦

ના કહે છે. ^૧ આ બધું જોતાં સૂત્રકાળમાં ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં બાળલગ્નની શરૂઆત થઈ લાગે છે.

શાસ્ત્રકારોએ વિવાહના આઠ પ્રકાર ગણ્યા છે; જેવા કે બ્રાહ્મ, પ્રાણપત્ય, આર્ષ, ગાન્ધર્વ, આસુર, રાક્ષસ અને પૈશાચ. વિધા અને શીલયુક્ત તથા સર્ગાઓવાળા વરને સારાં કપડાં પહેરાવી તથા શણગારીને કન્યા આપવી તે બ્રાહ્મ વિવાહ. ^૨ પછીના ત્રણ એને મળતા છે. વરકન્યા પોતાની પસંદગીથી લગ્ન કરે તે ગાંધર્વ. ગાંધર્વ લગ્ન બાળકન્યા સાથે ન જ થઈ શકે તે સમજાય એવું છે. તેમ જ સૂત્રકાર પહેલાંના કાળમાં એ પ્રકારનાં લગ્નો વધારે થતાં હોવાનો સંભવ છે. કન્યાનાં માથાપ પાસેથી કન્યાને પૈસાથી ખરીદવી તે આસુર. કન્યાવાળાઓને બળાત્કારથી દબાવી, મારી, રોતી કન્યાને લઈ લેવી તે રાક્ષસ અને ઉંઘેલી, ઘેનમાં પડેલી કે ભાન વગરની સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં સંગમ કરવો તે આડમો પાપિષ્ઠ પૈશાચ. આમાંથી પહેલા ચારને અને કેટલાક શાસ્ત્રકારો પહેલા છને ધર્મ્ય ગણે છે એમ ગૌતમ કહે છે ^૩ મનુ પહેલા ચારને જ બ્રાહ્મણ માટે પ્રશસ્ત ગણે છે. ગાંધર્વ અને રાક્ષસને ક્ષત્રિય માટે અને આસુરને વૈશ્ય તથા શૂદ્ર માટે અને પૈશાચ તો સર્વથા નિષિદ્ધ છે. ^૪ રાક્ષસ અને પૈશાચ જેવા વિવાહો શાસ્ત્રકારોએ ગણાવ્યા છે એનો અર્થ એ છે કે એવા બનાવો લોકમાં બનતા હતા. પણ પૈશાચ જેવા કેવળ બળાત્કારના પ્રકારને કાયદેસર ઠરાવવામાં અત્યાચારનો ભોગ થઈ પડેલી સ્ત્રીને 'ધર્મપત્ની'નું પદ આપવાનો અને તેની સંતતિને વારસામાં હકદાર બનાવવાનો સ્તુત્ય હેતુ છે એમ રાધાકૃષ્ણન કહે છે, તે યથાર્થ લાગે છે. ^૫ લગ્ન પછી

૧. સુશ્રુત. શા. અ. ૧૦. શ્લો. ૫૧-૫૫.

૨. ગૌ. ધ. સુ. ૧-૪-૪ થી ૧૧. મનુ ૩-૨૭ થી ૩૪

૩. ગૌ. ધ. સુ. ૧-૪-૧૨, ૧૩.

૪. મનુ. ૩-૨૪ થી ૨૬.

૫. હિન્દુ જીવન દર્શન પૃ-૮૬

જાતુગામિતા વગેરે નિયમોથી મંચમવાળું જીવન જીવતાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક ખીજીની સંતુષ્ટ થઈને અને પરસ્પર અવ્યભિચારથી મરણ પર્વત રહે એને સ્ત્રીપુરુષનો મુખ્ય ધર્મ મનુ ગણે છે.^૧

પરણેલા ગૃહસ્થ માટે ધંધાઓનું તથા આચારના નિયમોનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે. આ ઉપરાંત ગૃહસ્થે અતિથિ, બાળકો રોગીઓ, ગર્ભિણી, દીકરીઓ, બહેનો, વૃદ્ધો અને નોકરોને જમાડીને પછી પોતે જમવું.

ગૃહસ્થે ભૂતોનો દ્રોહ કર્યા વગર કે અને તેટલો ઓછો દ્રોહ કરીને નિર્વાહ કરવો. સંતોષ રાખવો પણ ભૂખના કારણથી અવસન્ન ન થવું. બ્રાહ્મણે રાજ પાસેથી દાન લઈ ધન મેળવવું અથવા ક્ષત્રિયનું કે વૈશ્યનું કામ કરીને ધન મેળવવું. પણ શૂદ્રનું કામ ન કરવું. પણ પ્રાણ જતા હોય તો શૂદ્રનું પણ કરવું.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ:—મનુ (૬-૨, ૩)ના કહેલા પ્રમાણે જ્યારે પોતાને વળીયાં કે પળીયાં આવેલાં કે પોતાનાં છોકરાંને છોકરું થયેલું ગૃહસ્થ જીવે એટલે પોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખીને કે પુત્રો પાસે રાખીને એકલાં વનનો આશ્રય કરે. ગૌતમ કહે છે કે^૨ વાનપ્રસ્થે વનમાં ફળમૂળ ખાઈને તથા તપસ્વી થઈને રહેવું અને વૈષ્ણવશાસ્ત્રને અનુસરી અગ્નિમાં હોમ કરવો. ગ્રામ્ય ખોરાક ન લેવો. વાધ આદિએ મારેલાં પશુનું માંસ ખાવું. પંચ મહાયજ્ઞ ફળમૂળથી કરવા. અતિથિનો પણ આદર કરવો. વનમાં પણ ખેતરમાં ન રહેવું, ગામમાં ન જવું. જટા રાખવી, દાઢી અને માથાના વાળ વધારવા. ચીર અને મૃગાદિનું ચર્મ પહેરવાં. એક વર્ષથી વધારે વખત ચાલે એટલા અન્નનો સંગ્રહ ન કરવો. મનુએ માંસ ભક્ષણ સિવાયનાં જૈતમનાં વચનો ઉતાર્યા પછી વાનપ્રસ્થ જીવનના વધારે નિયમો આપ્યા.

૧. મનુ. ૩-૬૦ અને ૯-૧૦૧

૨. મનુ. ૪. ૨ થી ૬, ૧૩, ૩૩, ૩૪. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૭-૬ અને ૨૨, ૨૩.

૩. ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૨-૨૫ થી ૩૪.

છે. પણ “હંમેશાં સ્વાધ્યાયપરાયણુ, એકાગ્ર, દાન્ત, સર્વના મિત્રૃષ, હંમેશાં દાતા, પરિગ્રહરહિત, અને સર્વભૂત ઉપર અનુકમ્પા યુક્ત રહેવું અને તપ ધીમે ધીમે વધારવું,^૧ એ મનુવચનો સારભૂત છે.

સંન્યાસાશ્રમ:—વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાંથી કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી બ્રહ્મચર્યામાં રહીને પ્રવ્રજ્યા લેવી;^૨ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યા પહેલાં તો સંન્યાસ ન જ લેવાય. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ માટે કહેલ આચારમાંથી છૂત-ત્યાગ આદિ સ્વકીય આશ્રમ માટે જે અવિરૂદ્ધ આચાર હોય તે સંન્યાસીએ પણ પાળવાનો. વળી “સંન્યાસીએ દ્રવ્ય સંગ્રહ ન કરવો, ઊર્ધ્વરેતા રહેવું. અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરવો. ચોમાસા સિવાય એકજ સ્થાને ન રહેવું, પોતાનું ઘર ન રાખવું, ભિક્ષા માટે ગામમાં જવું, આશીર્વાદ આપ્યા વગર ભિક્ષા માગવી; વાણી, ચત્તુ અને મનને નિયમમાં રાખવાં, કૌપીન જેટલુંજ કપડું રાખવું, વનસ્પતિનાં પાન, ફળ પણ નીચે પડેલાં જ લેવાં, એકથી વધારે રાત એકજ ગામમાં ન રહેવું, માથે મુંડો રાખવો, પોતાની હિંસા કરે કે પોતાને લાભ આપે એ બેય ઉપર સમાનવૃત્તિ રાખવી, આલોક કે પરલોક સંબંધી કશું કાર્ય ન આરંભવું, સ્વાધ્યાયમાં જ વાણીને વાપરવી. પણ છેવટ આપસ્તમ્બ કહે છે કે “સત્ય અને અનૃતને, સુખ અને દુઃખને, વેદોને, આલોકને અને પરલોકને તજીને આત્માનું જ્ઞાન શોધવું અને આત્મજ્ઞાન થતાં મોક્ષ થાય છે”. આ છેલ્લું કથન ઉપનિષદોને અનુસરતું છે. છતાં આપસ્તમ્બ કહે છે: “આત્મજ્ઞાન થતાં મોક્ષ થાય તે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે; કારણ જ્ઞાન થતાં મોક્ષ થતો હોય તો અહિં જ ક્રોધને દુઃખ ન મળે.”^૩ “પણ આત્મામાં સર્વભૂતોને જ્ઞેનાર અને સર્વમાં આત્માને જ્ઞેનારનો મોક્ષ થાય છે. યોગ વડે ક્રોધાદિ દોષોને

૧. મનુ ૬-૮ અને ૨૩

૨. આ. ૨-૬-૨૧-૮

૩. ગૌ. ધ-સુ. ૧-૩-૬ થી ૨૪ અને આ-૨-૬-૨૧-૭ થી ૧૪

દૂર કર્યા પછી” એવો આપસ્તમ્બનો મત લાગે છે.^૧ વેદાંત સંપ્રદાયમાં આ પ્રશ્ન ઉપર ઘણી ચર્ચા થઈ છે,^૨ એ પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે પ્રત્યેક આશ્રમના પૃથગ્ધર્મો કહ્યા પછી સર્વ આશ્રમોના નીચેના ધર્મો આપસ્તમ્બે કહ્યા છે.^૩ “ક્રોધ, હર્ષ, રોષ, લોભ, મોહ, દંભ અને દ્રોહનો ત્યાગ, સત્ય વચન, અતિ આહારનો ત્યાગ, ચાડીયાપણાનો ત્યાગ, અદેખાઈનો ત્યાગ, ઉદારતા, ત્યાગ, સરક્ષતા, સદ્ગુણ, શમ, દમ, સર્વ ભૂતો સાથે અવિરોધ, યોગ, આર્ય વર્તન, અકૂરતા અને સંતોષ એ સર્વ આશ્રમોમાં, શિષ્ટોના મતે, આવશ્યક ગુણો છે.”

આ ગ્રન્થકારો સમાજના રક્ષણના આગ્રહી હોઈને ચાર આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું પ્રાધાન્ય ગણે છે.^૪ મનુ પણ કહે છે કે “અધા આશ્રમોમાં ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ખીજા ત્રણેયનું એ પોષણ કરે છે.”^૫

બ્રહ્મચર્યમાંથી સીધું પણ સંન્યાસાશ્રમમાં જવાય એવા જાખાલ ઉપનિષદના મતને આપસ્તમ્બ સ્વીકારે છે અને શંકરાચાર્ય તો ગમે તે આશ્રમમાંથી સંન્યાસ લેવાય એ મતના આગ્રહી છે. પણ મનુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ત્રણ ઋણમાંથી છૂટયા પછી સંન્યાસ લેવો એમ કહે છે.^૬ જોકે ગૃહસ્થે પણ પૈસો, કીર્તિ વગેરે લૌકિક લાભોને ધ્યાનમાં રાખીને ધર્મચરણ ન કરવું પણ ધર્મનેજ લક્ષ્ય રાખવો. ધર્મચરણ કરતાં અર્થો એની પાછળજ આવે છે,^૭ એમ

૧. આ-ધ-સૂ. ૧-૮-૨૩-૧થી ૫.

૨. શંકરાચાર્યે જ પહેલવહેલો ઉપનિષદવચનોનો સંપૂર્ણ સમન્વય સાધ્યો છે.

૩. આ-ધ-સૂ. ૧-૮-૨૩-૬.

૪. ગૌ-ધ-સૂ-૧-૪-૩૫.

૫. મનુ. ૬-૮૯ અને ૩-૭૭, ૭૮

૬. જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શાંકરભાષ્ય અને મનુ. ૬-૩૪, ૩૫

૭. આ. ધ. સૂત્ર. ૧-૭-૨૦-૧, ૪

સૂત્રકાર કહે છે; છતાં ધર્મસૂત્રોના સમયમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ રીતે ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની કલ્પના નિશ્ચિત થઈ ગઈ હતી. શાસ્ત્રકારોની માન્યતા એવી લાગે છે કે અર્થ અને કામમાં તો પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી જ છે. એ પ્રવૃત્તિ સમાજમાં પરસ્પર વિધાતક ન થાય માટે પ્રભુને ધર્મ અને મોક્ષ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એને શાસ્ત્રકારો પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. અને આ કર્તવ્ય બળવતાં તેઓ પોતાનાં વલણો ઉપર પણ અંકુશ મૂકે છે એ જોવા જેવું છે. જન્મથી વર્ણના આ શાસ્ત્રકારો આપણી છે એ આપણે જોયું છે. પણ કેટલીકવાર જન્મમાનુસાર કર્મ ન હોય એ સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને સૂત્રકાર વચ્ચે રસ્તો કાઢતો હોય એ રીતે લખે છે કે “ધર્માચરણથી નીચલા વર્ણનો માણસ પછીના જન્મમાં ઉપલા વર્ણને પામે છે. એથી ઉલટું ઉપલા વર્ણનો અધર્માચરણથી પછીના જન્મમાં ઉતરતા વર્ણમાં જન્મે છે” અને ગૌતમ તો પાંચમી અથવા સાતમી પેઢીએ ઉચ્ચ અથવા નીચ આચરણ વડે ઉપરના અથવા નીચેના વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧ એટલુંજ નહિ પણ આર્ય અને અનાર્ય જો પોતાનાં કર્મો છોડી બીજાનાં કર્મો કરે તો એની સમાનતા થાય છે એમ કહે છે. ૨ વળી જોના આપ અને દાદા ઉપનયન વિના રહ્યા હોય તે પતિતસાવિત્રિકની સાથે મોજન, વિવાહ વગેરેનો બ્યવહાર ન રાખવો એવો નિયમ કહેનાર શાસ્ત્રકારના મનમાં સંસ્કારનું કેટલું મહત્ત્વ હશે, એ સમજી શકાય છે.

આશૌચ (સૂતક), પ્રાયશ્ચિત અને બીજા વહેમોને માન્ય રાખનારા તથા તેને અનુમતિની છાપ મારીને દીર્ઘાયુષ્ય આપનારા આ શાસ્ત્રકારોનાં ચિત્તની સંસ્કારિતા નીચેના નિયમોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. માર્ગમાં સામસામે મેળાપ થતાં કાણે કોને માર્ગ આપવો એ દર્શાવતાં આપસ્તમ્બ કહે છે કે “આહ્મણુ સિવાયના સહુએ રાજાને માર્ગ

૧. આ. ધ. સૂ. ૨-૫-૧૧-૧૦, ૧૧ અને ગૌ. ધ. સૂ. ૧-૪-૧૮

૨. ગૌ. ધ. સૂ. ૨-૧-૬૯.

વ્યાખ્યાન બીજું

૧૨૬

આપવો. રાત્ર અતઃ આત્મણ મજે તો રાત્રએ આત્મણને માર્ગે આપવો; અને (ભાર ભરેલા)વાહનને, ભાર ઉપાડેલા માણસને, દરદીને અને સ્ત્રીને સહુએ માર્ગે આપવો. ”^૧ અને એજ સુત્રકાર અન્યત્ર કહે છે કે “શ્રોત્રિય પાસેથી, સર્વ વર્ણની સ્ત્રીઓ પાસેથી, યૌવનને ન પામેલા છોકરાઓ પાસેથી, વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી, ધર્મપરાયણ તપસ્વી પાસેથી, બીજાઓના પગ ધોઈને ગુજરાન કરનાર શૂદ્ર પાસેથી અને આંધળાં, મુંગાં, ખડેરાં અને રોગીઓ પાસેથી રાત્રએ કર ન લેવો ”^૨ વળી ગૌતમ કહે છે કે “પૈસો, બન્ધુઓ, કર્મ, જન્મ, વિદ્યા અને વય એ બધાં ઉત્તરોત્તર વધારે માન્ય છે પણ વિદ્યા સર્વથી ચઢે; કારણ કે એ ધર્મનું મૂળ છે.” વિદ્યાની આ મહત્તા હોવાથી “આત્મણ અધ્યાપક ન મળે તો અપ્રાત્મણ પાસેથી પણ વિદ્યા મેળવવી” એમ ગૌતમ કહે છે.^૩ અને આત્મણની શ્રેષ્ઠતાના આગ્રહી હોવા છતાં મનુ કહે છે કે “જેવો લાકડાનો હાથી અને ચામડાનો મૃગ છે એવો અભણ આત્મણ સમજવો. આત્મણની શ્રેષ્ઠતા તો જ્ઞાનથી જ છે.” માટે અત્યંતજ પાસેથી પણ પરમધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું.^૪ એજ રીતે આપસ્તમ્ય કહે છે

૧. આ. ધ. સૂ. ૨-૫-૧૧-૫ થી ૭

૨. એજન્. ૨-૧૦-૨૬-૧૦ થી ૧૬

૩. ગો. ધ. સૂ. ૧-૬-૧૮ થી ૨૦ અને ૧ ૭-૧

૪. મનુ. ૨-૧૫૭-૧૫૫ અને ૧૩૮

૫. વિદ્યા હૈ વૈ બ્રાહ્મણનાજગમ એ વેદવચનાનુસાર વિદ્યા અભણબુદ્ધિ પાસે આવી ત્યારથી વિદ્યાનું જે આકર્ષણ આત્મણને થયું અને તે વિશે જે આગ્રહ આત્મણચિત્તમાં બંધાયો તેના સંસ્કાર આત્મણ રૂપિરમાં એવા રૂઢ થઈ ગયા કે વચ્ચે આભડછેટ રૂઢિએ આણેલાં અંધકારનાં સેંકડો વર્ષો વહી ગયા છતાં બ્રિટિશ ચમલના આરંભ પછી વૈદ્યક જેની મઠમાં ચીરવાની આભડછેટ વાળી વિદ્યા ભણવા પહેલાં તૈયાર થનારાઓમાં બંગાળામાં પં. મધુસુદન ગુપ્ત નામનો એક આત્મણ હતો અને મુંબઈમાં ત્રણ હિંદુઓમાં એક ડો. લાલ દાજી નામના અહારાધૂરી સારસ્વત આત્મણ હતા (જુઓ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૫ અને ૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીવું ચરિત્ર. પૃ. ૨૨)

૯

કે “સર્વ આશ્રમેનો સામાન્ય ધર્મ, વિદ્યાનો ત્યાગ ન કરવો એ છે.”^૧ દ્વંકમાં બાહ્ય સંસ્કારને, આવશ્યક ગણવા છતાં આંતર સંસ્કાર-વિદ્યા અને શીલર ઉપર શાસ્ત્રકારો બધો ભાર મૂકે છે. ઋગ્વેદ કાળથી ચાલી આવતી યજ્ઞાર્થ હિંસામાં દોષ ન જોનારા સૂત્રકારોનું પણ વલણ તો અહિંસા તરફ છે. મધુપર્કમાં પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે ધરધણીએ આણેલી ગાયને અતિથિ પોતે જ છોડી મૂકવાનું કહે એમ પારસ્કર ગૃહસૂત્રમાં છે. ઉચ્ચાપસ્તમ્ય ગ્રન્થાન્તે દ્વંકમાં કહે છે: “અનૂત આચરણમાં રાગ દંડ કરે અને મરણ પછી નરક મળે એ વધારામાં, જ્યારે સત્યમાં સ્વર્ગ અને સર્વભૂતોની પ્રશંસા મળે.”

આ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાની યોગ્ય પ્રતિભા મૂળ કાષ્ઠ એક ધર્મસૂત્રકારની હોય તો આપણે જાણતા નથી પણ એટલું ચોક્કસ છે કે ગૃહ અને ધર્મસૂત્રકારોએ આ દેશની હિન્દુ પ્રજામાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા અર્થે સંસ્કારોના જે આદર્શો ઘડ્યા અને આચારના જે નિયમો નક્કી કર્યા તે પછીના વીશ આવીશ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યા કર્યા છે.

મહાભારત-રામાયણ

જે સૂત્રગ્રંથોનો વિચાર આપણે હમણાં જ પૂરો કર્યો, તેને મહાભારત રામાયણ સાથે ચોખ્ખો સંબંધ દેખાય છે, બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કહેલાં ઇતિહાસ પુરાણમાંના ઇતિહાસનું વિસ્તૃત રૂપ તે મહાભારત. પણ મહાભારત તો ઇતિહાસ અને કાવ્ય બેય છે. અલગત એ મૂળ

૧. આ. ધ. સૂ. ૨-૬-૨૧-૪.

૨. જુઓ ઉપર. આત્મગુણો. સર્વ આશ્રમેના ધર્મો વગેરેનું વર્ણન.

૩. પા. યુ. સૂ. ૧-૩-૨૬

૪. આ. ધ. સૂ. ૨-૧૧-૨૬-૮-૬

તો લોકપ્રિય કથા હશે પછી વીરચરિત કાવ્ય થયું. ઉપાખ્યાનો ઉમેરાઈને તથા વિસ્તાર પામીને ભારતનું મહાભારત થયું; અને પાછળથી ઉમેરાયેલા ભાગો તથા શાન્તિ પર્વ અને અનુશાસન પર્વ જેવા ભાગોને ખ્યાનમાં લેવાઈને મહાભારત ધર્મશાસ્ત્ર પણ ગણાયું છે. જ્યારે રામાયણ એક જ કવિએ રચેલું શુદ્ધ મહાકાવ્ય છે. હવે સમયનો વિચાર કરીએ તો વીન્ટરનીઝ કહે છે કે મહાભારતની પ્રાચીનતર કેન્દ્ર વસ્તુ, રામાયણના પ્રાચીન ભાગ કરતાં ઘણું કરી જૂનું છે. ^૧ અલગત મહાભારતમાં થયેલા છેલ્લા ઉમેરાઓમાં દા.ત. મહાભારતના ત્રીજા પર્વમાં તો રામોપાખ્યાનનો પણ સમાવેશ થયો છે. વળી અન્યત્ર પણ રામાયણના વીરપુરોના ઉલ્લેખો મળે છે. વાલ્મીકિનો ઉલ્લેખ તથા રામાયણના એકાદ શ્લોકનો ઉતારો પણ મહાભારતમાં છે. ^૨ જ્યારે રામાયણમાં મહાભારતનાં પાત્રોનો કશો ઉલ્લેખ નથી. પણ ભારતનો તથા મહાભારતનાં પાત્રોનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળે છે. અર્થાત મહાભારતનું કથાવસ્તુ પ્રાચીનતર હોવા છતાં તેને છેલ્લું રૂપ મળ્યું ત્યારે રામાયણ તૈયાર હતું એવો પ્રાચ્યવિદોનો મત યથાર્થ છે. ^૩

મહાભારત રામાયણના સમય વિશે અહીં હુંકામાં એટલું કહી શકાય કે ભારતનું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસમાં આત્મણુગ્રથોના કાળમાં થયું હશે પણ મહાભારતની મુખ્ય રચના ઘણાં વર્ષો પછી થઈ છે; ને કે એમાં આવેલાં આખ્યાનો ઉપાખ્યાનો અને શ્લોકોમાંથી કેટલાંકનું મૂળ વૈદિક હશે ખરું. પણ ઉત્કર્ણ લેખો, ગ્રીક ઉલ્લેખ, તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવતા ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ ઠરે છે કે મહાભારત લગભગ વર્તમાન રૂપમાં ઈ. સ. ચોથા શતક પહેલાં તૈયાર હતું. નોકે એ પછી પણ થોડા

૧ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૧૬

૨ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૮૭

૩ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૮૭, વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૧૬

હજાર શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત થયા છે. અને મહાભારત વિશે મૌનનો પુરાવો ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાં મહાભારતનું અસ્તિત્વ ન હોતું એમ ઠરાવે છે. ^૧નેક્રે મેકડોનલ મહાભારતનો મૂળ ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં રચાયો હશે એમ કહે છે. ^૨ હવે વેદોમાં અસંગૃહીત જે નૈતિક અને ત્યાગપ્રધાન સાહિત્ય તપસ્વી અને ત્યાગી વર્ગમાં પ્રાગૃણૌદ્ધ કાળમાં ઉપજતું અને એકકું થતું જતું હતું અને જેમાંથી ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકથી આગળ ઔદ્ધો અને જેનોએ પુષ્કળ દોહન કર્યું છે; તેમાંથી અનેક દુયકાઓ, ઉપાખ્યાનો અને પ્રકીર્ણ શ્લોકો મહાભારતમાં સંગૃહીત થયા છે, એ ચોક્કસ. બાકી ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા અને ચોથા શતક વચ્ચે મહાભારત કોઈપણ રૂપમાં હોય તો તેની ઔદ્ધ ધર્મપ્રદેશમાં માહિતી નહોતી એમ વીન્ટરનીઝ કહે છે. ^૩ અને એક લાખ શ્લોકના ગ્રંથના મોટા ભાગની રચનામાં ઇ. સ. પૂર્વેના બે ત્રણ અને પછીના એક બે સૈકા નેટલો : સમય લાગ્યો હશે, એમ દેખાય છે.

હવે રામાયણ યોગ્ય રીતે આદિકાવ્ય ગણાય છે. અલગત વાદ્મીકિએ અયોધ્યાના રાજવંશના આશ્રિત સૂત લોકોમાં પરંપરાથી ચાલતી કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો સંભવ છે પણ એમાં પ્રતિભા તો વાદ્મીકિનીજ છે. રામાયણના સમય માટે મેકડોનલ કહે છે ^૪ કે રામાયણનો મુખ્ય ભાગ-પ્રક્ષિપ્ત વગરના વચલા પાંચ કાંડ-ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ કરતાં મોટો રચાયો નથી. ન્યારે વીન્ટરનીઝ મૂળ રામાયણને ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકની રચના ગણે છે. ^૫ અને પાછળથી થયેલાં ઉમેરા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં નહિ થયા હોય પણ પછી થયા હશે તથા ઇ. સ. ૨૦૦ પહેલાં રામાયણ

૧ કે. હી. ઇ. પૃ. ૨૫૮, વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૭૪-૪૭૫

૨ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૬૪

૩ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૭૪ ૪ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૯૧

૫ વીન્ટરનીઝ ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૧૭

આખું હાલના જેવું તૈયાર હતું;^૧ એવો એનો મત છે. ભાષા અને પદ્ધત્યનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મહાભારતની ભાષા અને પદ્ધત્યના રામાયણ કરતાં પ્રાચીનતર છે. જો કે બંનેમાં ઘણી ઉપમાઓ અને ઘણા કટકાઓ સામાન્ય છે. છતાં મહાભારતની ભાષા કે પદ્ધત્યના પણ વૈદિક નથી, સૂત્રકાલીન છે. મોટે ભાગે સૂત્રરચનાના પાછલા સમયની. રામાયણ આ દેશના પૂર્વ પ્રદેશનું કાવ્ય છે અને મહાભારત દુર દેશનો ગ્રંથ છે.

મહાભારત રામાયણમાં ખરેખરો ઇતિહાસ કેટલો છે અને કવિઓની કલ્પના કેટલી છે એ નક્કી કરવું અતિકઠિન છે અને જ્યારે આ દેશના સામાન્ય લોકોમાં એવ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા બનાવો ઐતિહાસિક છે કે નહિ એવી શંકાજન ઊઠતી નહોતી ત્યારે કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ બંને કથાઓને તદ્દન કલ્પિત કે રૂપકરૂપ ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ વિષયમાં વિદ્વાનોનો ઠરેલ મત એવો જણાય છે કે મહાભારતનાં ઘણાં પાત્રો ઐતિહાસિક છે. આ વાત હોપકીન્સ પણ સ્વીકારે છે; જો કે કેટલાંક પાત્રો પૌરાણિક (Mythical) છે એમ ઉમેરે છે.^૨ અને રામાયણના મૂળમાં કશો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત નથી એમ કોઈએ સાબીત કર્યું નથી. પણ અહીં તો આ ગ્રંથોમાંથી એ સમયની સામાજિક સ્થિતિનું અલ્પ દર્શન કરવા સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિને આધાર આપવામાં એ ગ્રંથોએ આપેલો ફાળોજ દ્રઢામાં જોવાનો છે.

મહાભારત રામાયણ એવમાં દેખાતી સામાજિક સ્થિતિ મોટે ભાગે સમાન છે. જો કે મહાભારતોક્ત દ્રૌપદીના પાંચ પતિ જેવી ધર્મશાસ્ત્રી સર્વથા વિરુદ્ધ વાત રામાયણમાં નથી.^૩ તેમજ વિચિત્રવીર્યની

૧ એનન પૃ. ૫૧૬ ૨ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૭

૩ કલસીમાં ને બીજી હુંગરાઓ ઉપર વસતી અનાર્થ જનોમાં ત્રણ ચાર કે પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાનો દિવાળ આજ પણ છે. આ દિવાળ મહાભારત રામાયણ ત્યાર પહેલાંથી કેટલીક જનોમાં પ્રચલિત હશે. (જુઓ. પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીવન ચરિત્ર પૃ. ૫૨).

વિધવાઓમાં તેની માતા સત્યવતીના કુમારીઅવસ્થાના પુત્ર વ્યાસથી પુત્રોત્પત્તિ, પાંડુના મરણ પછી પાંડવોની ઉત્પત્તિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ નિષિદ્ધ ગણેલી વાતો મહાભારતની પ્રધાનકથાના તાણાવાણામાં અવિરોધી રીતે વર્ણવેલ છે. મહાભારતમાં આવી વાતોના ખુલાસા આપવાના પ્રયત્નો થે છે. પણ એથી કોઈ તટસ્થ વિચારકના મનનું ભાગ્યેજ સમાધાન થાય.^૧ પણ મહાભારતના વસ્તુમાં રહેલા આવા વિચિત્ર અંશને બાદ કરતાં એ મહાગ્રન્થમાં અને રામાયણમાં જે સામાજિક સ્થિતિ દેખાય છે તે સૂત્રોક્ત-સમાન છે. વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા જેવું ગ્રન્થોમાં સામાન્યરીતે સ્વીકૃત છે. અલગત ચારમાંથી બે-બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની જ વધારે વાત આ ગ્રન્થોમાં છે. અને રાજ્ય તથા યુદ્ધશક્તિમાં ક્ષત્રિયોનું બળ દેખાય છે; અને વિદ્યાના ગુરૂપદથી અને ધર્મના ઉપદેશક પદથી બ્રાહ્મણો ધણીવાર રાજાઓને પણ દબાવતા હોય એવું દેખાય છે કારણ કે મહાભારત રામાયણના કાળ સુધી ધનુર્વિદ્યામાં પણ હજી બ્રાહ્મણો ગુરૂ હતા. છતાં સ્વાર્થનું બળ વધી જાય ત્યારે રાજાઓ બ્રાહ્મણને અવગણીને રાજ્યસત્તાના બળથી ધાર્યું કરી શકતા. આ બે વર્ણોની નીચેનાં મહાજનો અને અસંગઠિત ખેડુઓરૂપ વૈશ્યો એજ એ વખતની મોટી આર્થ વસ્તી. વેપારી મહાજનો શહેરોમાં અને ખેડુઓ ગામડાંઓમાં વસે એ મહાભારતકાલીન સ્થિતિ આજ સુધી ચાલે છે. આ આર્યોની નીચે જંગલી જાતો હતી અને દાસો હતા. આ સર્વ ઉપરાંત પરદેશી અર્થશો, યવનો, શકો અને પલ્લવો વિશે મહાભારતમાં ઉલ્લેખો મળે છે.

ચારે વર્ણોનાં કાર્યો સૂત્રોક્ત જ મહાભારતમાં મળે છે. દાસને મિલકત રાખવાનો અધિકાર નહોતો. તેઓ પૈસા કે કાંઈ પોતાનું

૧ જૈનેશ્વે આ વસ્તુને આગળ કરીને મહાભારતની કવી નિન્દા કરી.
૨ તે માટે જી.ઓ. પ્ર. ચિં. શુ. ભા. પૃ. ૯૦

२. **Digitized by:** D. In. B. S. N. D. O. Domain: Gurukul Kangri Collection, Haridwar

રાખી ન શકતા.^૧ શત્રો વધારે ભાગે વૈશ્યોના પરિચારકો હતા.^૨ અને ગ્રામમાંથીજ ધીમે ધીમે ઘણા શત્રો ખેડુ થઈ ગયા જણાય છે.^૩ ભારતકાલીન આદિજોની દૃષ્ટિમાં જંગલ ચાર વર્ણોનું અનેકું હતું અને ચાંડાલાદિની પશુ સાથે ગણતરી હતી.

મહાભારતરામાયણના સમયમાં લોકોના મોટા ભાગ ગામડાંઓમાં રહેતો હતો. ગામડાંથીયે નાના રખારીઓ વગેરેના ઘોષો હતા. પહાડીઓ અને અર્વાટો તે ગામડાના પ્રકારેજ ભાગે છે. આ ગામડાંઓની વચ્ચે રહેલો કિલ્લો ગામજ રહે કે કાળક્રમે શહેર થઈ જાય. પણ સૂત્રકારોની દૃષ્ટિમાં જ્યારે ગામડાંઓજ હતાં ત્યારે મહાભારતરામાયણના કવિઓની નજરમાં શહેરો પણ છે. આ શહેરોમાં મોટાં રાજ્યોના રાજાઓ વચ્ચે મહાભારતરામાયણમાં વર્ણવી છે તેવી ખટપટ અને લડાઈઓ ચાલતી હોય ત્યારે ગામડાંનો વસુકાતનો તથા ન્યાયનો વહીવટ ગામડાંનાં પંચ અને તેના અધિપતિના હાથમાંજ રહેતો.

મોટાં રાજ્યોના રાજાઓની સત્તા ઘણી હોવા છતાં માત્ર પશુબળથી નહિ પણ નીતિના બળથી રાજ્ય રાજ્ય કરી શકતો. “જે રાજ્ય પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે, પ્રજાનો પૈસો હરી લે અને પ્રજાને જે દોરી ન શકે તે દુષ્ટ રાજાને પ્રજાએ ભેગા મળીને દયા વગર મારી નાખવો. લોકોનું રક્ષણ ન કરી શકનાર રાજાને હડકાયા કુતરા પેઠે મારી નાખવો.”^૪ એવું મહાભારતનું સ્પષ્ટ કથન છે.

લોકોના રક્ષણના કાર્યમાં ખર્ચ થાય એટલે પ્રજા પાસેથી કર તો લેવા પડે, પણ કરો હલકા જોઈએ. “પ્રજાને પીડા કર્યા વગર જેટલી દોહી શકાય તેટલીજ પૃથ્વીને દોહવી જોઈએ, પ્રજાના

૧ એનન ૧૨-૬૦-૭૦

૨ „ ૧-૧૦૦-૧૧

૩ કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧. પૃ. ૨૬૮

૪ મહાભારત ૧૩-૬૧-૩૨, ૩૩

પોષણ માટે રહેલા દઈ દેશમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું.”^૧ લોકો માલમાં પણ કર આપી શકતા. ખોટાં તોલમાપ વાપરનારા વેપારીઓ વિશે વારંવાર ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ મહાજનોતું એ જમાનામાં તથા પછી પણ ઘણું નેર હતું. આત્મણેથી ખીજે નાંખે મહાજનોના શેડીઆઓની રાજ્યોને ચિન્તા રહેતી.^૩

લશ્કરમાં ક્ષત્રિયો ઉપરાંત દરિદ્ર શૂદ્રો પણ નોડાતા. ખાસ કરીતે પાયદળમાં. “યુદ્ધમાં પકડાયેલો દુશ્મન એક વર્ષ માટે પકડનારનો ગુલામ થાય, પણ ને ગુલામ કર્યા વગર પકડાયેલા શત્રુને જવા દીએ તો પકડનાર એનો પિતા કે ગુરૂ થાય” એમ કહ્યું છે, લડાઈમાં યુદ્ધ કરતાં મરેલા યોદ્ધાની વિધવાને પેન્શન આપવામાં આવતું.^૪ ક્ષત્રિયોના ધર્મો અને યુદ્ધના નિયમો સૂત્રોમાં કહ્યા છે, તે જ મહાભારતમાં કહ્યા છે પણ એનાં ખાસ દૂષણોમાં શિકાર, મદ્યપાન, દૂત અને વિલાસિતા એ ચારને ગણ્યાં છે. પછીના કાળમાં એ દૂષણો ચાલુ રહ્યાં છે અને વધ્યાં છે એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. મહાભારતની કથામાં આ દોષો વ્યાપક હોવાના દાખલા છે. વળી દૂત દોષરૂપ ગણાવા છતાં એનું આહ્વાન થાય તો એ સ્વીકારવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ ગણાતો. એટલેજ યુધિષ્ઠિર અને નલ જેવા ધર્મિષ્ઠોને દૂત રમવું પડે છે. ક્ષત્રિયો માટે પથારીમાં મરણ એ નામોશી લેખાતી અને જીવન કરતાં યશ વધારે વાંચ્છનીય મનાતો.^૫ મદ્યપાન પેઠે માંસભક્ષણ તે કાળે આત્મણેતરોમાં વ્યાપક

૧ મ. ૧૨ અ. ૮૮

૨ મ. ૨-૫-૧૧૪

૩ મહાજનો વિશે મ. ૩-૨૪૯-૧૬; ૧૨-૮૮-૨૬, ૩૦, રામાયણ ૬-૧૧૧-૧૩ માં ઉલ્લેખો છે. આ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે હોપકીન્સના ઈન્ડિયા ઓલડ એન્ડ ન્યુ” ગ્રન્થમાં ‘એન્સન્ટ એન્ડ મોડર્ન હીન્દુ ગર્દહસ’ એ નિબંધ જુઓ. ૪. મ. ૨-૫-૫૪

૫ મ. ૬-૧૭-૧૧ અને ૩-૩૫૩-૩૧

હતું. માંસની દુકાન આગળ લેણાનાં ટોળાં એકઠાં થતાં.^૧ જ્યારે
 બ્રાહ્મણોમાં મદનો સર્વથા ત્યાગ અને માંસનો મર્યાદિત ત્યાગ ધીમે
 ધીમે વધતો જતો હતો. વળી બીજમ જેવા પાસે “અર્થના અમે
 દાસ છીએ” એમ મહાભારત કહેવરાવે છે; એ જોતાં વાસ્તવ
 જીવનમાં જૂના કાળમાંય અર્થનું કેટલું મહત્ત્વ હતું એ સમજાય છે.
 ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં રામાયણની કથાનું પોતાનું મહત્ત્વ
 ધણું છે, ત્યારે મહાભારતની કથાનું એટલું નથી. જોકે છે તો ખરું
 જ જે આગળ જોઈશું; પણ મહાભારતમાં સંગ્રહવામાં આવેલાં
 અનેક ઉપાખ્યાનો અને અનેક ઉપદેશવચનોએ પ્રજાના માનસને
 સંસ્કારવામાં ભારે ભાગ ભજવ્યો છે, મહાભારતમાં વૈદિક દેવપૂજાથી
 આરંભી વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય જેવા પૌરાણિક દેવોની ભક્તિ
 મળે છે અને રામાયણના પ્રથમ અને સપ્તમ કાંડમાં રામભક્તિ
 મળે છે. આ ઉપરાંત મહાભારતમાં સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંતના
 વિચારો તેમજ ધર્મશાસ્ત્રને લગતા વિચારો વિસ્તારથી સંગ્રહવામાં
 આવ્યા છે. ત્રિમૂર્તિમાંથી બ્રહ્માની પૂજા પાછળથી લુપ્ત થઈ ગઈ છે,
 પણ મહાભારતના જૂના થરના કાળમાં પ્રચલિત હતી. તીર્થોનું અને
 વિવિધ પ્રકારનાં દાનોનું વર્ણન પણ મહાભારતમાં છે.

મહાભારતમાં વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાના આગ્રહવાળાં વચનો છે.
 અને ઔપનિષદ દષ્ટિએ જન્મનું નહિ પણ વૃત્તનું જ મૂલ્ય છે એમ
 કહેનારાં વચનોયે છે. “જોનિ, સંસ્કાર, વેદાભ્યાસ કે શ્રુત દ્વિજત્વનું
 કારણ નથી, પણ વૃત્ત જ કારણ છે. લોકમાં વૃત્તથી જ બ્રાહ્મણ થાય
 છે, વૃત્તમાં રહેલો શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણપણાને પામે છે. ચારે વેદ
 જાણનાર પણ જો અનીતિમાન હોય તો એ શૂદ્ર કરતાં પણ અધમ
 છે. બ્રાહ્મણનું વૃત્ત નાશ પામ્યું તો એ પોતે પણ નાશ પામ્યો.”
 બૌદ્ધ ગ્રન્થોને મળતાં આ મહાભારતનાં વચનો છે.^૨

^૧ મ. ૩. ૩-૨૦૬-૧૦

^૨ મહાભારત ૩-૩૧૩. યક્ષ પ્રશ્નોત્તર. આ ઉપરાંત મહાભારત ૧૨-૩૨૮
 માં અને અનુશાસન ૫૩^૧ અ. ૧૩૨ માં આ મતલબનાં વચનો મળે છે.

એજ રીતે યુદ્ધની કથારૂપ મહાભારતમાં જ અહિંસાવ્રમો ધર્મઃ (૧-૧૧-૧૨) એ વચન છે. આવાં વચનો ભલે થોડાં હોય પણ મહાભારતમાં એ પ્રકારના વિચારની એક ધારા છે, એ હકીકતનું મૂલ્ય ઘણું છે. પ્રારબ્ધ-દૈવ ઉપર ભાર દેનારાં ઘણાં વચનો મહાભારતમાં હોવા છતાં વિદુલાના આખ્યાનમાં શરમ ભરેલી હાર ખાઈને ઘરમાં પડી રહેલા પોતાના પુત્ર સંજયને ઉત્થાન કરવા માટે ઉશ્કેરતાં તેની વીર માતા વિદુલા અત્યંત ભુરૂસાવાળાં અને તીખાં વચનો કહે છે: “અરે કાયર ઉભો થા, એમ આળસુ પડી રહે મા. આથી તો તારા શત્રુઓ રાજ થાય છે અને મિત્રો ખેદ પામે છે. નાનો વેાંકળો તરત જીકાઈ જાય છે, ઉંદરની અંજલી તરત ભરાઈ જાય છે. કાયર થોડાથી અને તરત સંતુષ્ટ થાય છે. નમાલાં ગલુડીયાં પેડે પડ્યો રહે મા, ભલે તારો જીન જાય પણ બહાદુર થા. માથે વીજળી પડી હોય કે મડદું હોય એમ શું પડ્યો છે? કાયર, એકો થા. કલાકો સુધી ધુમાયા કરવા કરતાં થોડી ફાણ પણ સળગી ઊડવું એ સાઈ છે.”^૧ મહાભારતની મૂળ કથામાંથી પણ પુરુષાર્થનો એ જ ધ્વનિ ઉઠે છે. આનંદશંકર ધ્રુવ મહાભારતનું ઉપદેશ રહસ્ય દર્શાવતાં જે નીચેનાં વચનો ટાંકે છે: “નસીય એજ મોટી વાત છે, પુરુષાર્થ નકામો છે” એમ વારંવાર કહેતા ધૃતરાષ્ટ્રને સંજય જવાબ આપે છે કે “રાજન્ પાંડવો મંત્રના બળથી કે છળથી કે ડરામણી અતાવીને લડતા નથી. તેઓ ન્યાયપુરઃસર લડે છે અને યુદ્ધમાં શક્તિવાળા છે. તારાજ દોષથી તું આ દુઃખ ભોગવે છે.”^૨ તે યથાર્થ રહસ્ય બોધક છે.

કપોતને બચાવવા માટે બાજને પોતાના શરીરમાંથી માંસના કકડા કાપીને આપતા રાજા શિશિનું ઉપાખ્યાન^૩ તથા પારધિનું આતિથ્ય કરવા માટે જાતે અગ્નિમાં પડતાં કપોત અને કપોતીનું

૧ મ. ૫-૧૩૨ શ્લો. ૮ થી ૨૨ માંથી ચુંટણી

૨ અંપરો કાંઈ પ. ૫૧૩-૫૧૪ ૩ મહાભારત ૩-૧૯૭

આખ્યાન^૧ એ મૂળ બૌદ્ધ હોય કે વીન્ટરનીઝ તર્ક કરે છે તેમ સામાન્ય લોકકથાનું બન હોય^૨ પણ અસાધારણ ત્યાગનાં ઉદાહરણો છે. અને યોગ્ય રીતે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્યાગની આ આખ્યાયિકાઓ પેઢે જ ઔપનિષદ નિઃસ્પૃહતાના દૃષ્ટાંતરૂપ ઉપનિષદખ્યાત વિદેહના જનકની દૂકી આખ્યાયિકા^૩ એવી છે કે પોતાના નગરને બળતું જોઈને જનકે કહ્યું કે “મિથિલા નગરી બળે છે તેમાં મારું કાંઈ બળતું નથી. જેમ આસક્તિ વિનાનું પક્ષી જળમાં પડતા ઝાડને તણને ઉડી જાય છે તેમ સુખદુઃખને તણને મુક્ત પુરૂષ પરમગતિને પામે છે.” જનકની આ આખ્યાયિકા વેદાંતમાં વિસ્તાર પામીને ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. વળી જનકજી અને તુલાધારના ઇતિહાસમાં^૪ મોટા તપસ્વી જનકજીને તુલાધાર વાણિયો અહિંસા અને મૈત્રીપરાયણ સાચા ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે અને કૌશિક નામના તપસ્વી બ્રાહ્મણને ધર્મવ્યાધ નામનો માંસ વેચનાર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે.^૫ જેમાં જન્મ નહિ પણ વૃત્ત જ બ્રાહ્મણત્વનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું પણ છે. આ ઇતિહાસો પોતે જ ઉતરતા વર્ણના ધાર્મિક કે જ્ઞાની માણસ પાસે બ્રાહ્મણને પણ જ્ઞાન લેવા મોકલીને જન્મનું નહિ પણ ધર્મ અને જ્ઞાનનું મહત્ત્વ દર્શાવીને જે ઔપનિષદ સંસ્કાર પરંપરાને મહાભારત આગળ ચકાવે છે તે પરંપરા પછીના વેદાંત, વૈષ્ણવ અને સંત સંપ્રદાયમાં સતત ચાલુ રહી છે.

આ ઉપદેશ પ્રધાન આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોની તો હિન્દુ સમાજનો સંસ્કારપિંડ ગંધાવામાં સજીવ અસર છે જ પણ મહાભારતની મુખ્ય કથાની અસર નથી થઈ એમ નથી. મહાભારત પછીના કાળમાં યુદ્ધમાં રાજપૂત યોદ્ધાઓએ એ મહાયુદ્ધની કથા સાંભળી સાંભળીને શૌર્યનું અને યુદ્ધનીતિનું પોષણ મેળવ્યું છે અને

૧ મહાભારત ૧૨-૧૪૩ થી ૧૪૬ ૨ વીન્ટરનીઝ ગ્રં. ૧ પૃ ૪૦૯

૩ મહાભારત ૧૨-૧૭૮ ૪ એજન ૧૨-૨૬૧ થી ૨૬૪

૫ એજન ૩-૨૦૭ થી ૨૧૬

એ રીતે આ દેશના એક મોટા વર્ગના સંસ્કારો મહાભારતના ધાવણથી જ બંધાયેલા હતા.

રામાયણમાં થોડી ઉપકથાઓ છે પણ એની અસર મહાભારતની ઉપકથાઓ જેટલી નથી થઈ પણ રામાયણની પોતાની જ અસર આ દેશના લોકોના કૌટુંબિક જીવન પર ઘણી થઈ છે. પાતિવ્રત્યમાં સીતા એ હિંદુ સ્ત્રીનો આદર્શ છે અને મહાભારતના સાવિત્રી આખ્યાનની યમરાજ પાસેથી પોતાના પતિના જીવને પાછો લાવનારી સાવિત્રી પણ. વળી પત્નીઓનું અનેકત્વ જે વર્ગમાં સામાન્ય હશે તેમાંય આદર્શ તો રામનું એકપત્નીવ્રત જ છે. લક્ષ્મણ અને ભરતનો ભ્રાતૃપ્રેમ આદર્શ છે. હનુમાનનો સેવકધર્મ, ગીધ જટાયુનો મિત્રપ્રેમ, ને ગુહ અને શયરીની ભક્તિ પણ ઉદાહરણ રૂપ છે. આ રીતે રામાયણકથાનાં પાત્રોનાં ચરિત્રો આ દેશની હિંદુ જનતાના કામળભાવવાળાં કૌટુંબિક જીવનના સુચરિત માટે નિકષરૂપ બની રહેલ છે. રામનું પ્રતિજ્ઞાપાલન, કૌટુંબિક જીવનની બહારના વિશાળ જાહેર જીવનમાં આજેય દૃષ્ટાંતભૂત છે. અને રામરાજ્ય એ સુરાજ્યવ્યવસ્થાનો આદર્શ ગણાય છે. છતાં એકંદરે તો હિંદુઓના વિશાળ કૌટુંબિક જીવનના ઉચ્ચ સંસ્કારોનું પ્રભવસ્થાન રામાયણ છે અને સામાજિક તથા રાજકીય જીવનનાં ભયસ્થાનો—ધર્મનો અવતાર ગણાતા યુધિષ્ઠિર જેવાનું પણ સ્પષ્ટ થાય એવાં ભયસ્થાનો દર્શાવનાર મહાભારતનું ઉપદેશ રહસ્ય યતો ધર્મસ્તતો જય : એ એના પોતાના જ શબ્દોથી પ્રતીત થાય છે. અને યતઃ કૃણસ્તતો ધર્મ : યતો ધર્મસ્તતો જયઃ વચન વડે તથા અનેક પ્રસંગો વડે ધર્મસ્થાપક ધર્મ સાથે કર્તવ્યરૂપ ધર્મનો આસજીય યોગ કર્યો છે. અને ઉગ્રપ્રવૃત્તિનું પણ રહસ્ય નિવૃત્તિમાં છે અને રાજ્યલોભ અને યુદ્ધની હિંસાનું પરિણામ સર્વના વિનાશમાં આવે છે એ સત્ય એ કથાના અંતથી સરસ રીતે સૂચવ્યું છે. વધારે શું, મહાભારત રામાયણની કથાઓની અસરે એક પછી એક પેઢીમાં ઉતરીને આ દેશના હિંદુ સમાજના સંસ્કારોનું શરીર બાંધવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

વ્યાખ્યાન બીજું

૨૪૨

ભક્તિ અને યોગ

મહાભારત રામાયણના અવલોકન સાથે ભક્તિ^૧ અને યોગનો વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે; કારણ કે મહાભારતના રચનાકાળ દરમિયાન જ આ બંને માર્ગોનો ઠીક ઠીક વિકાસ થયો છે. મહાભારતમાં ભક્તિને લગતું જે પુષ્કળ સાહિત્ય મળે છે તેમાં જે કે વૈષ્ણવ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે પણ શિવભક્તિ અને દેવીભક્તિનાં પ્રકરણોએ-ભલે કાંઈક પાછળથી ઉમેરાયેલાં-પણ મળે છે. અને યોગનાં પણ ઠીક મૂલ્યનો મહાભારતમાં છે. હવે મહાભારતાંતર્ગત ગીતામાં ભક્તિ અને યોગ બેયનું ઉત્તમ નિરૂપણ છે. પણ ગીતાનો વિચાર આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં કરેલો છે એટલે આ બેય માર્ગોનો ગીતા પૂર્વે થયેલો વિકાસ અહિં ટૂંકામાં જોઈ લેવો છે.

ભક્તિવૃત્તિનો ઉદય આર્યોના હૃદયમાં વેદકાળમાં જ થયો હતો અને અનાર્યોના હૃદયમાં તો કદાચ એથી થે વહેલો થયો હશે. ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોમાં લિઙ્ગપૂજકાને આર્યોના શત્રુ ગણ્યા છે,^૨ અને મોહેન્જોદેરોની સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં લિઙ્ગપૂજનો પ્રચાર હોવાના સંભવની તોંધ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં કરેલ છે.^૩ પણ એથી વધારે અનાર્યોની પ્રાચીન લિઙ્ગભક્તિ વિશે કશું જાણી શકાતું નથી. પણ આર્યોની ઇંદ્રાદિ દેવો પરની ભક્તિ કેટલાક વૈદિક મંત્રોના શબ્દોમાં દેખાય છે.

૧ ભક્તિમાર્ગના અનેક પ્રવાહોમાંથી વૈષ્ણવ ભક્તિનો ઇતિહાસ મારાં “વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ (ઈ. સ. ૧૯૩૯)” માં, શૈવ ભક્તિનો “શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ” (ઈ. સ. ૧૯૩૬) માં મેં પુરતો વિસ્તારથી નિરૂપ્યો છે અને ન. દે. મહેતાએ શાક્ત સંપ્રદાયનું નિરૂપણ “શાક્ત સંપ્રદાય” (ઈ. સ. ૧૯૩૨) માં કર્યું છે. ઉપલા ત્રણેય ગ્રંથો શ્રી. ફા. યુ. સમાએ પ્રકાશિત કરેલા છે.

૨. શૈવધર્મનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫

૩ ઉપર પૃ. ૩. ૪. વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પ્રકરણ ૧

વળી વિષ્ણુવિષયક જે થોડા મંત્રો ઋગ્વેદમાં મળે છે તેમાં હૃદયમાં લક્ષિત જગાડે એવું વિષ્ણુનું વર્ણન છે.^૧ અને અથર્વવેદના તથા યજુર્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં રૂદ્રદેવનું લક્ષિતપ્રેરક વર્ણન મળે છે. અલગત આ લક્ષિત ઘણી વાર લયપ્રેરિત હોય છે. આ રીતે મંત્રકાળમાં વિષ્ણુ અને શિવની લક્ષિતાનાં મૂળ જોઈ શકાય છે. પછી ઉપનિષદકાળમાં લક્ષિતની વાત નથી, જ્ઞાનનીજ ચર્ચા વધારે છે, પણ લક્ષિતા એક મહાન સિદ્ધાંત—અનુગ્રહનો નિર્દેશ “જેને આત્મા પોતે વરે છે તેને મળે એવો એ છે. તેની આગળ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરે છે” એ શબ્દોમાં મુંડક ઉપનિષદમાં કહેલો છે અને અંતર્યામીરૂપે પરમાત્માનું વર્ણન, અંતરતમ આત્માનું સર્વથી પ્રિયતમત્વ કથન, “ઈશના મહિમાને જોઈને પહેલાં શોક કરતું અનીશ પક્ષી ઈશના સામ્યને પામે છે” એ રીતે ઈશ અને અનીશનું મુંડકોક્ત વર્ણન વગેરે^૨ લક્ષિતમાર્ગને અનુકૂળ છે. વળી ઉપાસનાના કેટલાક પ્રકારો ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલા છે. ઉપાસના શબ્દ પહેલવહેલો અથર્વવેદમાં મળે છે.^૩ આદ્યજુઞ્જોમાં કહેલી ઘણીખરી ઉપાસના પ્રતીકાઉપાસના કહેવાય છે. ઉપનિષદુક્ત કેટલીક ઉપાસનાઓ જ્ઞાનગર્ભ છે; જ્યારે કેટલીક ધ્યાનગર્ભ છે. અલગત ઉપાસનાઓમાં સ્નેહમય લક્ષિતનું તત્ત્વ ભાગ્યેજ દેખાય છે. ઋગ્મંત્રો પછી સ્નેહાત્મક લક્ષિતનું દર્શન તો શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાંજ પહેલવહેલું થાય છે અને લક્ષિત શબ્દ પણ એમાં જ પહેલો મળે છે. લક્ષિતમાર્ગનાં બે વિશિષ્ટ તત્ત્વો (૧) ઈશનું શરણુ અને (૨) ગુરૂમાં દેવ જેવી જ લક્ષિત એ પણ શ્વેતાશ્વતરમાં મળે છે.^૪

૧ એજન પ્ર. ૫

૨ એજન પ્ર. ૧ પૃ. ૨૬-૨૯

૩ એજન. પૃ. ૨૯-૩૦

૪ જુઓ શ્રેવ ધર્મનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬-૨૬ શ્વેતાશ્વતરના મૂળમંત્રો

ત્યાં પાદ્મીપોમાં આપ્યા છે

ઉપર જોયેલાં વૈદિક અને ઔપનિષદ મૂળમાંથી વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિનો વિકાસ થયો છે. ઉપનિષદ પછીના કાળમાં તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં ભક્તિવિષયક જે નવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા હશે તેમાંથી ગીતા પહેલાંના મહાભારતમાં અને પુરાણોમાંજ સંપ્રદાયો છે. જે કે આ પ્રાચીનો સમય અનિશ્ચિત છે. ગીતા પહેલાંના કહી શકાય એવા વિચારોમાં ઈશતત્વનું નારાયણ રૂપે અને જીવનું નર રૂપે કથન અને નારાયણને નર ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એ વિચાર મહાભારતમાં મળે છે. છતાં ગીતાથી પ્રાચીનતર મનાય છે.^૧ ઈશ અને અનીશ એ મિત્રપક્ષીના ઉપર કહેલા ઔપનિષદ વિચારનું આ રૂપાન્તર છે. વળી આ કાળમાંજ વૈદિક ખીજમાંથી વિષ્ણુ અને ઇશિવ વિશે પૌરાણિક કથાઓ વિકાસ પામી છે. દેવ વિષયક આ કથાઓ તથા તે તે દેવના પ્રાચીનતર કાળમાં થઈ ગયેલા ભક્તોની ચરિત્રકથાઓએ ભક્તિના વિકાસમાં અને પ્રચારમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. પણ પ્રસ્તુત વિચારમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચિત્તતંત્રમાં ભક્તિનું સ્થાન કયાં છે એ વધારે અગત્યનું છે. ઈશ્વર તરફ આર્કષણ એ ખાસ માનવવૃત્તિ છે. પશુઓમાં એ નથી દેખાતી. નીતિ અને સૌન્દર્યની-સલિતકળાની વૃત્તિ સાથે ધાર્મિક વૃત્તિ પણ માણસ જાતિમાં વિકાસ પામી છે. પ્રો. એલેક્ઝાન્ડર કહે છે તેમ “ઈશ્વરની ભૂખ, ખોરાકની ભૂખ કરતાં આપણા સ્વભાવમાં જરાય ઓછી વાસ્તવિક નથી.” પણ આ ભૂખ-આર્કષણને સંતોષ આપનાર દેવત્વનું ભાન મનુષ્યને મુખ્યત્વે બે પ્રકારે થાય છે (૧) પોતાનામાં અને વિશ્વના જડ ચેતન પદાર્થ માત્રમાં સૌન્દર્ય, ઉલ્લાસ, આનંદ, જીવન, વગેરે રમણીય ભાવોને પ્રેરનાર પ્રેમાળ અને પાલક શક્તિ તરીકે અને (૨) વિનાશ, દંડ, ઉગ્ર-ન્યાય વગેરે ભયપ્રદ ભાવોને પ્રેરનાર ઉગ્ર શક્તિ તરીકે.^૨ ખીજી ધર્મોમાં એકજ

૧ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પ્ર. ૪

૨ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પ્ર. ૧૨

દેવને ઝોના ભક્તો ચાહે છે તથા એથી ભય પામે છે. આ દેશના હિન્દુ ધર્મમાં સૂત્રગ્રંથોના કાળમાં લોકો વિષ્ણુને ચાહતા હતા તથા રૂદ્રથી ખીતા હતા. કાળક્રમે રૂદ્ર એજ શિવ એ ભાવનાથી રૂદ્રની ભય પ્રેરકતા ઊડી ગઈ છે.^૧ સૂત્રકાળમાં ઇંદ્રાદિ વૈદિક દેવોને દયાવીને વિષ્ણુ પરમદેવ મનાવા લાગ્યા હતા અને લગ્નવિધિ જેવા સંસ્કારમાં વિષ્ણુને ગૃહ્યસૂત્રોએ સ્થાન આપ્યું છે. એ વિષ્ણુના મંગળ સ્વરૂપનું સૂચક છે. જ્યારે રૂદ્રને શાંત કરવા માટે બળદનું બલિદાન આપવાનો શૂન્યવ યજ્ઞ ગામની બહાર કરવાનું સૂત્રોક્ત વિધાન રૂદ્રનું રૂદ્રત્વ સૂચિત કરે છે.^૨

વિષ્ણુ અને રૂદ્રશિવની ભાવનાનો વિકાસ મૂળ ગમે તે રીતે થયો હોય પણ ઔપનિષદ વિચારોની અસરથી આ દેવોની ભાવનામાં રહેલો ભેદભાવ લુપ્ત થઈ જઈને બ્રહ્મરૂપે જે એકત્વ પ્રગટ થયું તે ગીતામાં અને મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં જોઈ શકાય છે. પણ શાન્તિ પર્વનો અમુક અધ્યાય ગીતા પહેલાં રચાયો હશે કે પછી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ગમે તેમ હો પણ ગીતા રચાયા પહેલાં દેવોનું બ્રહ્મરૂપે એકત્વ સિદ્ધ થઈ ગયું હતું અને વિષ્ણુશિવાદિ ઈષ્ટદેવની માનવચિત્તને આર્દ્ર અને ગાઢ વિશિષ્ટ સંસ્કારો અર્પનારી ભક્તિના સૂક્ષ્મ વિચારો સારી પેઠે વિકાસ પામ્યા હતા. માનવચિત્તના સહજ પ્રાકૃત સંસ્કારોને સ્થાને દિવ્ય સંસ્કારો જગાડનારી ભક્તિનું વિશેષ અવલોકન ગીતાના વિવરણ સાથે કર્યું. ગીતા ભક્તિમાર્ગનો આદિગ્રંથ યોગ્ય રીતે જ ગણાય છે.

યોગ:—યોગ કે ધ્યાનનો કાષ્ઠક પ્રકાર છેક વેદ કાળમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ છે. જંગલી લોકોમાં પણ યોગની કહેવાય એવી કાષ્ઠક ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાના પુરાવા છે.^૩ ઋગ્વેદમાં

૧. શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૫

૨. શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૦

૩. હિંદુઈઝમ એન્ડ બુદ્ધિઝમ ટ્રાં. ૧. પૃ. ૩૦૪ તથા બુઓ ઉપર પૃ. ૧૮

વ્યાખ્યાન બીજું

૨૪૫

યોગની સાક્ષાત્ પ્રક્રિયા કહેવાય એવી કાંઈ વાત નથી પણ “દેવતું
ધ્યાન કરીએ છીએ” એવા શબ્દો વાણી સૂકતોમાં મળે છે. ધ્યાન
(attention) ચિત્તને સ્વભાવિક ધર્મ છે અને “હૃદયમાં બુદ્ધિથી શોધ
કરતાં”^૧ એ નાસદીય સૂકતના શબ્દોમાં પોતાના અંતરમાં ઉતરવાની જે
કંઈક વાત છે તેને યોગનું બીજું કહી શકાય. પછી પ્રાચીન ઉપ-
નિષદોમાં યોગની ખાસ કાંઈ વાત નથી પણ હૃદયમાં ધ્યાનનો
ઉલ્લેખ છે.^૨ અને પોતાના ચિત્તમાં ઉંડા ઉતરીને ઔપનિષદ ઋષિ-
ઓએ ઉંડી હૃદય ગુહામાં રહેલા આત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ ઉંડા
ઉતરવાના પ્રયત્નને કયાંક તપ કહેવું છે, બીજે મનન અને નિદિધ્યાસન
કહેવું છે.^૩ પણ યોગની પ્રક્રિયા કહેવાય એવું જૂનાં ઉપનિષદોમાં
કશું નથી. પણ કંઠ, મુંઝક અને શ્વેતાશ્વતર જેવાં પાછલાં ઉપનિષ-
દોમાં સ્પષ્ટ યોગ શબ્દ મળે છે અને યોગની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ પણ
મળે છે. “નચિકેતા સમગ્ર યોગવિધિ પણ મેળવીને પ્રત્નને પ્રાપ્ત
શ્રેયો” એમ એક સ્થળે અને બીજે સ્થળે “સ્થિર ઇન્દ્રિયધારણાને
યોગ માને છે” એ રીતે કંઠમાં કહેવું છે અન્યત્ર અધ્યાત્મયોગ એ
રીતે શબ્દ વાપરેલ છે.^૪ શ્વેતાશ્વતરમાં પણ યોગ શબ્દ આવા
અર્થમાં મળે છે.^૫ યોગની પ્રક્રિયાઓમાં પાંચેય (ઇન્દ્રિયો) મન સાથે
જ્યારે છબી રહે છે અને બુદ્ધિ ચેષ્ટા નથી કરતી ત્યારે તે સ્થિર
ઇન્દ્રિય ધારણાને યોગ કહે છે.” આને પાતંજલોક્ત પ્રત્યાહાર અને
ધારણા કહી શકાય. કંઠમાં “આવૃત્ત ચક્ષુ” શબ્દો મળે છે તે પણ
પ્રત્યાહારના સૂચક છે.^૬ પછી વાણીને મનમાં રોકવી એમ જે કંઠ
(૧-૩-૧૩)માં કહેવું છે તેને પણ પ્રત્યાહારનો પ્રકાર ગણવો પડશે.

૧. જુઓ ગાયત્રી મંત્રમાં મર્ગો દેવસ્ય ધોમહિ તથા ઋ. ૧૦-૧૪૨-૬.
૨. છાં. ઉ. ૭-૬
૩. તૈ. ઉ. ૩-૧, બૃ. ૪-૫-૬
૪. કંઠ. ૨-૩-૧૬, ૧૧ તથા ૧-૨-૧૨
૫. શ્વે. ૨-૧૧ ૬. કંઠ. ૨-૩-૧૦, ૧૧ અને ૨-૧-૧
- ૧૦ CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

અને મુંડક (૩-૧-૮)માં “ધ્યાન કરનાર તે (આત્મા)ને જુએ છે” એ શબ્દોમાં ધ્યાનનો નિર્દેશ છે પણ આ વચનોમાં જે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, ચિત્તની સ્થિરતા અને દ્રાઢ પ્રકારનું ધ્યાન સૂચિત છે તેથી વધારે યોગશાસ્ત્રની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાઓ તો શ્વેતાશ્વતરમાંજ મળે છે. એ ઉપનિષદમાં આસનનો, “હૃદયમાં મન સાથે ઇન્દ્રિયોને રોકીને” એમાં પ્રત્યાહારનો “પ્રાણોને દબાવીને, ક્ષીણ પ્રાણ થતાં નાકથી શ્વાસ લેતો” એમાં પ્રાણાયામનો અને “ધ્યાનયોગમાં દેવાત્મશકિતને તેઓએ જોઈ” એમાં ધ્યાનનો એ રીતે ચાર યોગાંગોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ અને યમ અને નિયમ એ યોગના પહેલા એ અંગોમાંના અહિંસા સત્યાદિને તો આત્મજ્ઞાન માટે પ્રાચીન ઉપનિષદોએજ આવશ્યક ગણ્યાં છે.^૨ વળી “યોગાગ્નિમય શરીરને પ્રાપ્ત કરનાર પાસે રોગ, જરા, અને મૃત્યુ નથી આવતાં” તથા “લઘુતા, આરોગ્ય અલોબુપતા, વર્ણપ્રસાદ, શુભગંધ અને મલમૂત્રની અદ્યપતાને યોગની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કહે છે.” “ધૂમ, સૂર્ય, વાયુ, વીજળી, રેડિયેશન વગેરેનાં રૂપો યોગમાં અભિવ્યક્ત કરનાર છે” વગેરે શ્વે. ઉ. (૨-૧૧, ૧૨, ૧૩)ના શબ્દો પાછલા યોગશાસ્ત્રમાં કહેલ સિદ્ધિઓના પૂર્વરૂપ જેવા છે.

પાછલાં ઉપનિષદો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઔદ્ધ અને જૈન ધર્મને તેના આદિ કાળથી યોગની ખબર છે. પ્રાચીન ઔદ્ધ ગ્રંથોમાંથી માહિતી મળે છે કે યુદ્ધના સમયમાં આલાર કાલામ અને ઉદકરામપુત્ર એઓ યોગ માર્ગના પુરસ્કર્તા હતા. યુદ્ધ પોતે આલારકાલામના આશ્રમમાં સમાધિની સાત પાયરીઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, એમ ઔદ્ધ ગ્રંથો કહે છે.^૩ ઔદ્ધ મતમાં યોગ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. અકુશલ મનોવૃત્તિઓનો પૂર્ણ નિગ્રહ કરીને કુશળ મનોવૃત્તિઓને ખૂબ વિકસાવવી

૧. શ્વે. ઉ. ૨-૧૦, ૮, ૬; અને ૧-૩ ૨. જુઓ ઉપર પૃ. ૬૪

૩. સમાધિમાર્ગ પૃ. ૧૧ અને યુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ પૃ. ૧૪૭

ભારતીય સંસ્કારો

૧૪૭

અને તેમાં પણ લિખિત ન થયું એ બૌદ્ધયોગનું બ્યેય છે. હવે લોભમૂલક, દ્વેષમૂલક, અને મોહમૂલક પ્રવૃત્તિ એ અકુશળ પ્રવૃત્તિ અને પરાપકાર-મૂલક, તથા પ્રેમમૂલક અને જ્ઞાનમૂલક પ્રવૃત્તિ એ કુશળ પ્રવૃત્તિ છે. વળી પરાપકાર, પ્રેમ અને જ્ઞાન એ ત્રણેમાં એકવાક્યતા સંપૂર્ણ પણે શક્ય છે એટલું જ નહિ પણ એવી એકવાક્યતાથી જ એ ત્રણેયનો ઉત્કર્ષ થાય છે. અને આ બ્યેય સિદ્ધ કરવામાં શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા સાધનમૃત થાય છે. આમાં સમાધિ મુખ્ય છે અને વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિમુખ્ય અને એકાગ્રતા એ ચાર સમાધિનાં પગથિયાં છે એમ કહેવું છે. વળી ચૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ભાવનાઓના વિકાસનું બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રંથમાં તેને બ્રહ્મ વિહાર કહીને જે વર્ણન આપેલું છે તે બધું યોગસૂત્રોક્ત યોગના પૂર્વવિકાસનો ક્રમ દર્શાવે છે; એટલું જ નહિ પણ શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક હતરેવામ્ જેવાં યોગસૂત્રનું સરસ વિવરણ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. દા. ત. શ્રદ્ધાનો અતિરેક થઈને જે પ્રજ્ઞા મંદ થાય તો મનુષ્ય ભળતીજ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી ફસાય છે અને એથી ઉલટું પ્રજ્ઞા બલવત્તર થાય અને શ્રદ્ધા મંદ થાય તો એ માણસ સ્વાર્થી થાય છે. મતલબ કે શ્રદ્ધા, વીર્ય વગેરે પાંચેય વૃત્તિઓનો સમતુલાયુક્ત વિકાસજ કદ્યાણુ સાધક થાય છે.^૨

ઉપર પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણેય ધર્મોમાં તથા કોઈ પણ ધર્મના આશ્રય વગર દેવળ યોગના અભ્યાસમાં પડેલા યોગીઓમાં જે યોગ વિષયક જ્ઞાન અને પ્રક્રિયાનો વિકાસ સૂત્રકાળમાં થયો હશે તેનો સંસ્કૃતમાં પહેલો વ્યવસ્થિત અને સંપૂર્ણ ગ્રંથ પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. પણ એ ગ્રંથ ઇતિહાસવિદોના બહુમતે ગીતા પછી રચાયો છે.

૧. સમાધિમાર્ગ પૃ. ૧૦-૧૬ અને પ્ર. ૫ બ્રહ્મવિહાર.

૨. સમાધિમાર્ગ પૃ. ૧૭-૨૮

યોગદર્શન અને સાંખ્ય દર્શન સંબંધ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. સાંખ્યના સિદ્ધાંતોને પાયારૂપે સ્વીકારીને યોગદર્શન રચાયું છે અને જો કે યોગસૂત્ર પેઠે સાંખ્ય દર્શનનો જે જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ આજે હિપત્રખ્ય છે તે સાંખ્યકારિકા ગ્રંથ ઈ. સ. ત્રીજી શતક પહેલાં નથી રચાયો એવો પ્રાચ્યવિદોનો મત છે. પણ સાંખ્યદર્શનના વિચારો ઘણા કાળ પહેલાં પ્રચલિત થયા હતા. મહાભારતમાં સાંખ્યના વિચારો અને સાંખ્યની પરિભાષા અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. પણ એથી જૂના સાહિત્યમાં સાંખ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી. જૂનાં ઉપનિષદોમાં સાંખ્યવાદ નથી જ, જ્યારે પાછલાં કંઈઉપનિષદમાં સાંખ્યના મહાન અને અવ્યક્ત જેવા શબ્દો મળે છે.^૧ પણ એથી તો સાંખ્યે એ ઉપનિષદપ્રસિદ્ધ શબ્દો પોતાના ખાસ અર્થમાં વાપર્યા છે એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. પછી શ્વેતાશ્વતરના “શેષિત, શુકલ અને કૃષ્ણ એમ ત્રણ રંગ વાળી અન્ન અને એક અન્ન (અન્ન-મા-આત્મા) જે અન્નને અનુસરીને (ભોગ) ભોગવે છે અને ખીજો જે એને ભોગવીને છોડી દે છે, તેમાં ભોક્તૃત્વ ભાવથી અનીશ બંધાય છે”^૨ વગેરે શબ્દોમાં સાંખ્યનો ધ્વનિ સંભળાય છે. છતાં સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણનું કે ખીજી ખાસ સાંખ્ય પ્રક્રિયાનું સ્પષ્ટ કથન શ્વેતાશ્વતર સુધીના કોઈ ઉપનિષદમાં નથી. જ્યારે ગીતામાં અષ્ટધા પ્રકૃતિ, સત્ત્વ, રજસ અને તમો ગુણનું સ્પષ્ટ વિવરણ, તે ગુણાનુસાર તપ, ધૃતિ કર્તા, દાન, વગેરેનું વર્ગીકરણ વગેરે સાંખ્ય વિચારોના વિકાસ અને પ્રચારનું સ્પષ્ટ સૂચક છે. અને એ વિકાસ શ્વેતાશ્વતર પછી અને ગીતા રચાયા પહેલાં થયો છે, એ દેખીતું છે.

૧. કંઠ. ૧-૩-૧૦, ૧૧

૨. ૨૩- ઉ. ૪-૫, ૧-૮

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

વિવિધ સંસ્કારોનો સમન્વય
અને ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂર્ત આચ્છાદો

ભગવદ્ગીતા મહાભારતના બીજા પર્વનું એક પ્રકરણ છે. એના ૧૮ અધ્યાયોમાં ૭૦૦ શ્લોકો છે. શંકરાચાર્યના વખતથી તો ગીતામાં આટલા અને આજ શ્લોકો છે. ગીતાના સમયની આખતમાં પ્રાચ્ય પાંડિતોમાં ઘણી ચર્ચા થઈ છે. ભક્તિમાર્ગના વિકાસની દૃષ્ટિએ ગીતાનું સ્થાન ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં દેખાય છે. ૧ પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય પ્રાચ્યવિદોના મતે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં જો કે પ્રાચીન ગીતા રચાયેલ છે પણ તે પછીના અસો ત્રણસો વર્ષમાં એમાં પ્રક્ષિપ્તો ઉમેરાયા છે. ૨ આ ગમે તેમ હો પણ ગીતા અત્યારે એક ઉપનિષદ ગણાય છે. અને કદાચ એની રચના ઉપનિષદ રૂપેજ થઈ છે. જો કે પહેલેથી આવડો મોટો ગ્રંથ મૂળ મહાભારતનો ભાગ હોય એ શક્ય નથી. સારથી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેનો કાંઈક સંક્ષિપ્ત સંવાદ મૂળમાં હશે, પણ ગીતાની ભાષા, શૈલી અને પદ્યરચના મહાભારતના પ્રાચીન થરની છે એમાં શંકા નથી. મહાભારતના પાછલા કાળના બીજા ભાગોમાં ગીતા વિશે ઉલ્લેખો છે. એટલે મહાભારતમાં ગીતા, શાંતિપર્વ, અનુશાસન પર્વ તથા અન્ય પર્વોના પાછળના ઉમેરાઓ પહેલાં દાખલ થઈ છે, એમ સમજાય છે.

ગીતા આ દેશમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય ધાર્મિક ગ્રંથ છે. ઉપનિષદો જેટલુંજ ગીતાનું પ્રામાણ્ય, શંકરાચાર્યોદિ આચાર્યોએ

૧. જુઓ મારો. ટ્રે. ઇ. પૃ. ૫૨

૨. વીન્ટરનીઝ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૩૭ થી ૪૩૯

માન્યું છે. સર્વ માર્ગોમાં એ સમાન રીતે પ્રમાણમૂલ મનાય છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ બેયના સંપ્રદાયોને એમાંથી આધાર મળે છે. ઋગ્વેદ કાળથી આરંભી કલ્યાણના-આધ્યાત્મિક સંસ્કારના જ્ઞાન, શીલ ભક્તિ, યોગ વગેરે જે માર્ગો શોધાયા હતા એ સર્વના પાયાના સિદ્ધાન્તોનું ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી નિરૂપણ કરવાનું તથા એ સર્વનો અપૂર્વ સમન્વય સૂચવવાનું મહાકાર્ય ગીતાએ કર્યું છે. કલ્યાણના પ્રત્યેક માર્ગની વિગતો ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ગીતાના ઉપદેશો તે તે માર્ગનું રહસ્ય પકડ્યું છે.

વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના કાળમાં યજ્ઞ, દાન અને તપનો પુષ્કળ વિકાસ થયો હતો.^૧ ગીતા એ ત્રણેયનો શુભ અંશ લક્ષમાં રાખીને કહે છે કે “યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો ત્યજવા યોગ્ય નથી. બુદ્ધિમાનોને પણ એ પાવન કરે છે માટે કરવાયોગ્ય છે.” આ ત્રણમાંથી વૈદિક યજ્ઞની ગીતાને ખબર છે. પણ એ યજ્ઞના વિધિઓને તથા એની ભોગૈશ્વર્યપ્રસકિતને નિંદીતે, અને એમાં રહેલી હિંસા તરફ દૃષ્ટિ કર્યા વગરજ દેવો અને મનુષ્યની પરસ્પર ભાવનાને લક્ષ્યમાં રાખી ગીતા કહે છે કે “આ પ્રમાણે પ્રવર્તેલા ચક્રને જે અનુસરતો નથી તે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રીતિવાળો, પાપી જીવ નિષ્કળ જીવે છે.” “જેઓ પોતાને માટે રાધે છે તેઓ પાપભાગી થાય છે.” આ રીતે ગીતાએ યજ્ઞના સંસ્કારક રહસ્યનું પૃથક્કરણ કરીને એ તત્વને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્થાન કરી આપ્યું.

વળી “આ યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો પણ સંગ અને ક્ષણને ત્યજીને કર્તવ્ય છે.” અને તે પણ ‘યજ્ઞ કરવો જોઈએ અને દાન આપવું જોઈએ’ એ રીતે કર્તવ્ય જાણીને. આ રીતે પરંપરા પ્રાપ્ત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને સંસ્કારની અતિ ઊંચી ભૂમિકા ઉપર મૂકી છે. વળી ગીતાએ તપોયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાય યજ્ઞ, અને જ્ઞાનયજ્ઞ વગેરે

૧. ભગવદ્ગીતાની પ્રસિદ્ધિ અને એનાં વચનો ઘણાને કંડસ્ય હોવાને સંભવ ધ્યાનમાં રાખી ઉલ્લેખો આપવાની જરૂર નથી ધારી.

ભાવનાત્મક યજ્ઞને યજ્ઞભેદોમાં ગણાવીને તથા દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન-યજ્ઞને ઉત્તમ કહીને વૈદિક દ્રવ્યયજ્ઞોનું સ્થાન ગૌણ કરી નાખ્યું છે. ૧ એજ રીતે તપના તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ભેદ પાડી, સાત્વિક તપના પ્રકારમાં 'દેવ, દ્વિજ, ગુરુ, અને પ્રાણની પૂજન, પવિત્રતા, સરલતા, અભય' અને અહિંસા એને શારીર તપ તરીકે; અનુદ્વેગકર, સત્ય, પ્રિય અને હિત એવાં વચનો તથા સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ તેને વાકમય તપ તરીકે તથા મનઃપ્રસાદ, સૌમ્યતા, મૌન, આત્મનિગ્રહ તથા ભાવસંશુદ્ધિ એને માનસ તપ તરીકે ગણાવવામાં, શુદ્ધ પેટે શ્રીકૃષ્ણે શીલને મહત્વ આપ્યું છે. ૨

કર્મયોગ—“તું કર્મ જ કર્યા કરે કારણકે અકર્મ કરતાં કર્મ મોટું છે” આ રીતે કર્મ કરવાના જોરદાર ઉપદેશ સાથે જો કર્મયોગની વાત ગીતામાં છે તે વૈદિક યજ્ઞાત્મક કર્મની નથી પણ ધર્મ-સૂત્રોમાં જેને વર્ણાશ્રમધર્મ કહેલ છે તેને આગળ રાખીને મનુષ્યના કર્તવ્યપથમાં આવી શકતાં કર્મમાત્ર ગીતામાં ઉદ્દિષ્ટ છે. વર્ણાશ્રમ-ધર્મમાંથી આશ્રમધર્મો વિશે ગીતામાં વિશેષ વિવેચન નથી પણ વર્ણધર્મોનું વર્ણન છે. ગીતા કહે છે કે “ગુણ અને કર્મના વિભાગ અનુસાર ચાતુર્વર્ણ્ય ઇશ્વરે સૃજેલ છે.” ખીજે સ્થળે કહે છે કે “આત્મણુ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર તેઓનાં કર્મો સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો વડે વહેંચાયેલાં છે.” પછી જો કર્મો ગણાવ્યાં છે તે આત્મણેતર ત્રણ વર્ણો માટે તો ધર્મશાસ્ત્રોક્ત જ છે. માત્ર આત્મણનાં અધ્યાપનાદિબાહ્ય કર્મ ન ગણાવતાં “શમ, દમ, તપ, સૌચ, ક્રમા,

૧. યજ્ઞનો ભાવનાત્મક વિચાર ઉપનિષદોથી આરંભાયો હોવા છતાં પાંચ મહાયજ્ઞમાં અભયજ્ઞને મહત્વનું સ્થાન આપનાર ધર્મસૂત્રોએ યજ્ઞને આ ભાવનાપ્રકાર પહેલો સ્પષ્ટ જોમો કર્યો છે. બુદ્ધો ઉપર પૃ. ૧૭ મનુ. ૪-૨૩; ૨૪ માં પણ ગીતા પેઠે યોગયજ્ઞ તથા જ્ઞાનયજ્ઞની વાત છે.

૨. અભયર્થ અને સત્યવચનને ગૌ. ધ. સુ. ૩-૧૫માં તપમાં ગણાવેલ છે એ અહીં સ્મરણીય છે.

સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એ માનસિક ગુણોનેજ ગણાવેલ છે.” પણ ગીતાનું સાધારણ વલણુજ આધ્યાત્મિક ગુણો ઉપર ભાર મૂકવાનું છે. બાકી ધર્મશાસ્ત્રોક્ત વિધિનિષેધો ગીતાને માન્યજ છે. ‘કાર્ય’ અને ‘અકાર્ય’ વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રપ્રમાણુ છે’ એ ગીતાવચનમાં ઉલ્લિખિત શાસ્ત્ર તે ધર્મશાસ્ત્ર સિવાય બીજું શું હોય ?

પણ ગીતામાં કર્મની જે અગત્યની ચર્ચા છે તે જીવન સાથે ક્રિયાનો અવિચ્છેદ્ય સંબંધ સ્વીકારીને ત્યાગ અને કર્મ એ બેમાં શ્રેયસ્કર શું એની ચર્ચા છે. ઉપનિષદકાળ પછી બૌદ્ધ તથા બીજા ત્યાગમાર્ગીઓની અસર નીચે ગીતાના સમય સુધીમાં ત્યાગનો પવન ખૂબ જોરમાં વાયો હતો એ ઐતિહાસિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવાથી ગીતાના કર્મયોગનું રહસ્ય સહેલાઈથી સમજાશે.

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે “કાષ્ઠ પણ, એક ક્ષણ પણ, કર્મ કર્યા વગર રહી શકતું નથી. તેમજ કર્મ વગર શરીરચાત્રા (જીવનનિર્વાહ) ચાલે નહિ માટે અકર્મ કરતાં કર્મ શ્રેષ્ઠ છે.” “પ્રકૃતિના ગુણો પ્રમાણુ કર્મ થાય છે. માટે સ્વભાવસિદ્ધ નિયત કર્મ કરવું.” વળી જીવને પાપમાં પ્રેરનાર અને બંધનકારક કર્મ પોતે નથી પણ એ સાથે પ્રેરકરૂપે રહેલાં રાગદ્વેષ છે. માટે “રાગદ્વેષને વશ થયા વગર, ઇન્દ્રિયોને ગમે તેમ ચાલવા ન દેતાં મનના બળથી નિયમમાં રાખીને કર્મોન્દ્રિયોથી આસક્તિ રહિત પુરૂષ જે કર્મયોગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.” “કામ-વાસનાથી ઈળમાં આસક્ત મનુષ્ય બંધાય છે. માટે અનાસક્ત રહીને કર્તવ્યકર્મ હમેશાં કરવું.” “માત્ર સંન્યાસથીજ કાંઈ સિદ્ધિ મળતી નથી અને માત્ર કર્મ કરવાથી કાંઈ બંધાતું નથી.” પણ એક વસ્તુ લક્ષમાં રાખવાની છે કે “મનુષ્યને કર્મમાંજ અધિકાર છે, ઈળમાં નથી.” અર્થાત કર્મ કરવા માટે માણસ સ્વતંત્ર છે પણ ઈળમાં અનેક સંજોગોને આધીન છે. માટે “કર્મના ઈળના હેતુથી કર્મ ન કરવું” અર્થાત કર્તવ્ય ગણીનેજ કરવું. એટલુંજ નહિ

પણ 'કર્મ' રહિત રહેવામાં આસક્ત ન થવું' એટલે કે આગસ અને પ્રમાદને વશ ન થવું અને "કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં સુખદુઃખને લાભઅલાભને, જયપરાજયને કે સિદ્ધિઅસિદ્ધિને સમાન ગણવાં." 'આ રીતે કર્તવ્યકર્મ કરતાં, સ્વતઃ પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખમાં સમત્વ એજ કર્મયોગ' "આસક્તિ કે અહંકાર વગર ધૈર્યથી તથા ઉત્સાહથી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં નિર્વિંકાર રહીને જે કર્મ કરે તે સાત્ત્વિક કર્તી" અને "ફળની ઇચ્છા, આસક્તિ અને રાગદ્વેષ તજીને કરેલું નિયત કર્મ એજ સાત્ત્વિક કર્મ." "પોતપોતાના કર્તવ્યમાં અભિરત માણુસ, જેમાંથી ભૂતોની પ્રવૃત્તિ છે અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપ્ત છે તેને પોતાના કર્મ વડે પૂછને સિદ્ધિ મેળવે છે." દ્રુપદમાં "દેહ ધારણ કરનારથી કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ શક્ય નથી." માટે દ્વાકાંક્ષા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એજ સાચો માર્ગ છે. ભગવાન કહે છે કે "કામ્ય કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અને બીજા સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ એજ સાત્ત્વિક ત્યાગ. બાકી શરીરને કલેશ થવાના ભયથી કરેલો ત્યાગ એ રાજસ ત્યાગ અને મોહથી કરેલો નિયત કર્મનો ત્યાગ એ તામસ ત્યાગ." મતલબ કે સર્વ કર્મોના અત્યન્ત ત્યાગ તરફ ગીતાકારનો પક્ષપાત નથી. ભગવાને કર્મ અને ત્યાગનો મેળ કર્યો છે અને કર્મમાં ભક્તિની ભાવના દાખલ કરી છે. બીજી રીતે જોઈએ તો ઔપનિષદ નિષ્કામતાને ધર્મશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિના વલણ સાથે જોડીને નિષ્કામ પ્રવૃત્તિનો બોધ કરીને, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો ભેદ ટાળી નાખ્યો છે. ગીતાનો ઉપદેશ ખૂબ વ્યવહાર છે. સિદ્ધિમાં અનાસક્ત મનુષ્યજન વ્યવહારમાં ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને 'લોક સંગ્રહ' પણ કર્મયોગથી સધાય છે એ ગીતાનાં ઉપદેશનું સહસ્ય છે.

યોગ-મનોનિગ્રહ ૩૫:—

સ્વભાવથી પ્રાણી માત્ર કર્મ તો કર્યાજ કરે છે પણ કર્મયોગ કરવો હોય તો મનોનિગ્રહરૂપ યોગ સાધવો જોઈએ. "ચંચળ

અને પ્રમાદી મનનો નિગ્રહ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે.” એમ સામાન્ય ઉપાય બતાવી આસન, પ્રાણાયમ, એકાગ્રતા વગેરે પ્રસિદ્ધ યોગાંગો ગીતામાં કહ્યાં છે ખરાં, પણ ગીતાના યોગનું પ્રયોજન અને ઈળ જેવ પાતંજલ યોગથી ભિન્ન છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે “યોગીએ એકાન્તમાં મનને એકાગ્ર કરીને આત્મશુદ્ધિ માટે યોગ કરવો.” “પ્રશાન્તાત્મા, ભયરહિત અને ષ્ણસ્યર્થવ્રતધારી યોગીએ મનનો સંયમ કરીને તથા મારામાં ચિત્ત રાખીને મત્પરાયણ રહેવું.” આ રીતે ગીતાના યોગમાં મનોનિગ્રહ સાથે આત્મશુદ્ધિ અને ઇશ્વરપરાયણતાનો યોગ કરેલો છે. અને એજ એની વિશેષતા છે. ગીતાનો યોગ કરનાર યોગીની સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના સરસ શબ્દોમાં કરેલું છે: “જેમ પવન વગરના પ્રદેશમાં રહેલો દીવો હાલતો નથી તેમ આત્માનો યોગ કરનાર યોગીનું ચિત્ત સ્થિર રહે છે.” જ્યારે નિયમમાં આવેલું ચિત્ત સ્થિર રહે અને સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થઈ જાય ત્યારે એ બરાબર યોગી કહેવાય છે.” આવા યોગીના સુખનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે “યોગમાં આત્માથી આત્માને જોઈ યોગી સંતુષ્ટ થાય છે, તથા ઇન્દ્રિયોથી પર અને બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય એવું આત્યન્તિક સુખ અનુભવે છે. તે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભારે દુઃખથી પણ એ ચલિત થતો નથી. હમેશાં યોગ કરનાર સહેલાઈથી ષ્ણસંસ્પર્શરૂપ અત્યન્ત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, એ જાતે ષ્ણરૂપ થાય છે. છેવટ મારામાં (પરમાત્મામાં) રહેલી નિર્વાણની શાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.” આવું ઉત્તમોત્તમ ઈળ પ્રાપ્ત કરનાર યોગી જગત સાથે શી રીતે વર્તે છે? ભગવાન કહે છે કે “યોગી સર્વભૂતોમાં આત્માને જુએ છે અને સર્વભૂતોને આત્મામાં જુએ છે. એટલુંજ નહિ પણ “સર્વભૂતોમાં પ્રભુને જુએ છે અને પ્રભુમાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે: અને એકતામાં રહેલો સર્વ ભૂતસ્થ પરમાત્માને ભજે છે.” આ યોગી સર્વત્ર આત્માને જુએ છે એટલુંજ નહિ પણ “પોતા પ્રમાણે સર્વત્ર

સુખ અથવા દુઃખનો પણ અનુભવ કરે છે, અને એ જ યોગી શ્રાવક મનાય છે.” આ રીતે ગીતાના યોગમાં મનોનિગ્રહ, ભક્તિ અને સર્વભૂતોમાં આત્મદર્શન સાથે સમભાવનો સમન્વય કર્યો છે.

ભક્તિયોગ:—ગીતા ભક્તિનો આદિ ગ્રન્થ છે અને ભક્તિનું એમાં સવિસ્તર, સૂક્ષ્મ અને પરમ રહસ્યરૂપ વર્ણન છે. પણ અહીંતો સંક્ષેપમાંજ એની વિશેષતાનો નિર્દેશ કરીને સતોપ માનવાનો છે.^૧ જેમ વૈદિક ધર્મના અધિકારમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદાઓ છે તેમ ભક્તિમાં નથી. ભગવાન કહે છે કે “મારો આશ્રય કરીને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો પણ પરમગતિને પામે છે. સર્વભૂતોમાં હું સમાન છું મારે કોઈ દ્રેષ્ય નથી કે પ્રિય નથી. મને ભક્તિથી જે ભજે છે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું.” આ રીતે ગીતાએ દાખલ કરેલો અધિકારમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદાનો અભાવ, પાછળના ભક્તિમાર્ગના પ્રવાહમાં ચાલુ રહ્યો છે.

ખીજી રીતે પણ ગીતાના ઉપદેશકની દૃષ્ટિ ઉદાર છે. ગીતા-રચનાના સમયમાં અનેક દેવોની પૂજા લોકોમાં પ્રચલિત હતી. એ સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “જે જે ભક્ત શ્રદ્ધાથી જે જે મૂર્તિનું અર્ચન કરવા ઇચ્છે તેમાં તેમાં હું તેની શ્રદ્ધાને દૃઢ કરું છું. એ ભક્ત શ્રદ્ધાથી તે તે મૂર્તિને ભજે છે અને અન્તે મારી પાસેથી ઇચ્છિત ફળ મેળવે છે.” અહીં ભગનીય તત્વ કરતાં ભક્તના હૃદયની શ્રદ્ધાનુંજ ભક્તિમાં સાચું મૂલ્ય છે એ તાત્પર્ય છે. ગીતામાં કહ્યુંજ છે કે “આ પુરૂષ શ્રદ્ધામય છે, જે જેમાં શ્રદ્ધાવાળો છે તે તેજ છે.” અલપ્ત શ્રદ્ધા ઉચ્ચતર પદાર્થમાં હોવી એ ઉચ્ચતર સંસ્કારનું લક્ષણ છે. વળી ગીતામાં કહ્યુંજ છે કે “જે જે વિમૂર્તિમત્, શ્રીમત્ અને ઉર્જિત સત્વ છે તે તે ભગવાનના તેજ અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.” એટલે કોઈ પણ

૧. મારા વૈ. ધ. ઈ. માં પૃ. ૭૫ થી ૮૩ માં લંબાણથી ગીતાની ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

વિભૂતિમાન તત્ત્વનું ચિંતન એ ઈશ્વરનું જ ચિંતન છે. છતાં ગીતાકાર વિભૂતિ ચિંતન કરતાં વિશ્વરૂપની ઉપાસનાને ચડિયાતી ગણે છે. અને એ દર્શન અનન્ય ભક્તિને પરિણામે જેને ઈશ્વર દિવ્યદષ્ટિ આપે છે તેનાથીજ થઈ શકે છે.

ગીતામાં નિર્ગુણ અને સગુણ બ્રહ્મનો અભેદન માન્યો છે; છતાં સગુણની ભક્તિ સહેલી છે એમ કહેવું છે અને અર્જુનનેતાં ભક્તિ સગુણમાંજ શક્ય છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ તો જ્ઞાનગમ્ય છે.

જે નવધા ભક્તિનું પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં વર્ણન છે તેમાંના ઘણાખરા પ્રકારોનું ગીતામાં સૂચન છે જ અને એ સાથે “ભાવવાળા હાલ્લા પુરોહા મને ભજે છે.” “પ્રીતિપૂર્વક મને ભજતા” એમાં પ્રેમાત્મક ભક્તિનું તથા “સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં ઈશ્વર છે તેને શરણે સર્વભાવથી જ” એ શબ્દોમાં શરણ ભક્તિ-પ્રપત્તિનું તથા “તું જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કરી દે” એ શબ્દોમાં ઈશ્વરને સર્વસમર્પણનું સૂચન છે.

ભક્તિમાર્ગના પાછલા ઇતિહાસથી ભક્તિને અજ્ઞાન વળગેલું હોવું જોઈએ એવો ભાસ થવાનો સંભવ છે. પણ ગીતામાં તો કહ્યું છે કે “ભક્તોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું.” “એના ઉપર અનુકમ્પાથી એના અન્તરના ભાવમાં રહેલો હું એના અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપકથી નાશ કરું છું.” આમ, ભગવદ્દેખાથી ભક્તો જ્ઞાની થાય છે એમ કહ્યું છે. જ્યારે બીજી તરફથી આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાથી અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીને પોતાનો આત્માજ ભગવાને કહેલ છે.

જ્ઞાનયોગ:—ભક્તિ કરનારને જ્ઞાન થાય છે એ ઉપર કહ્યું અને “પરમાત્મામાં આસક્ત ચિત્તથી યોગ કરનારને નિઃસંશય પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન મળે છે” “જે જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જાણવા યોગ્ય કંઈ બાકી રહેતું નથી” એમ ગીતામાં કહ્યું છે. આ જ્ઞાનમાં જગત,

જીવ અને ઈશ્વર ત્રણેયનાં સ્વરૂપ અને પરસ્પર સંબંધનું જ્ઞાન આવી જાય છે. ગીતાનાજ શબ્દોમાં “ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ આદ્ય પદાર્થો ઈશ્વરની અપરા પ્રકૃતિ છે. અને જીવ પરા પ્રકૃતિ છે.” ખીજો સ્થળે કહ્યું છે તેમ જીવ “પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે.” આ અપરા અને પરા પ્રકૃતિરૂપ “સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે અને લય પણ એમાં જ થાય છે.” એ શબ્દો સૃષ્ટિવિષયક ઔપનિષદ શબ્દોનો પડથો પાડે છે. વળી સાંખ્યની પરિભાષા વાપરીને આ શરીરને ગીતામાં ક્ષેત્ર કહેલું છે અને એ ક્ષેત્રને જાણનારને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેલ છે. અને પછી વેદાંતવાદને અનુસરીને “સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ હું જ છું” એ રીતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અમેદ કહ્યો છે. આ અમેદ-જ્ઞાનને ગીતામાં સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેલું છે “જે જ્ઞાનથી સર્વ વિભક્ત ભૂતોમાં એક અવિભક્ત અવિનાશી ભાવને દ્રષ્ટા બુદ્ધિ છે તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન.” વળી “શરીરી આત્મા નિત્ય, અપ્રમેય, અવિનાશી, અજ, અચ્છેદ્ય, અદાહ્ય, અકલેદ્ય, અશોચ્ય, સર્વંગત, અચલ, અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, અવિનાશી અને સનાતન છે.” “જેમ જૂનાં કપડાંને તજીને માણસ નવાં કપડાં પહેરે છે તેમ આ જીવ શરીરને તજીને આ દેહી નવા શરીરને ધારણ કરે છે.” “આ આત્મા કોઈ દિવસ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી, જેવો આ શરીરમાં આધ્યાવસ્થા, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાનો ફેરફાર છે તેવોજ મરણ અને નવો જન્મ એ પણ ફેરફાર છે.” ગીતાક્ત આત્માનું આ વર્ણન ઔપનિષદ વર્ણનનો અનુવાદજ છે. જેય ધ્વજનું વર્ણન પણ ઔપનિષદ શબ્દોમાં ગીતામાં કયું છે. “જે જેયને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે તે જેય પરધ્વજ અનાદિ છે, તે સત કે અસત કહેવાનું નથી, તે સર્વ તરફ હાથપગવાળું, સર્વ તરફ શિર અને મુખવાળું અને સર્વ તરફ કાનવાળું, સર્વને વીંટીને રહ્યું છે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ આપનારું છે છતાં જાતે સર્વ

ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. આસક્તિ વગરનું હોવા છતાં સર્વને ધારણ કરનાર છે. નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોને ભોગવનાર છે. પ્રાણીમાત્રમાં બહાર અને અંદર રહ્યું છે. તે દૂર છે અને પાસે પણ છે. પ્રાણીઓમાં અવિભક્ત હોવા છતાં વિભક્ત જેવું લાગે છે. પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, તેનો લય કરનાર અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે પ્રકાશનો પ્રકાશ છે, અધિકારથી પર છે. જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે, અને જ્ઞાનગમ્ય છે અને સર્વના હૃદયમાં રહેલ છે.” નિર્ગુણ અને સગુણની એકતા આ અક્ષરવર્ણનમાં સરસ રીતે ગુંથી દીધી છે.

શીલ્પ:—ઐશ્વર્ય ધર્મે શીલ્પ ઉપર જે યોગ્ય ભાર દીધો છે તે જોઈ ગયા છીએ. હવે ગીતા પ્રમાણે તો શીલ્પ વગરનો માણસ એટલેજ અસંસ્કારી માણસ—ગીતાના શબ્દોમાં આસુર સંપત્કૃત. અને શીલ્પવાન એટલેજ સંસ્કારી કે દૈવી સંપત્કૃત “દેવ અને આસુર બે સંપ્રત છે” એમ આરંભ કરી ગીતાકાર આસુર માણસોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે: “જે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો વિવેક ન બાળે, જેનામાં પવિત્રતા, આચાર અને સત્ય ન હોય, જેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, કામહેતુક અને અનીશ્વર ગણે તેઓને આસુર જોયો જાણવા આ દ્રષ્ટિવાળા, અદ્વૈતબુદ્ધિવાળા, ઉગ્ર કર્મ કરનારા, નિષ્ઠાતાઓ જગતના ક્ષયનું કારણ થાય છે.” આ શબ્દો વર્તમાનમાં કેવા અનુભવમાં આવે છે? “આસુર મનુષ્યો વળી દંભ, માન અને મદ્દવાળા, અપવિત્ર વ્રતવાળા, ન પૂરાય એવી કામનાઓનો આશ્રય કરીને, મોહથી ખોટા સિદ્ધાન્તો બાંધીને પ્રવર્તે છે. મરણ પર્્યંત ચાલે એવી અપરિમેય ચિંતામાં પડેલા અને કામોપભોગમાં ફોપેલા આ માણસો આટલુંજ છે એમ નક્કી કરી બેઠા છે. હજારો આશાના પાશથી બંધાયેલા, કામ અને ક્રોધથી ભરેલા, કામભોગ માટે અન્યાયથી પૈસો એકઠો કરવા ઇચ્છે છે. આજ આ મેળવ્યું, હવે આ મનનું ધાર્યું મેળવીશ; આ શત્રુને માર્યો, બીજાઓને હવે મારીશ. હું શેઠ છું, સિદ્ધ છું, શક્તિશાળી છું, સુખી છું, કુલીન

છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે? આમ અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલા તેઓ કલ્પના કરે છે. ”

“આસુરી સંપત્તિ ગંધનદારી થાય છે. આસુરી માણસો નરકમાં પડે છે” એમ જો કે ગીતામાં કહેલું છે, પણ ભગવાન પાસે દુષ્ટ માણસને સુધારવાનો કીમિયો છે. કહ્યું છે કે “અત્યંત દુરાચારી પણ મને ભજે તો તરત જ ધર્માત્મા થઈ જાય અને છેવટ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે” અને “જ્ઞાનાગ્નિ તો સર્વકર્મેભિ ભસ્તસાત્ કરી નાખે છે.” ભક્તિથી, જ્ઞાનથી કે સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી જે દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ આપનારી છે, તેનાં લક્ષણો ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે: “અભય, સત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ ત્યાગ, શાન્તિ પિશુનતાનો અભાવ, ભૂત-પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા, અલોભપતા, મૃદુતા, લજ્જા, તેજ, અચાપલ્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, પવિત્રતા, અદ્રોહ, અતિમાનનો અભાવ, આ સર્વ ગુણો દૈવી સંપત્તિવાળામાં હોય છે. જ્ઞાનનાં લક્ષણો (જેમાં અને દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણોમાં કેટલીક પુનરુક્તિ છે) પણ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે; જે યે શીલ-બોધક છે ” અમાનિપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, આચાર્યની ઉપાસના, શૌચ, સ્થિરતા, આત્મનિગ્રહ, ઇન્દ્રિય વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારનો ત્યાગ, સ્ત્રી, પુત્ર અને ગૃહમાં આસક્તિનો અને આકર્ષણનો અભાવ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હમેશાં સમચિત્તા, મારામાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંતસ્થાનું સેવન, જનસમૂહમાં અરતિ, અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં સ્થિતિ, અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું દર્શન એનું નામ જ્ઞાન. ”

ગીતાનો સમન્વય.

સર્વ કલ્યાણમાર્ગોનો સમન્વય એ ગીતાકારનું ઇષ્ટ છે એટલું તો અહીં સુધી કરેલા વિવેચનથી તથા ઉપર જ્ઞાનના લક્ષણમાં અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાર્થ દર્શન સાથે તેણે ભક્તિ, વૈરાગ્ય, યોગ એટલે

૩ આત્મનિગ્રહ અને અમાનિત્વ અહિંસાદિ શીત્તનો જે રીતે સમાવેશ કર્યો છે તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં વધારે સ્પષ્ટતા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં તથા ભક્તનાં લક્ષણે જોવાથી થશે. ભગવાન કહે છે કે “જ્યારે માણસ મનમાં રહેલા સર્વ કામોને છોડી દે છે તથા આત્માથી આત્મામાં સંતુષ્ટ રહે છે ત્યારે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. જેનું મન દુઃખોમાં ઉદ્વેગ વગરનું રહે છે અને જેને સુખોમાં સ્પૃહા નથી રહેતી અને જેનામાંથી રાગ, ભય તથા ક્રોધ ગળી ગયા છે તે માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. જે સર્વત્ર આકર્ષણ વગરનો છે, અને શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થતાં જે શુભનું અભિનંદન કરતો નથી તથા અશુભનો દ્વેષ કરતો નથી, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત જાણવી. જ્યારે કાયબો જેમ પોતાના અંગોને સંક્રાંતી લે છે તેમ માણસ ઇન્દ્રિયોમાંથી પોતાની ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લીએ ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત સમજવી. પ્રમાથી ઇન્દ્રિયો મનને બળાત્કારથી હરી લે છે. આવી ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં હોય તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત જાણવી. રાગદ્રવ્યથી રહિત, અને પોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોમાં ફરનાર અને મનને પોતાને વશ રાખનાર માણસ પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરે છે. અને પ્રસાદ મળતાં સર્વ દુઃખોની હાનિ થાય છે, તથા પ્રસન્નચિત્તવાળાની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. આ પ્રાક્તીસ્થિતિ છે. એને પામ્યા પછી માણસ મોહ નથી પામતો.”

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં આ લક્ષણોને જ વેદાન્તમાં જીવનમુક્તનાં લક્ષણો ગણ્યાં છે.^૧ હવે ગીતામાં આપેલાં ભક્તનાં લક્ષણો જોઈએ. “દ્વેષ ન કરનાર, સર્વભૂતોત્તો મિત્ર, દયાળુ, મમતા અને અહંકાર વગરનો, દુઃખ-સુખમાં સમાનવૃત્તિવાળો, ક્ષમાવાળો, હમેશાં સંતુષ્ટ, યોગી અને મારામાં મન તથા બુદ્ધિ રાખનારો, એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. જે હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત છે. તે ભક્ત

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૨૬૨

મને પ્રિય છે. અપેક્ષા વગરનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, પીડારહિત અને સર્વ આરંભનો પરિત્યાગી એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, કાંઈ ઈચ્છતો નથી, તથા શુભ અને અશુભનો પરિત્યાગી છે તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. શત્રુ અને મિત્રમાં, માન અને અપમાનમાં, શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો, સંગરહિત અને સ્થાન વગરનો એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.”

કર્મયોગી, મનોનિગ્રહી, ગુણાતીત, જ્ઞાની, ભગવદ્ભક્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ એ સર્વનાં ગીતાપ્રોક્ત લક્ષણોમાં જે સામ્ય છે એ ગીતાના ઉપદેશની વિશિષ્ટતા છે. ચિત્તને કળવવાના કર્મયોગ, યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાન, શીલ એ માર્ગોમાંથી ગમે તે માર્ગ માણસ પસંદ કરે; પણ તે તે માર્ગમાં અમુક ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી એ સાધકના ચિત્તમાં રાગ, દ્વેષ, મોહ, ભય, ક્રોધ, ઉદ્વેગ, શોક જેવા વિકારો નથી પ્રવેશતા. સુખ, દુઃખ અને માનાપમાનના આઘાતોમાં એનું તિતિક્ષાવાળું ચિત્ત સમાન રહે છે. એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, અધ્યાત્મપરાયણ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો આગ્રહી જીવન્યારે ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કળતી આકાંક્ષા છોડીને, અનાસક્ત રહીને નિયત કર્મ કરે છે, તથા સર્વ ભૂતોનો મિત્ર થઈને રહે છે ત્યારે તેને સાધક નહિ પણ સિદ્ધ-ગીતાનો સ્થિતપ્રજ્ઞ, પરમભક્ત કે જીવન્મુક્ત ગણવો.

ગીતાની આ સ્થિતપ્રજ્ઞતામાં ઔપનિષદ આત્મજ્ઞાન, ઔદ્વિજ્ઞેન શીલ અને સર્વભૂતોમાં મૈત્રી, સૂત્રકારોનો ધર્મ, યોગમાર્ગનો યોગ અને ગીતાની ભક્તિ એ સર્વનો સમન્વય તો સ્પષ્ટોક્ત છે. પણ મારે જે ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું છે તે એ છે કે આ સમન્વયમાં જ બુદ્ધિ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ, એકાગ્રતા અને પ્રયત્ન જેવી ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓની સમાનરીતે સમતુલાથી ઉન્નતિનો પ્રયત્ન એ ગીતાકારનો ઈષ્ટ યોગ છે. સમત્વ યોગ ઉચ્ચત્તે એ ગીતાનું મહાવાક્ય છે.^૧ (૧) ક્રોધ

^૧ યુક્તાહારવિહારસ્ય એ શ્લોકમાં યુક્ત એટલે સમતુલાવાળું

પણુ પરિસ્થિતિમાં ચિત્તનું સમત્વ અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને (૨) ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન વગેરેનું સમત્વ એ રીતે દ્વિવિધ સમત્વ એ ગીતાનું લક્ષ્ય છે. અહારમા અધ્યાયના નીચેના, ભગવાનના છેવટના શબ્દોમાં એ લક્ષ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. “વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો, ધૃતિથી આત્માને નિયમીતે, શબ્દાદિક વિષયોને ત્યજીને, તથા રાગદ્વેષને દૂર કરીને એકાંત સેવતો. થોડું ખાનાર, વાણી, શરીર અને મનને નિયમમાં રાખનાર, ધ્યાન યોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યવાળો, અહંકાર, બલ, દર્પ, ક્રોધ અને પરિગ્રહને ત્યજીને મમતા વગરનો. શાન્ત પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. બ્રહ્મરૂપ થએલો પ્રસન્નાત્મા એ કાંઈનો શોક કરતો નથી કે કાંઈ ઈચ્છતો નથી. સર્વભૂતોમાં સમાનવૃત્તિવાળો એ મારી પરમ-ભક્તિને મેળવે છે. ભક્તિથી હું જેટલો અને જે હું તેને યથાર્થ રીતે જાણું છે. મને યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી એ મારામાં પ્રવેશ કરે છે. મારામાં રહેલો એ સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વતપદને પ્રાપ્ત કરે છે.”

ભગવદ્ગીતાએ ઉપલા શબ્દો વડે વર્ણવેલો પુરૂષ ગીતાથી અનુપ્રાણિત ભારતીય સંસ્કૃતિનો, ગીતાકાળથી તે આજના મહાત્મા ગાંધીજીના કાળ સુધીનો આદર્શ સંસ્કારી મહાપુરૂષ રહ્યો છે. ચક્રવર્તી વિજયી રાજા કે ધનકુબેર ભારતીય લોકોનો આદર્શ મહાપુરૂષ નથી. અને ગીતાએ બોધેલા જીવનના આ આદર્શને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા મથતા અનેક ભક્તજીવો, યોગીઓ, જ્ઞાની મહાત્માઓ, ધર્માત્માઓ તથા કર્મયોગીઓના સંસ્કારો શોણિતમાં અને બીજામાં ઉતરીને સ્થાયી રૂપનો પણુ વિવિધતાયુક્ત જે સંસ્કાર પિંડ બંધાયો તેને આપણે ભારતીય સંસ્કારો કહીએ છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આવિષ્કારો

જે માણસનું ચિત્ત શોક અને ભયથી ચલિત ન થાય, જે મોહ પામે નહિ, જે રાગદ્વેષથી બીલકુલ ખેંચાય નહિ, જેની વિશુદ્ધ

(Balanced) આહારવિહાર ચોષ્ટા ઉપર બીતાએ જે ભર મૂક્યા છે તે મેં સૂચવેલા તાત્પર્યને પુષ્ટિ આપે છે.

બુદ્ધિ નિરંતર વ્યવ્રત રહીને સૂક્ષ્મ વિવેક કરી શકે, જે અનાસક્ત રહીને કુશલતાથી નિયત કર્તવ્ય કરે, જે આગસ અને પ્રમાદને વશ ન થાય, જે સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માને અભિમુખ રહીને પૂર્ણ ખીસેલાં અને શ્રેષ્ઠ ફળવણી પામેલાં મન, વાણી અને કર્મથી સર્વ-ભૂતહિતાર્થે પ્રવૃત્તિ કરે તે માનવના જીવનનો એ સમન્વયયુક્ત સ્થિતિને ભગવદ્ગીતાએ આર્ય સંસ્કારની આદર્શ સ્થિતિ ગણી છે. આ આદર્શને પહેંચવા માટે ભારતનાં સ્ત્રી પુરુષોએ ભારતકાળથી આજસુધી સતત પ્રયત્નો કર્યા કર્યા છે. વિવિધ દિશામાં ભારતીય જનોથી થયેલા આ પ્રયત્નોના ફળરૂપે ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, વિદ્યા, કલા વગેરેમાં જે નવા નવા ભવ્ય આવિષ્કારો થયા તેને હું ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂર્તરૂપ કહું છું. ઉપર કહેલા ગીતાપ્રોક્ત આદર્શથી અનુપ્રાણિત આવિષ્કારોના ઇતિહાસનો એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો આત્મા આ સંસ્કાર-આદર્શ છે, એવો મારો મત છે. તે તે આવિષ્કારોનાં મૂર્તરૂપોમાંથી કેટલાંક કાળગળથી નાશ પણ પામે, પણ આ આત્મા અમર છે.

ગીતામાં આદર્શનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. માટે ગીતાની રચના પછી જ વિદ્યા, કલા, આદિના અવિષ્કારો પ્રગટ થયા છે એમ કહેવાનો મતલબ નથી. આ વિષયમાં મારું ઇતિહાસદર્શન એવું છે કે પ્રાચીન ઉપનિષદોના આરંભ કાળથી એટલે ઇ. સ. પૂર્વે નવમા શતકથી તે શંકરાચાર્ય અને ભાગવતના કાળ સુધીનો એટલે ઇ. સ. નવમા શતક સુધીનો ગાળો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉજ્જવળ કાળ. આ સત્તરસો વર્ષનો મધ્ય ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૨૦૦ સુધીનો સમય એટલે ભારતકાળ; એ તેનો મધ્યાહ્ન. ગીતાની પ્રસિદ્ધિ એ સમયમાં જ થઈ. ઔપનિષદ હિમગિરિથી જે સંસ્કાર-નદી ઉદ્ભવી, તેમાં આગળ વધતાં અનેક ગિરિઓમાંથી નીકળેલી અનેક સંસ્કાર-નદીઓનો સંગમ થયો. અને ઇ. સ. ૨૦૦ થી આગળ સંગમ પછીનો ભારતીય સંસ્કૃતિ ગંગાનો મહાપ્રવાહ ચાલ્યો. અને આ પાવન સંસ્કારવારિથી

આપ્તાવિત અને આપ્યાવિત ભૂમિએ અનેક પ્રકારનાં રમણીય અને ભવ્ય કૃષો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. આ ભારતકાળમાં ભારતીય આર્યોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થોનું યોગ્ય સેવન પ્રચલિત હતું અને કર્મના ત્યાગ અને જ્ઞાન સાથે વ્યવહારનો યોગ્ય સંવાદ રચાઈને ગીતાપ્રોક્ત સમત્વ સમગ્ર ભારતીય સમાજમાં ફેલાવવા પડ્યો હોવાથી આખા સમાજનું જીવન સુખી અને સમૃદ્ધ બન્યું હતું. ઉપર કહેલા અઢારસો વર્ષના કાળમાં આર્ય પ્રજાના શ્રેષ્ઠ જનોના માનસમાં જગેલા ઉચ્ચ સંસ્કારોની પ્રેરણા નીચે થકાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની ભવ્ય અને રમણીય મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે આ પ્રયત્ન છે. અહીં સુધીમાં પ્રેરક સંસ્કારોનું દર્શન કર્યું. હવે સંક્ષેપમાં એ સંસ્કૃતિના આવિર્ભાવોને અવલોકી લઈએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આવિષ્કારો ગીતામાં આદર્શ દર્શન થયા પછીજ પ્રગટ થવા માંડ્યા એવું કહેવાની મતલબ નથી. અલબત્ત ભારતીય સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ આવિષ્કારો ગીતા રચાય પછી પ્રગટ થયા છે. પહેલાં કહેલા રૂપકમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે નદીમાં જળ થોડું હોય ત્યારે પણ એ થોડી ભૂમિને તો ફળદ્રુપ કરે જ. વૈદિક કાળમાં ભૂમિતિ, સ્વરશાસ્ત્ર, જંદશાસ્ત્ર, નિરૂક્ત, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોનો કાંઈક આરંભ થઈ ગયો હતો, જેનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો. ખીજા વાત એ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના ભિન્ન ભિન્ન આવિષ્કારોનો ઇતિહાસ ઉકેલાવા માટે આ ઉપક્રમ નથી. એટલે એનું સવિસ્તર કે વીગતવાર નિરૂપણ અહીં આવશ્યક નથી. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના જે અંતરાત્માનું આપણે અત્યાર સુધીમાં દર્શન કર્યું એનો વિદ્યા કલાદિમાં કેવી જાતનો આવિર્ભાવ થયો છે એ જોવા માટે આવશ્યક હશે તેટલુંજ નમુનારૂપ સંક્ષિપ્ત દર્શન આપણા માટે પૂરતું છે.

સંસ્કૃત ભાષા

ઉપર કહેલા સમયમાં જ વેદકાલીન આર્યોની ભાષા સંસ્કાર પામીને સંસ્કૃત કહેવાવા લાગી છે. પાણિનિના વ્યાકરણથી સંસ્કૃત

ભાષાનું જે રૂપ નિશ્ચિત થયું તે કાયમ માટે સ્થિર રહ્યું અને આ દેશમાં લોકોની ધરગથ્ય ખોલી ભણે બીજી હોય પણ સંસ્કારી માણસોની ભાષા સંસ્કૃત એવો લગભગ નિયમ થઈ ગયો. પાછળથી પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને વર્તમાન હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું ત્યારે પણ સંસ્કૃતનું આકર્ષણ અને વર્ચસ્વ ઘટ્યાં ન હોતાં.

જ્યોતિષ અને આયુર્વેદ

ઋગ્વેદના મંત્રોમાં જ જે વિદ્યાનાં બીજ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે તે ઉપવેદ ગણાતા આયુર્વેદથી સંસ્કૃતિનાં વિદ્યાઅંગનાં દર્શનનો આરંભ કરવો મને ઉચિત લાગે છે. આ દેશના પ્રાચીન આર્યોએ જે વિજ્ઞાન-શાખાઓનો સારો વિકાસ સાધ્યો હતો, તેમાં જ્યોતિષ અને વૈદ્યક એ મુખ્ય છે. જ્યોતિષમાં જ ગણિતનો સમાવેશ પ્રાચીનોએ કર્યો હતો. ગણિત વિદ્યા તરફ ગ્રીક વિદ્વાનોના જેટલું આ દેશના વિદ્વાનોને આકર્ષણ ન હોતું. અહીંના જ્યોતિષશાસ્ત્ર ગ્રીક (યવનો)ની આ વિષયની શાસ્ત્રજ્ઞતા સ્વીકારી જ છે. છતાં બીજગણિતમાં ગ્રીકોએ કદિ ન મેળવેલી ઉન્નતિ પ્રાચીન ભારતીયોએ ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં પ્રાપ્ત કરી હતી.^૧ તેમ જ ગણિતની દશાંશ પદ્ધતિની પ્રથમ શોધ ભારતીયોએ ઇ. સ. પાંચમા શતક પહેલાં કરી છે.^૨ અને ઇ. સ. ત્રીજા શતકથી તે ઇ. સ. ચારમા શતક સુધી જ્યોતિષશાસ્ત્રના ખગોળવિભાગે ભુદી ભુદી દિશામાં સારો વિકાસ સાધ્યો હતો.^૩ પણ મારો પોતાનો પરિચય એ શાસ્ત્ર સાથે ન

૧ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૬૪

૨ ન્યૂહીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઅન પોપલ ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૧૨, ૪૧૩

૩ સિદ્ધાન્તોના અજ્ઞાતનામ લેખકો પછી પ્રાચીનતમ જ્યોતિષી આર્યભટ (પાટલીપુત્રમાં જન્મ ઇ. સ. ૪૭૬) થયા. તેણે પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે. જે કે પાછળના જ્યોતિષીઓએ એ ન માન્યો એ મોટી વૈજ્ઞાનિક હાનિ થઈ. તેમજ સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ ના કારણ વિશે સમજૂતિ આપી છે. ખગોળગણિતવિષયક ઘણી બાબતોના

હોવાના કારણથી તથા જ્યોતિષ અને આયુર્વેદ એ બેમાંથી ભૌતિક વિજ્ઞાનની એક કરતાં વધારે શાખાઓ સાથે સંબંધ તથા જેની અમુક શાખાની પરંપરા અવિચ્છિન્ન જળવાઈ છે એવો આયુર્વેદ આર્યોની નિર્ભેળ વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની ઉન્નતિ અવનતિનો વધારે સ્પષ્ટ નિદર્શક છે એવો મારો મત હોવાથી અહીં મુખ્યત્વે આયુર્વેદની વાત કરું છું.

જો કે ઋગ્વેદના કાળમાંય પોતાને વૈદ્ય (ભિષક) કહેવરાવનારા માણસો હતા અને તેઓ કાંઈક વૈદ્યક જાણતા પણ અથર્વવેદમાં ભૈષજ્ય મંત્રો ઘણા સંગ્રહાયા છે. એ આથર્વણ મંત્રો દુનિયાના કોઈપણ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલા પુરાતન વૈદ્યકનો પૂરો હેવાલ રજુ કરે છે. આથર્વણ ભિષક દેવળ ઔષધોપચાર કરનાર વૈદ્ય ન હતો પણ માંત્રિક અને વૈદ્ય બેય હતો. કદાચ વધારે માંત્રિક હશે. મંત્રો, મંત્રેણું પાણી, મંત્રેલાં માદળિયાં વગેરે સાથે ઔષધોનો ઉપયોગ પણ એ કરતો હશે. છતાં જવર, શરદી, ઝાડા, ક્ષય, આંખના રોગો, કૃમિ ત્રણ વગેરે રોગોની તથા સર્પવિષ જેવી આગતુક પીડાઓની આથર્વણ વૈદ્યને ખબર હતી. થોડીક સાચી દવાઓ પણ તેના જાણવામાં હતી. પણ યજ્ઞમાં પશુનાં અંગો કાપીને હોમનારા વૈદિક ઋષિઓને શરીર (anatomy) નું-ખાસ કરીને હાડકાંઓનું જ્ઞાન સારું હતું. પણ એ કાળમાં હજી રાક્ષસો અને યાતુધાનોના વળગાડથી શરીરમાં અનેકવિધ પીડા થવાની માન્યતાનું ઘણું જોર હતું.

પછી વૈદિક બીજામાંથી સંપૂર્ણ પુષ્પદલ યુક્ત આયુર્વેદનો વૃક્ષ થયો. અથર્વવેદના કાળથી એટલે ઈ. સ. પૂર્વે એક હજારથી જ આથર્વણ વૈદ્યોએ ધીમે ધીમે યાતુધાન વગેરેના વળગાડના વહેમો તરફ ધ્યાન આપીને ઓક ટાલેમી કરતાં સૂક્ષ્મતર અને શુદ્ધતર નિર્ણયો કર્યા છે. (એ ન્યૂ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ૩-૬ પ્ર. ૧૯૫. ૪૧૭) આ દેશના જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ઇતિહાસ માટે શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતનો 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર' એ મરહુમ ડૉ. પબ્લિક ડોમેઇન: Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ન આપતાં રોગોના લક્ષણોનું, આ દેશના પહાડોમાં તથા સપાટ પ્રદેશમાં થતી વિવિધ ઔષધિઓનું, રોગનાં કારણોનું અને રોગો માટે જુદી જુદી ઉપચાર પદ્ધતિઓનું અન્વેષણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી કરવા માંડ્યું અને ધીમે ધીમે વૈજ્ઞાનિક હકીકતોનો તથા સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતક સુધીમાં વૈદ્યકની ભિન્ન ભિન્ન શાખાને લગતી હકીકતોનો ઠીક સંગ્રહ થઈ ગયો હતો. અને સૂત્રકાળના આરંભથીજ આયુર્વેદના એક એક વિષયને લગતા સૂત્ર-ત્રથો લખાવા માંડ્યા હતા. આયુર્વેદિક અન્વેષણ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ ઘણો આકર્ષક છે. પણ અહીં તો એ પ્રવૃત્તિનું છેલ્લું પરિણામ જ દુકામાં નોંધી શકાશે? ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકથી આયુર્વેદવિષયક જે સૂત્રત્રથો રચાવા માંડ્યા હતા તેમાંથી કાંઈ અચ્ચા નથી. પણ એટલા જુના કાળમાં પુનર્વસુ મુનિના તથા કાશીના રાજા દિવોદાસના ઉપદેશોના એના શિષ્યોએ સંગ્રહ કરેલો, એનો પ્રતિસંસ્કાર થઈને રચાયેલા બે સંપૂર્ણ ગ્રન્થો અને બે તુટિત ગ્રન્થો અત્યારે મળે છે. (૧) ચરક સંહિતા અને (૨) સુશ્રુત સંહિતા સંપૂર્ણ મળે છે. જ્યારે (૩) ભેલ સંહિતા અને (૪) કાશ્યપ સંહિતા તુટિત મળે છે. આ ચારે ગ્રન્થો ઘણું કરી ઈ. સ. પહેલા શતકથી તે ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં રચાયા છે. આમાં જૂનામાં જૂનો ચરક ગ્રન્થ ઈ. સ. પહેલા શતકનો હશે. વળી ચરક સંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતા જ સંપૂર્ણ હોવાથી આયુર્વેદ જગતમાં આજ દોઢ હજાર વર્ષથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ ગણાય છે.

સમસ્ત વૈદ્યક વિષયને આયુર્વેદ શાસ્ત્ર નીચેનાં આઠ અંગોમાં વહેંચે છે. (૧) કાયચિકિત્સા (Medicine) (૨) શલ્ય (surgery) (૩) શાલાકય (આંખ, કાન, નાક અને ગળાના રોગોની ચિકિત્સા).

૧. મારા 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ' ગ્રન્થમાં આ વિષયનું સવિસ્તર નિરૂપણ છે. એટલે જણાસુએ એ ગ્રંથ જોવો.

(૪) ભૂતવિદ્યા (આમાં વેદકાળથી ચાલતા વળગાડ વગેરે વહેમો ઉપરાંત વાઘ, ઘેલછા જેવા રોગોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે)
 (૫) કૌમારભૂત્ય. (બાળકોના ઉછેરની તથા તેના રોગોની વિદ્યા).
 (૬) અગદતંત્ર. (Toxicology—સ્થાપર જંગમ ઝેરોની ચિકિત્સા) અને (૭, ૮.) રસાયન, વાજકરણ. (આયુષ્ય વધારનાર તથા પુંસ્તવ વધારનાર વિદ્યા).

આ પ્રાચીન વિભાગોને સ્વીકારીને ચરક સુશ્રુતે વૈદ્યકને લગતા ઘણાખરા વિષયોની ચર્ચા કરી છે. સામાન્ય લોકોમાં એવો ભ્રમ છે કે આયુર્વેદમાં તો વનસ્પતિજન્ય ઓસડિયાંથી ચિકિત્સાની વાત છે. બાકી શારીર (Anatomy), શસ્ત્રક્રિયા વગેરેની વાત તો એમાં ક્યાંથી જ હોય? પણ હકીકત એથી ભુદી જ છે. આયુર્વેદના એ હજાર વર્ષ જૂના ગ્રંથોમાં આધુનિક શારીર વગેરે જેનો વિકાસ છેલ્લા એ ત્રણ સૈકાથી જ થયો છે તેની આશા કોઈ ન રાખે. પણ આયુર્વેદમાં શારીર અને શસ્ત્રક્રિયા બેય છે. શસ્ત્રક્રિયા માટે ભુદી ભુદી જાતનાં હાથયારોનું સ્પષ્ટ વર્ણન સુશ્રુતમાં છે. આયુર્વેદચાર્યોની દૃષ્ટિ સંપૂર્ણ રીતે વૈજ્ઞાનિક હતી. તેઓએ વિશાળ અવલોકન, બહોળો અનુભવ અને સરસ વર્ગીકરણ કરીને બુદ્ધિગ્રાહ્ય સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા છે. “જેને શરીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય તે જ આયુર્વેદ જાણનાર કહેવાય.” એમ ચરકાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે. શરીરના અંદરના ભાગો કેવી રીતે જેવા તેનું પણ વર્ણન મળે છે. આ દેશમાં થતા ઘણાખરા રોગોની, આયુર્વેદચાર્યોએ એનાં વિગતવાર લક્ષણો, જે ઘણીવાર પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક સાથે આશ્ચર્યજનક રીતે મળતાં આવે છે તે સાથે ઓળખાણ આપી છે. વળી હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી ભુદા ભુદા ભાગમાં ઉગતાં તથા કેટલાંક પરદેશી ઔષધો મળીને જોસો સાતસો ઔષધોના ગુણો વર્ણવ્યા છે. ઔષધો

૧. જુઓ મારા આયુર્વેદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૯ થી ૧૪૪.

વનસ્પતિ જન્ય જ નહિ પણ પ્રાણીજ અને ખનીજ પણ વાપર્યાં છે. અહીં દાખલા દલીલથી ખતાવવા જેટલી જગ્યા નથી. પણ આધુનિક વિજ્ઞાનના જે થોડાક અભ્યાસીઓએ ચરક સુશ્રુતનું ઊંડા ઉતરીને અવલોકન કર્યું છે, તેઓ આયુર્વેદાચાર્યોનાં વિશાળ અને સૂક્ષ્મ અવલોકનથી, સચોટ વર્ગીકરણથી તથા પાયાના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તોની અદ્ભુત પકડથી, હુંકામાં તેઓની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી ચક્રિત થઇ ગયા છે. પણ અહીં જે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું છે તે તો એ છે કે આયુર્વેદ એક સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન હોવા સાથે એ આર્ય સંસ્કારોનું બાળક છે. આયુર્વેદ જડવાદી નથી. એમાં શરીર અને મન બેયના રોગોની વાત કરી છે. આયુર્વેદ આરોગ્ય માટે સદ્વર્તનનો જોરથી ઉપદેશ કરે છે. પુનર્જન્મ, કર્મવાદ અને આત્માને સ્વીકારે છે. પણ આયુર્વેદાચાર્યોની આધ્યાત્મિક સંસ્કારિતાનાં નિદર્શક તો ચરકાચાર્યે વર્ણવેલાં ઉત્તમ વૈદ્યનાં લક્ષણો છે. એ કહે છે “પોતાને શરણે આવેલા દુઃખી રોગી પાસેથી વિદ્યાનનો વેશ ધારણ કરનાર વૈદ્ય કાંઈ પૈસા લેવા એ કરતાં સર્પનું ઝેર કે ઉકાળેલું ત્રાંચું પીવું વધારે સાફ. વૈદ્ય સર્વ રોગીઓની, પોતાનાં બાળકોની કરે તેમ કેવળ ધર્મ મેળવવાની ઇચ્છાથી, રોગોમાંથી રક્ષા કરવી. ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેય પુરુષાર્થ માટે આયુર્વેદ છે, પણ જેઓ અર્થ અને કામ માટે નહિ પણ ભૂતદયા માટે ચિકિત્સા કરે છે તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જેઓ ચિકિત્સાને બળદ ચીજ પેઠે વેચે છે તેઓ સોનાના ઢગલાને છોડીને ધૂળના ઢગલાને પકડે છે. દારૂ શોગોવડે યમના દરબારમાં જવા તૈયાર થયેલા દરદીઓના યમના પાશને કાપી જીવિતદાન આપવું એથી બીજું કાંઈ મોટું દાન નથી. ભૂતદયા એ પરમ ધર્મ છે એમ જાણીને જેઓ ચિકિત્સાનો વ્યવસાય કરે છે તેના બધા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે આત્મચિન્તક સુખ-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.” અહીં ભૂતદયાને ચિકિત્સાવ્યવહારમાં ઉતારવાની છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

દર્શનો:—દર્શનોની ચર્ચા અહીંજ પ્રાપ્તકાળ છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસાદ્ય,^૧ અને અનેક શાખાત્મક બૌદ્ધદર્શન તથા જૈનદર્શન એટલાં દર્શનોમાં કર્મવાદ અને પુનર્જન્મ એટલે કે આધુનિક પરિભાષામાં જગતની રચનામાં નૈતિક સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર હોવાથી એટલાંને આ જમાનામાં આસ્તિક ગણવામાં આવે તો વાંધો નથી. અત્યંત નાસ્તિક ચાર્વાક કે લોકાયતવાદમાં પામર લોકવૃત્તિનો અનુવાદ છે. શીલસુશી છેજ નહિ. એટલે એ અવિચારણીય છે. પછી બૌદ્ધ તથા જૈનદર્શનનું દાર્શનિક ઇતિહાસમાં ગમે તે મહત્ત્વ હોય અને આ બેય દર્શનો વિશેષતઃ બૌદ્ધ દર્શન અને બ્રાહ્મણ દર્શનો વચ્ચે પુષ્કળ ઉભયોપકારક વિચારવિનિમય થયો છે એ ઐતિહાસિક તથ્ય સ્વીકારવા છતાં મને એમ લાગે છે કે આ દેશના સંસ્કારોની ઘટના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મના તથા જૈન ધર્મના ધાર્મિક વિચારોએ ઘણી અસર કરી છે. જ્યારે એ બેય ધર્મોની શીલસુશીએ નહિ જેવી જ અસર કરી છે.

પૂર્વમીમાંસામાં તત્ત્વચિંતન વિરલ છે. જોકે પૂર્વમીમાંસાના વાક્યાર્થવિચારે કર્મકાંડ ઉપર જ નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર પણ ઘણી અસર કરી છે. જ્યારે શ્રુત્યર્થવિચારપ્રસંગમાં તો વેદાંતમાંય એ પ્રમાણ મનાય છે. અને વેદાંત કે ઉત્તરમીમાંસામાં તત્ત્વચિંતન જ પ્રધાન છે. પણ મુખ્યત્વે ઔપનિષદ વ્યતોતે આધારભૂત રાખી બ્રહ્મસૂત્રકારે પોતાનું દર્શન ઘડ્યું છે. એટલે ઉપનિષદકાળ પછીની વેદાંતની વિશેષતા શંકરનો વિચાર કરતાં જોશું. બાકી રહેલાં ચાર દર્શનોમાં ન્યાયદર્શનમાં જે પ્રમાણ વિવેચન છે તેની અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી, પણ અનુમાન પ્રમાણને તત્ત્વવિચારમાં કાયમને માટે યોગ્ય સ્થાન આપીને પાછળની દાર્શનિક ચર્ચા ઉપર મોટો ઉપકાર

૧. ઉત્તર મીમાંસાના ભેદ કહેવાય એવાં સાપ્રદાયિક આચાર્યો દ્વારા પ્રગટ થયેલાં દ્વૈત દ્વૈતાદ્વૈત, અદ્વૈત વગેરે દર્શનોની ચર્ચા એ બધાંને પાછલાં કાળમાં તથા ધર્મપ્રધાન ગણીને અહીં નથી કરી.

ન્યાયદર્શને કયો છે; એ ઐતિહાસિક મૂલ્યની હકીકત અહીં નોંધવી જોઈએ. પણ માનસશાસ્ત્ર તથા અધ્યાત્મવિદ્યા વિશે ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે કંઈ છે તે વૈશેષિકના વિકાસ જેવું જ છે. આ બધાં દર્શનોના વિચારોનો છેક ઔદ્ધકાગ્રથી કે કદાચ તે પહેલાંથી વિકાસ થતો હતો, પણ અત્યારે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના જે ગ્રન્થો મળે છે તે ઇ. સ. પછીનાં ત્રણસોએક વર્ષ દરમિયાનથી મોટા નથી રચાયા. અને તેમાં વૈશેષિક સૂત્ર પ્રાચીનતમ હોવાનો સંભવ છે.

વૈશેષિક દર્શનના દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ કે અભાવ સાથે સાત પદાર્થોને કે દ્રવ્યોના નવ ભેદને કે વૈશેષિકાકત બીજા પદાર્થોને અહીં વર્ણવવાની જરૂર નથી; પણ પૃથિવી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતોના અન્તિમ ભાગોને પરમાણુ કહે છે અને તેને નિત્ય માને છે એ હકીકત વૈજ્ઞાનિક અગત્યની છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાનને આત્માનાં લક્ષણ ન્યાયસૂત્ર (૧-૧-૧૦) કહે છે. એ વસ્તુ તથા ન્યાયવૈશેષિકના માનસશાસ્ત્રવિષયક બીજા વિચારો જેમ વેદાંત કરતાં ઔદ્ધશાસ્ત્રને વધારે મળતા છે તેમ આધુનિક માનસવિજ્ઞાનને પણ વધારે અનુકૂળ છે. વૈશેષિકના પરમાણુવાદ ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકવાની મારી ઇચ્છા નથી પણ મને એમ તો લાગે છે કે એ બાજુ પદાર્થોના પૃથક્કરણની દિશામાં પછી કંઈ પ્રગતિ જ થઈ નહિ; જેવો વિકાસ ન્યાયદર્શનનો થયો તેવો વૈશેષિક દર્શનનો થયો નહિ એ આપણા વૈજ્ઞાનિક વિકાસને મોટી ખોટ ગઈ છે.

પણ આ દર્શનો વિચારવિષયમાં વૈદિક મતથી અબદ તથા સામાન્ય રીતે સ્વતંત્રપ્રગ હોવા છતાં આર્યસંસ્કારને કેવી દૃઢતાથી વળગેલાં છે એ જોવા જેવું છે. વૈશેષિક દર્શન અચાતો ધર્મ ગ્યાહ્યાસ્વામઃ એ સૂત્રથી આરંભ કરે છે. પછી જેનાથી ‘અબ્યુદય અને નિઃક્રેયસ થાય તે ધર્મ’ એવી ધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યા આપે છે. અને “દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિ ખોતે વર્ણવેલા પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી

નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ મળે છે; એમ કહે છે ત્યારે એની સ્વતંત્રતા ઝળકી
 ગોડે છે. એ જ રીતે ન્યાયદર્શન પણ આરંભમાં જ પ્રમાણ, પ્રમેય
 વગેરે પોતે ગણાવેલા પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ થાય છે
 એમ કહે છે. પણ આમાં રહસ્ય એ સમજવા જેવું છે કે આ
 સ્પષ્ટ દ્વૈતવાદી વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનોએ ‘તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ’
 એ ઉપનિષદોનો મૌલિક સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી લીધો છે. વળી
 “દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાન” એ કારણ
 પરંપરામાં “પાછલાથી આગલાનો નાશ થતાં છેવટે મોક્ષ થાય” એ
 ન્યાયસૂત્ર (૧-૧-૨)ના કથનમાં ઔદ્ધવાદનો ધ્વનિ સંભળાય છે અને
 છતાં એને ‘ન્યાયોપૃષ્ઠિત’ ગણીને શંકરે અનુમતિ સાથે શારીરક
 ભાષ્યમાં ઉતાર્યું છે, એ હકીકત ભારતીય સંસ્કારના એકઝની
 સૂચક છે.

આજ પદાર્થોના પૃથક્કરણની દિશામાં વૈશેષિક પછી કાંઈ
 પ્રગતિ થઈ જ નહિ. પણ પિંડે તે બ્રહ્માંડે એ ન્યાયે માનસ-
 તત્ત્વોને સમાન તત્ત્વો વિશ્વમાં માનવા તરફ આર્યબુદ્ધિનું વલણ થયું.
 આ વિચાર ઉપનિષદોમાં મળે છે પણ સાંખ્યદર્શને એને દાર્શનિક
 પ્રતિષ્ઠા આપી. સાંખ્ય પણ ન્યાય વૈશેષિક પેડે દ્વૈતવાદી છે. દશ્યમાન
 સર્વ જગતના મૂળ રૂપ પ્રકૃતિ છે. આ શરીર, ચિત્ત વગેરે પણ એ
 પ્રકૃતિનાં જ કાર્યો છે અને પુરુષો અનેક છે જેઓ ભોક્તા છે. આ
 પુરુષ પ્રકૃતિના સંયોગથી આજો સંસાર ચાલે છે. પણ પુરુષ પંચુ છે
 અને પ્રકૃતિ અંધ છે. પંચુ પણ જોવાની શક્તિવાળો પુરુષ દ્વારે તે
 રીતે અંધ પણ ક્રિયાશક્તિવાળી પ્રકૃતિ અર્થાત્ એમાંથી અનેલાં
 શરીરાદિ ચાલે. આટલો સંક્ષેપમાં સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. હવે મૂળ પ્રકૃતિ
 જે પોતે કાંઈના વિકાર નથી અને નિત્ય છે તેમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ
 કદપવામાં ઉપનિષદોના પંચ મહાભૂતોમાં બુદ્ધિ કે મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર
 એ ઉમેર્યાં છે. માનવચિત્તમાંથી જ આ એ તત્ત્વો સાંખ્યે લીધાં છે
 એ સ્પષ્ટ છે. વળી પ્રકૃતિને તથા એના મહદાદિ વિકારોને સત્,

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૧૭૩.

રજસ અને તમો ગુણ એ ત્રણ ગુણવાળાં સાંખ્યે માનેલ છે. પરિણામે સમસ્ત સંસારને ત્રણ ગુણયુક્ત માન્યો છે.

પણ સાંખ્ય દર્શન કાંઈ તદ્દન નવો અંકુર નથી. અવ્યક્તાદિ કેટલાક શબ્દો અને કેટલીક પ્રક્રિયા-ખાસ કરીને ચિંતાચિતરમાં તે સ્પષ્ટ સાંખ્યની કહી શકાય એવી-ઉપનિષદોમાં આવે છે એ ઉપર જોયું છે. વળી પુરૂષ દ્રષ્ટા છે એ વાત ઉપર સાંખ્યમાં જે ભાર છે તે ઉપનિષદોમાંથી ઉતરી આવ્યો છે. અને પુરૂષની પ્રેક્ષક જેવી જે સ્વસ્થ સ્થિતિ એને જ મુક્ત સ્થિતિ ગણવાનું વક્ષણ^૧ પણ ઔપનિષદ છે. ખીજી તરફથી ત્રિવિધ દુઃખના અભિધાતમાંથી બચવા માટે તેનું કારણ શોધવાની જિજ્ઞાસામાંથી સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે એ સ્વીકાર અને પ્રત્યક્ષ પેઠે સ્વર્ગાદિ મેળવવાના વેદોક્ત ઉપાયોમાં એટલે યજ્ઞાદિમાં હિંસાદિ અશુદ્ધિ જેવા દોષનું દર્શન^૨ એ બૌદ્ધ જૈન મત સાથે સમાન છે. છેવટ સાંખ્યોક્ત તત્વાભ્યાસથી 'માર્ગ આ કાંઈ નથી અને હું એ કાંઈ નથી' એવું વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.^૩ આ છેલ્લા કથનમાં સાંખ્યનું ઘણું દર્શનો સાથે સામ્ય છે. જો કે તત્ત્વવર્ણન પ્રત્યેક દર્શનનું ભિન્ન છે; જેનું સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ કાંઈ મહત્ત્વ નથી. પણ સાંખ્યની તત્ત્વ સંખ્યાએ તથા ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ-વાળી કલ્પનાએ પુરાણો ઉપર ભારે અસર કરી છે. ઘણાં ખરાં પુરાણો સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં સાંખ્યને, તેની અંદર ઇશ્વરવાદને કાંઈ રીતે ભેળવીને અનુસરે છે.

પણ માત્ર સાંખ્યોક્ત તત્ત્વોના જ્ઞાનથી 'હું આ નથી' એવી સ્થિરશુદ્ધિ અને આત્માની સ્વસ્થ સ્થિતિ અનુભવમાં ઉતરતી નથી એવું જોઈને ઔપનિષદ તથા બૌદ્ધકાલીન ધ્યાનયોગના અભ્યાસીઓએ જૂના યોગવિષયક વિચારોને ગોઠવીને યોગદર્શન રચ્યું. સાંખ્ય-

૧. જુઓ સાં. ડા. ૬૫—૬૬

૨. એન ૧ અને ૪

૩. એન ૬૪

દર્શનનો પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ અત્યારે આપણી પાસે લગભગ ૪. સ. ત્રીજી શતકમાં રચાયેલ ઇશ્વરકૃષ્ણની કારિકા છે. ત્યારે યોગદર્શનનો ગ્રન્થ પાશ્ચાત્ય પ્રાચ્યવિદોના મતે લગભગ એજ સમયનું પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. આ યોગસૂત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની આખતમાં સંપૂર્ણ સાંખ્ય મતાનુયાયી છે. સાંખ્ય નિરીશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે ત્યારે યોગદર્શન છત્રીશમાં તત્ત્વ તરીકે ઇશ્વરને સ્વીકારતું હોવાથી સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. ઇશ્વરને યોગદર્શન “યુર્યોના યુર” ગણે છે. પણ યોગદર્શનની વિશેષતા એના તત્ત્વદર્શનમાં નથી પણ ચિત્તનિરોધની એની અપૂર્વ અને સુસંકલિત પ્રક્રિયામાં છે. યોગસૂત્ર રચાયા પહેલાં યોગીઓ હતા. આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે યોગસાધનોનો પણ અભ્યાસ કરતા. પણ એનું શાસ્ત્ર તો પહેલું અને કદાચ શાસ્ત્રીયતા અને સંપૂર્ણતાની નજરે તો છેડલું યોગસૂત્ર જ છે. પુરૂષની જે સ્વસ્થતા સાંખ્યને ઇષ્ટ છે તે માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ય નથી એમ જોઈને, યોગદર્શન એને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ રૂપે બતાવે છે. યોગસૂત્ર (૧-૨-૩) કહે છે કે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થતાં દ્રશ્યની સ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ થાય છે. અલબત્ત પુરૂષોને સાંખ્ય પેઠે યોગ પણ અનેક માને છે. આત્માનું ઔપનિષદ એકત્વ સાંખ્ય યોગને માન્ય નથી. પણ પુરૂષની આ સ્વરૂપસ્થિતિને જ પરમ લક્ષ્ય-મુક્ત સ્થિતિ માનવી એ ઔપનિષદ સંસ્કાર છે.

ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ સાધવા જે પ્રક્રિયા યોગદર્શન યોગ છે તેમાં માનસશાસ્ત્રના મૌલિક સિદ્ધાન્તો ઉકેલ્યા છે. અને સ્વાભાવિક માનસ વલણો તથા એનાં પરિણામોને ધ્યાનમાં રાખીને સમાધિ-એકાગ્રતા સાધવાના ઉપાયો યોગશાસ્ત્રે બતાવ્યા છે. જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં એકાગ્રતાની પરમ આવશ્યકતા છે. જે વિષયમાં જે માણસ પરમ એકાગ્રતા સાધી શકે એને એ વિષયમાં જરૂર સિદ્ધિ વરે. યોગશાસ્ત્ર તો સમાધિથી પ્રાપ્ત થતી ઋતંભરા પ્રજ્ઞાને અને તેથી પણ આગળ વિવેક ખ્યાતિને ઇષ્ટ માને છે. વળી યોગશાસ્ત્રે સર્વ

સંસ્કાર-પ્રવાહોનો પોતાનાં પ્રયોજન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ત. ઇશ્વરના પ્રણિધાનથી પણ ચિત્તનો નિરોધ થાય (સૂ. ૧-૨૩ તથા ૨-૧) એમ કહીને ભક્તિને યોગમાં ખેંચી લીધી છે. તેજ હેતુથી પ્રણુવના જપનો ઉપયોગ કર્યો છે (૧-૨૮). એટલું જ નહિ પણ ક્રોધ 'વીતરાગ પુરૂષમાં ચિત્તને રોકવાથી' (૧-૩૭) પણ ચિત્તનો નિરોધ થાય છે ત્યાં સુધી કહીને ગુરુભક્તિને કે બુદ્ધ ધિન જેવા મહાપુરૂષોની ભક્તિને અવકાશ આપ્યો છે. જ્યારે શીલ તો યોગનો પાયો છે. અષ્ટાંગયોગનાં આઠ અંગોમાંનાં પહેલાં બે અંગો છે યમ અને નિયમ. "અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ યમ." અને "આ વ્રતો જ્યારે જાતિ, દેશ, કાળ, સમય એવા ક્રોધ અવચ્છેદથી મર્યાદિત ન હોય ત્યારે એ મહાવ્રત કહેવાય છે." (યો. સૂ. ૨-૩૦, ૩૧). આ મહાવ્રતરૂપ યમમાં બૌદ્ધ અને જૈન શીલને યોગે આકર્ષી લીધું છે. પછી "શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વર પ્રણિધાનને નિયમો કહે છે" (૨-૩૨). આ યમ નિયમોને મહાવ્રત તરીકે નહિ પણ સામાન્ય રૂપમાં ધર્મશાસ્ત્રે પોતાના નિયમોમાં વણી લીધા છે. (મનુ. અ. ૪. શ્લો. ૨૦૪). અવિદ્યાને સંસારના હેતુ તરીકે તો વેદાંત અને બૌદ્ધ પેઢે યોગે પણ માનેલ છે અને અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય વિવેકખ્યાતિ છે એમ માન્યું છે (૨-૨૪-૨૬); તેને તો ઔપનિષદ સંસ્કાર જ માનવો પડશે.

યોગશાસ્ત્રની આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહારાદિ પ્રક્રિયાઓ જે ખરી રીતે અનુભવગમ્ય છે એની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. પાતાંજલ સૂત્ર પછીના કાળમાં આસન, પ્રાણાયામના પ્રકારોનો હડયોગના નામથી કેટલોક વિકાસ થયેલો; અને વર્તમાનમાં વ્યાયામ-શાસ્ત્ર અને આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એનો નવો અભ્યાસ થાય છે. પણ અહીં એ બધું અપ્રસ્તુત છે. અહીં તો એટલું જ નોંધવાનું છે કે યોગશાસ્ત્રે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર વ્યાપક અસર કરી છે. પાછળના ભક્તિમાર્ગના ભુદા ભુદા અનેક સંપ્રદાયો ઉપર, વિવિધ મતવાળા

સંતજનો ઉપર, બાવા સાધુઓ ઉપર, જૈન ધર્મ ઉપર, વેદાંત જેવા આરંભમાં યોગથી દૂર ભાગનાર દર્શન ઉપર-અથવા ઉપર થોડી ઘણી અસર યોગમાર્ગે કરી છે. અરે શાસ્ત્રસંસ્કારહીન સામાન્ય માણસો પણ કાઈવાર ધ્યાનમાં પડી જતાં જેવામાં આવે છે. ટુંકામાં યોગ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અવિચોળ્ય અંગ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં, કલામાં, ધર્મમાં, વ્યવહારમાં-ટુંકામાં જીવનના સર્વ પ્રકારોમાં યોગના કાઈકે વિચારે, કાઈકે અંગે કાંઈકે સ્થાયી અસર કરી છે.

કલાઓ:—

લલિતકલાના રક્ષણમાં કે લાલિત્યના વિવરણમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. કાઈ એક દેશ કે કાળના નહિ પણ સર્વ દેશકાળના સૌન્દર્યપરીક્ષકાને પ્રમાણરૂપ ગણીને જ મારે તો ચાલવું છે. કાવ્ય, નાટક, ચિત્રકલા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાદાનાત્મક કલાઓનો પણ આત્મા તો સૌન્દર્ય જ છે. અહીં આ કલાઓના સ્વરૂપનું કે તે તે કલાના ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ જ નથી. પણ ભારતીય સંસ્કારના આદર્શનું ભિન્ન ભિન્ન કલામાં જે અવતરણ થયું છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને એ સૌન્દર્ય દૃષ્ટિથી ઓળખવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે. સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ સાહિત્યથી આરંભ કરીએ. સંસ્કૃત અર્થાત સંસ્કાર પામેલી ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું સુંદર પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે. અલગત સંસ્કૃતેતર પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓના સાહિત્યમાં સુંદરતા ક્યાંય નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. માંડ વકતવ્ય અતિશય મર્યાદિત છે. ભારતકાળમાં ઉપર જોયું તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જે ભવ્ય અવિષ્કાર થયો તેનાં કેટલાંક રમણીય રૂપો ભારત-રામાયણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ રૂપમાં જોઈ શકાય છે.

સંસ્કૃત કાવ્યનાટકનો આરંભ કયારે થયો ગણવો ? ખરી રીતે તો સંસ્કૃતનાં કેટલાંક સૂક્તો સારાં ઉર્મિકાવ્યો છે અને કેટલાંક સૂક્ત-

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૧૬૭

દ્રષ્ટાઓ સારા કવિઓ હતા એ ચોક્કસ, પણ વેદોત્તર કાલમાં મહાભારત રામાયણ પછી જે સંસ્કૃત વાણીમાં કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો તેનો આરંભ મહાભાષ્યકાર પહેલાં-ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં માનવો યોગ્ય છે. કારણ કે મહાભાષ્યમાં પાછળની કાવ્યશૈલીના કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોના કટકાઓ ઉતારેલા છે. તેમજ અમુક નાટકો ભજવાતાં હોય એવા પણ ઉલ્લેખો છે. પછી ઘણું કરીને ઈ. સ. પહેલા શતકમાં થયેલા ઔદ્ધ કવિ અથ્થઘોષનાં મહાકાવ્યો અને મહાકવિ કાલિદાસની પણ પહેલાં થયેલા ભાસ કવિના નાટકોથી તો સંસ્કૃત કાવ્યનાટક સાહિત્યનો અસ્ખલિત પ્રવાહ ચાલ્યો છે. પણ કાવ્યના અને નાટકના એક પ્રકારના સાહિત્યમાં જે મહાકવિની પ્રતિભાએ આ દેશના સૌન્દર્યદર્શનનું શિખર સર કર્યું અને સર્વ દેશકાળના કવિઓમાં જેણે માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તો છે કવિકુવગુરુ કાલિદાસ. ઉપનિષદો, મહાભારત, રામાયણ, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનો, પૌરાણિક કથાઓ, ગીતા, યોગ, ભક્તિમાર્ગ વગેરેમાં પ્રગટેલા આર્યસંસ્કારોના પરિપક્વ અને પરમ મધુર ફળરૂપે કવિ કાલિદાસ થયા અને તેણે પોતે પોતાની કૃતિઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિને અદ્ભુત સુંદર અર્પણ કર્યું છે. હવે કાલિદાસનાં કાવ્યો કે નાટકોની રમણીયતાનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર નથી. કાલિદાસની કૃતિઓની અનવદ્ય રમણીયતા કાવ્ય નાટક-પરીક્ષકોએ સ્વીકારેલ જ છે. અહીં તો ભારતીય સંસ્કારના આદર્શને એ મહાકવિએ કેવી સરસ રીતે પોતાના કાવ્ય નાટકોમાં પ્રતિબિંબિત કર્યો છે એના એક નમુનાના દાખલા જ જોઈને સંતોષ માનશું.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ એ હિન્દુજાતિનો એક પાયાનો સંસ્કાર છે. કાલિદાસને એ બાબતમાં ધર્મશાસ્ત્ર સર્વથા માન્ય છે. મનુનો તો તેણે ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. મનુપ્રોક્ત ધર્મનું લેશમાત્ર ઉલ્લંઘન ન થાય એ સ્થિતિને કાલિદાસ પ્રજ્ઞની આદર્શ સ્થિતિ ગણે છે. (૨થુ ૧-૧૭)

જો કે મેઘદૂતમાં (પૂર્વ શ્લો. ૧૬) જેડૂત જનપદની વધૂઓનું સુંદર સ્મરણ કરે છે, અને શાકુંતલમાં માછીમાર પાત્રને દાખલ કરે છે અને રાજરાણીને ભેટ આપવા આગલે દિવસે તાવેલું ગાયનું ઘી લઈ આવેલા નેસડાઓના વૃદ્ધોને રઘુવંશ (૧-૪૫) માં યાદ કર્યા છે.^૧ પણ સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો બેની જ વધારે વાત કાલિદાસના ગ્રંથોમાં મળે છે. દુષ્યન્ત જેવા રાજર્ષિ માટે કણ્વના આશ્રમમાં જતાં જે વિતીતતા આવશ્યક ગણી છે તેમાં તથા દ્વિલીપ અને તેની રાણીને ગુરના આશ્રમમાં જે આશ્રમધર્મો પાળતાં વર્ણુઓ છે એમાં, એટલું જ નહિ પણ ગુરની ગાયત્રી રક્ષા કરવા માટે પોતાનું શરીર અર્પણ કરવા રાજ તત્પર થાય છે, એ પ્રસંગે અને બીજા નાના મોટા અનેક પ્રસંગોએ કાલિદાસે ક્ષત્રિયોના ઉચ્ચ સંસ્કારોને કલાત્મક રીતે દર્શાવ્યા છે. જો કે એ વખતે જે બધા બ્રાહ્મણો તત્પરવી કે વિદ્વાન નહોતા એ તો બ્રાહ્મણ વિદૂષકોની કલ્પના જ દર્શાવે છે. છતાં કાલિદાસ વિદ્યાને બ્રાહ્મણોનું સામાન્ય ધન ગણતા હોય અને તપ અને સંયમને શ્રેષ્ઠ ધન ગણતા હોય એમ એ બેને ખાસ ઉલ્લેખે છે. પછી નદી, વન, વૃક્ષો, મૃગો, પક્ષીઓ એ સર્વ સૃષ્ટિ સાથે એકાત્મભાવ અનુભવતાં આશ્રમજનોની જે ભાવના રઘુવંશ અને શાકુંતલની સુંદર કવિતામાંથી મૂર્તિમાન થાય છે તેમાં જનણે ઔપનિષદ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું સૌન્દર્ય કાવ્યદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો આશય દેખાય છે.

“શૈશવમાં વિદ્યા ભણુતા, યૌવનમાં વિષયોને ઇચ્છતા, વાર્ધક્યમાં વાનપ્રસ્થ રહી, અંતે યોગથી શરીરનો ત્યાગ કરતા” એ રીતે (રઘુ-૧-૮)

૧. આયુર્વેદમાં વનસ્પતિનો પતિચય ગોવાળીયાઓ પાસેથી મેળવવાનું કહ્યું છે અને રઘુવંશમાં પણ આ નેસડાના વૃદ્ધોને રાજવંશી મર્ગમાં આવતાં જ મદી વૃદ્ધોનાં નામ પૂછે છે એવું વર્ણન છે

૨. શાકુંતલ અક ૧ તથા અં. ૪ અસ્માન્સાહુવિચિન્ચ્ય સંયમધનાન

એ દેહોદ્ધ (અં. ૪)

રઘુવંશના રાગ્નઓનું વર્ણન કરતાં કવિએ આશ્રમોનું સૂચન કર્યું છે. પણ કાલિદાસ તો ગીતાને અનુસરી અનાસક્તિને તથા સ્થિતપ્રજ્ઞતાને પરમ પ્રાપ્તવ્ય ગણે છે. “તવો યુવાન રાગ્ન કર્મનું ફળ પામતાં લગી કર્તવ્યમાંથી વિરામ લેતો નથી અને તેનો વૃદ્ધ પિતા જે ગાદી છોડી નગરની બહાર સંન્યાસી તરીકે રહે છે તે સમલોષ્ટકાંચન સ્થિરથી પરમાત્માનું દર્શન થતાં સુધી યોગ વિધિમાંથી વિરામ પામતો નથી.” (રઘુ. ૮-૨૨). એ વર્ણનમાં ગૃહસ્થ અને ત્યાગી બેયનાં ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્યો પૃથક્ બતાવવા સાથે વ્યવહાર અને ત્યાગ બેયની ધર્મશાસ્ત્રને ઈષ્ટ સમતુલાનું મહત્વ સ્વીકાર્યું છે. વળી કાલિદાસે ત્યાગી રાગ્ન માટે ગીતાનો ‘સ્થિરથી’ શબ્દ જ વાપર્યો છે, એ હકીકત સૂચક છે. સ્થિતપ્રજ્ઞના નિષ્કામતાદિ બીજાં લક્ષણોનો પણ કાલિદાસે આગલા શ્લોકોમાં સંગ્રહ કર્યો છે અને પોતાના ઉત્તમ નાટક શાકુંતલના છેલ્લા અંકમાં મારીચ આશ્રમના વર્ણનમાં જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજાઓ તપ કરે છે તે સર્વ સુખદ વિષયોના સંગમાં રહીને પણ આ મુનિઓ તપ કરે છે એમ કહીને નિષ્કામ-અનાસક્ત તપ અને સંયમનો મહિમા ગાયો છે. વિદ્યા કરતાં પણ સંયમને ઉચ્ચતર સ્થાન એ કવિએ આ રીતે આપ્યું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ભૂષણરૂપ શ્લોક, લવભૂતિ, ભારવિ પ્રભૃતિ બીજા કવિઓની રચનાઓમાં પણ ભારતીય સંસ્કારોની ઝાંખી ઓછે વધતે અંશે થાય છે. મૃચ્છકટિકામાં નિષ્કલંક ચારિત્રનો અને ઉત્તરરામમાં એકપત્નીવ્રતનો તથા હૃદયનું અદ્વૈત જેમાં છે એવા દાંપત્યપ્રેમનો આદર્શ વર્ણવાયો છે. વળી લવભૂતિ તો ઔપનિષદ વિદ્યા તથા યોગના વિચારોથી તરબોળ છે. પણ આપણે માટે સંસ્કૃત કવિઓના શિખામણિનું આટલું અલ્પ દર્શન પૂરતું છે.

કાવ્યનાટક પછી ચિત્રકલા તરફ નજર ફેરવીએ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંગીત, નૃત્ય અને ચિત્રકલાના પ્રચારના સૂચક ઘણા ઉલ્લેખો છે. કાલિદાસે દુષ્યન્તની ચિત્રકારશક્તિનાં વખાણ કર્યાં છે.

અન્યત્ર પણ ચિત્રકલાના પ્રચારની તેણે વાત કરી છે. કાલિદાસના સમકાલીન કે કાંઈક બહેલા ઈ. સ. ત્રીજા શતકના કામસૂત્રમાં ચિત્રકલાનાં છ અંગોનું ને વર્ણન છે તે જોતાં એ વખતે ચિત્રકલાજ નહિ પણ એનું શાસ્ત્ર પણ હીક વિકાસ પામ્યું હતું એમ દેખાય છે. આ બેયથી અતિપ્રાચીન વિનયપિટકમાં ચિત્રોવાળાં ગૃહોનું વર્ણન મળે છે. ને કદાચ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતક જેટલું પ્રાચીન હોય. ^૧ એ ગમે તેમ પણ ઈ. સ. પૂર્વે ખેલા શતકમાં જોગીમાર ગુફાઓની ભીંતો ઉપર ચિત્ર રચના થઈ હોવા વિશે શંકા નથી. એ ચિત્રોનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે અને તે પછીથી તો ચિત્ર કળાનો સર્વજ ઇતિહાસ મળે છે. અજંતાની ગુફાઓમાં સચવાઈ રહેલાં ચિત્રોના નમુનાઓમાં ભારતીય ચિત્રકલાનો ઈ. સ. ખેલા શતકથી તે સાતમા શતક સુધીનાં લગભગ છઠ્ઠો વર્ષનો ઇતિહાસ વાંચી શકાય છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. અજંતાની ગુફાઓ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓમાં સચવાઈ રહેલાં ચિત્રો પણ બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશના ઉદ્દેશથી ચિત્રાયાં છે. તેમાં સૌથી વધારે જ્ઞાતકમાલાની બોધિસત્ત્વોની કથાઓ જોવામાં આવે છે. જોકે બુદ્ધના જીવનની કથાઓનાં પણ થોડાં ચિત્રો મળે છે. અને ખેલાં જોયું છે તેમ જ્ઞાતકમાલાના મૂળમાં લોક કથાઓ હોવાથી પશુઓ, પક્ષીઓ, વનસ્પતિઓ, ખાસ અનેક રીતે ચિત્રેલું કમળ પુષ્પ વગેરે સાથે પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમાં પડેલું તે કાળનું લોકજીવન, સજીવરૂપમાં નજર આગળ ખડું થાય છે.

આકાશમાં ગતિ કરી રહેલ ઇન્દ્ર અને આસરાઓ વગેરે તેનો પરિવાર જોતાં પૌરાણિક કથાઓ આંખ આગળ તરે છે. એ સાથેજ તે યુગના રાજ દરબારો, શરમથી નેત્ર ઢાળી રહેલ બાળાઓ સુંદરીઓ, પરિચારિકાઓ, દૂતો, સાધુઓ નાગરિકો, પ્રણયનો આનંદ

૧ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પ્રથમ શિક્ષા યુગના માણસોએ ગુફાઓમાં દોરેલાં પણ પશુઓનાં કેટલાંક ચિત્રો મળ્યાં છે. પણ એનું સાતત્ય નથી એટલે અહીં એ કલાને ગણતરીમાં નથી લીધી.

માણતાં યુગલો, સિદ્ધિઓને દાન આપતા રાજકુમારો, રાજાઓ સાથે અગ્રો ઉપર ફરતા યોદ્ધાઓ વગેરે વિવિધ જાતની આ દેશની માનવ સૃષ્ટિને વિવિધ અંગભંગ અને લાલિય યુક્ત અને સજીવ હાવભાવ સાથે જે ઔચિત્યથી ચિત્રકારોએ ચિત્રેલ છે, તે જોઈને ચિત્રકલાવિદો ઇક્ષ્ણુ થઈ જાય છે. પણ એ સર્વ ચિત્રોનો આત્મા તો લોક કલ્યાણ માટે બુદ્ધ કરેલો ભવ્ય ત્યાગ છે. નં. ૧ ની ગુફામાં એનું એક સુંદર ચિત્ર છે. ૧ બૌદ્ધ ત્યાગ અને ભૂતદયા સાથે આ દેશનાં સમસ્ત જીવનની જે અદ્ભુત એકાત્મતા અજાંતાનાં ચિત્રોએ કાલિદાસની કવિતા પેઠે વ્યંગનાથી દર્શાવી છે તે એ ચિત્રકલાનો સાંસ્કારિક સંદેશ છે.

અજાંતાનાં ચિત્રો સાથે ભરહુત અને સાંચીના કંડેડાઓ તથા દરવાજા ઉપરનું શિલ્પ યાદ આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં આ કંડેડાઓ ઉપર અને તે પછી ૨૦૦ વર્ષે ઉભા થયેલા દરવાજા ઉપર સુંદર શિલ્પ ચિત્રણ છે આ સાંચી અને ભરહુતના સ્તૂપો પહેલાંના એક એ સૈકાનું વિરલ મૂર્તિવિધાન મળે છે પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ સાંચી અને ભરહુતનું શિલ્પ કાર્ય ઘણું કીમતી છે. અજાંતાનાં ચિત્રો પેઠે આમાં બૌદ્ધ જાતક કથાઓના પ્રસંગો, એ વખતના સામાજિક જીવનનો-પહેરવેશ, બગદારનાં ગાડાં વગેરે વાહનો, પશુઓ, ગામડાંનાં ઘરો વગેરે સાથે આબેહુલ ખ્યાલ આવે છે. ઘણીવાર કથાની ક્રાતરણી ત્રીજે કથાનું નામ ક્રાતરેલું છે, એટલે શંકાને સ્થાન જ રહેતું નથી. બૌદ્ધ ચૈત્ય અને તેમાં ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને ઉભેલાં લોકોનો દેખાવ, અથવા વૃક્ષો સાથે શ્રાવસ્તીના જોતવનનું દશ્ય જેમાં અનાથ પિંડક જમીન ઉપર પાથરવા માટે ગાડામાંથી સિકકા ધાવવોનો ઉભો છે એ વગેરેમાં

૧ અજાંતા વિશે ઘણું સચિત્ર સાહિત્ય આ દેશનાં તથા પરદેશનાં પ્રગટ થયું છે કુમાર કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશિત શ્રી. રવિશંકર રાવજનું અજાંતાના કલા મંડપો સામાન્ય જિજ્ઞાસુ માટે સરસ છે.

ધર્મનો ઉપદેશ શબ્દથી નહિ પણ શિલ્પથી આપવાનો ધાર્મિક શિલ્પીઓએ સર્વાત્મભાવથી પ્રયત્ન કર્યો છે. પછી ગાંધાર શિલ્પમાં યુદ્ધની મૂર્તિનાં પ્રથમ દર્શન થાય છે. એ કલા ઉપર કાંઈક પરદેશી અસર હોવાની માન્યતા છે.

પણ શિલ્પકળાની પરમ ઉન્નતિ એ પછીના ગુપ્તકાળમાં ઇ. સ. ત્રીજા સદીમાં સાતમા-આઠમા શતક સુધીમાં થઈ છે. અને આપણાં સદ્ભાગ્યે ગૌદ્ધ અને પ્લાત્તણ ઉભયધર્મની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓ ભલે થોડી પણ જળવાઈ રહી છે. જગતના પ્રાણી માત્ર તરફની બોધિસત્ત્વની અપ્રતિમ કૃષ્ણાને તથા નિર્વાણની પરમ શાન્તિને ભગવાન યુદ્ધની મૂર્તિમાં સાકાર કરવાનો શિલ્પીઓએ આશ્ચર્યકારક સફલતાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. ત્યારે અર્ધનારી-નરેશ્વરની મૂર્તિમાં દાંપત્યના અદ્વૈતભાવનો, નટરાજની મૂર્તિમાં જગતનાં ઉત્પત્તિ અને લયને પોતાના તાંડવથી ગતિમાન કરતી શકિતના નૃત્યનો, શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિમાં પૌરાણિક શેષશાયીની કલ્પનાનો અને છેવટ એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિમાં જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રિવિધ કાર્ય કરનાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણેય દેવોનો એક બ્રહ્મમાં અભેદ દર્શાવવાનો શિલ્પીઓએ અદ્ભુત પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતીયશિલ્પના સારા નમુનાઓના અભ્યાસથી અંધારામાં તટસ્થ કલાવિવેચકોના મતાનુસાર આધ્યાત્મિક શાન્તિ સાથે બાહ્ય આકર્ષકતાનો જે અદ્ભુત મેળ ભારતીય કલાકારોએ સંધ્યો છે તે ભારતીય કલાની વિશેષતા છે. એને જ મેં સંસ્કારોનો સમન્વય કહ્યો છે. આ સર્વ પ્રકારના શિલ્પવિધાન પાછળ જે કલાશક્તિ છે તેનું મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતામાં છે. ગુપ્તકાળના આરંભથી ઉપર સુચવેલું છે તે પ્રકારનું શિલ્પ જોવામાં આવે છે. પણ એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ સાતમા આઠમા શતકની હશે. અને એ સૈકાઓ સુધીમાં શિલ્પકલા શિખર ઉપર પહોંચી ગઈ હતી એમ તદ્દવિદોનો સામાન્ય મત છે.

સ્થાપત્ય કળા:—સ્થાપત્ય કળા આ દેશમાં ઘણી પ્રાચીન છે. મોહનજોડેરોના સ્થાપત્યનો સંપ્રદાય કેવી રીતે ચાલ્યો હશે તે હજી અજ્ઞાત છે. પણ ઋગ્વેદના આર્યોનાં ગામડાંઓનાં ઘરોથી અને તેઓની યજ્ઞશાળાઓથી સ્થાપત્ય કળાનો આરંભ થયો છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. પછી અદ્ભુત ખોડીશવાળા અશોકના સ્તંભોમાં સ્થાપત્ય કળાનું ઘણું વિકાસ પામેલું રૂપ દેખાય છે. એ સ્તંભ કળા ઉપર પરદેશી કળાની અસર હોવાની માન્યતા છે. એ ગમે તેમ હો પણ ગૃહો, સભાસ્થાનો, ચૈત્યો, મંદિરો, વગેરે આ દેશમાં ખેલ્લાં લોકડાંનાં અંધારામાં હતાં એટલું ચોક્કસ છે. અશોકના વખતના ઐશ્વર્ય સ્તૂપો અને તે વખતથીજ કાતરાવા માંડેલી ગુહાઓ એ જૂનામાં જૂનું સ્થાપત્ય છે. સાંચી ભરહુતના સ્તૂપો જે ઇંટોથી બાંધેલા છે તે સૌથી જૂના છે. સાંચીના સ્તૂપની ફરતો કંઠેડો અને તેના દરવાજા શિલ્પ અને સ્થાપત્ય અંતે દૃષ્ટિએ દર્શનીય છે. પછી ગયા પાસે આવેલી અશોકના વખતની આરાધ્ય ગુફાઓ અને તે પછીના તરતના સમયની ઓરીસ્સાની હાથી ગુફા, અને પશ્ચિમ હિંદની કાલા, એડસા, ભાગ્ન, નાશિક, કન્હેરી, અજંતા વગેરે ગુફાઓમાં આવેલાં ચૈત્યગૃહો, વિહારો અને સભાગૃહો તે કાળના સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોવા જેવાં છે. આ ગુફાઓમાં પ્રાચીનતમ આજીવક અને હીનયાન ઐશ્વર્યમતની છે. પછીની મહાયાન મતની તથા જૈન મતની છે, બ્રાહ્મણ મતની એલીફન્ટાની અને એલુરની ગુફાઓ સૌથી પાછળની છે. જે કે એલુરની ગુફામાં ઐશ્વર્ય, જૈન અને બ્રાહ્મણ ત્રણે મતનાં સ્થાનો છે. પણ સ્થાપત્ય કળાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠતો એલુરનું ઈ. સ. આઠમા શતકનું કેલાસ મંદિર છે. જે હાલેસ કહે છે તેમ શિવના સ્થાનરૂપ હિમાલયના અદ્ભુત સૌન્દર્યનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ગુફાઓના કાળમાં ઇંટો કે પથ્થરની પીઠ ઉપર શિખર અંધ મંદિરો પણ બાંધાતાં રહ્યાં હશે. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકનો ગરુડધ્વજસ્તંભ વેસનગરમાંથી મળ્યો છે. તે સાથે મંદિર પણ હોય,

છતાં ગુપ્તકાળ પહેલાંનું કે ગુપ્તકાળનું અખંડ કોઈકે જાણવાઈ રહ્યું છે. પછી લોકકું નંધરતાના કારણથી નીકળી જઈને પશ્ચિમનાં મંદિરો બંધાવા માંડ્યાં, પણ ઈ. સ. સાતમા આઠમા શતકનાં મંદિરો દક્ષિણમાં વાતાપિ, ઐહોલ વગેરેમાં મળ્યાં છે. કાશ્મીરનું માર્તંડ મંદિર પણ આઠમા શતક જેટલું પ્રાચીન છે. નવમા શતકથી તો ઉત્તરમાં તથા દક્ષિણમાં અનેક મોટાં મંદિરો બંધાયાં છે. આર્યાવર્તનાં શિખરવાળાં મંદિરો જુવનેશ્વરમાં, ખજુરાહો (બુદ્ધઅખંડ)નાં ખડેરમાં તથા પુરીમાં છે તેવાં અને કાંચી, શ્રીરંગ, વેંકટાચલ, તાંબેર, ગંગા કાંડપુર વગેરેનાં દ્રાવિડ મંદિરો એક બીજાથી જુદાં ઘાટનાં છે. પણ અહીં આર્યાવર્તીય અને દ્રાવિડ સ્થાપત્ય કળાના ભેદનો કે વૈષ્ણવશૈવ જેવા ધાર્મિક ભેદનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ આ વિશાળ મંદિરો ધર્મશાળા, વિદ્યાલય, આતુસલય, નાટ્યગૃહ, સંગીતશાળા, સભાગૃહ વગેરે સ્થાનોને પોતામાં સમાવી લઈ સંસ્કૃતિ કેન્દ્રસમાં—મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં અને દક્ષિણમાં તો તે પછી પણ—બતી રહ્યાં હતાં એ ખાસ નોંધવાનું છે અને એજ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું છે.

બીજી કળાઓ:—કામશાસ્ત્રમાં અને અન્યત્ર પણ ચોસક કળાઓ કહી છે; જેમાં ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય જેવી મુખ્ય કળાઓ તથા છૂત રમવાની કુશળતા, બીજી રમતનું કૌશલ, ચાંપી વગેરે ગૌણ કળાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંગીત અને નૃત્યનો કાંઈક પ્રચારનો વેદ કાળમાંય હતો. સામગાન ગાનારો એક વર્ગ હતો. પછી કવિ કાલિદાસે સંગીત અને નૃત્યનું રાજકુમારીઓને શિક્ષણ અપાવું હોવાનું કહેલ છે. રાણીઓ પતિ પાસેથી લલિત કળાઓ શીખતી એમ પણ એ કવિ કહે છે.^૧ મૃચ્છકટિકમાં અને માલવિકાગ્નિ-

^૧ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિધો.

(ચુ. ૮—૬૭) એ ૬૫૧

મિત્રમાં સંગીત અને નૃત્યની વાત છે. ભવભૂતિના માલતીમાધવમાં પણ સંગીત અને નૃત્યનો ઉલ્લેખ છે. ગણિકાઓનાં ગૃહો કળાનાં ધામો ત્યારે હતાં.^૧ અને પછી પણ વારાંગનાપરિચયને ચાતુર્યનું કારણ કહ્યો છે. અને ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરથી સંગીત અને નૃત્ય કળાનું શાસ્ત્ર ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં બેંગાલું હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તો એ કળાઓનો ત્યારે સારો વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. પણ પ્રાચીન સંગીતની પરંપરા જળવાઈ નથી, એનો ઇતિહાસ અસ્પષ્ટ છે. આ સાથેજ સીવણ, સીકા પાડવાની કળા, જડતર કામ, માળા ગુંથવાની કળા વગેરે ધંધા તરીકે વપરાતી કળાઓ પણ ખૂબ ખેડાઈ હતી. અલગત આ ધંધાદારી કળાઓનું સંસ્કાર દૃષ્ટિએ વિશેષ મૂલ્ય ન ગણાય. પણ સંગીત, નૃત્ય વગેરે કળાઓ તો જાતે સંસ્કારક હોવા ઉપરાંત ધાર્મિક સંસ્કારો સાથે જોડાઈને ભારતીય સંસ્કૃતિમૂર્તિના અંગરૂપ બની ગઈ હતી.

ભાગવત પુરાણ:—

બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં રહેલાં પૌરાણિક કથાઓના બીજમાંથી તથા રાજ્યો અને ઋષિઓના વંશોનું તથા લિન્ન લિન્ન વંશમાં જેનું ખાસ સ્થાન લાગે એવાનાં ચરિતો-વંશાનુચરિતોનું સાહિત્ય કંઈક રાખનાર સૂત લોકો દ્વારા પહેલી પુરાણરચના થઈ છે. છેક અથર્વ-વેદમાં અને શતપથમાં પુરાણનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ એ પ્રાચીનતમ પુરાણનો કાઈ અંશ મૂળરૂપમાં જળવાઈ રહ્યો નથી. પછી મહાભારતના મૂળ ભાગ સાથે જે આદિપુરાણની ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં રચના થઈ હશે તેનો કેટલોક ભાગ ઉપલબ્ધ મહાભારતમાં, હરિવંશમાં અને વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, વગેરે જૂનાં પુરાણોમાં પાછલા કાળનાં વસ્તુ સાથે મળેલો મળે છે. પણ જેમ

^૧ જુઓ મૃચ્છકટિક.

^૨ અથર્વવેદ ૧૧-૭-૨૪ અને બૃ. ઉ. ૨-૪-૧૦.

કાળક્રમે આ દેશમાં ધાર્મિક અને સામાજિક નવા નવા વિચારો ઉત્પન્ન થતા ગયા તેમ તેમ જૂનાં પુરાણોમાં ઉમેરા થતા ગયા અને નવાં પુરાણો રચાતાં ગયાં. મતલબ કે પૌરાણિક સાહિત્ય તો હમેશાં વધ્યે જતું સાહિત્ય છે. અત્યારે ૧૮ મહાપુરાણો અને ૧૮ ઉપપ્રમાણો મળે છે અને તે ઉપરાંત પણ પુરાણ નામધારી કટકાઓ મળે છે તે જુદા. જૂનામાં જૂનાં વાયુ અને મત્સ્ય ઇ. સ. ત્રીજા યોગ્ય શતકનાં છે; ત્યારે છેક ગયા સૈકા સુધી જૂના પુરાણોમાં ઉમેરા અને નવા કટકાઓની રચના થયે ગઈ છે.^૧ આ છ-સાત લાખ શ્લોક પૂરના સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને અદારમાંનું એક પુરાણ હોવા છતાં જેની ગણના જૂના કાળથી મહાભારત રામાયણ સાથે થાય છે તે ભાગવત પુરાણ છે.

વૈષ્ણવ ભાગવત એક પુરાણ હોવા છતાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. ગીતા પછીનું આંતર અનુભવથી રંગાયેલું ભક્તિ તત્ત્વનું ઘણું ઉંડું વિવરણ ભાગવતમાં મળે છે. ગીતામાં ભક્તિ-વિષયક જે વિચારો છે તેનો સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત ગીતા પછીના આલવારો જેવા ભક્તોની ઈશ્વરપ્રીતિના અનુભવનું રહસ્ય પકડીને ભક્તિ વિશે ઘણી નવી વાતો વિસ્તારથી ભાગવતમાં કહેલી છે. ભાગવતકાર પોતે અદ્વૈતવાદી, પોતે શુકદેવનું વર્ણન કર્યું છે તેવા શ્રેષ્ઠ નિર્ગુણ ભક્ત અને પ્રતિભાશાળી કવિ છે.

ભાગવતની રચના ઇ. સ. નવમા શતકમાં થઈ હોવાના પુરાવા મેં અન્યત્ર વિસ્તારથી આપ્યા છે.^૨ ભાગવતમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ઔપનિષદ અભિપ્રાય મળતું વર્ણવેલું છે, પણ જૂનાં ઉપનિષદોનું વલણ નિર્ગુણ અભિપ્રાય તરફ છે ત્યારે ભાગવતનું નિર્ગુણ અને સગુણનો અભેદ માનીને પણ સગુણ તરફ વલણ છે. ત્રણ સગુણ દેવોમાંથી

^૧ મારાં 'પુરાણ વિવેચન'માં પુરાણો સંબંધે જાણવા યોગ્ય બહુ મળશે.

^૨ ભાગવતની ભક્તિના વિવરણ માટે જુઓ મારે વૈષ્ણવ પ્રમર્શો.

વિષય ભાગવતકારના ઘણા દેવ છે. વળી વિષય સાથે તેના અવતારોની એકતા સ્વીકારી લઈને વિષય કે અક્ષ એજ કૃષ્ણ એમ પણ ભાગવતકાર કહે છે. સૃષ્ટિ વિશે ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “સર્ગ, સ્થિતિ અને અંત કરનારી ભગવાનની ત્રણ ગુણવાળી માયા છે.” માયારૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્તિનો પ્રકાર સાંખ્યાનુસાર કહ્યો છે. જીવના સ્વરૂપ વિશે તથા તેના બંધ મોક્ષ વિશે ભાગવતમાં ટૂંકામાં કહ્યું છે કે “પરમાત્માના આંશરૂપ જીવને અવિદ્યાથી બંધન થાય છે અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે.” (૧૧-૧૧-૪). આ મોક્ષપ્રદ વિદ્યા તે ભાગવત વિદ્યા અને એ વિદ્યા શીખવા માટે ગુરુનો આશ્રય લેવો, ભક્તજનોનો સત્સંગ કરવો તથા ભગવાનના ગુણોનું, એની અવતાર-કથાઓનું તથા ભક્તોની કથાઓનું શ્રવણ કરવું, ચિંતન કરવું તથા કથન કરવું- એને કર્તવ્ય ગણીને ભાગવતકારે પોતાના ગ્રન્થમાં ભક્તિતત્ત્વના નિરૂપણ ઉપરાંત અવતાર-કથાઓને તથા ભક્તોના ચરિત્રોને વિસ્તારથી ગુથી લીધેલ છે. વળી આ કથાપ્રસંગોને કવિત્વશક્તિથી એવી આકર્ષક રીતે કહેલા છે કે શ્રોતાનું મન કથારસથી ખેંચાઈને અંતે હૃદયમાં પ્રેમવાળું થશે એવી ભાગવતકારની માન્યતા છે.

જે કે ભાગવતકારે ભાગવત ધર્મો તરીકે સત્સંગ, દયા, મંત્રી, વિશ્વાસ, શૌર્ય, તપ, તિતિક્ષા, મૌન, અનાસક્તિ વગેરે ગીતાપ્રોક્ત દૈવી સંપત્તિના ગુણો સાથે શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન, સર્વસ્વનિવેદન વગેરેને ગણેલ છે. (૧૧-૩-૨૨ થી ૨૬). પણ ભાગવતકારની ભક્તિ ધ્યાનાત્મક કરતાં પ્રેમાત્મક વધારે છે. કૃષ્ણચરિત્રમાં આ પ્રેમાત્મક ભક્તિનું નિરૂપણ ગોપીજનોના દષ્ટાંતથી કરેલું છે “જેણે પ્રણયરૂપ દોરડાથી ભગવાનના ચરણકમળને બાંધી રાખ્યું છે.” એ રીતે ભક્તોનું ભાગવતકારે વર્ણન કર્યું છે. ટૂંકામાં ધ્યાનાત્મક ભક્તિ જૂના કાળથી ચાલી આવતી હતી. પણ પ્રેમાત્મક ભક્તિ જે ભાગવત પહેલાં કેટલાક ભક્તોમાં જાગી હશે તેને ભાગવતકારે અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા આપી અને એ પ્રકારની ભક્તિનો આખો પ્રવાહ ભાગવતમાંથી નીકળી સાંપ્રદાયિક

આચાર્યો તથા સંતભક્તોમાં થઈને આ દેશમાં આજ સુધી ચાલ્યો જાય છે.

પણ ભાગવતકારની દૃષ્ટિ આ પ્રેમાત્મક ભક્તિમાં સમાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાન વૈરાગ્યને, ભક્તિ વિના નકામાં ગણ્યા છતાં શ્રેયઃ સાધન તરીકે તેને એ માન્ય તો છે જ. વળી ભાગવતકારે ભક્તોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. તેમાં “જે હરિની મૂર્તિની જ શ્રદ્ધાથી પૂજન કરવા ઇચ્છે છે તથા ભક્તોમાં કે બીજામાં પ્રભુને ન દેખે તે પ્રાકૃત ભક્ત.” “ઈશ્વરમાં, એના ભક્તોમાં, મૂર્ખાઓમાં અને દ્રુપીઓમાં જે અનુક્રમે પ્રેમ, મૈત્રી, કૃપા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે તે મધ્યમ” અને “સર્વ ભૂતોમાં જે આત્માનો ભગવદ્ભાવ જુએ તે ભાગવતોત્તમ”^૧ ભાગવતનો આ ભાગવતોત્તમ તે ગીતાનો જ્ઞાનીભક્ત કે સ્થિતપ્રજ્ઞ. વળી ભાગવત પહેલાં લગભગ એક હજાર વર્ષથી આ દેશમાં ચાલુ થયેલ મૂર્તિપૂજનને ભાગવતકારે પ્રાકૃત ભક્તિ ગણી છે એ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ ભક્તિના ભેદ પાડ્યા પછી અભેદ ભાવવાળી અહૈતુક ભક્તિને નિર્ગુણ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ ભાગવતકારે ગણેલ છે, અને એવી ભક્તિ ચંડાલને પણ પવિત્ર કરે છે એમ કહેલું છે. છેવટ ઉપર કહેલા ભાગવતોત્તમનો દાખલો રન્તિદેવના આખ્યાનથી આપ્યો છે. અડતાલીસ દિવસ અત્ર વગર કાઢ્યા પછી જે ખાવાનું મળેલું તે પણ એ વખતે આવી ચડેલા અતિથિઓ (જેમાં એક બ્રાહ્મણ છે અને એક કૃતરાં સાથે ફરનારો શૂદ્ર છે) ને આપી દીધા પછી બાકી રહેલું પાણી પણ પુલકસ જાતિના અન્યજને આપી દેનાર રન્તિદેવના મોદામાં ભાગવતકારે નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે.—“ઈશ્વર પાસે અષ્ટસિદ્ધિઓવાળી પરમજાતિને કે મોક્ષને નથી માગતો પણ સર્વ શરીરધારીઓની પીડા સર્વાના અન્તરમાં રહેલા મને પ્રાપ્ત થાય અને તેથી એ બધાં

દુઃખરહિત થાય એ માગું છું.^૧ આ શબ્દોમાં ભાગવતકારની દૃષ્ટિ મનુષ્યકૃત સીમાડાઓની પાર નીકળી ગઈ છે અને ભારતીય સંસ્કારપિંડને એ ભાગવતકારનું શ્રેષ્ઠ અર્પણ છે.

શંકરાચાર્ય :—

ઉપનિષદો પછીના કાળમાં ઔપનિષદ વિદ્યાના ચિંતકો અસ્ત થઈ ગયા હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. કદાચ ગુરૂ પરંપરાથી એ વિદ્યાના વિચારકાના એક કરતાં વધારે સંપ્રદાયો પણ ચાલતા હશે. પરંતુ આપણી પાસે તો અત્યારે ગીતામાં તથા મહાભારતમાં જે શ્રુતક મોક્ષધર્મના વિચારો મળે છે તે જ છે. વળી દાર્શનિક સૂત્રોના કાળમાં બ્રહ્મસૂત્ર રચાયું છે. પણ એ સૂત્રોની સંકલના ઘણી અસ્પષ્ટ છે. બ્રહ્મસૂત્રના પોતાના તાત્પર્ય વિશે ભાષ્યકારોમાં જેવો હતો તેવોજ હાલના પ્રાચ્ય વિદ્યાના પંડિતોમાં પણ મતભેદ પ્રવર્તે છે. પણ ઔપનિષદ અદૈતવાદની વિચારસરણી યથાર્થ રીતે પકડીને તથા પ્રમાણશાસ્ત્રની આવશ્યકતાઓને સંતોષીને પોતાની શ્રીલસુક્રીની રચના કરનાર ભગવાન શંકરને હું તો આ દેશના શ્રેષ્ઠ શ્રીલસુક્ર માનું છું.

કૌટિલ્યે સાચું જ કહ્યું છે કે આન્વીક્ષિકી (શ્રીલસુક્રી) સર્વ વિદ્યાઓનો પ્રદીપ છે અને સર્વ ધર્મોનો આશ્રય છે. આ પ્રદીપત્વ અને ધર્મોનું આશ્રયત્વ કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત, દૈત વગેરે વગેરે વાદોમાં થોડે વધુ અંશે ભલે હોય પણ તટસ્થ રીતે જોતાં પ્રદીપત્વ આ દેશમાં તો વધારેમાં વધારે ન્યાયશાસ્ત્ર^૨ અને શાંકર વેદાન્ત એ બેમાં છે એવું મને તો લાગે છે. તેમાં પણ ન્યાયશાસ્ત્ર કરતાં શાંકર વેદાન્ત, શંકરના કાળથી—ઈ. સ. નવમા શતકથી આ દેશમાં વિદ્યાઓનો શ્રેષ્ઠ પ્રદીપ રહ્યો છે. વળી ન્યાયશાસ્ત્ર પંડિતોમાંજ ખંધાઈ રહ્યું ત્યારે વેદાન્તનો પ્રકાશ ભક્તિ પેઢે જ સર્વલોકમાં

^૧ ભાગવત ૯-૨૧-૨ થી ૧૨

^૨ ન્યાય ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન તો આન્વીક્ષિકી એટલે ન્યાયવિદ્યા એમજ કહે છે.

- દેવાયો છે. ઉપનિષદોએ યોગેલા જ્ઞાનમાર્ગમાં શંકરે અદ્વૈતવાદની સંકલનાને સંપૂર્ણ અને પ્રમાણોપજીવિત કરવા માટે જે વિશેષતા ઉમેરી છે તેજ નીચે સંક્ષેપમાં તોંધવાની છે.^૧ ભારતીય જ્ઞાનમાર્ગ એટલે શુદ્ધ તર્કવાદ નહિ પણ જીવનની નિઃશ્વેસ સંપાદક કેળવણી એટલું તો અહમ્મસના ભાષ્યમાં 'સાધનચતુષ્ટયસંપત્તિ પછી અહમ્મસના કર્તવ્ય છે' એમ શંકર કહે છે, એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઉપનિષદોમાં અને ગીતામાં સત્ય, અહમ્મસ, શ્રદ્ધા, તિતિક્ષા, રાગદ્વેષરહિતતા વગેરે શીઘ્રનો ઉપદેશ છે તેનો સાર ખેંચીને શમાદિ સાધન સંપત્તિ, આત્માનાત્મવિવેક, વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષતા એ ચાર સાધનો શંકરે ગણાવ્યાં છે. શીલ પેઠે જ વિવેકને પણ શંકરે સાધન ગણેલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પછી સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ અહમ્મસ છે એ ઔપનિષદ વાદ અને 'આ અધું અહમ્મસ છે' 'નાનાત્વ છે જ નહિ' વગેરે ઔપનિષદ કથનોમાં કરેલા નાનાત્વના નિષેધનો મેળ, શ્રુત્યુક્ત પરિણામપ્રક્રિયા વ્યવહારાવસ્થામાં યથાર્થ તરીકે સ્વીકારીને તથા પરમાર્થમાં અહમ્મસનો વાસ્તવવિકાર થયા વિના તે અન્યથા જગદાકારે ભાસે છે, એ રીતે વિતર્તવાદની પ્રક્રિયાને સ્વીકારીને સાધ્યો છે. પણ અહમ્મસ તો નિત્ય, સત્ય અને ચેતન્યરૂપ અને જગત તો અનિત્ય, અસત્ય અને જડરૂપે દેખાય છે એ વિરોધનું શું? આ પ્રશ્નનો શંકરે આપેલો ખુલાસો આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાની (Physics) ના ખુલાસાને ઘણો મળતો છે. જેમ ભૌતિકવિજ્ઞાની (Scientist) શાસ્ત્રદષ્ટિથી જગતના દશ્યમાન પદાર્થોને 'પ્રલેક્ટ્રોન' આદિરૂપે જાણે છે, તેમ અહમ્મસજ્ઞાનવાન જગતના દશ્યમાન પદાર્થો પરમાર્થદષ્ટિએ સત્ય નથી પણ એ સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ અહમ્મસ જ પરમ સત્ય છે

૧ ઉપર પૃ. ૧૫ થી ૮૨ માં ઉપનિષદોમાથી ઉદારેલી ઘણી વાતોને 'શંકરાચાર્ય' સ્વીકારી હોવાથી અહીં તેની પુનરુક્ત કરવાની જરૂર નથી.

એમ માને છે. અલગત અત્માત્મબોધ પહેલાં જે જગત અનુભવાતું હતું તેનું વ્યાવહારિક સત્યત્વ તો રહે જ છે. ખરી રીતે જ્ઞાની સિવાય બીજાઓ માટે જગત સત્ય જ છે. જ્યારે જ્ઞાની માટે અત્તરૂપે જગત સત્ય છે પણ અત્તરૂપે ભિન્નરૂપે મિથ્યા છે. પણ શંકરાચાર્યને સૃષ્ટિપ્રક્રિયા વિશે વિશેષ આગ્રહ નથી. એ તો કહે છે કે સૃષ્ટિ-પ્રક્રિયા બરાબર કહેવામાં અતિનું તાત્પર્ય નથી, પણ અત્તજ્ઞાન આપવા માટે એ કહેલ છે. અત્તાત્મકરૂપે પ્રતિપાદન કરવા ઉપર જ શંકરનું લક્ષ્ય છે. અત્ત અને આત્મા વસ્તુતઃ એક જ છે, છતાં અત્ત અને આત્મા ભિન્ન માસે છે—જેથી બધા પૃથક્ અનુભવાય છે એનું કારણ અવિદ્યા છે એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. અવિદ્યા બંધનું કારણ છે એટલી વાત તો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સાંખ્ય, યોગ, પુરાણ, બૌદ્ધધર્મ વગેરે બધા શ્રેયોમાર્ગને માન્ય છે. પણ અવિદ્યા એટલે શું ? એમાં બધા વાદીઓનો મતભેદ છે. શંકરે અવિદ્યાનો અર્થ ઘણી સરસ રીતે અત્તસૂત્રભાષ્યના ઉપોદ્ઘાતમાં સમજાવ્યો છે. આત્મા અને અનાત્મા, પ્રમાતા અને પ્રમેય એ બે પદાર્થોનો સ્વીકાર સર્વ વાદીઓને માન્ય છે. પણ શંકર કહે છે કે “આ બે પદાર્થો અત્યન્ત ભિન્ન હોવા છતાં એ બેનો વિવેક ન કરી શકવાથી ચિદાત્મામાં દ્વેષ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેનો તથા તેના ધર્મેનો અધ્યાસ કરીને ‘આ હું અને આ માઈ’ એવા મિથ્યા જ્ઞાન સાથે જોડાયેલો બધો લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર ચાલે છે. પાંડિતોનો પણ આ બધો રાગદ્વેષપ્રેરિત વ્યવહાર પશુઓ પેકે, અવિવેક પુરઃસર ચાલે છે એમ શંકર સ્પષ્ટ કહે છે. આ અધ્યાસ નૈસર્ગિક છે, અનાદિ છે, અને અનિર્વચનીય છે. અધ્યાસનું જ બીજું નામ અવિદ્યા.” આ અવિદ્યાને બધા વ્યવહારના મૂળમાં શંકર માને છે. શંકરે આ અવિદ્યારૂપ શસ્ત્રથી શીલસુશીના અનેક અવરા ક્રાયડાઓને કાપી નાખ્યા છે. “આ અવિદ્યાથી કલ્પિત અને ઇશ્વરનાં આત્મભૂત જેવાં જે નામરૂપ તેને જ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ઇશ્વરની માયાશકિત કે

પ્રકૃતિ કહેલ છે. તત્ત્વ કે અતત્ત્વ ન કહેવાય એવાં એ નામરૂપ કે માયાશક્તિ સંસાર પ્રપંચનાં બીજભૂત છે.”^૧ એમ શંકર કહે છે. જ્ઞાનીને સહજ હિમતથી શંકર કહે છે કે ‘આ અવિદ્યાત્મક ઉપાધિના પરિચ્છેદની અપેક્ષાથી ઇશ્વરનું ઇશ્વરત્વ તથા સર્વજ્ઞત્વ છે અને જીવનું જીવત્વ, અજ્ઞત્વ, અદ્યપશક્તિમત્ત્વ વગેરે છે.” (પ્ર. સૂ. ૨-૧-૧૪ નું ભાષ્ય.)

અલપત આત્માનાત્માવિવેકકૃત ભ્રમ જીવને છે, જ્યારે ઇશ્વરને નથી. અને ઇશ્વરની ઉપાધિ મહાન અને જીવની દેહેન્દ્રિયાદિ અદ્ય ઉપાધિ-પણ એય અવિદ્યાપ્રત્યુપસ્થાપિત ઉપાધિ અને એનો જ એ વચ્ચે ફેર; જ્યારે ઉપાધિરહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મ તો એયમાં એકજ. જે આચાર્ય ઇશ્વરત્વને વ્યાવહારિક અવસ્થાનું સત્ય કહે એ સ્વર્ગ નરકને એવાં કહે એમાં શું આશ્ચર્ય ? અને જ્યાં સ્વર્ગનરક કે જીવ ઇશ્વરનો ભેદ ન રહે ત્યાં વર્ણાશ્રમનો તો ક્યાંથી જ રહે ?

શંકરાચાર્ય બૌદ્ધ મતના ખાંડનકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે અને બૌદ્ધ શૂન્યવાદ તથા વિજ્ઞાનવાદનું, જ્યેન મતનું તેમજ વૈશેષિક, પાંચરાત્ર, પાશુપતાદિ દર્શનોનું ખાંડન કર્યું છે એની ના નથી પણ સૌથી વધારે તો સૂત્રકારને અનુસરીને સાંખ્યવાદનું અને વૈદિક કર્મમાર્ગનું ખાંડન તેમણે કર્યું છે. શંકર પહેલાં ચારસોક વર્ષથી બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિ સાથે વૈદિક યજ્ઞગળનો કર્મમાર્ગ ફરી જોરમાં આવવા માંડ્યો હતો. પણ એનું ખાંડન કરીને શંકરે પ્રજાને કર્મજાલ થઈ જવામાંથી અચારી અને પરિણામે એ પછી પૂર્વધર્મ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગને આલવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. હવેટ એટલું જ નોંધવાનું કે શંકર મુક્તિને પરમ કલ્યાણ માને છે પણ મરણ પછીજ મુક્તિ થવાની વાત એમને માન્ય નથી. એમના મતે આત્મા

૧. આ નામરૂપનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદ : ભૂ. ઉ. ૧-૪-૭૦ વગર/મા છે પણ એનું સ્પષ્ટીકરણ શંકરનું છે.

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૧૬૩

પોતે નિત્યમુક્ત જ છે. એને નવી મુક્તિ મેળવવાની નથી. પણ અવિદ્યાથી પોતાને બદ્ધ માનનાર જીવને તેના અવિદ્યાકલ્પિત સંસારીપણાને દૂર કરીને વિદ્યા નિત્યમુક્ત આત્મસ્વરૂપ અર્થે છે (અ. સૂ. ૧. ૧. ૪). શંકરને મતે સાક્ષાત્કારપર્યંત જ્ઞાનજ મુક્તિ સાધક છે. બ્રહ્મજ્ઞાન અનુભવાવસાન છે. (૧. ૧. ૨) અને જ્ઞાની જીવતાં જ શરીરાદિમાં અહંતા મમતા છોડીને મુક્ત થઈ જાય છે. વેદાન્તજ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે “પહેલાં જેવો સંસારી રહે તે બ્રહ્મજ્ઞાની નહિ” એમ શંકર સ્પષ્ટ કહે છે. અને આ સાક્ષાત્કારને શંકરના ટીકાકાર વાચસ્પતિ સંગીત જ્ઞાનથી સંસ્કૃત મનવાળાને થતા પશુનદિ સૂરતા ભેદના સાક્ષાત્કાર સાથે સરખાવે છે? (એજ ૧. ૧. ૪.); એ ઉપરથી બ્રહ્મજ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ સંસ્કારપણું સમજાય છે.

આ ઉપરાન્ત સામાજિક જીવનમાં વેદાન્તે સહિષ્ણુતાને પોષી છે એ સહેલાઈથી ધ્યાનમાં આવે એવું નથી. કારણ કે શંકરે બધા પરમતોનું આવેશપૂર્વક ખંડન કર્યું છે. પ્રાચીન આચાર્યોની એ સામાન્ય પદ્ધતિ હતી. પણ શંકરે ઉપનિષદોમાંથી જે અદ્વૈત બ્રહ્મવાદ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો એને પરિણામે પ્રગટેલી શિવ, વિષ્ણુ કે શક્તિમાં કશો ભેદ નથી; શિવ વિષ્ણુવાદિ તો સગુણ બ્રહ્મ જે એક અદ્વિતીય છે એનાં નામો જ છે, એવી માન્યતાને લીધે વેદાન્તીઓમાં મતાન્તર-ક્ષમા સ્વાભાવિક બની. ગમે તે નામથી અને પૌરાણિક રૂપથી ભક્તિ કરનાર વેદાન્તીઓ પોતે સગુણ બ્રહ્મને જ ભજે છે એમ માનવા લાગ્યા. આવા વેદાન્તી ભકતોની પણ એક પરંપરા થઈ. શંકરમતના ચુસ્ત અનુયાયી હોવા છતાં ગીતાની ટીકા લખનાર મધુસૂદન સરસ્વતી કૃષ્ણભક્ત હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પરંપરાને અનુસરનાર એક કૃષ્ણભક્ત કહે છે કે:—

૧. શંકરમત માટે શંકરાચાર્યનાં પોતાના ભણ્યા પ્રથમસાધન છે. પછી એસ. રાધાકૃષ્ણનના ઇતહાસને શીલોસોશી થ્ર-ર અને દાસગુપ્તાનો હી. ઈ. ફી. થ્ર-ર અને ગુજરાતીમાં નં. દે. મહેતા કૃત હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (૧૯૨૫) સારાં પુસ્તકો છે.

શૈવા વયં ન ચલુ તત્ર વિચારણીયં
 પંચાક્ષરૈર્જપપરા નિતરાં તથાપિ,
 ચેતો મરીચમતસીકુસુમાવભાષં
 સ્મેરાનનં સ્મરતિ ગોપબધૂકિશોરમ્ ॥
 અને વેદાન્તી શિવભક્ત અપ્ય દીક્ષિત કહે છે કે—
 મહેશ્વરે વા જગતામધીશ્વરે
 જનાર્દને વા જગદન્તરાત્મનિ
 ન વસ્તુભેદપ્રત્તિપત્તિરસ્તિ મે
 તથાપિ ભક્તિસ્તરુણેન્દુશોરવરે ॥

પૂર્ત ધર્મ

વૈદિક યજ્ઞમાર્ગ ઔપનિષદ તથા ઔદ્ધકાળમાં ક્ષીણબળ થવા સાથે પૂર્ત ધર્મ જોરમાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદના કાળમાં યજ્ઞસાથે દક્ષિણાર્ધ દાનનું પણ સ્થાન હતું. હવે દાનની વાસના માનવ સ્વભાવમાં સહજ હોવાથી યજ્ઞની પ્રણાલી સંકુચિત થતાં દાનવૃત્તિએ નવા માર્ગો શોધ્યા. જનશ્રુતિ પૌત્રાયણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર અન્નસત્રો ઉઘાડ્યાં હોવાનું જાણી-ઉ. (૪. ૧. ૧)માં કથન છે એ પૂર્ત ધર્મનું કદાચ પહેલું સૂચન છે. પછી ભગવાન યુદ્ધના સમયથી ઔદ્ધસંઘ માટે ઉપવ્રતા, વાડીઓ, જમીનો, વિહારો અને સાધુઓના ઉપયોગની વસ્તુઓનાં દાનો આપવાનો પ્રવાહ શરૂ થયો પણ ધાર્મિક પ્રણાલીમાં ન અંધાઈ રહેતાં એ પ્રવાહે વાવ, કુંવા, તળાવ, ધર્મશાળા અન્નસત્ર, પાઠશાળા, આતુરાલય વગેરે લોકાપયોગી કાર્યો રૂપે આલીને વ્યાપક પૂર્ત ધર્મનું રૂપ લીધું. અને એ રીતે હિંદુ સમાજના અમુક વર્ગમાંજ ન અંધાઈ રહેતાં સર્વવર્ગમાં વ્યાપક થઈ જવાથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ પૂર્ત ધર્મ બની ગયો.

આ દેશના ઇતિહાસમાં મૌર્ય સમ્રાટ અશોકને વ્યાપક પૂર્ત-ધર્મનો મહાન પુરસ્કર્તા રાજ કહી શકાય. અશોક મહારાજના

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૧૯૫

પોતાના શમ્ભોમાંજ એની પૂર્તિપ્રવૃત્તિનું વર્ણન થયું. સૂચક છે. ૧
 “સ્તાઓમાં પશુઓ અને માણસોને છાયો આપવા માટે મેં વડનાં
 વૃક્ષો રોપાવ્યાં છે, આંખાની વાડીઓ રોપાવી છે, અને દરેક અર્ધા
 કાશે કે આઠ કાશે કુવાઓ ખોદાવ્યા છે તથા ધર્મશાળાઓ બંધાવી
 છે. અને પશુઓ અને માણસો માટે સ્થળે સ્થળે પીવાવા સ્થાપ્યા
 છે.” વળી “પોતાના દેશમાં તથા પોતાના પડોશી રાજ્યોના દેશોમાં
 સર્વત્ર મનુષ્યચિકિત્સા અને પશુચિકિત્સા પોતે સ્થાપી છે. મનુષ્યો
 તથા પશુઓ માટે જ્યાં ન હોય ત્યાં ઔષધો રાખ્યાં છે તથા
 રોપાવ્યાં છે.” ૨

અશોક મહારાજને આરંભેલી આ પ્રથા એની પછી ચાલુ
 રહી છે. ગુપ્તકાળમાં તથા તે પછી પણ ધર્મોદ્ધાર ઇચ્છીતાલો આ
 દેશમાં ચાલું હોવાના કાર્ષ્ક કાર્ષ્ક દાખલા ઇતિહાસમાં મળે છે. ૩

એક ખીલ પ્રથા પણ થયું કરી અશોક મહારાજના વખતથી
 ચાલુ થઈ છે. જુદાના જન્મનાં, પ્રથમ ધર્મોપદેશનાં અને નિર્વાણનાં
 સ્થાનની તેણે યાત્રા કરી હોવાનું ઇતિહાસકારો કહે છે. ૪ અને
 પાછળથી બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાનો ઘણો
 મહિમા મનાયો છે. એજ રીતે સ્તૂપો જેવાં ધર્મસ્થાનો બંધાવવાનો
 પણ આરંભ અશોકે કર્યો છે. અને પાછળથી મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મમાં
 તથા ભક્તિમાર્ગમાં મૂર્તિપૂજા ચાલુ થવાથી મન્દિરો બંધાવવાનો
 ધર્મ પણ પૂર્તિ ધર્મમાં ગણાવા લાગ્યો અને આ દેશમાં
 લિન લિન માર્ગોનાં અસંખ્ય તીર્થસ્થાનો છેલ્લાં ૨૨૦૦ વર્ષમાં

૧. સ્તંભ અનુશાસન ૭ ખડક ધર્મનુશાસન ૨. અશોકના લેખોમાં.
૨. અશોકનું ખડક ધર્મ શાસન. ૨. અને જુઓ મોરો આયુર્વેદનો
 ઇતિહાસ. પૃ. ૧૧૬
૩. એજન. પૃ. ૧૧૬-૧૨૦
૪. વીન્સેન્ટ સ્મીથ અક્ષી હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩. પૃ.
 ૧૫૮ થી ૧૬૦

જેલાં થયાં. મહાભારત અને પુરાણોમાં તીર્થોનાં વર્ણનો મળે છે. આ પૂર્ત ધર્મે અને ખાસ કરીને તીર્થયાત્રાની પરંપરાએ સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર

આઠાણુગ્રન્થોના કાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિએ વિન્ધ્ય પર્વત ઝોળાંગે હોય એમ લાગતું નથી. પ્રાચીન ઔદ્ધ ગ્રન્થોમાં પૂર્વમાં કલિંગથી અને પશ્ચિમમાં ગોદાવરીથી દક્ષિણના કોઈ પ્રદેશનું નામ નથી. પણ સૂત્ર ગ્રન્થોમાંથી આપ સ્તમ્ભ અને ખાદિર સૂત્ર દક્ષિણ હિંદમાં રચાયાં છે એમ તકિદો માને છે. એ સમયમાં આર્યભાષી લોકો સીલોન પણ ગયા હશે. અશોકના લેખોને તો દક્ષિણ હિંદની તથા સીલોનની પણ ખબર છે જ. એ નેતાં ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમાથી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતક વચ્ચે દક્ષિણ હિંદનો મોટો ભાગ આર્યસંસ્કૃતિની અસર નીચે આવ્યો હતો એમ માનવામાં વાંધો નથી. વળી ધર્મસૂત્રોમાં આખા ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજને એક સૂત્રમાં બાંધવાને અમુક જાતનો પ્રયત્ન જોઈ શકાય છે, ત્યારે ઔદ્ધ ધર્મે વર્ણભેદને તદ્દન અવગણીને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. પણ આખા દેશમાં સાચી સાંસ્કૃતિક એકતા તો ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં અશોક મહારાજને સ્થાપી. હિંદુકુશ પર્વતોથી આરબી દક્ષિણ દ્વીપકલ્પના છોડાના પ્રદેશો—ચોલ, પાંડ્ય, ક્કરલપુત્ર અને સતીય પુત્ર, નેલોરથી દક્ષિણના પ્રદેશો—સિવાયનો આખો દેશ અશોકને તાબે હતો. અને પોતે ઔદ્ધ ઉપાસક થયા પછી આ દેશમાં તથા પોતાને તાબે નહિ એવા સરહદના પ્રદેશોમાં તથા દક્ષિણ હિંદ, સીલોન, સીરીઆ, ઇજિપ્ત, મેસીડોનીયા, અને એપીરસ જેવાં પડોશી રાજ્યોમાં ધર્મોપદેશકાને પોતે મોકલ્યા હતા એમ અશોક પોતાના લેખોમાં કહે છે. અર્થાત્ એશીઆ, આફ્રીકા અને યુરોપ એ ત્રણેય ખંડોમાં ધર્મ-પ્રચારનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સીલોન તો સંધુ સાધ્વી થયેલ પોતાનાં બાળકો મહેન્દ્ર અને મંદ્રમિત્રાને મોકલ્યાં હતાં એમ જૂની ઔદ્ધ દંતકથા

કહે છે.^૧ આ ધર્મપ્રચાર ઉપર જલ્દી ન રહે પણ લોકોના હૃદયમાં સહેલાઈથી ઉતરે તે માટે અશોક નીતિનો તથા સદાચારનો સારો ઉપદેશ પસંદ કર્યો હતો, તથા આ ધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર થાય એ લક્ષ્યથી આ દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મોટા શિલાલેખોમાં એ ઉપદેશના શબ્દો તેણે કાતરાવ્યા હતા. આ ઉપદેશમાં મુખ્ય વાત નીચે પ્રમાણે છે “માતા અને પિતાની સુત્રુષા કરવી એ સાઈ છે; મિત્રો, ઝોળખીતાઓ, આત્મણો અને શ્રમણો તરફ ઉદારતા રાખવી, દાસ અને નોકરો તરફ સહલાવ રાખવો, પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી તથા ખોટું ખરચ ન કરવું એ સાઈ છે” અહિંસા જેવા બૌદ્ધધર્મના પ્રધાન શીલ માટે અશોકને વધારે આગ્રહ હોય એ સ્વાભાવિક છે. “કાઈ પણ જીવતા પ્રાણીને મારવું નહિ કે હોમવું નહિ તેમજ જેમાં હિંસા થાય એવા ઉત્સવો કરવા નહિ.” “પૂર્વ સમયમાં ઘણા સૈન્યો સુધી પ્રાણીઓની હિંસા વધતી ગઈ હતી, તેમજ સર્ગાસંગ્રહીઓ તરફ તથા આત્મણુ શ્રમણો તરફ અવિનય વધતો ગયો હતો. પણ હવે રાજાના શિક્ષણને લીધે પ્રાણીઓનો વધ, જીવોની હિંસા વગેરે અટક્યું છે અને સર્ગાસંગ્રહીઓ, વૃદ્ધો તથા આત્મણો અને શ્રમણો તરફ વિનય અને માતાપિતાની સેવા વધ્યાં છે.”

વળી અશોક મહારાજ બીજા દાન કરતાં ધર્મના દાનને વધારે મહત્વ આપે છે. સૌએ પ્રસંગે આ કરવું સાઈ છે એ બતાવીને બીજાને ધર્મ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કહે છે.^૨

અશોકનાં આ ધર્માનુશાસનોમાં સંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વનું શાસન બીજા સંપ્રદાયો તરફ કેવું વર્તન રાખવું તેનો ઉપદેશ આપનાર છે. “દેવોના પ્રિયરાજા ઇચ્છે છે કે બધા પન્થો બધે વસવા જોઈએ. તે બધા સંયમ અને ભાવશુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે.” “રાજા બધા પન્થોને માન આપે છે. બધા પન્થોમાં સારભૂત તત્વોની

૧. મહેન્દ્ર અશોકનો પુત્ર નહિ પણ ભાઈ હતો એવી ય દંતકથા છે. (જુઓ કે. હી. ઈ. પૃ. ૪૯૯. ૫૦૦)

૨. જુઓ અશોકના ખડક ધર્મશાસનો ૧, ૩, ૪, અને ૯

વૃદ્ધિ જેવું એક્ય દાન માનતા નથી, પણ તેનું મૂળ વાણીમાં છે. પ્રસંગ વગર પોતાના પન્થની પ્રશંસા અથવા ખીજના પન્થની નિન્દા ઉદ્ભવે નહિ અને પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણસર થાય. દરેક વખતે ખીજના પન્થને માન આપવું જોઈએ. એમ કરે તે પન્થની વૃદ્ધિ કરે છે. અન્યથા વર્તે તો પોતાના પન્થને ધક્કો પહોંચાડે છે અને ખીજના પન્થ ઉપર પણ અપકાર કરે છે. તેટલા માટે સલાહ-સંપન્ન હિતકારક છે. રાજની એવી ઇચ્છા છે કે અથા પન્થો બહુ જ્ઞાનવાળા અને કલ્યાણકારક મતવાળા હોવા જોઈએ.”^૧

અશોક મહારાજના ઉપરના શમ્ભો બાવીસો વર્ષ પછી આજે પણ ત્યારે હતા તેટલા જ સાચા છે. અશોકે પોતે તો ધર્મોપદેશકો રોક્યા હતા. એના પછી એ પ્રથા ચાલુ ન રહી હોય કે ક્યાંક નાજળી પડીને ચાલતી હોય. ગમે તેમ હો પણ પોતપોતાના ધર્મને પ્રચાર કરવા માટે ઉત્સાહી પરિત્રાજ્ઞાને અશોકની પ્રવૃત્તિએ કાંઈક વેગ આપ્યો હોય એ સંભવ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ખીજ તથા ઈ. સ. પહેલા શતકમાં થયેલા મીનેન્ડર યવન (બૌદ્ધોએ જેને મિલિન્દ કહ્યો છે) અને શક રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધ થયા હતા. ૨ તક્ષશિલાનો ઈ. સ. પૂર્વે ખીજનો હસીઓદોરસ યવન (ગ્રીક) વૈષ્ણવ થયો હતો અને શક ક્ષત્રિયોમાંથી કોઈક શૈવ અને કોઈક વૈદિક મતાવલંબી થયા હતા. શક નહિપાનના જમાઈ ઉપવદત્તે ત્રણ લાખ ગાયો દાનમાં આપી હતી. લાખો બ્રાહ્મણોને વારંવાર ભોજન આપ્યું હતું. બ્રાહ્મણ કન્યાઓને કન્યાદાન આપ્યું હતું, તીર્થસ્થાનોમાં પગથિયાં બંધાવ્યાં હતાં, વાડીઓ આપી હતી તથા દૂવાઓ બંધાવ્યા હતા.^૩ ટુંકામાં બૌદ્ધધર્મે જે કે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમાં કર્યું હશે પણ વૈષ્ણવો, શૈવો અને સ્માર્તો પણ ધર્મપ્રચારમાં પાછળ નહોતા રહ્યા.

૧. અશોકનાં ધર્મશાસનો. ૧૨ મું

૨. વીન્સેન્ટ સ્મિથની અક્ષી હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા આ. ૩-૫. ૨૨૫
વૈ-ધ-ઈ-૫-૩૯, શૈ-ધ. ૪-૫. ૪૧

૩. બર્નેસનું આ. સ. વે. ૪-૪ ના સિક્કા લેખો

વળી આ દેશમાં પૂર્ત ધર્મના તથા વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના પ્રચારનું મહા કાર્ય પુરાણીઓએ કર્યું છે. જ્યારે વેદાભ્યાસનો સ્ત્રી અને શૂદ્રને અધિકાર ન હોવાનું ધર્મશાસ્ત્રોએ ઠરાવ્યું ત્યારે શૂદ્રો સંસ્કારહીન ન રહે અથવા સંસ્કાર અર્થે બ્રાહ્મણધર્મનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા તેઓને ન લાગે એ હેતુથી ગુપ્તકાળમાંજ મહાભારત રામાયણ અને પુરાણો દ્વારા ધર્મપ્રચાર કે સંસ્કારપ્રચારનો બ્રાહ્મણોએ રસ્તો કાઢ્યો.^૧ કાદંબરીમાં મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં રાણી વિલાસવતી પૂજન કરવા ગયાં ત્યારે ત્યાં મહાભારતની કથા વંચાતી હતી એવું વર્ણન છે. અને ઇ. સ. ૬૦૦ની લગભગમાં સોમશર્મા નામના બ્રાહ્મણે કેમ્બોડીયાના એક મન્દિરને મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણનાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં એવો ઉલ્લીર્ણ લેખ મળ્યો છે.^૨ મતલબ કે ઇ. સ. સાતમા શતકથી મહાભારતાદિની કથા વંચાતી હોવાના પુરાવા છે. વૈદિક, ઔપનિષદ, પાછળથી વિકાસ પામેલા વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત વગેરે ભક્તિમાર્ગીય, સાંખ્ય, યોગના તથા દાન, વ્રત, તીર્થયાત્રા વગેરે પૂર્ત ધર્મના અર્થાત્ વેદોત્તર બ્રાહ્મણધર્મના સર્વ વિચારોનો પુરાણોમાં સંગ્રહ કરવાના મહાકાર્યમાં ગુપ્તકાળના અને તે પછીના પૌરાણિકો મંડી પડ્યા અને આખા દેશમાં ગામડે ગામડે પુરાણશ્રવણ કરાવી ધાર્મિક સંસ્કારોનો તેઓએ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. બ્રાહ્મણવર્ણની વસ્તીમાં કાળક્રમે વધારો થતાં અને ગામડાંઓમાં તેઓને રાજ્યો તરફથી જમીનોનાં દાનો મળવાને લીધે નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાંયે એક એ બ્રાહ્મણ કુટુંબો વસતાં હોય એ સ્થિતિ ગુપ્તકાળ સુધીમાંજ આવી ગઈ હતી. અને ખ્રીસ્તી મીશીનરીઓ પેટે આ પુરાણી બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક

૧. બુદ્ધો શ્રાવ્યેચ્છતુરો વર્ણાન્ એ વ્ર સ્.-[૧૨-૩૮] ના ભાષ્યમાં શંકરે ઉતારેલું વચન.

૨. એ-પાથર્ ઈન્ડી, સંસ્કૃત, હુ. કેમ્બોજ પૃ. ૩૨૬ [વીન્ટરનીઝ ગ્ર-૧ પૃ-૫૧૪]

વૈદ્યકને અથવા ફેટલાક જ્યોતિષને સાથે રાખતા હોવાથી લોકોને સહજમાં આકર્ષી શકતા. ગામડાંઓમાં એટલા આ પુરાણીઓએ તથા દેશમાં ચારે તરફ તીર્થયાત્રા નિમિત્તે ધૂમતા ઔદ્ધ, જૈન તથા બ્રાહ્મણ પરિવાજકોએ સંસ્કારના સાર્વત્રિક પ્રચારનું ભારે કાર્ય કર્યું છે. આ સાધુઓના લોકોમાં શ્રદ્ધાપ્રેરક ચમત્કારોનો મોટો ભાગે વૈદ્યકજ્ઞાન ઉપર આધાર હતો; પણ આ દેશમાંજ પ્રચાર કરીને એ સંસ્કારની રીતે સતોષ થાય એટલો મોજો એમનો ઉત્સાહ ન હતો. ભાગવતે પ્રસ્તાવિત પાસે કહેરાવ્યું છે કે—

નાહં વિમુચ્ય કૃપણાન્વિમુમુક્ષુઃ એ રીતે પોતે મુક્ત પણ એકલા ન થવું, બીજાને મુક્તિસાધન આપીને થવું, આવી જગદુદ્ધારની કટયાણુવાસનાથી પ્રેરાઈને અશોક પછી ઈ. સ. પૂર્વેનાં પહેલાં એ શતકમાં હિંદુકુશના પર્વતો ઓળંગી મધ્ય એશિયાના પ્રદેશોમાં અને ત્યાંથી પૂર્વ તુર્કસ્તાનના માર્ગે ચીન તરફ આર્યો જતા હશે. પણ ઈ. સ. ૬૫ માં કાશ્યપ મતંગ અને ધર્મરક્ષિત નામના ઔદ્ધ સાધુઓ મહાયાન મતના અનેક ઔદ્ધ ગ્રન્થો અને મૂર્તિઓ સાથે ચીન ગયાનો, એમના પ્રયાસથી ચીનની રાજધાની લીયોંગમાં ઔદ્ધ મંદિર બંધાયાનો, ઘણા ચીનાઓએ ઔદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યાનો અને ઔદ્ધ ધર્મગ્રન્થોના ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદો થવા માંડ્યાનો ચોક્કસ ઇતિહાસ મળે છે.

ઈ. સ. પહેલાં શતકમાં આ રીતે પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં અને ચીનમાં શરૂ થયેલો સંસ્કારપ્રચાર તે પછીનાં છસોએક વર્ષ સુધી અનુદિત ચાલુ રહ્યો છે. ખોતાનમાં ચોથા પાંચમા શતકમાં મોટા ઔદ્ધ વિહારો હતા. એ વખતે છઠ્ઠા શતકના પરમાર્થ જોએએ ચીનમાં હીનયાન મતનો પહેલો પ્રચાર કર્યો તેના જેવા વેદવેદાંગ પારંગત બ્રાહ્મણ યુવાનો—ખાસ કરીને કાશ્મીરના—ઔદ્ધ થઈને જીવના જોખમે પણ પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં જઈને અથવા ચીન જઈને ત્યાં ઔદ્ધ ગ્રન્થોના ચીનાઈ અનુવાદ કરવામાં આયુષ્ય ગાળી નાખતા. બીજી તરફથી ફાલ્ગુન, યુવાનયુગમાં અને ઇત્સંગ જેવા અનેક ચીનાઈ પંડિત

સાધુઓ રસ્તાની અકલ્પ્ય હાડમારીને વેડીને, છુદ્ધની જન્મભૂમિની યાત્રા કરવાની, ઔદ્ધ ધર્મગ્રંથો ભણવાની અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો ચીન લઈ જઈ અનુવાદ દ્વારા પોતાના દેશમાંધવોને તેનો લાભ આપવાની ઉદાત્ત વાસનાથી પ્રેરાઈને ભારતવર્ષમાં આવતા હતા. આ કેવળ ધર્મપ્રચાર ન હોતો પણ સંસ્કૃતિપ્રચાર હતો. ઇ. સ. છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં ચીનમાં અનેક વિદ્યાકલાઓ ખીલેલી હોઈને એ દેશ ઉચ્ચ સંસ્કારથી સંપન્ન હતો એ અહીં યાદ રાખવાનું છે. કાશ્યપ માતંગ પોતે પોતાની સાથે ચિત્રો લઈ ગયા હતા એવી માન્યતા છે. અને પછી તેો વિદ્વાન અને કળાકાર સાધુઓ દ્વારા જ સૈકાઓ સુધી ઉત્તર ભારતમાંથી ભારતીય કળા, ભારતીય સાહિત્ય, ભારતીય લિપિ અને ભારતીય ધર્મનો અર્થાત્ ભારતીય સંસ્કારનો પ્રવાહ ગાંધારથી કાશગર, કુચી અને ખોતાન જેમાં મુખ્ય હતાં એવા મધ્ય એશિયા તરફ વહેતો દેખાય છે.^૧

સંસ્કૃતિપ્રચારના દાખલા તરીકે તુર્કસ્તાનમાંથી મળી આવેલા ગુપ્તલિપિમાં લખાયેલા વૈદ્યક ગ્રંથો મળે છે^૨ એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વૈદ્યક ગ્રંથોનાં કુચીની તે વખતની સ્થાનિક ભાષામાં થયેલાં ભાષાન્તરોના કટકાઓ પણ મળ્યા છે. મતલબ કે મધ્ય એશિયામાં પંદરસો વર્ષ પહેલાં આયુર્વેદનો પ્રચાર હતો.

મધ્ય એશિયામાં ભારતીય-ખાસ તો ઔદ્ધ ચિત્રકલા અને મૂર્તિકલાના પ્રચારની તો જૂની નિશાનીઓ ત્યાં શોધખોળ કરનારા-ઓને ઇ. સ. ચોથા શતકથી શરૂ થયેલી મળે છે^૩

૧. ગુપ્ત યુગમાં આ સંસ્કૃતિપ્રચાર મધ્ય એશિયામાં કેવા બળવાન હતો એના નિદર્શન માટે જુઓ ન્યૂ હીસ્ટરી ઓફ ધી ઈન્ડિયન પીપલ ગ્ર-૬ પ્ર. ૧૬

૨. જુઓ નાવની ૧૬નો દાખલો મારો આયુર્વેદનો ઈતિહાસ પૃ ૧૭૪ તથા પુરતત્ત્વ વર્ષ ૨ પૃ. ૨૭૪

૩. જુઓ એ.રલ્ફસ્ટીનના ખોતાન અને સીર ઇન્ડિયા ગ્રંથો.

મધ્ય એશિયામાં દૂર દૂરના પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મુલકોમાંથી આવતા સંસ્કૃતિના પ્રવાહો સાથે મળીને એ મિશ્રપ્રવાહ પાછો પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં વહેવા લાગે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ અને ધર્મે એ વળતે ટીગેટ અને ચીન તથા ચીનથી દોરીઆ, જાપાન, મોંગોલીઆ અને અન્ય તરફ એક પ્રયાણ કર્યું ત્યારે ખીજું પ્રયાણ ઇરાન, ઈરાક, ઇજીપ્ત અને ગ્રીસ તરફ કરી એ વળતના ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર પણ થોડીક અસર કરી છે.^૧ ઈ. સ. પૂર્વે ખીજા શતકમાં ઔદ્ધ શ્રમણો ઇરાનમાં જોવામાં આવતા હતા એવો પુરાવો છે.^૨

પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની આ યાત્રાઓ સ્થળમાર્ગેજ થઈ હતી અને તેણે સમુદ્રપ્રયાણ કરેલુંજ નહિ હોય એમ માનવાનું નથી. સીસોન તરફ પ્રયાણની વાત ઉપર આવી ગઈ છે. બર્મા તરફ ઈ. સ. પૂર્વે જ ભારતથી તથા ચીનથી ઔદ્ધ સાધુઓએ ઔદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે યાત્રાઓ કરી છે. અને ઈ. સ. ત્રીજા શતકમાં તો શ્રીક્ષેત્રનું હિન્દુ રાજ્ય બર્મામાં હતું, એમ ચીનાઈ ઇતિહાસ કહે છે. અને તેથી આગળ સિયામમાં અને તેથી દક્ષિણમાં મલાયામાં ઈ. સ. ખીજા શતકમાં હિન્દુ રાજ્ય હોવાના ચીનાઈ ઉલ્લેખો છે. પણ સંસ્કૃતિપ્રચારની ખાખતમાં મધ્ય એશિયા આદિ ઉત્તર પ્રદેશના પ્રચારથી દક્ષિણ દ્વીપોમાં થયેલા પ્રચારમાં એક ભેદ દેખાય છે તે એ છે કે દક્ષિણ દ્વીપોમાં રાજકીય વિજય સાથે સંસ્કૃતિપ્રચાર થયો છે. જ્યારે ઉત્તરમાં ધર્મપ્રચાર સાથે સંસ્કૃતિપ્રચાર થયો છે.

નેપાલમાં પણ ઘણા જૂના કાળમાં દેશ જીતવા ગયેલા લોકો પોતાની સાથે ઔદ્ધ ધર્મ લઈ ગયેલા.

૧. ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર અને ગ્રીસ ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર માટે જુઓ રાધાકૃષ્ણનનું ઇસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ એન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ પૃ. ૧૩૩ થી ૧૫૨.

૨. એનન પૃ. ૧૮૧ ની ટીપ ૬.

વળી પૂર્વના જાવા, સુમાત્રા, અલિ વગેરે બેટામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રચારનો ઇતિહાસ ઘણો સૂચક છે. બૌદ્ધ, જૈન કથાઓમાં અને લોકસાહિત્યમાં જાવા અને સુવર્ણદ્વીપ જઈને અનેક પેઢીઓ સુધી ચાલે એટલું સુવર્ણ લઈ આવનાર વેપારીઓની ઘણી વાર્તાઓ મળે છે. પણ ઇતિહાસ કથાઓ કરતાં ये रसिक છે. પહેલાં દ્વીપકલ્પની વાત કરીએ. પ્રાચીનતમ હિન્દુ રાજ્ય કેમ્બોડીઆમાં હતું જેમાં પ્રાચીન ચીનનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ચીનનાં તેને પુતાન કહેતા હતા. ચીનાઈ વૃત્તાન્ત પ્રમાણે દેશના મૂળવતનીઓ જંગલી જેવા હતા. તેઓમાં સંસ્કૃતિનો સંચાર જ ન હોતો થયો. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નાગાં ફરતાં. એ લોકોની સ્ત્રીઓને એક બ્રાહ્મણધર્મી કૌન્ડિન્યે લગભગ બીજા શતકમાં કપડાં પહેરતાં શીખવ્યું. આ કૌન્ડિન્યના વંશજોએ એક સૈકા સુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. પછી એ વંશના છેલ્લા રાજાના સેનાપતિના કુળમાં રાજ્ય ગયું. એ કુળના રાજાઓના તાપામાં આખો સિયામ, લેઓક્કોને ફેટલોક ભાગ અને મલાયા દ્વીપકલ્પ હતો. આ વંશના રાજાઓએ ચીન અને હિન્દ સાથે સંબંધ બાંધ્યો. પછી ચોથા શતકના અંતમાં કે પાંચમાના આરંભમાં ભારતમાંથી એક બ્રાહ્મણ ત્યાં ગયો. એ રાજા તરીકે ચુંટાયો અને એની સાથે ભારતમાંથી જે વસાહતીઓ ગયા હતા તેઓએ ત્યાંની સંસ્કૃતિને પૂર્ણ ભારતીય રૂપ આપ્યું. ચીનાઈ વૃત્તાન્તો પ્રમાણે ત્યાં મુખ્યત્વે શૈવ ધર્મનો પ્રચાર હતો. જો કે ફેટલાક બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ હતા અને ઉલ્કીર્ણ લેખો ઉપરથી વૈષ્ણવ ધર્મનો પણ ત્યાં પ્રચાર હતો એમ જણાય છે. ત્યાંના રાજા જયવર્મા અને તેની રાણી કુલપ્રભાવતીના સંસ્કૃત અભિલેખો મળ્યા છે.

કેમ્બોડીઆની પૂર્વમાં આવેલા ચંપામાં પણ ઈ. સ. બીજા શતકમાં શ્રી મારતું હિન્દુ રાજ્ય હતું. પછી ગુપ્ત મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત

ખીજતો સમકાલીન જે રાજ્ય ચંપામાં હતો તેનું નામ તેના સંસ્કૃત અભિલેખોમાં ધર્મમહારાજ શ્રી ભદ્રવર્મન એવું આપેલું છે. તે વેદવિત હતો. તેણે ભદ્રેશ્વરસ્વામી નામનું શિવમન્દિર બંધાવ્યું હતું. પાંચમા શતકની ખ્રીષ્ટ વીસીમાં ચંપાના એક રાજ્યે ગંગાકાંઠે રહેવા માટે ગાદીત્યાગ કર્યો હતો. આ ચંપા કે અન્તમ અને કસ્મીરીઆ ઉપરાંત હિન્દીચીન દ્વીપકલ્પના પ્રદેશમાં ઈ. સ. નાં પહેલા પાંચ શતકમાં ઘણાં હિન્દુ રાજ્યો હતાં. પણ હવે પૂર્વના દ્વીપો ઉપર નજર કરીએ. તેમાં પણ યુજરાતની લોકવાર્તાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત જવામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની યાત્રા વિશેષ રસ્યક છે. સ્થાનિક દંતકથા પ્રમાણે ઈ. સ. પહેલા શતકમાં ભારતીયોની પહેલી વસાહત થઈ છે. પણ ખીજ શતકમાં તો જવાના ભારતીય નામધારી રાજ્ય દેવવર્માએ ચીનમાં દૂત મોકલ્યો હોવાનું ચીનાઈ વૃત્તાન્તો કહે છે. પશ્ચિમ જવામાંથી મળેલા ચાર સંસ્કૃત લેખો જે તિથિરહિત છે પણ ચોથા કે છઠ્ઠા શતકની લિપિમાં લખાયેલા છે તેમાં પૂર્ણવર્મા રાજ્ય તથા તેના બે પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ મળે છે. ચીનાઈ યાત્રાળુ ફાહિયાન જે ભારતથી ચીન પાછા ફરતાં પાંચ મહિના જવામાં રહ્યા હતા તે કહે છે કે જવામાં બ્રાહ્મણધર્મનું જોર છે અને બૌદ્ધ ધર્મ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પણ પછીના સૈકામાં જ જવામાં બૌદ્ધ ધર્મનું જોર વધ્યું હોવાના પુરાવા ચીનાઈ વૃત્તાન્તમાંથી મળે છે. જવાના પડોશી બેટ બલીમાં હિન્દુ રાજ્ય હતું અને તેનો એલચી ઈ. સ. ૫૧૮માં ચીન ગયો હતો? એમ ચીનાઈ પુરાવો કહે છે. પછી સુમાત્રામાં ઈ. સ. ચોથા શતકમાં શ્રીવિજયનું હિન્દુ રાજ્ય સ્થપાયું હતું અને સાતમા શતકમાં એની ખૂબ ચડતી કલા હતી. બોર્નીઓ જે માનવશિકારીઓનું ઘર ગણાતું તેમાં પણ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં હિન્દુઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. કોન્ડિન્યના પૌત્ર

અને અશ્વવર્માના પુત્ર મૂલવર્માના ઇ. સ. ૪૦૦ના ગણી શકાય એવા ચાર સંસ્કૃત અભિલેખો મળ્યા છે. જેમાં યજ્ઞોતી અને દાનોતી વાત છે. જેના ઉપર આ લેખો કાતરેલા છે તે બ્રાહ્મણોએ મૂલવર્મા પાસે કરાવેલા બહુ સ્વર્ણકમ્ યજ્ઞના થૂપો છે.

દુકામાં ઉપર જોયું તેમ બોનીઓ, જવા, અન્નમ્, કેમ્બોડીઆ અને મલાયા દ્વીપકલ્પમાંથી શોધાયેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખોથી સ્પષ્ટ નિર્ણય થાય છે કે ભારતનાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મ તથા રાજકીય અને સામાજિક સંસ્થાઓએ આ દ્વરનાં સંસ્થાતોતો સંપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક વિજય કર્યો હતો અને તે તે સ્થાનિક તત્ત્વોને કાંતો લુપ્ત કર્યાં હતાં અથવા આત્મસાત્ કર્યાં હતાં. પૌરાણિક ધર્મ અને કથાઓ સાથેનો પરિચય પુતાન અને ચંપાના લેખો દર્શાવે છે. પશ્ચિમ જવાના લેખોમાંથી ત્યાંનો સમાજ બ્રાહ્મણધર્મી દેખાય છે અને તેના ઉપર પૌરાણિક અસર પૂરેપૂરી છે. વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અને ઐરાવતના ઉલ્લેખો મળે છે. નદીઓનાં ચન્દ્રલાગા અને ગોમતી જેવાં નામો પાડ્યાં છે એ પણ એાહું સૂચક નથી. બોનીઓમાંથી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શિવ, ગણેશ, નન્દી, સ્કન્દ અને મહાકાલની મૂર્તિઓ મળી છે. મલાયામાંથી દુર્ગા, ગણેશ અને નન્દીની મૂર્તિઓ મળી છે. અને જવાના પ્રમ્પનમ્ પ્રન્તરમ્નાં અનેક લગ્ન મન્દિરોનાં ખંડેરોમાં રામચરિત તથા કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગો તથા બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, દુર્ગા વગેરેની મૂર્તિઓ કાતરેલી મળે છે. એ ઉપરથી શૈવ વૈષ્ણવાદિ પૌરાણિક ધર્મનો પ્રચાર દેખાય છે. પણ ઇ. સ. ૫૧૯માં લખાયેલી કાશ્મીરના ગુણવર્મા નામના કુમારે જવા જઈને ત્યાં રાજમાતાને બૌદ્ધ બનાવ્યાની કથા ઉપરથી ઇ. સ. પાંચમા શતકમાંજ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો દેખાય છે અને ઇ. સ. ૭૭૮માં જવાના શૈલેન્દ્ર વંશી કાષ્ઠ રાજાએ આર્યતારાનું મન્દિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

પછી ઇ. સ. ૧૦ માથી ૧૪મા શતક સુધીના જીવાનારાજીઓ બૌદ્ધ હતા અને તેઓએ અસાધારણ કલા સૌન્દર્યવાળો બોરોબદુરનો વિશ્વવિખ્યાત સ્તૂપ બાંધ્યો છે. લગવાન બુદ્ધની અસાધારણ કલાકૌશલવાળી મૂર્તિ બોરોબદુરમાંથી મળે છે. પછી મુસલમાનોનું મોળું ૧૪ મા શતકમાં સુમાત્રા વગેરે ઉપર ફરી વળ્યું અને બૌદ્ધ ધર્મ ક્ષીણ થઈ ગયો.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ દૂર દૂરના દેશોમાં સ્થળમાર્ગે અને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું હતું. અને જ્યાં અનુકૂળ ભૂમિ મળી ત્યાં ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક થાણાં નાખ્યાં હતાં. પણ મધ્ય એશિયા તરફની ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ૧૦ મા શતકમાં અને અન્યત્ર પછીના એક બે સૈકામાં લગભગ બંધ થઈ ગયો. મુસ્લીમ આક્રમણોએ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને પાછી હડાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રસ્થાન બંધ થઈ ગયું.^૧

૧. બૃહત્તર ભારત સબંધી ઘણું વિશાળ સાહિત્ય છેલ્લા ત્રીસ પાંચીસ વર્ષમાં ઉત્પન્ન થયું છે. 'એન્શીયન્ટ ઓતાન' અને 'સીર ઈન્ડિયા' નામના સર આર્થર સ્ટીનના દળદાર ગ્રન્થો, બોરોબદુર ઉપર રચેલા વિદ્વાનોએ લખેલા ગ્રન્થો વગેરે ગણાત્વમાં ધાર ન આવે એટલું સાહિત્ય છે. બૃહત્તર ભારત પરિષદનાં પ્રકાશનોમાંથી વીગતરવાર માહિતી તથા કલ્પેષો મળશે. ન્યૂ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા ગ્રંથ ૬ પ્ર. ૧૬માં સરસ તારણ કરેલું છે જેનો પણ અહીં લાભ લીધો છે.

વ્યાખ્યાન ચોથું

ભારતીય સંસ્કારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ

ભારતીય સંસ્કારોના ઉદ્ભવ, એનું સ્વરૂપ, અને તેનો પ્રચાર એ સર્વાનું આગળનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી લીધું. હવે ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારના અવતારનું દિગ્દર્શન કરવું ઘણું સહેલું થશે. ગુજરાતમાં ઢેટલેક સ્થળે, પહેલાં વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે તેમ પ્રસ્તર યુગમાં વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૧થી શ્રી હ. ધી. સાંકળીયાના નેતૃત્વ નીચે એક સંશોધક મંડળે ચારેક વખત ગુજરાતમાં સાબરમતીની ખીણમાં વારંવાર સંશોધન પ્રયાસો ખેડીને પ્રસ્તર યુગના માનવની સંખ્યાખંધ નિશાનીઓ શોધી છે.^૧ જેમાં પહેલાં શોધાયેલને મળતા અકીકાદિનાં નાનાં હથિયારો ઉપરાંત લાંબાગુજમાંથી સાતેક અશ્મીભૂત હાડપિંજરો અને હાડકાંનાં હથિયારો શોધ્યાં છે. આવા અશ્મીભૂત માનવ અવશેષોના નમૂના હિંદમાં ખીજે ક્યાંયથી મળેલા નથી એમ શ્રી સાંકળીયા

૧. જીઓ હ. ધી સાંકળીયાના લેખો (૧) ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીના જર્નલ ગ્ર. ૫ સં ૨ પૃ. ૭૫ (૨) ન્યૂ ઇ. એ. ૧૯૪૪નો એપ્રિલ અંક (૩) ડક્કન કોલેજ રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ પૂના તરફથી બહાર પડેલી પ્રોલીથીનરી રિપોર્ટ આન ધી યર્ડ ગુજરાત પ્રોલીથીનરી એકસપીડીશન નામની પુસ્તિકા (૪) પ્રજાપત્યુ ૧૯૪૫ સપ્ટેમ્બર તારીખના અંકમાં “પ્રાગૈતિહાસિક શોધો ઉપર પ્રકાશ નામનો લેખ તથા એજ લેખકનો ગ્લોરી થેટ વોઝ ગુર્જર દેશ ગ્ર ૧ માં પ્રો. એન્ડ પ્રોફેસર હીસ્ટરી ઓફ ગુજરાત એ લેખ અને માનસી ૧૯૪૪ના જૂન અને ડીસેમ્બર અંકોમાં હ. ધી. સાંકળીયાનો જ લેખ. છેલ્લું સંશોધન પર્યટન ૧૯૪૬-૪૭ના શિયાળામાં કર્યું હતું (જીઓ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડીયા ૨૭-૩-૧૯૪૭ના અંકમાં આવેલી નોંધ.)

કહે છે. એ સંશોધકના કહેવા પ્રમાણે આ અવશેષો એવી કાંઈ પ્રગ્નતા લાગેછે કે જે નાનાં તળાવો પાસેના ટીંબા ઉપર રહેતી, મુખ્યત્વે પ્રાણીના શિકાર ઉપર નિર્વાહ કરતી અને નાનાં પથ્થરનાં અને હાડકાંનાં હથિયારો વાપરતી; એ પ્રગ્નતે માટીનાં વાસણો બનાવવાનું જ્ઞાન ન હતું.

આ પ્રાચીનતર પ્રસ્તર યુગ પછી નવપ્રસ્તર યુગનાં માટીનાં વાસણો બનાવી જાણતાં માનવીઓ પણ ગુજરાતના એજ પ્રદેશમાં વસતાં હતાં એમ અત્યાર સુધીની શોધખોળથી લાગે છે. આ આદિ માનવીઓનું લોહી ગુજરાતની હાલની વસ્તીમાં ક્યાંક અમિશ્રિત કે મિશ્રિત રૂપમાં હશે અને કદાચ હાલના કુંભારોની કળામાં કાંઈક વારસો તે યુગમાંથી ઉતરી આવ્યો હશે. પછી સિન્ધુ સંસ્કૃતિ કચ્છ કાઠિયાવાડ સુધી પહોંચી હોય એ બનવા જોગ છે. પણ જ્યાં સુધી મોહોન્જોડરો અને હરપ્પામાંથી મળે છે તેવી નિશાનીઓ ન મળે ત્યાં સુધી કાંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. રંગપુર (લીંબડી રાજ્ય)માંથી ચિત્રિત માટીનાં વાસણો મળ્યાં છે. પણ હજી વધારે નિશાનીઓ મળ્યા પછી એનું પ્રાગિતિહાસમાં સ્થાન નક્કી થઈ શકે.

પછી ઋગ્વેદને તથા પછીના સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોને ગુજરાતની કશી ખબર નથી. ઋગ્વેદમાં જે સ્થળે અર્ચુદ્વેતો ઉલ્લેખ છે પણ ત્યાં અર્ચુદ્વેતો અર્થ ગુજરાતનો આશુ પર્વત થઈ શકે એમ નથી લાગતું.^૧ પણ આર્યોનાં જે ટોળાંમાંથી એક સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સ્થાયી રહ્યું હોય અને ખીજું જેમાં હૈહયો, શાર્યાતો, લૂગુઓ વગેરે હતા તેઓ એટલા જૂના કાળમાં, ગુજરાતના ફેટલાક ભાગોમાં વસ્યા હોય એવો એક મત છે.^૨ આ મત માટે મુખ્ય આધાર પુરાણોનો છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે ગુજરાતમાં આ આર્ય ટોળાંએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં અનાર્યો-દ્રવ્યુઓ અને નાગો

૧. પુરાણોમાં ગુજરાત પૃ. ૧૭, ૧૮

૨. જુએ શ્રી મુનશીનું ધી અર્ધી આર્યન્સ ઇન ગુજરાત

રહેતા હતા અને તેઓ સાથે બહારથી આવનાર આર્યોએ
લગ્નવ્યવહાર જોડ્યો એટલે તેઓ વૈદિક આર્યોના તિરસ્કારને પાત્ર
થયા અને વૈદિક સાહિત્યમાં એ કારણથી તેઓનો ઉલ્લેખ ન હોય
એ સ્વાભાવિક છે. સ્થળના ઉલ્લેખના અભાવ માટે આ દલીલ
મને કૃત્રિમ લાગે છે. અલગત મહાભારત પુરાણોમાં પ્રાચીનતર
શ્રુત જળવાઈ રહ્યું હોવાનો સંભવ પૌરાણિક શ્રુતના સંશોધકો
માને છે તે કબુલ છે. પુરાણો કહે છે કે “શર્યાતિના પુત્રઆનર્તનો
પુત્ર રેવત પોતાના પિતાના નામથી ઓળખાતા આનર્ત દેશનો
રાજા હતો અને તેની રાજધાની કુશસ્થલીમાં રહેતો હતો.” આ
કુશસ્થલી એ જ દ્વારકા.^૧ બીજી તરફથી ભૃગુઓ અને હૈહયો નર્મદા
કાંઠે રહેતા હોવાનું પુરાણો કહે છે.^૨ પણ ભર્યનું મૂળનામ
ભરકચ્છ છે અને ભરકચ્છ શબ્દ સંસ્કૃત મૂળનો નથી પણ ગ્રોસ્ટ્રો
એશીઆઈ છે.^૩ વળી આનર્તનું મૂળ આનંદશંકર દ્રુવે અનૃતમાંથી
મૂલ્યવ્યું છે અને ઋત એટલે બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞધર્મ અને તે ન
પાળનાર દસ્યુઓ—અનાર્યો જ્યાં વસે તે આનર્ત એમ તેઓ કહે છે^૪ આ
વ્યુત્પત્તિ યથાર્થ હો કે ન હો પણ અહીં જોતાં ગુજરાત પ્રદેશમાં પ્રાચીન-
તર કાળમાં આદિવાસીઓ રહેતા હોવાનો સંભવ છે. અને મહાભારત
પુરાણમાં જ પછીના કાળમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે યાદવો મથુરાથી દ્વારકા
ગયા ત્યારે રેવત પછી ઉજ્જૈન થઈ ગયેલું એ શહેર ફરી વસાવ્યું
હોવાનાં વર્ણનો છે. અને શ્રીકૃષ્ણકથાના પ્રસંગમાં જ શ્રીકૃષ્ણના
સ્વધામ જવા સાથે દ્વારકાપુરી સમુદ્રમાં કુબી ગઈ હોવાનું તથા

૧. ભુઓ મારા ઐતિહાસિક સંશોધનમાં પ્રાચીન દ્વારકાપુરી લેખ

પૃ. ૩૭૭

૨. ભુઓ શ્રી. ક. મ. મુતશીતું અલી અર્ધસ હન ગુજરાત

૩. ભુઓ ગુજરાત રીચર્સ મોસાયટીનું જર્નલ. અ. ૭ અ. ૪માં

૬. ધી. સોફીઆનો લેખ પૃ. ૧૫૦

૪. ભુઓ સાહિત્યચિંતાર પૃ. ૫૨૫ તથા પુરાણોનાં ગુજરાત પૃ. ૩૬

૧૪

યાદવો દારૂ પીને, એક બીજા સાથે લડીને પ્રભાસ આગળ કપાઈ મુઆ અને તેઓની સ્ત્રીઓને દસ્યુઓ ઉપાડી ગયા એવું વર્ણન છે.^૧ જે ઘણું સૂચક છે. ગુજરાતનાં જે બે પ્રાચીનતમ નગરો, તેમાંથી ભરૂચ-અમરોત્ર-એશિયાઈ મૂળ અને દ્વારકા આગળ યાદવોની સ્ત્રીઓને લૂંટી લેવા જેટલું દસ્યુઓનું જોર એમ બતાવે છે કે ગુજરાતમાં મૂળ મહાભારત રચાયું ત્યાં સુધી મોટે ભાગે અનાયોની વસ્તી હતી અને આર્યો નવા નવા આવતા હતા અને તેઓ ઘણું કરી ઓછી સંખ્યામાં હોવાના કારણથી અનાયો કરતાં નબળા હતા. ‘અંગ, બંગ, કલિંગ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જનાર આર્ય ફરી સંસ્કારને યોગ્ય છે’ એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.^૨ એ હકીકત પણ આ તરફ અનાયોનું જોર હોવાની સૂચક છે.

ગુજરાતમાં પ્રાચીનકાળમાં જે અનાયો-દસ્યુઓ વસતા હતા તેઓ કઈ જાતના હતા? દસ્યુઓ અને અસુરો પેઢે જ ગુજરાત સાથે નાગ લોકોનો સંબંધ જોડી શકાય એવા ઘણા ઉલ્લેખો છે.^૩ અને આબીરો પછીના કાળમાં ઉત્તરહિંદમાં હોવાના પુરાવા તો પુરાણોમાંથી તથા ઉત્કર્ણ લેખોમાંથી મળે છે.^૪ અસુર વગેરે શબ્દોથી માણસે: જ વિવક્ષિત સમજવાં જોઈએ એમાં સંદેહ નથી. પણ માનવ-વંશશાસ્ત્ર પ્રમાણે અસુરો કે નાગો કઈ જાતના હતા એ નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. શ્રી. રત્નમણિરાવ એવો તર્ક કરે છે કે મહા-

૧. જુઓ મહાભારત મૌસલ પર્વ અ. ૮ શ્લો. ૪૬ એ જ અધ્યાયમાં પછી ૧ શ્લોક માં આભીર શબ્દ છે. ભાગવતમાં આ પ્રકરણમાં ગોપ શબ્દ વાપર્યો છે.

૨. સિન્ધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રાન્તથાપ્રત્યન્તવાસિનઃ

અજ્ઞવજ્ઞકલિજ્ઞાંશ્ચ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥

૩. નાગલોકો અસુરોની પેટાજાતિ હતી એ મત માટે જુઓ ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક યુગ ખં. ૧ પૃ ૨૦ ટીપ ૪ અને બીજા મત માટે કે-હી-ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૬૬ ૪. એ. સં પૃ-૩૫૭

જલપ્રલય પહેલાં સિંધ, મારવાડ અને ગુજરાતનો ભાગ અસુર અને અને તેની પશ્ચિમ તથા નાગ જેવી પેટાજાતિઓથી વસેલો હતો. જળવટના મહામાર્ગો અને તાળે હતા. આર્યો આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી તેઓએ અસુરને છતી પોતાની સંસ્કૃતિ એ લોકો ઉપર નાખી. હાલની મિશ્ર હિંદુજાતિમાં અસુરને શોધવો એ અશક્ય જેવું થઈ ગયું છે. પણ એ લોકોમાં શહેરો બાંધવાની વૃત્તિ, વાણિજ્ય વૃત્તિ અને સમૃદ્ધાનની વૃત્તિ બળવાન હતી. અને મારવાડ ગુજરાતની હાલની વસ્તીમાં એ વૃત્તિઓનું પ્રાધાન્ય છે તે આ અસુર-નાગ-પશ્ચિ લોકોમાંથી ઉતરી આવ્યું છે.^૧ પણ આ પ્રશ્ન ઘણો વિકટ અને વાદ્યસ્ત છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલે અસુરવર્ણ કહેલ છે એટલે સારા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયેલ છે. જ્યારે શતપથ બ્રાહ્મણના એક કટકમાંથી અસુરો એટલે પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા મગધના લોકો એવો અર્થ નીકળે છે એમ પણ વિદ્વાનો કહે છે.^૨ એ ગમે તેમ હો પણ એટલું નક્કી છે કે યાદવો અને કૃષ્ણો વગેરે ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે આ ભાગમાં આદિવતનીઓની અને કદાચ દ્રાવિડોની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં હતી. ભાર્ગવ શુક્રાચાર્યને અસુરોના ગુરૂ કહ્યા છે અને યયાતિ અસુરની કન્યાઓને પરણ્યા વગેરે પૌરાણિક કથાઓને આર્યજાતિના અસુર-જાતિ સાથેના મિશ્રણ માટે આધાર ગણવામાં આવે છે.^૩ આવો આધાર ન હોય તો પણ એવું મિશ્રણ પ્રાચીનકાળ માટે ઘણું સ્વાભાવિક છે. હાલની ગુજરાતની વસ્તીના સ્વભાવના બંધારણમાં આ મિશ્રણ ફેરેલો અને ફેરો ભાગ ભજવ્યો છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. વળી પછીના ઐતિહાસિક કાળમાં પણ ગુજરાતમાં બહારથી બાકત્રીઆના યવનો (ગ્રીકો) મીનેન્ડર અને એપોલોડોટસ

૧. જુઓ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. ખં. ૧ પ્ર-૨ તથા પ્ર-૧૫.

૨. કે.-હી. ઈ-ગ્ર. ૧ પૃ-૭૬, ૧૦૩ વગેરે તથા ૧૪૬

૩. શુ. સાં. ઈ. ખં. ૧ પ્ર ૧૫. પુરણોમાંથી નાગ, અસુર, રક્ષસ વગેરે સાથે આર્યોનાં લગ્નોની બીજી પણ ઘણી કથાઓ પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય

નીચે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા હતા. બન્નેના સિકકાઓ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા છે.^૧ પછી શક લોકો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં આ દેશ તરફ ધસવા લાગ્યા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં માળવામાં અને મથુરામાં શકોનું રાજ્ય હતું. માળવાના શકોને તામે ગુજરાતનો પણ કેટલોક ભાગ હતો.^૨ એટલે એ વખતે કોઈ શકો ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એ સંભવ છે. પછી મહાક્ષત્રપ-ક્ષત્રપોનું જ્યારે ઈ. સ. પહેલા શતકથી તે ચોથા શતક સુધી સુરાષ્ટ્રમાં રાજ્ય હતું ત્યારે તો શકોનાં ટોળાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં આવ્યા હશે.^૩ પછી પાંચમા શતકમાં હણો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે ગુજરાતમાં એ કોઈ આવ્યા હોય એ સંભવ છે. બીજા તરફથી મૌર્ય મહારાજ અશોકના વખતથી મૌર્યો વગેરે આ દેશના ક્ષત્રિયો તથા એ સાથે બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો પણ ગુજરાતમાં આવ્યા હશે જ. અશોક પછી અને ક્ષત્રપો પહેલાં આન્ધ્રોને તામે માળવા, દક્ષિણ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પણ હતા.^૪ આ ઐતિહાસિક સ્થિતિમાં યવનો, શકો અને આન્ધ્રો, કર્ણાટકીઓ વગેરે દ્રાવિડો વગેરેના કોઈ સીધા વારસો હોય કે ન હોય પણ એ બધા લોકોના લોહીનું મિશ્રણ તો આ દેશની આદિ-વતની અને આર્ય પ્રજામાં જરૂર થયું હોવાનો સંભવ છે. યવનો, શકો અને હણોની કુમારીઓ સાથે રાજન્યોએ લગ્ન કર્યાના ઇતિહાસમાં દાખલા છે. પછી ગુજરાતની વર્તમાન પ્રજાના સ્વભાવનાં કયાં લક્ષણો પહેલાં મિશ્રણનું અને કયાં આ બીજા શાણિતમિશ્રણનું પરિણામ છે એ નક્કી કરવું બીલકુલ શક્ય નથી. છતાં એ મિશ્રણની ગુજરાતી સ્વભાવ ઉપર કોઈક અસર હશે એટલું સ્વીકારવામાં વાંધો નથી.

૧. જુઓ મુંબઈ ગેઝેટીઅર ગ્ર ૧ પૃ. ૧૬ થી ૧૮ અને કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧-૫-૨૨
૨. એન. પૃ ૨૫ તથા કે. હી. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૩૨ અને ૫૭૫
૩. મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા-૧-૫-૫
૪. એન. પૃ-૨૫ અને પૃ-૩૨

ગુજરાતની પ્રગતિની સ્વભાવના ઘડતરમાં જે એક ખીછ વસ્તુએ ભાગ ભજવ્યો છે તે છે પ્રગતિનાં ભ્રમણો.^૧ છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી આ ભ્રમણો શરૂ થયાં છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી છે, વસી છે અને અહીંની જુની વસ્તીમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે અને ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં થઈને જમીન કે દરિયામાર્ગે ખીજા પ્રાન્તોમાં જતી રહી છે. હિંદુસ્તાનના ખીજા પ્રાન્તો કરતાં ગુજરાતે ભ્રમણ યુગો વધારે જોયા છે. (૧) પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં (૨) પૌરાણિક કાળમાં (૩) ખ્રીસ્તી સમયની શરૂઆતમાં (૪) ગુર્જરોનું ભ્રમણ (૫) મુસલમાની આક્રમણથી થયેલાં ભ્રમણો (૬) પારસીઓનું આગમન અને (૭) નાની જાતિઓનાં ભ્રમણો એ રીતે સાતેક ભ્રમણો થયાં હોવાનું શ્રી રતનભણિરાવ માને છે. એટલુંજ નહિ પણ આ ભ્રમણોને પરિણામે જેમ અનેક જાણના સંબંધમાં આવતો માણસ અનુભવોથી ઘડાઈને વધારે નમ્ર અને વ્યવહારકુશળ બને છે, એ ઉપરાંત થઈને કામ બગાડતો નથી; તેમ ગુજરાતીઓ પણ વ્યવહારકુશળ થયા છે. ખીછ તરફથી આવે કારણથી સ્વપ્રાન્તાભિમાન ગુજરાતીઓમાં ખીજાને મુકાબલે ઓછું છે.^૨

ઉપર કહેલાં જાતિમિશ્રણ અને જાતિભ્રમણ જેવાં બંધોએ ગુજરાતી સ્વભાવના બંધારણમાં કાંઈક ભાગ ભરે ભજવ્યો હશે. પણ અહીં લોકોમાં આ રીતે ઉતરેલી ટેવોરૂપ સંસ્કારોનું નહિ પણ પુરુષાર્થથી ભારતીયોએ મેળવેલા સંસ્કારોના ગુજરાતમાં અવતરણનું સંક્ષેપમાં દર્શન કરવું છે. ગુજરાતમાં અવતરતાં કે તે પહેલાં મૂળ ભારતીય સંસ્કારોમાંના કેટલાકે પોતાનું તેજ ખોયું હોય અને એ રીતે પોતાનું સંસ્કારત્વ કેટલેક અંશે ગુમાવ્યું હોય

૧. જુઓ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૬

૨. જુઓ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ખં. ૧. પૃ. ૬

એ સંભવ છે જ. અવતરણનું દર્શન કરતાં એવી અવનતિ પણ રહેજે જોઈ લેવાશે.

ભારતીય સંસ્કારોનો ગુજરાતમાં પ્રથમાવતાર કયારે થયો ?

વૈદિક કાળમાંજ ગુજરાતમાં વેદમંત્રો રચાયા હોવાનો કાંઈ પુરાવો નથી. એજ રીતે ઔપનિષદ સંસ્કારો જૂનાં ઉપનિષદોના કાળ સુધી તો ગુજરાતમાં ઉતર્યા નથી. ગુજરાતમાં કાંઈ આર્યો પ્રાગ્યૌદ્ધ-કાળમાં વસતા હશે અને તેઓએ અધ્યાત્મવિદ્યા વિષયક વિચારો કર્યા હશે તો એનો પુરાવો પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જળવાયો નથી. પછી બુદ્ધ, મહાત્તરના જીવનકાળમાં કે તે પછીનાં સોંઝેક વર્ષ સુધી પણ ઔદ્ધ અને જૈન ઉપદેશ ગુજરાત સુધી પહોંચ્યો હોવાનો પુરાવો નથી. પણ સૂત્રોમાં, પાણિનિના ગણપાઠમાં, જાતકમાં, મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં ગુજરાતના ભરૂચ, દારકા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે સ્થળોનાં નામો મળે છે અને અશોકનો ગિરનારનો લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનો છે. જ્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં થયેલા મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે ગિરનારની તળેટીમાં સરોવર બંધાવ્યું છે.^૧ એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં ગુજરાત ઐતિહાસિક પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉપર કહેલા મહાભારતાદિ ગ્રંથોના જૂનામાં જૂના ભાગનો રચનાકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતક પહેલાં માનવો મુશ્કેલ છે. વળી પહેલાં શ્રી. કૃષ્ણ યાદવો સાથે દારકા જઈને રહ્યા હોવાનું પુરાણોને અનુસરીને કહ્યું છે તે ઐતિહાસિક હકીકત હોય તો પણ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ તો કુરુક્ષેત્રમાં થયો છે, દારકામાં નહિ. અને આધુનિક પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન પ્રમાણે તો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકથી જૂના કાળમાં ગીતાના કાંઈ અંશને કાંઈ રીતે ખેંચી શકાય તેમ નથી. મતલબ કે મારા મતે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં આર્યસંસ્કારોનો ગુજરાતમાં પ્રથમાવતાર થયો છે.

ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારનું પ્રથમ દર્શન આપણને અશોકના લેખોમાં થાય છે. હવે એ લેખો ક્રાંતરાવનાર રાજા ભલે બૌદ્ધ હોય પણ એના અભિલેખોમાં તો સામાન્ય સદાચારનો ઉપદેશ છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યથી અશોક મૌર્ય સુધીના રાજ્યકાળ દરમિયાન લગભગ સમગ્ર ભારતમાં રાજકીય એકતા સ્થાપવાથી તથા અશોકના પ્રયત્નથી રસ્તાઓની અને ધર્મશાળા, વાવકુવા વગેરેની સગવડ મળવાથી બૌદ્ધ સાધુઓ પેઠે બ્રાહ્મણ અને જૈન ઉપદેશકો પણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાથી આ દેશના બીજા ભાગોમાં તેમજ ગુજરાતમાં પ્રવળ્યા કરવા લાગ્યા હશે. આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકાથી જે સંસ્કાર-પ્રચાર ગુજરાતમાં થવા લાગ્યો હતો તેનું અવલોકન કરતાં ભારતીય સંસ્કારનાં વિવિધ અંગોનું જે ક્રમમાં દર્શન કર્યું છે તેને અનતાં સુધી વળગી રહીને ચાલવાની ધારણા છે.

વેદના અર્થો નિરૂક્તકારના સમયમાં જ કાંઈક દુર્ગમ થઈ ગયા હતા. અને અર્થ સમજ્યા વગર વેદનો પાઠ કરવાની પ્રણાલી વધતી જતી હતી. ગુજરાતમાં, અશોકના સમયની આસપાસમાં કાંઈક કાંઈક વેદપાઠીઓ વસતા હોવાનો સંભવ છે. જોકે સ્પષ્ટ પુરાવો તે પછી લગભગ સાતસો વર્ષો એટલે ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં લખાયેલા સ્કંદગુપ્તના લેખમાંજ મળે છે. વળી એજ લેખમાં “ઘીથી અને પ્રણામોથી દેવોને પૂજીને” એવા શબ્દો છે? એનો અર્થ રાજાએ એ પ્રસંગે યજ્ઞો કરાવ્યા હતા એવો થાય. અને એ સમય પછીથી તે ગયા સૈકા સુધી વેદને મુખપાઠ કરનારા તથા અગ્નિહોત્ર રાખી યજ્ઞ કરનારા કેટલાક બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં દર પેઢીમાં જીવી ગયા છે.

ગુજરાતમાં પશુહિંસાત્મક મોટા યજ્ઞોનો વિશેષ પ્રચાર કાંઈ કાળે હોય એવું દેખાતું નથી. ક્ષત્રિયો મૂળ પરદેશી, આ દેશમાં હિંદુ થઈ ગયા પણ તેઓનું વૈદિક યજ્ઞો તરફ ખાસ વલણ ન હોય એ દેખીતું

૧. દ્વિજબહુશતનીતત્રદ્વનિર્નિષ્ટગપમ્ । શ્લો. ૩૯ અને આજ્ય પ્રણામૈર્વિબુધાન્યથેષ્ટવા । શ્લો. ૩૪ (ગુ. ઐ. ટે. નં. ૧૫)

છે. પછી જો કે ગુપ્તરાજ્યો પરમ ભાગવત અને ભારશિવો શૈવ હતા છતાં તેઓ મોટા યજ્ઞ કરતા હતા. સમુદ્રગુપ્તે અને કુમારગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા.^૧ ભારશિવોએ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. અને વાકાટક પ્રવરસેને પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. દુર્ગામાં ગુપ્ત કાળમાં રાજાઓમાં હિંસાયુક્ત યજ્ઞની પ્રથા ઠીક વ્યાપક હતી.^૨ પણ ગુપ્તરાજાઓ જો એક લેખ ગુજરાતમાંથી મળ્યો છે તેમાં તો રાજાના પ્રતિનિધિએ ધીનો હોમ કરીને સંતોષ માન્યો છે. પછી જો કે પાંચમા શતકના જ દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈલોક્ય રાજા દહૂસેને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ પણ વલ્લભી રાજાઓમાંથી કોઈએ મોટા યજ્ઞ કર્યાનો દાવો કર્યો નથી. ખરી રીતે પાંચમા શતક પછી ગુજરાતના કોઈ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનો ઉલ્લેખ ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાંથી મળતો નથી.

પણ ભારતના ખીજા ભાગોના પ્રાક્ષણો પેઠે ગુજરાતના પ્રાક્ષણોમાં વૈદિક યજ્ઞોની પ્રણાલી ચાલુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને વલ્લભી રાજાઓએ તો પ્રાક્ષણોને અગ્નિહોત્રાદિ પંચમહાયજ્ઞ કરવા માટે આખા વલ્લભી સમય દરમિયાન દાનો આપ્યાં છે. પછી ભણ્યના ગુર્જરા અને દક્ષિણ ગુજરાતના ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો-માંના કેટલાકે પણ પંચમહાયજ્ઞ કરવા માટે પ્રાક્ષણોને દાનો આપ્યાં છે.^૪ મતલબ કે છઠ્ઠાથી દશમા શતક સુધીના ગુજરાતના પ્રાક્ષણો માટે પોતાના ઘરમાં અગ્નિહોત્ર રાખવું એ ધાર્મિક કર્તવ્ય હોવા ઉપરાંત નિર્વાહ મેળવવાનું સાધન હતું. પણ વલ્લભી સમયમાંજ પ્રવાહ બદલાવા

૧. જુઓ અન્નાહામ દત્તી હરિચેલુ પ્રશસ્તિ તથા અશ્વમેધના લખાણ વાળા એના તથા કુમારગુપ્તના સિક્કાઓ.

૨. જુઓ કા. પ્ર. જયસ્વાલનું હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા તથા ન્યૂ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાન પીપલ ગ્ર. ૬ પૃ-૩૬૮.

૩. ગુ. એ. લે. ગ્ર-૨ નં. ૧૩

૪. જુઓ વલ્લભીદાનપત્રો (ગુ. એ-સી. ભા. ૧)નાં ૪૮ સુધીનાં તથા

૧૮૬૦ નાં પબ્લિકેશનમાં ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૧, ૧૩૫ દાનપત્રો.

લાગ્યો હતો. અને તે પછી તો તદ્દન બદલાઈ ગયો અને યજ્ઞ કરવા માટે દાન આપવાનો ઉદ્દેશ્ય બંધ થઈને યજ્ઞ કરે કે ન કરે પણ બ્રાહ્મણોને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રાજાઓ દાનો આપવા લાગ્યા હતા.^૧ અને ૧૧ માં શતકથી મન્દિરો તરફ રાજાઓની દાનપ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ વધારે વળી ગયો; છતાં બ્રાહ્મણો માટે અગ્નિહોત્ર રાખવું એ ધાર્મિક કર્તવ્ય તો હતું જ. એટલે ઘણા પોતાના ઘરમાં અગ્નિહોત્ર કે છેવટ આવસથ્ય રાખતા હશે. અને મહાકવિ ભવભૂતિના પાંચમા પૂર્વજે જેમ છઠ્ઠા શતકના અન્તમાં વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો તેમ ગુજરાતમાં પણ કોઈકે શ્રીમન્ત બ્રાહ્મણોએ કાળમાંય વાજપેય જેવા મોટા યજ્ઞો પણ કરતા હશે. સોલંકી સમયના થોડા દાખલા મળે છે. ૧૩મા શતકની ત્રીજી પચ્ચીશીમાં થયેલો સુરાષ્ટ્રનો નાગરકવિ નાનાક પોતાના એક પૂર્વજને યજ્ઞવિધિમાં કુશલ કહે છે અને પોતાના નાનાભાઈને સાંગ ઋગ્વેદ કંઠસ્થ હતા એમ કહે છે. પોતે પણ મહાયજ્ઞો કર્યા હોવાનો દાવો કરે છે.^૨ અને એજ સમયના કવિ સોમેશ્વરના એક પૂર્વજ (૧૧ માં શતકના) સોલે વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો.^૩ પછી નૈષધના ટીકાકાર ચંદુ પાંડિત જે સારંગદેવ અને કર્ણના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૩ માં શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં) ગુજરાતમાં હતા તેણે વાજપેય, સોમસત્ર અને દાદશાહ યજ્ઞો કર્યા હતા.^૪ બ્રાહ્મણોએ કરેલા આ યજ્ઞો હિંસાયુક્ત હશે

૧. ગુ. અ-લે. ભા-૧નાં ૫૩, ૫૬, ૬૩, ૬૭, ૭૪, ૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૭ વગેરે વલ્લભીદાનપત્રો તથા ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૪, ૧૨૫ ૧૩૩, ૧૩૪, વગેરે દાનપત્રો.

૨. નાનાક પ્રસન્ન સાલવગરની શ્લો-૨૦ અને ૩૦ (ગુ-અ-લે-ભા. ૩૮૧ ૨૧૮)

૩. સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૧૦

૪. ભારતીય વિદ્યા વર્ષ-૩-અં. ૧-૫-૨૭ ગુજરાતમાં નૈષધીય ચરિત

૬૫૨ ટીકાઓ નામનો લેખ.

છે. પછી જો કે ગુપ્તરાજ્યો પરમ ભાગવત અને ભારશિવો શૈવ હતા છતાં તેઓ મોટા યજ્ઞ કરતા હતા. સમુદ્રગુપ્તે અને કુમારગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા.^૧ ભારશિવોએ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. અને વાકાટક પ્રવરસેને પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. દુર્ગામાં ગુપ્ત કાળમાં રાજ્યોમાં હિંસાયુક્ત યજ્ઞની પ્રથા ઠીક વ્યાપક હતી.^૨ પણ ગુપ્તરાજ્યો જો એક લેખ ગુજરાતમાંથી મળ્યો છે તેમાં તો રાજ્યના પ્રતિનિધિએ ધીનો હોમ કરીને સંતોષ માન્યો છે. પછી જો કે પાંચમા શતકના જ દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈલોક્ય રાજા દહસેને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ પણ વલ્લભી રાજ્યોમાંથી કોઈએ મોટા યજ્ઞ કર્યાનો દાવો કર્યો નથી. ખરી રીતે પાંચમા શતક પછી ગુજરાતના કોઈ રાજ્યે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનો ઉલ્લેખ ઉત્કલીણ લેખોમાંથી મળતો નથી.

પણ ભારતના ખીજા ભાગોના પ્રાકૃતિક પેઢે ગુજરાતના પ્રાકૃતિકોમાં વૈદિક યજ્ઞોની પ્રણાલી ચાલુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને વલ્લભી રાજ્યોએ તો પ્રાકૃતિકોને અગ્નિહોત્રાદિ પાંચમહાયજ્ઞ કરવા માટે આખા વલ્લભી સમય દરમિયાન દાનો આપ્યાં છે. પછી ભરૂચના ગુર્જરા અને દક્ષિણ ગુજરાતના ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો-માંના કેટલાકે પણ પાંચમહાયજ્ઞ કરવા માટે પ્રાકૃતિકોને દાનો આપ્યાં છે.^૪ મતલબ કે છઠ્ઠાથી દશમા શતક સુધીના ગુજરાતના પ્રાકૃતિકો માટે પોતાના ઘરમાં અગ્નિહોત્ર રાખવું એ ધાર્મિક કર્તવ્ય હોવા ઉપરાંત નિર્વાહ મેળવવાનું સાધન હતું. પણ વલ્લભી સમયમાંજ પ્રવાહ બદલાવા

૧. જુઓ અલાહાબદની હરિયેણ પ્રશસ્તિ તથા અશ્વમેધના લખાણ વાળા એના તથા કુમારગુપ્તના સિક્કાઓ.

૨. જુઓ કા. પ્ર. જયસ્વાલનું હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા તથા ન્યૂ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાન પીપલ ગ્ર. ૬ પૃ-૩૬૮.

૩. ગુ. ઐ. લે. ગ્ર-૨ નં. ૧૩

૪. જુઓ વલ્લભીદાનપત્રો (ગુ. ઐ-લે. ભા. ૧)નાં ૪૮ સુધીનાં તથા ૧૦૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૧, ૧૩૫ દાનપત્રો.

લાગ્યો હતો. અને તે પછી તો તદ્દન બદલાઈ ગયો અને યજ્ઞ કરવા માટે દાન આપવાનો ઉદ્દેશ્ય બંધ થઈને યજ્ઞ કરે કે ન કરે પણ બ્રાહ્મણોને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રાગ્નઓ દાનો આપવા લાગ્યા હતા.^૧ અને ૧૧ માં શતકથી મન્દિરો તરફ રાગ્ન-ઓની દાનપ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ વધારે વળી ગયો; છતાં બ્રાહ્મણો માટે અગ્નિહોત્ર રાખવું એ ધાર્મિક કર્તવ્ય તો હતું જ. એટલે ઘણા પોતાના ઘરમાં અગ્નિહોત્ર કે છેવટ આવસથ્ય રાખતા હશે. અને મહાકવિ ભવભૂતિના પાંચમા પૂર્વજે જેમ છઠ્ઠા શતકના અન્તમાં વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો તેમ ગુજરાતમાં પણ કોઈકે શ્રીમન્ત બ્રાહ્મણો-એ કાળમાં વાજપેય જેવા મોટા યજ્ઞો પણ કરતા હશે. સોલંકી સમયના થોડા દાખલા મળે છે. ૧૩મા શતકની ત્રીજી પચ્ચીશીમાં થયેલો સુરાષ્ટ્રનો નાગરકવિ નાનાક પોતાના એક પૂર્વજને યજ્ઞવિધિમાં કુશલ કહે છે અને પોતાના નાનાભાઈને સાંગ ઋગ્વેદ કંઠસ્થ હતો એમ કહે છે. પોતે પણ મહાયજ્ઞો કર્યા હોવાનો દાવો કરે છે.^૨ અને એજ સમયના કવિ સોમેશ્વરના એક પૂર્વજ (૧૧ માં શતકના) સોલે વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો.^૩ પછી નૈષધના ટીકાકાર ચંદુ પાંડિત જે સારંગદેવ અને કર્ણના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૩ માં શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં) ગુજરાતમાં હતા તેણે વાજપેય, સોમસત્ર અને દાદશાહ યજ્ઞો કર્યા હતા.^૪ બ્રાહ્મણોએ કરેલા આ યજ્ઞો હિંસાચુક્ર હશે

૧. ગુ. અ-લે. ભા-૧નાં ૫૩, ૫૬, ૬૩, ૬૭, ૭૪, ૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૭ વગેરે વલ્લભીદાનપત્રો તથા ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૪, ૧૨૫ ૧૩૩, ૧૩૪, વગેરે દાનપત્રો.

૨. નાનાક પ્રશસ્તિ સાલવગરની શ્લોક-૨૦ અને ૩૦ (ગુ-ઐ-લે-ભા. ૩નું ૨૧૮)

૩. સુરેશોત્સવ સ. ૧૫ શ્લોક. ૧૦

૪. ભારતીય વિદ્યા વર્ષ-૩-અં. ૧-૫-૨૭ ગુજરાતમાં નૈષધીય ચરિત ઉપર ટીકાઓ નામનો લેખ.

કે અહિંસક ? ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ અહિંસક હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત દ્રવિડ દેશમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં એ સૈકાઓમાં તથા પછી પણ બ્રાહ્મણોએ આ મોટા યજ્ઞ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં કર્યા છે. તામીલ અને આન્ધ્ર બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત 'દીક્ષિત' અવટંક તે પ્રદેશના બહોળા યજ્ઞપ્રચારની સૂચક છે.

આધુનિક સમયના આરંભ વખતે પણ ગુજરાતમાં વલ્લી સમયથી શરૂ થયેલી અને રાજપૂત રાજ્યના અન્ત સુધી ચાલુ રહેલી સ્થિતિ યથાપૂર્વ પ્રવર્તતી હતી. બ્રાહ્મણો પોતાના ઘરમાં અગ્નિહોત્ર કે અગ્નિહોત્ર રાખવા જોટલી શક્તિ ન હોય તો આવસથ્ય રાખે કે છેવટ રોજ વૈશ્વદેવ કરે અને બ્રહ્મયજ્ઞ તરીકે વેદનું પઠન કરે; અલબત્ત અર્થ સમજ્યા વગર, ફક્ત એટલો વૈદિક સંસ્કાર ગુજરાતમાં જળવાઈ રહ્યો હતો. કવિ નર્મદાશંકરના પ્રપિતામહ નારાયણ ભટ્ટે ૧૮મા શતકમાં અગ્નિહોત્ર લીધું હતું અને વેદ ભણ્યા હતા. કવિના દાદા પુરુષોત્તમ ભટ્ટ પણ દશગ્રંથપાઠી હતા. કવિના પિતા જે અને પોતે એક ઋગ્વેદનો અષ્ટક ભણ્યા હતા.^૧ કવિ દલપતરામના પિતા પણ અગ્નિહોત્રી હતા. ગયા સૈકા સુધી ગુજરાતમાં ઘણાંખરાં શહેરોમાં અને કોષ્ઠક ગામડાંમાં પણ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો મળી આવતા. અધ્યામામાં અત્યારે એક બ્રાહ્મણને ઘેર અગ્નિહોત્ર છે. જામનગરમાં મેં જાતે એક વેદપાઠીને ઘેર અગ્નિહોત્રનાં દર્શન કર્યાં છે. જુનાગઢમાં વેદાન્તી દિવાન ગોકુળજી જાલાએ ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં અગ્નિહોત્ર લીધું હતું.^૨ ધોધા ભાવનગરમાં પણ અગ્નિહોત્રો હતાં.^૩ અને શુકલ-તીર્થ, કરનાળા જેવા તીર્થમાં અનેક અગ્નિહોત્રો ગયા સૈકા સુધી હશે. જોકે ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ ગયાં છે.^૪

૧. જુઓ કવિ નર્મદનું 'મારી હકીકત' પૃ. ૧૧ તથા ૨૧

૨. સુજી ગોકુળજી જાલા પૃ. ૨૧૧.

૩. જુઓ ગયા ઓઝ નું ચરિત્ર પૃ. ૭૩

૪. જુઓ બ. ક. ઠાકેરનાં કુષ્ઠાળ કાવ્યની પંક્તિઓ ૨૮૫-૮૬ તથા

વ્યાખ્યાન ચોથું

૨૧૬

બીજી તરફથી બ્રાહ્મણ બટુઓમાં વેદપાઠનું ધોરણ છેક નિરૂકત પહેલાંના કાળથી ચાલુ રહેવાથી સમગ્ર વેદિક સાહિત્ય શુદ્ધ-રૂપમાં જળવાઈ રહ્યું એ મોટો લાભ થયો.^૧ પણ અર્થ સમજ્યા વગર માત્ર ગ્રન્થોને મોટે રાખવા પાછળ—યાસ્ક કહે છે તેમ સ્થાણ પેઠે ફક્ત ભાર ઉપાડવા પાછળ—કિશોર અવસ્થાનાં સારાં ચાર-છ કે દશગાર વર્ષો ગાળવામાં આવે^૨ એ દેટલો બધો સ્મૃતિ-શક્તિનો દુર્વ્યય છે? અવ્યત્ત કવિ નર્મદાસંકરના દાદા વેદપાઠી હોવા સાથે જેમ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય પણ ભણ્યા હતા તેમ જે સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોય તે ધારે તો વેદનો અર્થ ટીકાગ્રન્થોની મદદથી જરૂર સમજી શકે. કાંઈ કાંઈ વિદ્વાનો છેક નિરૂકતના કાળથી એવો પ્રયત્ન કરતા પણ હશે. છતાં વેદો ઉપર યોગ્ય રીતે સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને વધારે વપરાતું સંપૂર્ણ ભાષ્ય તો ચૌદમા શતકના સાયણનું છે. પણ એ પહેલાં ૧૧ માં શતકમાં થઈ ગયેલા વડનગર ગુજરાતના ઉવટે પ્રાતિશાખ્યસૂત્રો ઉપર અને વાજસતેયી સંહિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે. અને એજ વખતના અને એજ ગામના ઘાદિવેદે “વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ ધર્મના ઉપદેશ અર્થે શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે.”^૩ પછી મૂળરાજના વખતમાં થઈ ગયેલ વડનગરનો નાગરબ્રાહ્મણ સોલ જેને રાજાએ પુરોહિત નીમ્યો હતો તેના પુત્ર લલ્લને તેના વંશજ કવિ

૧. ગો. મા. ત્રિપાઠી આ વેદપાઠી બ્રાહ્મણને શુકદેવ કહે છે અને તેઓની સમાજમાં ઉપકારકતા વિસ્તારથી વર્ણવે છે. જુઓ સાક્ષરજીવન.

૨. ઈ. સ. ૧૮૬૦ થી ૧૯૦૦ ના ગાળામાં મારા એક મિત્રને ઋગ્વેદ ભણાવવા માટે એના પિતાએ કરનાળીના એક વેદપાઠીને પોતાને ખરચે પોતાને ઘેર રાખેલા.

૩. જુઓ આ. બા. દ્રુવનું ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય દિગ્દર્શન
૫. ૧૪, ૭૭-૮૦. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

સોમેશ્વરે ઋગ્વેદવેદી કહેવ છે. ^૧ એનો અર્થ ઋગ્વેદનો અર્થ જાણનાર એવો હશે. પછી ઉપર કહેલા ૧૩મા શતકના અન્તના ચંદુ પંડિતે ઋગ્વેદ ઉપર પોતે લખેલી ટીકામાંથી નૈષધ ટીકામાં અવતરણ આપ્યું છે. ^૨ જોકે એ ટીકા મળતી નથી. બધું જોતાં ટુંકામાં એમ કહી શકાય કે વેદનો મુખપાઠ કરનારા ધણા અને વિરલ વિદ્વાનો વેદના અર્થના જિજ્ઞાસુ એવી સ્થિતિ આખા દેશની અને વિશેષ પ્રમાણમાં ગુજરાતની ધણું કરી સંસ્કૃત વિદ્વાનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ થયો ત્યારથી તે ગદ્ય સદી સુધી રહી છે. વેદના અભ્યાસી પીટર્સન, બ્રુહર વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતોને અહીંના સારા શાસ્ત્રીઓનું પણ વેદ સંબંધી અજ્ઞાન જોઈને આશ્ચર્ય થતું.

બૌદ્ધ અને જૈન અવતરણ:-

વેદો અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના, ગુજરાતમાં અવતરણનો પ્રકાર જોયો. પછી ઔપનિષદ વિદ્યા એના શુદ્ધરૂપમાં ગુજરાતમાં જૂના વખતમાં આવી હોવાની કોઈ નિશાની નથી પણ વેદાન્ત દર્શનરૂપે જરૂર આવેલ છે એટલે એનું અવલોકન આગળ ચાલતાં કરશું. પણ બૌદ્ધ અને જન ધર્મના અવતરણનું દર્શન પહેલાં કરવું પડશે. અશોક મૌર્યના કાળમાં જ કોઈકે બૌદ્ધ સાધુઓ સોરઠ સુધી આવ્યા હોય એ અસંભવ નથી પણ સ્પષ્ટ પુરાવો નથી. કાઠિયાવાડમાં સાણા, તળાજ અને જુનાગઢમાં ગુફાઓ છે જે બૌદ્ધ હોવાનું તથા એમાંથી કોઈક અશોકના સમયની કે તે પછી તરતના કાળનીયે હોય એવું તર્કિકોનું અનુમાન છે. ^૩ પછી અશોકના પુત્ર શાલિશ્વરે સુરાષ્ટ્ર સુધી જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હોવાનું કેશવ હર્ષદ દ્રુવે યુગપુરાણના

૧. સુત્રોત્સવ સ. ૧૫ શ્લોક ૧૦, ૧૧

૨. જુઓ ભારતીય વિદ્યા વર્ષ ૩ અ. ૧ પૃ. ૨૭માં “ગુજરાતમાં નૈષધીય ચરિત ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ.”

૩. જુઓ બર્જેસનું ‘એન્ડ્રીકનીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ’ પૃ. ૭૮

અમુક વ્યતોતે આધારે અનુમાન કર્યું છે.^૧ આ અનુમાનો સાચાં હરે કે ખોટાં પણ બીજા શતકના ક્ષત્રપ લેખોમાં બૌદ્ધ શ્રમણોતો ઉલ્લેખ છે અને એક લેખમાં કેવલિ શબ્દ છે જે જૈન ધર્મ મૂલ્યક હોય.^૨ વળી ઢાંકની ગુફામાં જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે તે પણ કદાચ પાછલા ક્ષત્રપ સમયની હોય.^૩ મતલબ કે વલ્લી સમય પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો ગુજરાતમાં પ્રસાર થઈ ગયો હતો અને વલ્લી સમયમાંતો બેય ધર્મોનો ગુજરાતમાં જળહળતો પ્રકાશ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર જોઈએ:

વલ્લીનો રાગ કુવસેન જે પોતે પરમ ભાગવત (વૈષ્ણવ) હતો, તેણે ઇ. સ. ૫૩૫-૩૬માં વલ્લી શહેરમાં જ પોતાની ભાણેજ બૌદ્ધ ઉપાસિકા દુડાએ બંધાવેલા વિહારમાં ભવિષ્યમાં સમારકામ કરાવવા માટે તથા એ વિહારમાં ધૂપ, દીપ, તૈલ, ફૂલ વગેરે મળ્યા કરે માટે એ વિહારના સંધને એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે.^૪ પછીના વલ્લી લેખોમાં પણ આ વિહારનો ઉલ્લેખ છે. વળી પછીના એક લેખમાં આચાર્ય ભદ્રન્ત બુદ્ધદાસે બુદ્ધની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનો નિર્દેશ છે.^૫ પછી એક લેખમાં દુદા વિહારમાં ૧૮ શાખાના સર્વ દિશામાંથી આવતા ભિક્ષુસંઘને રોગી સાધુઓના અન્ન, વસ્ત્ર, આસન, ઔષધ વગેરે માટે ચાર ગામો દાનમાં આપ્યાની નોંધ છે.^૬ પછી ઇ. સ. ૫૮૮ ના એક વલ્લી દાનપત્રમાં આચાર્ય ભદ્રન્તસ્થિરમતિએ બંધાવેલા વિહારમાં ભગવાન બુદ્ધને ફૂલ,

૧. જુઓ ગિહાર એન્ડ ગ્રામીસા રીસર્ચ જર્નલ ૩-૧૬ સા ૧ પૃ. ૩૦-૩૧.

૨. જુઓ ગુ. ઐ-લે. સા. ૧ નં.-૨ થી ૫ અને ૯

૩. આર્કાઇઓલોજી એન્ડ ગુજરાત પૃ. ૧૬૭

૪. ગુ. ઐ-લે-નં.-૨૭

૫. એન. નં.-૨૮

૬. એન. નં.-૩૪

ચન્દન, ધૂપ, દીપ વગેરે ધરવા માટે અને અનેક દેશાવરોથી આવેલા ભિક્ષુસંઘના અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધ વગેરે માટે તથા વિહારનાં જીર્ણોદ્ધાર માટે એ ગામ દાનમાં આપ્યાં છે.^૧ પ્રખ્યાત ચીની બૌદ્ધ યાત્રાળુ યુવાન યુઆંગે જે ગુણમતિ અને વલભીના સ્થિરમતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંના સ્થિરમતિ તે ઉપલા લેખમાં કહેલાજ હશે. જે કે સ્થિરમતિ એક કરતાં વધારે થયા હોય એવો સંભવ છે. ઇ. સ. પાંચમા શતકના એક સ્થિરમતિએ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ગ્રન્થકાર વસુખન્ધુના ગ્રન્થ ઉપર ટીકા તથા યોગાચાર મતના બીજા ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે.^૨

યુવાનયુઆંગ કહે છે કે વલભી દેશમાં સેંકડો બૌદ્ધ સંધારામો છે અને ૭ હજાર ભિક્ષુઓ છે, જેમાંના ઘણાખરા હિનયાન મતના અનુયાયી છે. આ ઉપરાંત જેને એ મુસાફર મોલાપો કહે છે અને જે ઘણુંકરી લાટનો દક્ષિણ ભાગ અને મધ્ય ગુજરાતનો ભાગ હશે, તેમાં ઘણા સંધારામો છે એમ કહે છે.^૩

આ રીતે જે બૌદ્ધ ધર્મનો વલભી સમયમાં છટ્ઠા-સાતમા શતકમાં ગુજરાતમાં સારો પ્રચાર હતો તેની વલભી સમયના અન્ત પછી ગુજરાતમાંથી એકજ નિશાની મળે છે અને તે રાષ્ટ્રકૂટની ગુજરાત શાખાના રાજા ધ્રુવ બીજાએ ઇ. સ. ૮૮૪માં સુરત પાસે કામ્પિલ્લ (હાલનું કાપ્લીઆ ?) ગામના એક વિહારને આપેલું દાન છે.^૪

૧. એજન. નં. ૪૫

૨. દિગ્દર્શન. આ. બ. ધ્રુવનું પૃ. ૬ તથા વીન્ટરનીઝ, ગ્રર-પૃ. ૩૬૨ અને તેમાં ટીપ ૩.

૩. જૂઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭૨ 'વોટર્સ' યુવાન' યુઆંગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૮ તથા પૃ. ૩૩૫, ૩૩૬ વીનસેન્ટ સ્મીથની અક્ષી હીસ્ટરી આ. ૩ પૃ. ૩૨૩ થી ૩૨૬ અને ગ્લેઝીયો ઘેટ વોલ ગુલ્ફિદેસ ગ્ર ૩ પૃ. ૨૮-૨૯

૪. ગુ. ઐ. લે. ભા. ૩. નં ૧૩૦ અ.

વલભીપુરના નાશ સાથે ત્યાંના મઠો તો નાશ પામ્યા હશે પણ આખા દેશમાંથી તેનો લોપ શાથી થયો ? બિહારમાં જેમ પહેલાં મુસ્લીમ હુમલાથી ઈ.સ. બારમા શતકમાં બૌદ્ધ ધર્મ ભાંગી પડ્યો તેમ ગુજરાતમાં નથી થયું. પણ જેમ દક્ષિણ હિંદમાં ઈ. સ. છઠ્ઠાથી આઠમા શતક સુધીમાં જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મના પ્રચળ પ્રચારની અસરથી બૌદ્ધ ધર્મ નબળો પડી ગયો. તેમજ ગુજરાતમાં એ હરીફ ધર્મોની અસરથી દશમા શતક સુધીમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પોતાનું આત્મતેજ ક્ષીણ થવાથી તથા ભિન્ન સ્વત્વ લુપ્ત થઈ જવાથી ઉપેક્ષિત થઈ ક્ષીણ થઈ ગયો હેય એમ લાગે છે. અલગત જતા પહેલાં તેણે પોતાના કારણ-પ્રધાન સંસ્કારો જૈન તથા વૈષ્ણવ ધર્મમાં મંકાત કરી દીધા હતા.

જૈનધર્મ વલભી સમયમાં વલભીપુર ગુજરાતમાં પ્રસરેલો હતો એમ નીચેની જૈન શ્રુતપરંપરા ઉપરથી જણાય છે. એ પરંપરા પ્રમાણે શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણ નામના આચાર્યે વલભીમાં મળેલા શ્રી સંઘના આગ્રહથી વિચ્છેદ થતાં અવશેષ રહેલા ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગળના પાઠોને સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા.^૧ આને 'વલભી વાચના' કહે છે. પછી ઈ. સ. છઠ્ઠાના અન્તમાં અને સાતમા શતકના આરંભમાં વલભીપુરમાંજ વિશેષાવશ્યક લાખ્યતા પ્રણેતા જિતમદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણ થઈ ગયા.^૨ અને એજ અરસામાં કે થોડાં વર્ષ પછી શીલાદિત્ય રાજાના સમયમાં ધનેશ્વરસૂરિએ શત્રુંઘ્ય મહાત્મ્ય રચ્યું છે એમ મનાય છે. પણ એમાં કુમારપાલ રાજાનો વૃત્તાન્ત હોવાથી એ ગ્રન્થને ૧૩મા શતક પહેલાં રચાયેલો માનવો મુશ્કેલ છે.^૩

વલભીના નાશ સાથે જેમ બૌદ્ધધર્મનો લોપ થઈ ગયો

૧. જૂઓ દિગ્દર્શન પૃ. ૬

૨. ભારતીય વિદ્યા વર્ષ ૩. અં. ૧ પૃ. ૧૯૧

૩ દિગ્દર્શન પૃ. ૧૦ તથા જૈ. સા. ઇ. પી. ૧૩૮માં ગૌ. હી. ઓઝાના રા. ઇ. અં. ૧. પૃ. ૩૮૫-૩૮૬ માંથી કરેલો ઉત્તરો.

તેમ જૈનધર્મનું નથી થયું. જૈનધર્મે પોતાની વ્યવહારુ સમાધાન વૃત્તિના બળથી ગુજરાતના લોકોના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન બળવી રાખ્યું અને જૂનું નષ્ટ સ્થળ છોડી નવાં સ્થળો શોધ્યાં. ૪. સ. છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં ગુર્જરાની રાજધાની તરીકે બિલ્લમાલ કે શ્રીમાલ પ્રખ્યાત હતું.^૧ આ બિલ્લમાલ તરફ જૈનો ફેલાયા હોય એમ જણાય છે. કદાચ મારવાડમાં વલભી સમયમાંજ વસ્યા હોય, પણ આઠમા શતકનો મહાન જૈન ગ્રંથ કુવલયમાલા તો ઉદ્યોતન-સૂરિએ જળાલિપુર હાલનાં ઝાલોરમાં લખેલ છે.^૨ પછી એજ શતકમાં બપ્પભટ્ટસૂરિએ કાન્યકુબ્જના રાજા આમને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો હતો.^૩ પછી નવમા શતકમાં ઉપમિતિભવપ્રપંચના કર્તા સિદ્ધર્ષિએ બિલ્લમાલ નગરમાં જૈન દેરાસરમાં ગ્રન્થરચના કરી છે. ૪ આ અરસામાંજ થઈ ગયેલા ચાવડા રાજાઓ પાસે વનરાજથી આરંભી જૈનોનું પ્રાબલ્ય હતું એવા પ્રખ્યાતના કથનને માનવામાં આવે કે ન આવે પણ સોલંકી સમયમાં મૂળરાજથી આરંભી એ વંશના અન્તર્ધર્મ જૈન સાધુઓ, વિદ્વાનો અને મંત્રીઓનું ઘણું જોર હતું એ નિઃસંદેહ છે.^૫ જોકે જૈન પ્રાબલ્યનો મધ્યાન્હ તો સિદ્ધરાજ કુમારપાલના વખતમાં તપતો હતો. જૈનધર્મની દિગંબર અને શ્વેતામ્બર એ બે શાખાઓ વચ્ચે એક ઉગ્ર વાદ વિ. સં. ૧૧૮૧ માં સિદ્ધરાજની સભામાં થઈને દિગંબર મત એવો હારી ગયો કે ગુજરાતમાં પછી એકલું શ્વેતામ્બર મતનું જોર રહ્યું. બીજી તરફથી શૈવ રાજાઓના આશ્રયથી સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા જૈન આચાર્યોએ

૧. ગ્લોરી ઘેટ વેઝ ગુર્જરાદેશ ગ્ર. ૩. પૃ. ૩૧.

૨. જૈન સહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૧૭૫ થી ૧૭૭

૩. એજન પૃ. ૧૭૯

૪. એજન પૃ. ૧૮૨

૫. આ માટે અને સોલંકી સમયમાં જૈન મંત્રીઓ, વિદ્વાનો વગેરેની સ્થિતિ માટે જુઓ મારો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ.

અધ્યાપ્યાન ચોથું

૨૨૫

શૈવ વૈષ્ણવ મત સાથે વ્યવહાર ડહાપણથી સમાધાન વૃત્તિ રાખી હોય એ સ્વાભાવિક છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી પ્રબંધોમાંથી આ વસ્તુ દેખાય છે. અને એ કાળ પછીથી આજ સુધી જૈનો અને શૈવ વૈષ્ણવોએ ગુજરાતમાં સલાહસંપત્તી રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. મધ્યકાળમાં શૈવ રાજની સેવા જૈન મંત્રીઓએ કરી છે અને પોતે દાન વગેરેનો લાભ જોમ જૈન સંસ્થાઓને આપ્યો છે તેમ બ્રાહ્મણ સંસ્થાઓને અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોને તથા કવિઓને આપ્યો છે. મતાંતર સહિષ્ણુતાજ નહિ પણ મતાંતરે પ્રતિ સમભાવનું જે ઊંચું ધોરણ મૌર્ય અશોકે આરંભ્યું હતું અને જેને ગુપ્તોએ અને વલ્લભીના મૈત્રેકાએ પકડી રાખ્યું હતું તે ગુજરાતના રાજાઓએ અને જૈન-બ્રાહ્મણ મંત્રીઓએ જળવી રાખ્યું. આ મતાંતરક્ષમા પહેલાં જોયું છે તેમ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કાર છે. એના ગુજરાતમાં અવતારના બીજા દાખલાઓ આગળ જોયું પણ જૈનધર્મે ગુજરાતની સંસ્કૃતિને અર્પેલો બીજો જોઈ લઈએ. હેમચન્દ્રાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩) અને તેના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યોએ ભારે વિદ્યાસેવા કરી છે. જૈનોમાં બ્રાહ્મણ જેવા ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રન્થોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા માટે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન વગેરે ગ્રન્થો રચીને તથા નાટ્યદર્પણાદિ શિષ્યો પાસે રચાવીને જૈન ધર્મની જ નહિ પણ ગુજરાતની પણ ખોટ પૂરી દીધી. એના પછી તો પ્રવાહ ચાલ્યો. ૧ દુકામાં ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યની, અપભ્રંશ સાહિત્યની અને જૂના ગુજરાતી સાહિત્યની જૈનોએ ઘણી સેવા કરી છે. વળી ગ્રન્થો લખી લખાવીને તથા ભંડારો સ્થાપીને વિદ્યાને જીવંત રાખવાનું કાર્ય કર્યું છે. જૈન અને જૈનેતર વિદ્યા વિષયક અનેક ગ્રન્થો બીજે કયાંય નથી સચવાયા તે જૈન ભંડારોમાં સચવાઈ રહેલા મળ્યા છે. પછી જૈન મંદિરો બંધાવીને તથા સચિત્ર પુસ્તકોની પ્રથાને ઘણો આશ્રય આપીને સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલાને ઉત્તેજન

૧. જૈનોની સાહિત્ય સેવાને બાલકૃષ્ણજી સંગ્રહાલય, હાલિદ્યાર
CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

આપ્યું. પણ જૈનધર્મે સવ થી મોટો ફાળો તો અહિંસાને મારવાડ ગુજરાતના જીવનમાં અનંતર સ્થાન આપીને અર્પ્યો છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશથી કુમારપાલ રાજ્યને ઘૂતની અને માંસાહારની ગંધી કરી તથા અહિંસાનો આગ્રહથી પ્રચાર કર્યો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે.^૧ અહિંસા ગુજરાતમાં સોલંકી કાળ પહેલાં દાખલ થઈ હતી જ પણ વ્યાપક થઈ એ તો કુમારપાલના વખતના તથા તે પછીના જૈનોના પ્રયાસથી.

મન્દિરોની સ્થાપના, મૂર્તિઓનાં સ્તવન, અર્ચન, વ્રતો, ઉપવાસો, ધાર્મિક ઉત્સવો અને તીર્થયાત્રાઓ વગેરે વિષયોમાં વૈષ્ણવધર્મની અને જૈનધર્મની સમાન પ્રવૃત્તિ જોતાં જનસમાજ ઉપર બેય ધર્મોની સાંસ્કારિક અસરમાં ભાગ્યે જ ભેદ દેખાય છે. અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે સામાજિક જીવનમાં પણ ભેદ ભાગ્યે જ દેખાય છે. એક જ જ્ઞાતિમાં વૈષ્ણવ કુટુંબો અને જૈન કુટુંબો હોય છે અને તેઓ પરસ્પર ભેટી વ્યવહાર કરવામાં બાધ જણતાં નથી.

વર્ણશ્રમ ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રોની અસર:—વર્ણશ્રમ ધર્મ એ ઘણો અગત્યનો ભારતીય સંસ્કાર છે એ આપણે જોયું છે. મહાભારત કાળમાં ગુજરાતમાં આવેલા બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના લોકો પોતાની સાથે જ વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા લાવ્યા હશે. પણ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી નિશાની ઘણી મોડી મળે છે. રૂદ્રામનના શિલાલેખમાં રૂદ્રામને રાજ તરીકે પોતાના ગુણો વર્ણવતાં ‘ગર્ભપ્રભૃતિ સમૃદ્ધ રાજલક્ષ્મી ધારણ કરેલી હોવાથી જેને સર્વ વર્ણોએ સામે આવીને પતિ તરીકે વરેલ છે’ એમ કહેલ છે. એ શબ્દોમાં ચાતુર્વર્ણ્ય સ્પષ્ટ સૂચિત છે. પછી આશ્રમોનો તો ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં પ્રસંગ જ નથી. પણ રૂદ્રામનના લેખમાં જ તેના પોતાના ગુણો વર્ણવેલા છે તે રાજના સ્મૃત્યુક્ત ગુણો છે દા. ત. “લડાઈ

૧. જુઓ મારો શુ. મ. તા. ઈ. વિ. ૨ પૃ. ૩૨૪-૩૦૮.

૨. શુ. ઐ. લે. ભા. ૧ નં. ૨

સિવાય જેણે પુરૂષનો વધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, સામે આવેલા અને પોતાના સદશ શત્રુ સિવાયના ઉપર જેણે કષ્ટણ દર્શાવી છે,^૧ પગે પડેલાઓને જેણે આયુષ્ય આપ્યું છે, વળી જેના રાજ્યમાં શહેરો, ખજાનો અને ગામડાઓમાં દસ્યુઓ, સર્પો, (જંગલી) પશુઓ અને રોગોનો ત્રાસ નથી.” ચોર, સર્પો, અને રોગોના ત્રાસમાંથી ગામડાંની વસ્તીને રૂદ્રદામને કટલે અંશે મુક્ત કરી હશે તે કોણ કહી શકે? પણ તેણે એ આદર્શ સન્મુખ રાખ્યો હતો એ ચોક્કસ છે. ભારતીય રાજનો આ આદર્શ છે.^૨ રાજસત્તા ઉપલા આદર્શને હજી વસ્તુસ્થિતિમાં ઉતારી શકી નથી. હજી એ આદર્શ જ રહ્યો છે. પછી ગાય અને ધાત્માણના રક્ષણ માટે તથા ધર્મ અને કીર્તિની વૃદ્ધિ માટે પોતે તળાવ ખોદાવ્યાનું કહે છે એ પણ મહાભારત પુરાણે પ્રચારેલો સંસ્કાર છે. વળી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યથી સ્કંદગુપ્ત મુધીનાં સાડા સાતસો વર્ષ દરમિયાન એક તળાવના અંધ ઉપર ચાર મોટા રાજાઓના સુઆઓએ આટલું બધું ધ્યાન આપ્યું એ રાજાઓની લોકોપયોગી કાર્યો માટે જિંદગી કર્તવ્યયુક્તિનું સ્વચ્છ છે.^૩ ખીજા એક ક્ષત્રપરાજ્ઞ રૂદ્રસિંહના સેનાપતિ આભીર રૂદ્રભૂતિએ એક નાના ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૧માં વાવ ખોદાવી હોવાનો લેખ મળ્યો છે.^૪ જે પુરાણોથી ચાલેલા પૂર્વ ધર્મનું લક્ષણ છે.

પછી રૂદ્રદામા વાળાજ ભુતાગઢના પથરા ઉપરના સ્કંદગુપ્તના લેખમાં^૫ એ જ ભારતીય આદર્શ નીચે પ્રમાણે સળવં કહેલો છે: “એ રાજાના રાજ્યમાં કોઈ મંદિરો, દરિદ્ર, દુઃખી, લોભી કે દંડવા યોગ્ય નથી.” (શ્લો. ૬) પછી સુરાષ્ટ્ર માટે યોગ્ય અધિકારી કેવો

૧. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૧૫ માં દ્વિત્રિત્વના ધર્મો.

૨. જુઓ મહાભારત ૧-૬૨. ૫ થી ૧૦.

૩. રૂદ્રદામનના આખા લેખ માટે જુઓ ગુ. એ. લે. મા. ૧-૧૦. ૨

૪. એજન નં. ૭

૫. સ્કંદગુપ્તના લેખ માટે જુઓ એજન નં. ૧૫

હોયો જોઈએ તે દર્શાવતાં કહેલું છે કે “ જાતે યુદ્ધિશાળી, વિનીત, મેદા અને સ્મૃતિવાળો, સત્ય, સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, માધુર્ય, દાક્ષિણ્ય એ ગુણોવાળો જોઈએ.” (શ્લોક ૮) વળી “પશ્ચિમમાં જેમ દેવોએ વરુણને નીમ્યા છે તેમ પોતે પર્ણદત્તને નીમ્યો છે” (શ્લોક ૧૩). એ વચનમાં પૌરાણિક અસર સ્પષ્ટ છે. અને છેવટ “જે દાનપરાયણ અને પવિત્ર અધિકારી ધર્મ અને અર્થના અવિરોધથી વિષયોને સેવતો” (શ્લોક ૨૪) એમ કહ્યું છે તે ધર્મસૂત્રો અને ગીતા મહાભારતના ઉપદેશને અનુસરીને છે. પણ મહાભારતના શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતારનાર ગુપ્ત રાજાઓ ઉપર મહાભારત, ગીતા અને ધર્મશાસ્ત્રોની અસર હોય એ સ્વાભાવિક અને નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક હકીકત છે. અને ગુપ્તરાજાઓના રાજ્યકાળમાં ભારતીય સંસ્કારો ગુજરાતમાં પૂરેપૂરા ઉતરી ગયા હતા એ ચોક્કસ વલ્લભીદાનપત્રો આ નિર્ણયને બળવાન ટેકા આપે છે. રઘુવંશ (૪-૧૨)માં ‘પ્રજનનું રંજન કરતો હોવાથી એ યથાર્થ રાજા હતો’ એમ કહ્યું છે એ જ વાત ‘પ્રજનના હૃદયનું રંજન કરતો હોવાથી જેનામાં રાજા શબ્દ અન્યર્થ હતો’ એ રીતે વલ્લભી તામ્રપત્રમાં મળે છે.^૧

વલ્લભી સમયના ગુજરાત બહારના એક અભિલેખમાં “વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થાપનાનું ચક્ર જેણે પ્રવૃત્ત કર્યું છે” એવું વિશેષણ પ્રમાકર-વર્ધન માટે વાપર્યું છે.^૨ ત્યારે વલ્લભીલેખોમાં એને મળતા નીચેના શબ્દો છે. “મન્વાદિએ પ્રણીત વિધિ પળાવતો એ જેનો ધર્મ છે.” “ધર્મરાજ પેડે જેણે વિનય (સદાચાર) વ્યવસ્થા પદ્ધતિ નક્કી કરી છે.” એજ સમયનો ભરૂચનો એક ગુર્જર રાજા પણ મનુપ્રણીત ધર્માનુસાર વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા બજાવ્યાની વાત કરે છે.^૩ આ વલ્લભીના રાજાઓ તથા રાજદૂતો પોતાનો “વૈભવ દીન અને

૧. ગુ. ઐ. લે. નં. ૩૯

૨. જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૪ પૃ. ૨૧૦

૩. ગુ. ઐ. લે. ભા. ૧ નં. ૧૭, ૧૯, ૨૧, ૨૩ વગેરે તથા નં. ૧૧૭

આધ્યાન ચોથું

૨૨૬

અનાથોએ ઉપભોગ કરવા માટે છે” એમ કહે છે.^૧ આ પણ મહાભારતની અસર છે.^૨

વલ્લીના રાજ્યોએ જે દાનો આપ્યાં છે તે માટે ભાગે આલ્મણોને બહારથી પોતાના પ્રદેશમાં બોલાવીને તેઓ પંચમહાયજ્ઞ કરે માટે આપેલાં છે.^૩ અને માતાપિતાને પુણ્ય મળે માટે આપેલાં છે. ઈ. સ. છઠ્ઠા શતકથી આઠમા શતકના ભરૂંના ગુર્જર રાજ્યોનાં તથા સાતમા આઠમા શતકના દક્ષિણ ગુજરાતના ચાલુક્યોનાં અને નવમા દશમા શતકના ગુજરાતનાં રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનપત્રોમાં ઉપલી જ વાત છે. પંચમહાયજ્ઞને આલ્મણુજનમાં આવું મહત્વનું સ્થાન અને પુણ્યાર્થે દાન આપવાની રાજ્યોની વૃત્તિ એ ધર્મશાસ્ત્રોએ આપેલ સંસ્કાર છે. મનુનો તો વલ્લીના તથા બીજા ગુર્જર રાજ્યો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે.^૪

શીલ—ઉપર કરેલી નોંધોથી ધર્મશાસ્ત્રોનું આલ્મણ ક્ષત્રિય સમાજ ઉપર જે સ્પષ્ટ પ્રાપ્ત્ય દેખાય છે તે જોતાં ધર્મશાસ્ત્રોક્ત સત્ય, અહિંસા, સંતોષ, અવ્યભિચાર, વગેરે સદાચારના નિયમો પણ એ સમાજમાં માન્ય હતા એમ માનવું જ જોઈએ. છતાં પુરાવો જ જોઈતો હોય તો સ્કંદગુપ્તના લેખમાં દમને અધિકારીના ગુણોમાં ગણાવ્યો છે. વળી ગુર્જર રાજ્યોના લેખોમાં કાદંબરીની શૈલીમાં રાજાને “પરયુવતીને હૃદય ન આપનાર, પારકાના અવગુણો કહેવાથી

૧. એન. ૨૧-૨૩-૧૨૪

૨. મહાભારત આદિ. અ. ૮૦ શ્લો. ૩ થી ૭ તથા ત્રિશત પર્વ ૬૫. શ્લો. ૮ થી ૨૧ ખસ તે નીચેનો શ્લો. ૧૮.

एष ब्रह्माननायांश्च, व्यङ्गान्पङ्कगूश्च मानवान् ।

पुत्रवत्पालयामास, प्रजा धर्मेण वै प्रभुः ॥

૩. એન. નં. ૧૭, ૨૨, ૨૪, ૨૬, ૪૦, ૪૭.

૪. ગુપ્તો ગુ. એ. લે. ભા. ૧ નં. ૧૦૨ થી નં. ૧૦૬ તથા ભા. ૨ નં. ૧૦૭ થી ૧૩૫ તામ્રપત્રો

દૂર રહેતો, જેનું રૂપ શીલનું વિરોધી ન હતું અને યૌવન સદૃષ્ટનું વિરોધી ન હતું”^૧ એવું વર્ણન છે એ આખી શકાય. અલપત રાજ્યોના આશ્રિતોએ લખેલી આ પ્રશસ્તિઓ છે, એમાંથી યથાર્થ ચારિત્રકથનની આશા ન રખાય. પણ શીલનો ધર્મશાસ્ત્રોક્ત આદર્શ રાજ્યોને અને તત્કાલીન પંડિતોને માન્ય હતો એટલું અનુમાન થઈ શકે, પછી ભલે જીવનમાં એ ઉતરતો હોય યથા સંભવ. પણ શીલમાં મોટી વાત તો છે સહિષ્ણુતાની. ઔદ્ધ, જૈન, આજીવકાદિ અતિ પ્રાચીન વૈદિકતર મતો તરફ એ વખતના બ્રાહ્મણોની તથા તત્કાલીન બ્રાહ્મણો તરફ ઔદ્ધોની વૃત્તિ વિશે ખીજા વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું જ છે. પાછલા કાળમાં એક તરફથી જુદાં અને જૈનોના આદિતીર્થકરને ભાગવત આદિ પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતાર કહેલ છે તો ખીજ તરફથી મોહ પમાડવા માટે એ અવતાર થયા હોવાનું કહી ઔદ્ધ જૈનની નિન્દા કરી છે. છતાં સામાન્ય રીતે તો સહિષ્ણુતા વ્યાપક રહી છે. અને કનડગત અપવાદ રૂપે થયા હોવાના દાખલા છે; તે પણ મુસ્લીમ અને ખ્રીસ્તી ધર્મની કનડગત સાથે સરખાવતાં એટલી હળવી કે એ સહિષ્ણુતાજ ગણાય. પછી પ્રો. પ્રાટને મોટા ભાગના ઔદ્ધો ખ્રીસ્તીઓ તરફ મિત્રતાભર્યું વર્તન રાખતા હોવાનો અનુભવ થયો છે.^૨ અને દક્ષિણ પશ્ચિમમાં કાંકા ઉપર ઘોળા અને કાળા બેળતના યહૂદીઓ ઘણા કાળથી રહેતા હોવાના તથા તેઓના ધર્મપાલનમાં ડખલગીરી ન થવાનાં રાજ્યો તરફથી ફરમાનો મળ્યાં હોવાના પુરાવા છે.^૩ પછી પંદરમા શતકના મધ્યમાં કાલીકટ આવેલો ધરાનના મુસલમાન શાહનો એકચી અખંદુલ રજાક કહે છે કે “હું જો કે મુસલમાન તરીકે શત્રુના મુલકમાં છું એમ ગણું છું પણ

૧. યુ. એ. લે. ભા. ૨ નં. ૧૦૬ પં. ૨૩-૨૪

૨. ધી પીલ્ગ્રીમેજ ઓફ જુદીઝમ પૃ. ૭૩૫-૩૬ માંથી સંધાકૃષ્ણને.

૩. રી. અને-વે. થોટ પૃ. ૩૦૯ માં કરેલો ઉતારો.

૩. ધી લેસર પ્રાટને ચર્ચ પૃ. ૩૬૩ (એજન પૃ. ૩૧૧)

મારી તરફ પૂર્ણ સહિષ્ણુતા રાખવામાં આવે છે એ હું કબૂલ કરું છું.”^૧

ગુજરાતમાં આ સહિષ્ણુતા સોલંકી સમયમાં પ્રવર્તતી હોવાના સંચોટ દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે. ૧૧ માં અને ૧૨ માં શતકમાં દક્ષિણમાં વૈષ્ણવોની શૈવ રાજાઓ દ્વારા કનડગત થઈ હોવાના દાખલા છે. પણ ગુજરાતમાં એવા દાખલા નથી. અલગત શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈનો વચ્ચે તથા બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે વાગ્યુદ્ધો તથા પરસ્પરની નિન્દા થયેલ છે પણ એથી આગળ કંઈ નહિ અને રાજાઓએ તથા મંત્રીઓએ તો સર્વ ધર્મ તરફ સમભાવ રાખ્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ ઈ. સ. ૯૩૬માં મુસ્લીમ કનડગતને લીધે ઈરાનથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભાગી આવેલા પારસીઓને ગુજરાતના પટોશી કોંકણના શિલાહાર રાજાએ આશ્રય આપ્યો અને એ કાંઠાના ગુજરાતીઓ તરીકે અગિયારસો વર્ષથી પારસીઓ ગણે છે.^૨ પછી ખંભાતની મસ્જિદને અગ્નિપૂર્ણકાએ કાપીરો દ્વારા બાળી મૂકેલી અને એ દંગામાં ૮૦ મુસ્લીમો માર્યા ગયેલા. આની ફરિયાદ સિદ્ધરાજ પાસે પહોંચતાં તે રાજાએ જાતે તપાસ કરી વાત સાચી ઠરતાં બ્રાહ્મણો તથા અગ્નિપૂર્ણકાના મુખ્ય નેતાઓનો યોગ્ય દંડ કર્યો તથા એ વખતે જાહેર કર્યું કે, “મારા રાજ્યમાં સર્વ લોકો સુખશાન્તિનો સમાન રીતે ઉપભોગ કરી શકે એવી પ્રજા-પાલનની સુવ્યવસ્થા રાખવી એ મારું કર્તવ્ય છે.”^૩

પછી વસ્તુપાલ તેજપાલે જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મનાં સ્થાનો જિભાં કરવા સાથે મસ્જિદો પણ બંધાવેલી એમ એના ચરિત્ર-લેખકો કહે છે.^૪ જગદ્દેવે પણ મસ્જિદો બંધાવેલી^૫ પણ ધાર્મિક

૧. મુરેનું ડીસ્કવરીઝ એન્ડ ટ્રાવેલ્સ ઇન એશીયા (એનન પૃ. ૩૧૨)

૨. જુઓ મારો. ગુ. મ. રા. ઇ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૪

૩. એનન પૃ. ૬૭૧ ૪ એનન ભા. ૨ પૃ. ૪૧૧

૫. જુઓ જગદ્દેવચરિત્ર પૃ. ૬૪

સમભાવનો સૌથી સરસ દાખલો તો નીચેનો છે. વિ. સં. ૧૩૨૦ ના (ઇ. સ. ૧૨૬૪ ઊજરી સં. ૬૬૨—ઊજરી સન એ લેખમાં જ આપ્યો છે.) વેરાવળના એક લેખમાં લખ્યું છે કે અર્જુનદેવ (વિ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧) ના મહામાત્ય રાણક શ્રી. માલદેવ હતા ત્યારે સોમનાથના પાશુપત મંદના પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી પરવીર અને ત્યાંના આગેવાન મહાજનો (જેનાં નામો લેખમાં આપ્યાં છે) પાસેથી હરમુંડ (ઈરાન ?) ના કાંઠાના અમીર રકતુદીનના રાજ્યના નાખુદા પીરોજે સોમનાથ દેવના નગરની બહારના ભાગમાં એક મસ્જિદ બાંધવા માટે જમીનનો એક ટુકડો બધા હકકો સાથે ખરીદી લીધો હતો અને તે ઉપર રાજશ્રી છાડાના મિત્ર અને ધર્મ બાંધક પીરોજ નાખુદાએ મસ્જિદ બાંધી અને એનાં ધૂપ, દીપ, તેલ કુરાનપાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ થાગડથીજડ માટે શ્રી સવધણેશ્વર દેવના સ્થાનપતિ શ્રીત્રિપુરાંતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક વગેરે પાસેથી ધઉલેશ્વર દેવની માલિકીની બે માળના ઘરવાળી એક મોટી વાડી, બે હાટ તથા એક ધાણી લઈ મસ્જિદને તેની ઉપજ વાપરવા માટે એ બધું આપ્યું. વળી સોમનાથ પાટણના શીઆપથી વહાણવટીઓના ઉત્સવ માટે અમુક રકમ ઠરાવી આપી, જેનો વહીવટ પાટણના મુસલમાનો કરે અને કાંઈ રકમ વધે તો મક્કા અને મદીના મોકલે ”

મુસલમાન વહાણવટીઓ સાથેનો હિંદુ ધાર્મિક આચાર્યોનો આ મીઠો સંબંધ હાલના સોમનાથના ઝંઘડાને શરમજનક બનાવે છે. પાકીસ્તાન ચળવળના આરંભ પહેલાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ભાઈચારો જ નોવામાં આવતો એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

આ ઉપરાંત શીત્રવિષયમાં એટલું જ નોંધવાનું છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ક્ષમા અને સહનશીલતા, ક્રોધક ક્રોધક બ્રાહ્મણોમાં નિરુપહતા, ધર્મપરાયણતા, અપરિગ્રહ વગેરે છેક ગઈ પેઢી સુધી મળી આવતાં ?

૧. નિઠરતમ સમયના દાખલા માટે જુઓ ક. મા. મુનશીના મંદવરણ્ય પૃ. ૪૫ માં દુર્ગાશંકર દેવે વિશે લખેલું.

અને ગરીબ લોકવર્ગમાં ખીટીશ અમલ પહેલાં જે પ્રમાણિકતા સાદાઈ, કરજ આપવાની સાચી દાનત,^૧ આતિથ્ય અને ધર્મભીરતા સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતાં તે પ્રાચીન સંસ્કારનો વારસો હતો.

વિજ્ઞાન સંસ્કાર:—હવે જ્યોતિષ અને આયુર્વેદનું અવતરણ ટૂંકમાં જોઈએ. અક્ષરપ્રુટ સિદ્ધાન્ત નામનો જ્યોતિષનો અન્ય લખનાર અક્ષગુપ્ત આચાર્ય આપવંશ તિલક વ્યાઘ્રમુખ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; ત્યારે શક સં. ૫૫૦ (ઈ. સ. ૬૩૮)માં પોતે અન્ય લખ્યો છે, એમ કહ્યું છે. અને ટીકાકાર એ આચાર્યને સિલ્હમાલકાચાર્ય કહે છે. સિલ્હમાલના આચાર્ય અક્ષગુપ્ત પહેલાં રાજપૂતાના ગુજરાતમાં કાઠ જ્યોતિષીઓ હશે તો આપણે જાણતા નથી. આ અક્ષગુપ્ત સમર્થ જ્યોતિષી હતા. ઘણું કરીને તેણેજ આ દેશમાં ખીજગણિતની પ્રથમ શોધ કરી છે.^૨ અક્ષગુપ્ત પછી તો જ્યોતિષવિદ્યાનું પદનપાઠન ગુજરાતમાં ચાલુ રહ્યું હોવામાં શંકા નથી. જ્યોતિષના અન્યોની સેંકડો હાથ પ્રતો ગુજરાતમાંથી મળી છે. પણ જ્યોતિષના અન્યકારોમાં પડોશી વરાડને સાથે ગણીને મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં છેલ્લાં સાતસો વર્ષમાં ઘણા થયા છે, અને તે પહેલાંના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં, કાશ્મીરમાં, અવન્તીમાં અને કાશીમાં ઘણા જ્યોતિષી અન્યકારો થયા છે કાશ્મીર અને કાશીમાં તો પાછલા સૈકાઓમાં પણ કેટલાંક નામો મળે છે ત્યારે ગુજરાતમાં નીચેનાં થોડાં નામો જ મળ્યાં છે. (૧) ઇ. સ. ૧૩૭૦ માં ચંત્રરાજ નામનો જ્યોતિષનો અન્ય લખનાર મદનસૂરી ભરૂચનો વતની હતો. પછી ઇ. સ. ૧૪૨૦માં ભાસ્કરાચાર્યના અન્ય ઉપર ગણિતામૃતસાગરી નામની ટીકા લખનાર ગંગાધર જંબુસરનો વતની હતો. પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં ગ્રહગણિત—

૧. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ પોતાના પિતાનું કરજ આપ્યું અને બંગાળના પ્રખ્યાત લોકનેતા સ્વ. દાસબાબુએ પિતાનું કરજ આપ્યું એ મોટા દાખલાઓ પણ આ શીલસંસ્કારની સજ્જવતાના સૂચક છે.

૨. ભારતીય જ્યોતિષ; શાસ્ત્ર પૃ. ૨૨૭

ચિંતામણિ નામનો અન્ય લખનાર એના પોતાના તથા એના વંશિલોના નામ ઉપરથી ગુજરાતી લાગે છે એમ દીક્ષિત કહે છે.^૧

ગુજરાતમાં આયુર્વેદના અવતરણુ વિષે જ્યોતિષ કરતાં વધારે વિગતવાર માહિતી મળે છે.^૨ ઉપર વારંવાર જોયેલા અશોકના ગિરનારના શિલાલેખોમાં “પોતાના રાજ્યમાં તથા પડોશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાની યોજના કરી હતી તથા દવાઓ રાખી હતી.” એમ જે રાજા કહે છે તેણે સુરાષ્ટ્રમાં તો ચિકિત્સા માટે વ્યવસ્થા કરી હશેજ અને ચિકિત્સા હોય તો ચિકિત્સકો-વૈદ્યો હોવાજ જોઈએ. દ્વંકામાં ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં ઘણું કરી ચરકે અગ્નિવેશ તંત્રનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યા પહેલાં ગુજરાતમાં આયુર્વેદ પ્રવેશ કર્યો હતો. પણ પછી બારસો વર્ષ સુધી જૈન સાહિત્યપ્રસિદ્ધ એક નાગાર્જુનના સંદિગ્ધ નામ સિવાય ગુજરાતમાંથી કોઈ વૈદ્યક અન્યકર્તાનું નામ મળતું નથી. અલગત એ ગાળામાં ગુજરાતમાં વૈદ્યો હશે. તેઓ ચરક સુત્રુત જેવા પ્રખ્યાત ગ્રંથોજ લાણુતા હશે. પણ કોઈ મોટો ગ્રંથકાર નથી થયો. કોઈ નાના ગ્રંથકારો થયા હશે તો તેઓનાં લખાણો લુપ્ત થઈ ગયાં છે. પણ ઇ. સ. બારમા શતકથી ગ્રંથકાર વૈદ્યોનો પ્રવાહ શરૂ થયો તે છેક ઇ. સ. ૧૯ મા શતક સુધી ચાલુ રહ્યો. બારમા શતકમાં અનેક વિષયોના ગ્રંથો લખનાર ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રે નિઘંટુશેષ નામનો કાષ લખ્યો છે. અને એજ શતકના સોઢલ વૈદ્ય જે રાયકવાળા બ્રાહ્મણ અને જોષી પણ હતા તેણે મોટા કદનો આયુર્વેદના સર્વ વિષયને સંગ્રહનારે ગદનિગ્રહ ગ્રંથ અને ગુણસંગ્રહ નામે નિઘંટુ એ ગ્રંથો લખ્યા છે. પછી તો ૧૩ મા શતકમાં રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખનાર મોઢ જ્ઞાતિના ગોવિંદાચાર્ય, એજ શતકના ભુનાગઢના રસપ્રકાશ

૧ એજન

૨ આ વિષયની

[મારે. “ગુજરાતકું”

સુધાકરના લેખક શ્રી. શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ યશોધર, ૧૪ માના પોતાને “ગુર્જરીખંડવાસી” કહેનાર અને ધાતુરત્નમાલાના કર્તા દેવદત્ત; ૧૫ મા શતકના ટીકાપૂર્તિ કરનાર નારાયણ, એજ શતકના ત્રિશતીના કર્તા શાર્ગ્ગધર; ૧૬ મા શતકના બાલતંત્રના કર્તા અને કાશીમાં રહેનાર પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ કલ્યાણ; ૧૭ માના સ્ત્રીવિલાસના કર્તા શ્રી ગોડ બ્રાહ્મણ દેવેન્દ્ર, એજ શતકના અયુર્વેદપ્રકાશના કર્તા સૌરાષ્ટ્રના સારસ્વત ઉપાધ્યાય માધવ, એજ શતકમાં યોગરત્નાકર લખનાર જૈન આચાર્ય નયનશેખર, યોગસમુચ્ચયના લેખક શ્રી ગોડ માધવ અને છેવટ ૧૯ મા શતકમાં રસરત્નમણિમાલા લખનાર બાવાભાઈ અચલજી એ રીતે અનેક નાના મોટા વૈદ્યકના લેખક થયા છે. પણ એકંદર રીતે બંગાળા સાથે તુલના કરતાં ગુજરાતમાં મધ્યકાળમાં વૈદ્યક લેખકોની સંખ્યા ઓછીજ ગણાય, ન્યારે ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય બંગાળા કરતાં ચોક્કસ ઉતરતી કોટીનું ગણાય. છતાં વિદ્યામાં અવનતિની દશામયે ‘અર્થ માટે અથવા કામ માટે નહિ પણ ભૂતદયા માટે વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી’ એ પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોએ આપેલો આદર્શ જેમ બીજા પ્રાન્તોમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ ગર્ભ સદીના શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોમાં જીવતો હતો એ ચોક્કસ છે. ૧

ભક્તિમાર્ગ:—વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, સૌર વગેરે અનેક શાખાઓમાં ભક્તિમાર્ગ વિસ્તરેલો છે. ગુજરાતમાં પણ એ બહુ વહેલો જ દાખલ થયેલો. વાયુપુરાણાદિના શૈવ ભાગોમાં અને કેટલાક ઉત્ક્રીણ લેખોમાં શિવ લકુલી રૂપે કાયાવરોહણ (વડોદરા રાજ્યનું કારવણ) માં અવતર્યા હતા એવી દંતકથા મળે છે. આ કથા યથાર્થ હોય તો ઘણું કરી ઇ. સ. બીજા શતકમાં પાશુપત મંત્રપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્ય લકુલીશ ગુજરાતમાં જન્મ્યા હતા એમ નક્કી થાય. ૨ અને ઇ. સ. બીજાથી લગભગ ઇ. સ. ચોથા શતક સુધી

૧ જુઓ અંકુ ભટ્ટજીનું જીવનચરિત્ર

૨ જુઓ આર્યપબ્લિકેશન, ગુરુકુલ કાંગ્રી, કલકત્તા-૪૫

ગુજરાતમાં રાજ્ય કરનાર ક્ષત્રપ રાજાઓમાંના ઘણાંનાં નામો રૂદ્રદિ છે. એને એ કાળમાં શૈવધર્મના પ્રચારનો સ્વતંત્ર પુરાવો ગણી શકાય. પછી વલ્લભીના રાજાઓ મોટે ભાગે દાનપત્રોમાં પોતાને માહેશ્વર કહે છે. એમાંના એકના ઇ. સ. ૬૦૬ ના દાનપત્રમાં મહાદેવનાં પૂજા, ધૂપ, નૈવેદ્ય માટે દાન આપ્યાની વાત છે.^૧ એ વખતે આ લેખોદ્ભવિત સિવાય ઘણાં શૈવ મંદિરો બંધાયાં હશે. પણ અત્યારે ક્રાઈતી નિશાની નથી મળતી. પણ ઇ. સ. ૧૦ માંથી ૧૪ માં શતક સુધી પાશુપત શૈવ ધર્મનો ગુજરાતમાં બહોળો પ્રચાર હતો. એ સંપ્રદાયનાં અનેક શૈવ મંદિરો ત્યારે હશે. નર્મદા કાંઠે શૈવ તીર્થોથી વ્યાપ્ત છે. પણ સૌથી પ્રખ્યાત શૈવ ધામો તો એ હતો. (૧) કાઠિયાવાડનું સોમનાથ પાટણ અને (૨) સિદ્ધપુરનું રૂદ્ર મહાલય. એય ઉપર ગુજરાતના શિવભક્ત સોલંકી રાજાઓને અત્યંત ભક્તિ હતી.^૨ એ વખતે ગુજરાતમાં પ્રચલિત પાશુપત સંપ્રદાય - પાઞ્ચગી ૧૫ માં શતક પછી લુપ્ત થઈ ગયો. - અને એથી કાલમુખ કાપાલિક જેવી ઉગ્ર શાખાઓ પણ સોલંકી સમયમાં પાશુપત સાથે કદાચ પ્રચલિત હશે તો પણ વ્યવહારપરાયણ ગુજરાતમાં એ ઉગ્ર સંપ્રદાયો જરાય જામ્યા નહિ, પણ સાદી પૌરાણિક શિવભક્તિ ચાલુ રહી. નાના ગામમાં, પણ ઘણું કરી ગામ બહાર સારી કે ખરાબ હાલતમાં બેભેલા મંદિરમાં ભોળાશંભુની સાદી પૂજાએ આજ સુધી શૈવ ધર્મ જીવતો રહ્યો છે.

ગુજરાતમાં ક્રાઈ વિષ્ણુભક્તો પ્રાચીન કાળમાં આવ્યા હશે પણ વિષ્ણુવ ધર્મના પ્રચારની સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક નિશાની તો ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં પહેલી નજરે ચઢે છે. મહાભાગવત ગુપ્ત રાજાઓની

૧ ગુ. ઐ લે-ન', ૫૭

૨ ગુજરાતનાં આ બે શૈવધામો વિષે તથા ગુજરાતમાં શૈવધર્મના પ્રચાર વિષે વિશેષ ઐતિહાસિક માહિતી મારા શૈવધર્મના ઇતિહાસમાંથી મળશે.

સત્તા સાથે ભાગવત ધર્મ પણ ગુજરાતમાં આગ્યો અને ઇ. સ. ૪૫૬ ના ભાદરવાની છઠ્ઠે જૂનાગઢ પાસેનાં જૂનાં સુદર્શન સરોવરની વરસાદના જોરથી તૂટેલી પાળ સમરાવતી વખતે એ તળાવના કાંઠા ઉપર ગોવિન્દના પદારવિન્દમાં જોણે જીવિત સમર્પિત કર્યું હતું એવા ચક્રપાલિતે મનુષ્યરૂપે અવતરેલા વિષ્ણુ અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણનું મન્દિર બંધાવ્યું હોવાની અશોકના લેખવાળી શિલા ઉપર નોંધ છે. આ કદાચ સુરાષ્ટ્રનું પહેલું વૈષ્ણવ મન્દિર હશે. આ રીતે પાંચમા સૈદ્ધામાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો જે પ્રચાર શરૂ થયો તે પછી ચાલુ રહી ધીમે ધીમે પ્રચળ થતો ગયો. ઇ. સ. ૭૬૩ શતકમાં વલ્લીપુરમાં મૈત્રક વંશનું રાજ્ય સ્થાપનાર સેનાપતિ ભદ્રાકર્તો ત્રીજો પુત્ર દ્રુવસેન પહેલો પોતાને ઇ. સ. ૫૨૬ ના દાનપત્રમાં પરમ ભાગવત કહે છે.^૧ પછીનાં ચારસો વર્ષ માટે કદારની વરાહ મૂર્તિ સિવાય કોઈ વૈષ્ણવ નિશાની મળી નથી, પણ દશમા શતકથી વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની વૈષ્ણવ મન્દિરો, મૂર્તિઓ, દાનપત્રોના ઉલ્લેખ વગેરે ચોખ્ખી નિશાનીઓ અને તે પણ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળે છે.^૨

આ અરસામાં ઇ. સ. ચારમા શતકના આરંભથી દ્વારકા પણ વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ રીતે ઇ. સ. ચોથા, પાંચમા શતકથી ૧૧ મા શતક સુધીમાં જે પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો ભારતમાં પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે તે વૈષ્ણવ ધર્મ પહેલાં કાંઈક મંદ રીતે અને ૧૦ મા અને ૧૧ મા શતકથી જોરદાર રૂપમાં પ્રચલિત થયો છે. અને ૧૧ મા શતકથી પ્રગટ થવા માંડેલો આચાર્યોપદિષ્ટ સંપ્રદાયોમાંથી વલ્લભ સંપ્રદાય, વલ્લભાચાર્યના જીવન-કાળમાં જ સોળમા શતકમાં ગુજરાતમાં પેડો અને એવો બહુમૂળ થઈને વ્યાપક થઈ ગયો કે ગુજરાતના લોકોને મન તો વૈષ્ણવધર્મ

૧ ગુ-ઐ-લે નં. ૨૧

૨ ગુજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રચારની નિશાનીઓના વર્ણન માટે જુઓ મારો વૈ. ધ. ઇ. આ-૨-૫-૨૬

એ વલ્લભ સંપ્રદાયનો પર્યાય જ લાગે છે.^૧ આ રીતે આ સંપ્રદાય વ્યાપક થયા છતાં પૌરાણિક મતનાં કોઈક મંદિરો અને કોઈક અસંપ્રદાયિક વિષ્ણુભક્તો ગુજરાતમાં મળે ખરા.

ભક્તિમાર્ગમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ ઉપરાંત શાક્ત સૌર આદિનો પણ સમાવેશ થાય છે. છેક પ્રાચીન વૈદિક દેવમંડળમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાદિ દેવો સાથે તે તે દેવોની પત્નીઓનું પણ સ્મરણ મળે છે, પણ શક્તિપૂજનમાં કોઈ ગૌણ દેવીની પૂજનની વાત નથી. પણ જેમ વૈષ્ણવોના વિષ્ણુ અને શૈવોના શિવ પરમ આરાધ્ય દેવ છે તેમ શાકતોની આરાધ્ય દેવતા શક્તિ છે. અવૈદિક અનાયોમાં કોઈક જાતની શક્તિપૂજા જૂના કાળમાં હોય—મોહેન્જો ડેરોની સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં શક્તિપૂજા પ્રચલિત હોવાનો તદ્દિદો તર્ક કરે છે.^૨ પણ વૈદિકધર્મના ઇતિહાસમાં તો વિષ્ણુ અને શિવ પછી ઘણે કાળે છેક મહાયાન બૌદ્ધધર્મ અને પાશુપત શૈવમાર્ગ સાથે શાક્ત માર્ગનો પણ ઉદ્ભવ થયો હોય એમ લાગે છે. અને શક્તિપૂજનનું તથા શાક્તમાર્ગનું મુખ્ય ધામ બંગાળા હોય એમ લાગે છે. પુરાણોમાં માર્કંડેય પુરાણાન્તર્ગત સપ્તશતી શક્તિ મતનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે, જેમાં કશું વામમાર્ગીય નથી. દેવી ભાગવત એ પછીનું છે, પણ શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મ જેટલો પણ શાક્ત ધર્મનો પુરાણો ઉપર આધાર નથી પણ તંત્રો ઉપર છે.^૩ શાક્ત માર્ગમાં ઉચ્ચ અદ્વૈત જ્ઞાનના વિચારો અને માતૃરૂપમાં પરમતત્ત્વની ભક્તિ સાથે કાપાલિકને મળતો વામમાર્ગીય આચાર અને અર્થહીન વહેમો પણ પુષ્કળ છે.

૧. રામાનુજદિ સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો અને પ્રચાર માટે જીઓ મારો વૈ. ધ. ઇ. આ-૨

૨. જીઓ સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં શક્તિપૂજા માટે પૃ. ૧૮

૩. શાક્તધર્મ માટે જીઓ ન-દે. મહેતાનો ગ્રંથ. શાક્ત સંપ્રદાય (કા-ગ સભાએ પ્રકાશિત)—વૈષ્ણવ સંદિતાઓ, શૈવ આગમો અને શાક્ત તંત્રો એ રીતે ત્રણે મતના તંત્રગ્રંથો મળે છે.

ગુજરાતમાં આ શાકતમાર્ગ ક્યારે આવ્યો ? આદિવાસીઓની પ્રાચીન પરંપરા હોવાનો સંભવ છે. જો કે ભીલોમાં દેવીપૂજન છે એ હકીકત અને દેવીઓને પહેલાં પશુ અવિદ્યન દેવાતાં હોવાના મોટા પુરાણ વગેરેમાં ઉલ્લેખો છે એટલે જ પુરાવો છે. પછી ઐતિહાસિક કાળમાં પાશુપત શૈલો સાથે કદાચ શક્તિપૂજન આવી હોય. નાગરો અને રજપૂતોમાં શિવ અને શક્તિ બેયની ભક્તિ વિશેષ દેખાય છે. વળી અંબાજી, પાવાગઢનાં મહાકાલી, બહુચરાજી વગેરે દેવીતીર્થો છે. તેમાં જૂનામાં જૂનું પણ આરમા-અગિયારમા શતકથી પ્રાચીન નથી એ હકીકત પણ ઉપલા અનુમાનને ટેકા આપે છે. બંગાળ જેવી ઉગ્ર અને હિંમત કે વ્યાપક દેવીપૂજન, એનાં તાંત્રિક દીક્ષા, ચક્રપૂજન વગેરે સાથે ગુજરાતમાં કોઈ વખત ન હતી અને હાલમાં પણ નથી.

અને શાકતમાર્ગના સંસ્કૃત લેખકોમાં તો એક છેક ઈ. સ. ૧૭૨૪ માં થયેલા હરિરાય નામના તાંત્રિકાચાર્ય જ ગુજરાતમાં થયા છે, જેમ સુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી અને શાકતમતના ઘણા ગ્રન્થો લખ્યા છે અને ગુજરાતી લેખકોમાં જૂનાગઢના અંબા આનંદ નામનો ગરબો લખનાર નાગર નાથ ભવાન (ઈ. સ. ૧૬૦૧ થી ૧૮૦૦ વચ્ચે), બાલા બહુચરનો ભક્ત અને આનંદનો ગરબો લખનાર અમદાવાદનો બાલણ વલ્લભ ભટ્ટ (૧૬૪૦ થી ૧૭૫૧) શાકત પદો લખનાર મહીસાના મીડુ મહારાજ (૧૭૩૮ થી ૧૭૮૧) તથા તેની શિષ્યા બાઈ જની (મૃત્યુ સં. ૧૮૬૮) એટલાં શાકત કહેવાય એવા લેખકોનાં નામ મળે છે.^૧

એટલે શાકત આચાર કે સાહિત્યનું ગુજરાતમાં જોર નથી. અહીં તો ચંડીપાઠ, નવરાત્રનો ઉત્સવ અને દેવીતીર્થોની યાત્રા તથા ઘણી જાતિઓમાં કુળદેવીનું માંગલિક પ્રસંગે પૂજન એટલી દેવી-પૂજા દેખાય છે.

૧. જુઓ શાક્તસ પ્રદાય (પૃ. ૧૧૧ થી ૧૨૭)

સૂર્યપૂજા:—

હાલમાં તો સૂર્યપૂજા લગભગ વિલુપ્ત છે. પંચાયતનમાં સૂર્યનો સમાવેશ તથા કયાંક એકાદ સૂર્યમંદિર એટલુંજ અત્યારે બાકી રહ્યું છે. પણ જૂના કાળમાં ઈ. સ. પાંચમા, છઠ્ઠા શતકમાં આ દેશમાં સૂર્યપૂજાનો ઘણો પ્રચાર હતો અને ગુજરાતમાં મોઢેરાનું ગુજરાતની શ્રેષ્ઠ શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલાના અવશેષો જાળવી રાખતું ભગ્ન મંદિર ૧૧મા શતકનું છે. અને એ જોતાં સોલંકી વંશની ચડતીના કાળમાં ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજા થોડી ઘણી પણ પ્રચલિત હતી એમ માનવામાં વાંધો નથી.

આ રીતે શિવ, વિષ્ણુ, દેવી વગેરેની પૂજા દ્વારા ગુજરાતની જનતાના હૃદયમાં ભક્તિના સંસ્કારો જૂના કાળથી પોષાયા કર્યા છે.

ભક્તિદ્વારા ગુજરાતીઓના હૃદયમાં કયા કયા સંસ્કારો ઉતર્યા છે તેની ટૂંકામાં નોંધ કરી હવે દર્શનો દ્વારા બુદ્ધિમાં ઉતરેલા સંસ્કારો ઉપર ઉડતી નજર નાખી લઈએ. દર્શનોમાં સાંખ્ય યોગમાંથી સાંખ્યનો ઝાઝો વિકાસ નવમા શતકના વાયસ્વતિ પછી થયો નથી. છેક ઈ. સ. ૧૪૦૦ પછી લખાયેલા સાંખ્યસૂત્ર અને તેની ૧૬ મા શતકમાં લખાયેલ ટીકાઓ તથા સંદિગ્ધ સમયનું તત્ત્વસમાસ એટલુંજ પાછલા કાળનું સાંખ્ય સાહિત્ય છે. પણ તેમાંથી કશા ઉપર ગુજરાત દાવો કરી શકે એવું પ્રમાણ જાણવામાં નથી. પણ સાંખ્યાદિ દર્શનોનું પરિશીલન વલ્લીકાળમાં થયું હતું. રૂઢામાના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢના લેખમાં ન્યાયાદિ વિદ્યાઓ, એ રીતે ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે. તે ન્યાયસૂત્રો રચાયા પહેલાંની ન્યાયવિદ્યાને ઉદ્દેશીતે હશે. પછી યોગનો વિકાસ સાંખ્ય સાથે કેવી રીતે થયો તે પહેલાં જોયું છે. યોગ ભાષ્યના ટીકાકાર વાયસ્વતિ પછી યોગ વિશે ઝાઝું સાહિત્ય રચાયું નથી. પણ આસન પ્રાણાયામની ચર્ચા કરનારા હડયોગપ્રદીપિકા જેવા થોડા ગ્રન્થો, પાછળથી લખાયા છે. પણ તેમાંથી કોઈ ગુજરાતમાં રચાયો હોય એમ હું જાણતો નથી.

વ્યાખ્યાન ચોથું

૨૪૧

અલખત છેક હેમચન્દ્રાચાર્યથી આરંભી યોગ શાસ્ત્ર ઉપર જૈન વિદ્વાનોને હાથે કેટલાક ગ્રન્થો લખાયા છે. જેમાં પાતંજલ નિર્દિષ્ટ યોગગોના વર્ણન સાથે કેટલાક જૈનવિચારની વિશેષતા દાખલ થઈ છે. પણ આ સર્વનું સ્થાન જૈનસાહિત્યમાં છે, અને આધુનિક કાળ પહેલાં જૈનેતર સમાજમાં એનો ભાગ્યેજ ઉપયોગ થતો. પણ આસન પ્રાણાયમની સાદી પ્રક્રિયાઓનો આત્મણોના સંખ્યા જેવા નિત્યકર્મમાં સમાસ થયેલો હોવાથી એ સાદી પ્રક્રિયાઓ અને કાંઈક જાતનું ધ્યાન એટલું ગુજરાતમાં આત્મણુધર્મના સંસ્કારો સાથેજ આવ્યું અને પછીના સૈકાઓમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. ધ્યાન તો ખૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ સમાન રીતે માન્ય હોવાથી ધાર્મિક જીવનના આવશ્યક સંસ્કાર જેવું સર્વત્ર છે. હડયોગની ખેચરી જેવી મુદ્રાઓનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા થોડા અને તે પણ કદાચ આવાઓ હશે, પણ પાતંજલ સૂત્ર અને તે ઉપરની ટીકાઓ વચેરે અથવા જૈન યોગ-ગ્રન્થો વાંચીને તેમાંથી કાંઈક પ્રક્રિયામાં અથવા ધ્યાનમાં થોડાઘણો રસ લેનારા અનેક માણસો ગુજરાતમાં દરેક પેઢીમાં થયાં છે. અલખત યોગની સિદ્ધિઓ પોતે મેળવેલી હોવાનો સાચો ખોટો દાવો તો મોટે ભાગે સાધુઓમાં જોવામાં આવ્યો છે. પણ યોગમાં કાંઈક ચંચુપાતતો અમારી પેઢી સુધીના અનેક આત્મણુ કિશોરોમાં વારસામાં ઉતર્યો હોય એવી સહજ રીતે જોવામાં આવતો.

ન્યાય વૈશેષિકમાંથી વૈશેષિકની જે ખાસ વિશેષતા રૂપ વિશેષો તેનો વિશેષ અભ્યાસ પાછલા કાળમાં થયો નહિ. પણ ન્યાય અને વૈશેષિકનો સંયુક્ત અભ્યાસ થવા લાગ્યો. વળી ન્યાયનું તો વેદાન્ત પેઢે મૂળ ગ્રન્થોના રચનાકાળથી આરંભી ગયા સૈકા સુધી ખીજા દર્શનો કરતા ઘણું વધારે પરિશીલન આ-દેશમાં થયું છે અને એક પછી એક ગ્રન્થો દરેક સેકે રચાયા છે.

ચોથા પાંચમા શતકના વાતસ્યાયન ઉદ્યોત કરાદિ આત્મણુ ગ્રન્થ-કારોએ અને દિર્ઘનાગથી આરંભી આરમા શતકના મોક્ષાકર ગુપ્ત

સુધીના ઔદ્ધોએ તથા સાતમા શતકથી જનોએ પણ ન્યાયશાસ્ત્રને ખૂબ ખેડ્યું હતું અને કેટલાક સૈકાઓ સુધી ઔદ્ધો, આત્મણો અને જૈનોએ પરસ્પર ખંડન મંડન કરી ન્યાય-સાહિત્યને સારી રીતે સમૃદ્ધ કર્યું હતું. અમાંથી ઔદ્ધ નૈયાયિકો દ્રવિડમાં, કાશ્મીરમાં અને ગંગાળ ખિહારમાં થઈ ગયા અને પછી એ સંપ્રદાય લુપ્ત થઈ ગયો. હવે પ્રાચીન આત્મણ નૈયાયિકોમાંથી કોઈ ઉપર ગુજરાતનો દાવો નથી અને પાછલા કાળના ન્યાયના આત્મણુ અન્યકારોનો મેટો ભાગ ખારમા શતકના તત્ત્વચિન્તામણિના કર્તા ગંગેશ ઉપાધ્યાયથી આરંભી નદીઆમાં થઈ ગયો છે. અને ગુજરાતના આત્મણો ન્યાયશાસ્ત્ર ભણતા હશે પણ તેઓએ ન્યાયશાસ્ત્રની સાહિત્યસેવા ભાગ્યે કરી છે. ન્યાયનો ઊંડો અભ્યાસ પણ ગુજરાતમાં વિરલ હતો. છેલ્લા સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાત કાઠિયાવાડના સારા શાસ્ત્રીઓમાં પણ ન્યાયના કઠિન ગ્રન્થોનું પકનપાકન ભાગ્યે જ જોવામાં આવતું. પણ જૈન ગ્રન્થકારોમાંથી કેટલાક ગુજરાતમાં થયા છે. તેમાં ઔદ્ધ ન્યાયચિન્દુ ઉપર ધર્મોત્તર દિપ્પતક લખનાર મદ્દતવાદી જૈન દંતકથાનુસાર વલ્લીપુરમાં થઈ ગયા. તેઓ ઔદ્ધ ધર્મકીર્તિના દીકાકાર ધર્મોત્તર પછી થયા છે, એટલે નવમા શતકના મધ્યમાં થયા હશે.^૧ પણ વલ્લીપુર તો એ વખતે નષ્ટ થઈ ગયું હતું.^૨ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહની સભામાં દિગમ્બરાચાર્યને હરાવનાર ખારમા શતકના દેવસૂરીએ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકાર નામનો ગ્રન્થ તથા તેની સ્વોપચ દીકા સ્યાદ્વાદ રતનાકર નામની લખી છે અને હેમચન્દ્રાચાર્યે પ્રમાણુમીમાંસા લખેલ છે.^૩ ખારમા શતકમાં ન્યાયગ્રન્થોના બીજા પણ અનેક જૈન લેખકો થયા છે. પછી ૧૩ મા

૧. જુઓ 'સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણનું મીડીવલ સ્કુલ ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક પૃ. ૩૪-૩૫ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૧૩૬

૨. આ વિશેષ એવો છે કે કાંતો દંતકથા અચાર્ય દ્વારા અથવા વલ્લીના મદ્દતવાદી નૈયાયિક મદ્દતવાદીથી ભિન્ન હોય.

૩. જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૮-૪૫

શતકના અમયતિલક ઉપાધ્યાયે ન્યાયસૂત્ર ઉપરના ટીકા સાહિત્યમાં શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ ઉપર વ્યાખ્યા લખીને ઉમેરો કર્યો છે. અને મહાવીરેણ સૂરીએ સ્વાદ્વાદ મંજરી લખેલ છે. પંખી ૧૪ મા ૧૫ મા શતકના રાજશેખર સૂરી, જ્ઞાનચન્દ્ર, ગુણુરત્ન વગેરે અને છેવટ ૧૭ મા શતકના ન્યાયાલોકનપરદસ્ય વગેરે ગ્રન્થોના લેખક યશોવિજયજી^૧ વગેરે જૈન નૈયાયિકા ઉપર ગુજરાત મમત્વ ધરાવી શકે છે.

૫૬૬શ્નોમાં બાકી રહેલ એ મીમાંસામાંથી વેદાન્તનો વિચાર ભાગવત સાથે આગળ કરીશું. અને પૂર્વમીમાંસા વિશે એટલુંજ કહેવાનું કે મીમાંસાને લગતા તથા કેટલીક રીતે પૂર્વમીમાંસા સંબંધ ધર્મશાસ્ત્રના શતાધિક ગ્રન્થો જૈમિનિ અને મનુ પંખી લખાયા છે. જેમાં કેટલાક બિહાર બંગાળામાં, કેટલાક કાશીમાં, ઘણા દ્રવિડમાં, કેટલાક કેરલમાં, કેટલાક આંધ્રમાં અને કેટલાક મહારાષ્ટ્રમાં લખાયા છે. જ્યારે ગુજરાતનો ફાળો આ વિષયમાં પડોશી મહારાષ્ટ્રના બ્રહ્મોળા ફાળા સાથે સરખાવતાં નહિ જેવો છે. ફક્ત મૂળ વડનગરના પાણુ શાકંભરી જઈ રહેલા અને પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સાન્નિધિવિગ્રહિક નાનક નામના એક નાગરના પૌત્ર લક્ષ્મીધરે પાટણમાં ૧૩ મા શતકમાં વિરૂદ્ધ વિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે.^૨ ૧૫ મા શતકમાં નિર્ણયદીપક જેવા ધર્મશાસ્ત્રીય નિર્ણય ગ્રન્થના લેખક વડનગરના નાગર અચલ દ્વિવેદી અને ૧૬ મા શતકમાં શાંખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ગૃહ્યપ્રદીપક નામની ટીકાના લેખક નાગર નારાયણ^૩ જેવા અપવાદને બાદ કરવામાં આવે તો આ વિષયમાં ગુજરાત દરિદ્ર દેખાય છે. યાગદિથી વિમુખ ગુજરાતને મીમાંસામાં રસ ન હોય એ સમજાય એવું છે. પણ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો રચવામાં રસ ન હોતો એવું

૧. એજન પૃ. ૪૬ થી ૫૪

૨. હીસ્ટરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર ભા ૧ પૃ ૬૨૧

૩. એજન પૃ ૫૩૪

કારણ હિન્દુ રાજ્યના ૧૩ માં શતકમાં થયેલા નાશને કે ગુજરાતી-
ઓની ધર્મની ઉપેક્ષાને ગણવું ?

સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવતરણ ગુજરાતમાં થાણું વહેલું
થયું છે. આ દેશના ઉત્કર્ષ લેખોમાં સંસ્કૃતમાં જે પહેલો લખો લેખ
મળ્યો છે. તે જૂનાગઢની ગિરનારની અશોકવાળી શિલા ઉપર કાતરેલો
રૂદામાનો છે. આ લેખમાંજ શબ્દાર્થ વિદ્યા અર્થાત્ વ્યાકરણ વિદ્યાનો
નિર્દેશ છે.^૧ ટુંકામાં ઇ. સ. બીજા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં સંસ્કૃત
સાહિત્યના અભ્યાસનો પ્રચાર થઈ ગયો હતો. સંસ્કૃતમાં લાંબાં સમાસ-
વાળાં ગદ્યો લખી શકે એવા સંસ્કૃત પાંડિતો હતા. અને આ
પરંપરા ઉચ્છિન્ન થઈ હોવાનું ટાંઈ કારણ ઇતિહાસમાં દેખાતું ન
હોવાથી ગુપ્ત સમયમાં ખેડાયેલી અનેક સંસ્કૃત વિદ્યાઓનું ગુજરાતમાં
પણ અધ્યયન અધ્યાપન થતું હશે એમ તર્ક કરવામાં વાંધો નથી.
અશોકના લેખવાળી ગિરનારની શિલા ઉપરજ કાતરાયેલા સ્કંદગુપ્તના
ઇ. સ. પાંચમા શતકના લેખમાં જે પદ્યરચના છે તે સંસ્કૃત
કાવ્યશૈલીને અનુસરે છે. પછી વલ્લભી રાજાએ અત્યંત સમાસપ્રચુર
આડંબરી શૈલીની સંસ્કૃત વાણીમાં દાનપત્રો લખાવે છે એ હકીકત જ
રાજ્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં અહુમાનની તથા સંસ્કૃતના જહોળા
અભ્યાસની સૂચક છે. પછી ઇ. સ. ૫૩૪-૩૫ ના દાનપત્રમાં રાજા
ધ્રુવસેન પોતાને શાસ્ત્રાર્થતત્વોનો જાણુકાર કહે છે. વળી વિદ્વાનોના
વૃંદને આનન્દ આપનાર તરીકે એક રાજા ગર્વ લે છે. બીજા
વળી સર્વ પરાપર વિદ્યા મેળવીને બુદ્ધિને શુદ્ધ કર્યાનો દાવો કરે
છે.^૨ આ રીતે સંસ્કૃત વિદ્યાઓનો વલ્લભી સમયમાં સારો પ્રચાર
હોવાના પુરાવા મળે છે. અને શ્રીધરસેનના રાજ્યકાળમાં વલ્લભીમાં પોતે
મહાકાવ્ય રચ્યું છે એમ કહેનાર ભટ્ટી કદાચ પહેલો ગુજરાતી કવિ
છે. ભટ્ટીકાવ્યમાં તેણે વ્યાકરણના નિયમોને ગુચ્છી લેવાનો ચમત્કાર

૧. ગુ. એ. લે. નં. ૬. પં. ૧૩.

૨. ગુ. એ. લે. નં. ૨૭. અને નં. ૫૦-૫૨.

વ્યાખ્યાન ચોથું

૨૪૫

કુર્યો છે. પાંચસો વર્ષ પછી હેમચન્દ્રે આવે જ ચમત્કાર દ્વાયાત્રયમાં
કુર્યો છે. ધરસેન નામધારી વલ્લી વંશમાં ચાર થઈ ગયા છે, પણ
સાતમા શતકનો ત્રીજો કે ચોથો ધરસેન તે ભટ્ટીનો ધરસેન હશે એમ
વિદ્વાનો ધારે છે. અને ઇ. સ. આઠમા શતકમાં ભિલ્લમાલમાં થઈ
ગયેલા અને પાંચ મહાકાવ્યમાં જેની ગણના થાય છે તે શિશુપાલવધ
કાવ્યના કર્તા કવિ માધ એ એ કવિઓથી ગુજરાતમાં કાવ્ય સાહિ-
ત્યની રચનાનો પ્રવાહ શરૂ થયો છે. પણ ઇ. સ. ચારમા શતકમાં
હેમચન્દ્રાચાર્યની તથા એમના શિષ્યોની સાહિત્ય કૃતિઓથી, અને ૧૩મા
શતકમાં સોમેશ્વર દેવ, અરિસિંહ, નાનાક ભટ્ટ વગેરે વસ્તુપાત્ર
તેજપાલના આશ્રિત કવિઓની કૃતિઓ દ્વારા ગુજરાતે સંસ્કૃત સાહિ-
ત્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. અલખત પહેલા વર્ગનાં નહિ પણ
બીજા ત્રીજા વર્ગનાં કાવ્યો અને નાટકો ગુજરાતમાં કીક સંખ્યામાં
રચાયાં છે.^૧ અને જોકે ૧૩ મા શતક પછી ગુજરાતમાંથી સંસ્કૃત
વિદ્યાનું ગાઢ પારિશીલન થટી ગયું પણ સંસ્કૃત રચનાનો નાનો પ્રવાહ
ગયા સૈકા સુધી ચાલુ રહ્યો છે ખરો; પણ છતાં ગુજરાતીઓનો
સંસ્કૃત વિદ્યાનો વ્યાસંગ મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા કે દ્રવિડના પડિતો
સાથે સરખાવતાં નબળો જ કહેવો પડે એવો છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો જે
માધુકરી પ્રધાન ગરીબ બ્રાહ્મણ બટુઓને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં
નિર્વાહનું સાધન સૈકાઓ સુધી આપ્યું છે તે જ એ પ્રાંતનો વિદ્યાપ્રેમ
દર્શાવવા પુરતી છે. મુરાણની કથા વાંચી પોતાનો પાટલો સાચવી
શકે એથી વધારે સંસ્કૃત ભણનારા બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં કોઈકજ
નીકળે અને તે પણ મહાકાવ્યોમાંથી એક એ અને થોડું વ્યાકરણ
કૌમુદી કે સારસ્વત એટલાથીજ પર્યાપ્ત માનતા. કાશી જઈને વધારે
ભણનારા તો તદ્દન વિરલ. વળી કાશીમાંય શાસ્ત્રી અને શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક

૧. ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યના સવિસ્તાર નિરૂપણ માટે જુઓ આ-
શુવનું 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય.' દિગ્દર્શન પૃ. ૧ થી આગળ અને નાટક
સાહિત્ય માટે ભો. જ. સારસરાનું ઇતિહાસની ક્ષેત્ર પૃ. ૫૦ થી-આગળ.

તરીકે મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગંગાળીઓની ગઈ કાલ સુધી ખાસ પ્રખ્યાતિ જેવામાં આવી છે. કાંઈ ગુજરાતીએ પોતાનું નામ કાશીમાં કાઢ્યું નથી. એ હકીકત વિદ્યાવ્યાસંગમાં ગુજરાતીઓની ન્યૂનતા સચોટ રીતે બતાવે છે. આધુનિક કાળના વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા બુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને પરિશ્રમશીલતાની આવશ્યકતા વાળા વિષયોના સંશોધન કાર્યમાં ગુજરાતીઓએ, ગંગાળીઓ, દ્રાવિડો, મહારાષ્ટ્રીઓ વગેરે સાથે સરખાવતાં અતિ અદ્ય કાળો આપ્યો છે.

પ્રાકૃતમાં તો મોટે ભાગે જૈન ધર્મનું સાહિત્ય છે અને ગૌર્જર અપભ્રંશ, જેનો પ્રચાર ધણું કરી પાંચમા-છઠ્ઠાથી લગભગ ચારમા શતકના અન્ત સુધી હતો તેમાં મુખ્યત્વે ધર્મોપદેશ પ્રધાન અને જૈનોએ ખેડેલું સંકેતો ગ્રન્થોમાં મળતું સાહિત્ય અદ્યસત્વ અને વિધિધતા વગરનું છે.^૧

એ પછીનું ૧૩મા ૧૪મા શતકનું જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય પણ ચારેક જૈનેતર કવિઓને બાદ કરતાં બાકીનું જૈનોએ રચેલું અને અપભ્રંશને મળતું છે, પણ પછી ૧૫ મા શતકના નરસિંહ, પદ્મનાભ, ભાલણ, કેશવદાસ વગેરે કવિઓની કૃતિઓથી પ્રકાશમાન કવિત્વવાળા અને કીક કીક વૈવિધ્યવાળા ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે, જે કવિ દયારામ સુધી ચાલે છે. આ કાળમાં જૈન અને બ્રાહ્મણ ઉભય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે. પણ ભક્તિમાર્ગ અને પૌરાણિક તથા ઇતર કથા સાહિત્ય ઉપર અવલંબિત હોવા છતાં નરસિંહથી શરૂ થતું ગુજરાતી સાહિત્ય ધાર્મિક સાહિત્ય નથી પણ શુદ્ધ સાહિત્ય છે. અને ગુજરાતના તત્કાલીન સમાજના જીવનનું સરસ પ્રતિબિંબ ઝીલનારું છે. પણ સાહિત્ય તરીકે એના મૂલ્યનો વિશેષ વિચાર અહીં અપ્રસ્તુત છે.^૨ પ્રસ્તુત તો એટલું જ છે કે સંસ્કૃત સાહિત્ય-

૧. જુઓ ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા પ્ર-૧ થી ૫

૨. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસને તથા એના મૂલ્યને નિરૂપનાર અનેક ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં લખાયા છે.

ભૂમિમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યે જીવન અને પોષણ મેળવ્યું છે અને એ જીવનમાં ભારતીય સંસ્કારોના વિવિધ અંશે તત્તકાલીન સામાજિક જીવનને અનુરૂપ પ્રકારમાં ઉતરી આવ્યા છે.

ચિત્રકલા:—બૌદ્ધ ધર્મના ઉત્સાહ અને ઉત્તેજનથી પોષાયેલી ઉત્તર બંગાલ અને નેપાળ તીમેટની ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલામાં અજન્તાની બૌદ્ધકલાને મળતી વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ન્યારે ગુજરાત રાજપૂતાનામાં મુખ્યત્વે જૈન સંપ્રદાયના અને ગૌણ અંશે પ્લાક્ષણ સંપ્રદાયના આશ્રયથી પોષાયેલી ૧૧ મા સતકના અન્તથી છેક હમણું લગી તાડ-પત્રો, કાગળની હાથપ્રતો તથા કપડાંનાં ઝોળિયાં ઉપરની ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલા કાંઈ જુદાજ રૂપની છે (૧૧મા સતક પહેલાં ગુજરાતમાં ચિત્રકલા પ્રવર્તમાન હોવાનો કાંઈ પુરાવો જાણવામાં નથી). અને તેને ઉત્તર બંગાલ વગેરેની અને રાજપૂતાનાની ચિત્રકલા સાથે કશો સંબંધ દેખાતો નથી. પશ્ચિમ હિંદની કલા પાછળ તદ્દિદ કહે છે તેમ લલિયાનો લહેકો છે. એ સાદી, તળપદી અને વિશદતાથી કથાપ્રસંગ સમજાવવા મથતી કલા છે. પણ શુદ્ધ કલાતી દૃષ્ટિએ અજન્તા કરતાં સ્પષ્ટ ઉતરતા સ્વરૂપની છે. પાછળથી એમાંથી જ ખીસીને રાજદરબારનો આશ્રય પામેલી રાજપૂત અને મુગલ કલમોમાં અમીરાત આવી અને તે સુધડ, સોહામણી અને નમણી બની.^૧ કાઠિયાવાડના શિહોર જામનગરના મહેલોમાં અને કાંઈક મન્દિરોમાં ભીંતો ઉપર છેદલાં બસો વર્ષ દરમિયાન ચિત્રાયેલાં ચિત્રો મળે છે પણ તેની કલા તો ઉપર કહેલ ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલાના પ્રકારની છે.

શિલ્પ સ્થાપત્ય:—ચિત્રકલા સાથે તુલના કરવામાં આવે તો અજન્તાનું શિલ્પ એનાં ચિત્રોની સમાન કોટીનું છે અને ગુજરાતનું તત્કાલીન નહિ તો ૧૧મા સતકનું મોઢેરા, રૂદ્રમાળ વગેરેનું

૧. ચિત્રકલા વિશે ઉપરનો અભિપ્રાય ૧૩મા ગુજરાતી સાહિત્ય સભેલ-નમાં વંચાયેલા અને તેના રીપોર્ટમાં છપાયેલા શ્રી બચુભાઈ રાવતના ગુજરાતની ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલા નામના નિબંધમાંથી લીધો છે.

એ પ્રકારનું અને કલાદૃષ્ટિએ ઉંચી કાટીનું ચિત્રકલા જેવી નિષ્કૃષ્ટતા વગરનું છે. અવનતિની અસર ચિત્રકલા ઉપર જ ઉતરી અને શિલ્પ ઉપર ન ઉતરી એ હકીકત ખાસ નોંધવાયોગ્ય છે.

મૌર્ય સમયનું ચોક્કસ કહી શકાય એવું શિલ્પ સ્થાપત્ય તો ગુજરાતમાંથી મળ્યું નથી. પછી ક્ષત્રપ સમયના સ્મરણાર્થે ગિભા કરેલા ઈ. સ. બીજા શતકના પાળીયા જેને એના ઉપરના લેખોમાં લખી કહેલ છે તે અન્ધાઉ (કચ્છ)માંથી મળ્યા છે. જૂનાગઢ, તળાજા, ઢાંક (ગોંડળ) વગેરે સ્થળોમાં થોડી જૂની ગુફાઓ મળી છે. આ ગુફાઓમાં કાલાં, ભાજા, નાશિક, અજન્તા જેવી પશ્ચિમ હિંદની પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ગુફાઓની કાંઈક સ્થાપત્ય શૈલી મળવા છતાં એમાં કલાદૃષ્ટિએ કાલાં વગેરે સાથે સરખાવાય એવું કશું નથી. મંદિર બાંધાવીને તેમાં દેવની-વિષ્ણુની) મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાં પહેલો ચોક્કસ દાખલો સ્કંદગુપ્તના પાંચમા શતકના ગિરનારના શિલાલેખ-માંથી મળે છે. હાલમાં એ મંદિરની કાંઈ નિશાની મળતી નથી. ઉત્તર ભારતના બીજા ભાગોમાંથી ગુપ્તયુગના શિલ્પ સ્થાપત્યના પુષ્કળ અવશેષો મળ્યા છે, ત્યારે ગુજરાતમાંથી એકેય મળ્યો નથી. પછી સોલંકી પહેલાંના સમયના સ્થાપત્યના અવશેષો સાંકળીઆના કહેવા પ્રમાણે ગોપ, વીસાવડા, બીલેશ્વર, સૂત્રાપાડા, થાન અને કદાર એટલે સ્થળે મળે છે.^૧ એમાંથી પ્રાચીનતમ કદાર ગોપનું છે. એ છઠ્ઠા શતકથી મોઢું નથી એમ બર્જેસે માન્યું છે. સાંકળીઆ પાંચમા શતકનું ધારે છે.^૨ આ જૂનાં મંદિરોની કેટલીક રચના પાછળનાં સોલંકી સમયનાં મંદિરોને મળતી છે. પણ કેટલીક રચના પ્રાગસોલંકીકાળની વિશિષ્ટ છે, પણ શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલા ઉત્તતિના શિખરને તો સોલંકી સમયમાં પ્રાપ્ત કરે છે અને એ સમયનું બહુ શિલ્પ અને

૧. ધ આર્કાઇઓલોજી એન્ડ ગુજરાત પૃ. ૫૫

૨. એન્ટીક્વરીટીઝ એન્ડ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ. (કા. ગે. પૃ. ૪૫૫)

આંધકામ જે કે નજીક થયું છે પણ એની કલાની રમણીયતા અને વિશિષ્ટતા સમજી શકાય એટલા સારા નમૂના જળવાઈ રહ્યા છે. ગરીબની ઝુંપડીથી રાત્રીઓનાં ધવલગૃહો સુધીનાં અર્ધાં વસવાટનાં મકાનો નજીક થઈ ગયાં છે. રક્ષણાર્થે અંધાયેલા કિલ્લાઓમાંથી ૧૩મા શતકનાં ડોહાઈનાં કિલ્લાનાં દરવાજાઓ અને ઝીંઝુવાડાનો દરવાજો હજી જોવામાં છે. પણ લોકોપકાર અર્થે અંધાયેલાં અનેક તળાવો, વાવો, ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ વગેરેમાંથી રાણીની વાવ (૧૧મું શતક) જેવી કોઈક વાવનું ખંડેર અને સહસ્ત્રલિંગ સરોવર (૧૨મું શતક)નાં ખોદી કઢાતા અવશેષો પણ એની પ્રાચીન મહત્તાનો ખ્યાલ આપે છે. વીરમગામનું મનેસર તળાવ મીનલદેવીએ અંધાયેલું મનાય છે પણ સોલંકી સમયની જે શોભા છે તે તો એનાં સોમનાથ, રૂદ્રમાળ, મોઢેરા અને આણંદ ઉપરનાં વિમળશાહ તથા વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિરો છે. આમાંથી આણંદ દેવવાડાનાં જૈન મંદિરો સિવાય બીજાનાં ભગવાવશેષો જ મળે છે. તેમાંથી પણ મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એનાં ગોખલાઓમાં ગોઠવેલી મૂર્તિઓનાં સૌંદર્ય માટે તથા સભામંડપનાં ચાંભલાઓ ઉપર ખીચોખીચ ભરેલા સરસ કોતરકામ માટે જોવા જેવું છે. ત્યારે દેવવાડાનાં મંદિરો એનાં મંડપનાં અંદરનાં ભાગમાં આરસનાં ઘૂમટ તથા ચાંભલાઓ ઉપર કરેલા અદ્ભુત આરિક કોતરકામ માટે દર્શનીય છે. કુચુસન, હાવેલ જેવાં તદ્દિદો આ મંદિરોને સ્થાપત્ય કલાનાં ઉત્તમ નમૂનાઓમાં ગણે છે. “જૈનધર્મનું ખાસ સૌંદર્ય સ્થાપત્ય કલામાં છે” એવું સર ચાર્લ્સ ઈલીયટનું કથન^૧ યથાર્થ છે. સોલંકી સમય ગુજરાતનાં ઇતિહાસનો પરમ ઉજ્જવળ સમય છે અને તેની શોભા સ્થાપત્યમાં જળવાઈ રહી છે. પણ સોલંકી સમય સાથે સ્થાપત્ય કલા નજીક નથી થઈ. મુસ્લીમ સમયમાં ખાસ અમદાવાદમાં જામી મસ્જિદ આદિ સુંદર કલાયુક્ત મસ્જિદો, શીદી સહીદની ૧૬મી સદીની મસ્જિદની કોતરકામવાળી જાળીઓ વગેરે

૧. હિન્દુધર્મ એન્ડ બુદ્ધિધર્મ ગ્ર. ૧ પ. ૧૧૦

મુસ્લીમ તેમ જ જૈન અને બ્રાહ્મણ મંદિરો, ઈ. સ. ૧૫મા શતકની દાદા હરિની તથા અડાલજની વાવો તથા દેશી રાજ્યોમાં રાજમહેલો અને બીજો કલાયુક્ત ઘરો બંધાયે ગયાં છે. સગવડ અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનાં સાદાં ઘરો દક્ષિણનાં ઘરો કરતાં વધારે સંપૂર્ણ અને સુંદર છે.^૧ એક તદ્દિદ કહે છે તેમ ગુજરાતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત દેશમાં બીજી કાંઈ કલા કરતાં સ્થાપત્ય કલા પોતાનું સ્વત્વ બળવી રાખીને વધારે જીવતી રહી છે. અને ગુજરાતમાં મુસ્લીમ સ્થાપત્યે સોલંકી સમયની સ્થાપત્ય પરંપરા સાચવી છે અને ૧૫ મી સદીથી ગઈ સદીના આરંભ સુધી સ્થાપત્યના સરસ નમુનાઓ રચાયા કર્યા છે પણ મૂર્તિવિધાનની કલા મુસ્લીમ સમયમાં ઉતરી ગઈ છે. સોલંકી સમયની દા. ત. મોઢેરાની રમણીય મૂર્તિઓ કે બારમા તેરમા શતકની બેલુર હાલેખીડની છટાયુક્ત આકૃતિઓ મુસ્લીમ સમયના ગુજરાતમાં જોવામાં નથી આવતી. એનું કારણ ઘણું કરી મુસ્લીમોની મૂર્તિવિરોધી વૃત્તિ અને પુષ્ટિમાગીય વૈષ્ણવ મંદિરોમાં બાલકૃષ્ણની પૂજા એ હશે.

શાંકર વેદાંત અને ભાગવત:—શંકરાચાર્ય નવમા શતકમાં થઈ ગયા અને મારા મતે ભાગવત પણ નવમા શતકમાં શંકર પછી રચાયું છે. નવમા શતક પછીના ભારતના ધર્મ, જ્ઞાન અને સાહિત્યના પ્રવાહ ઉપર શાંકર વેદાંતે અને ભાગવતે બીજા કાંઈપણ પ્રાચીન વાદ કે ગ્રંથ કરતાં વધારે બળવાન અસર કરી છે. તેમાં ભાગવત પ્રવાહે સ્ત્રીઓ અને વૈશ્ય શૂદ્રોને વધારે આકર્ષેલ છે. જ્યારે વેદાંતે શિક્ષિત બ્રાહ્મણો અને બુદ્ધિશાળી વર્ગને વધારે આકર્ષ્યો છે. કારણ કે બુદ્ધિને સંતોષ આપવાની શક્તિ વેદાંતમાં છે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે.^૨

૧. જુઓ રત્નમહિરાવ લીમરાવનું ગુજરાતનું પાટનગર પૃ. ૩૦૮-૦૯.

૨. જુઓ સાહિત્ય પરામર્શમાં મારો લેખ.

ગુજરાતમાં આ ખેયનો પ્રકાશ કયારે આવ્યો ? ને કે ચોકકસ પુરાવો નથી પણ શંકરાચાર્યના ગ્રન્થો એમના જીવનકાળમાં અથવા પછીનાં પચાસ વર્ષોમાં આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા એમ એના સાહિત્યના ઇતિહાસથી દેખાય છે. નવમા શતકથીજ શાંકર ભાષ્યો ઉપર ટીકાગ્રન્થો લખાવા માંડ્યા છે. ને કે ભાગવત એ રીતે લખાયા પછી તરત પ્રસિદ્ધ થયું નથી. ન જ થઈ શકે. પણ બારમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોવાના પુરાવા છે.^૧ હવે ને શ્રી. ત. મ. ત્રિપાઠી કહે છે તે યથાર્થ હોય તો ઈ. સ. ૧૩ મા શતકના અન્તમાં ગુજરાત-દ્વારકામાં થયેલા આનંદગિરિ પહેલાં વેદાન્તી ગ્રન્થકાર થયા. તે પહેલાં કાઇથયો હોવાનો પુરાવો નથી પણ વેદાન્તના અભ્યાસીઓ તો તે પહેલાં પણ ગુજરાતમાં થયા જ હશે. અને શંકરાચાર્યનાં અર્ધાં ભાષ્યો ઉપર સરસ ટીકા લખનાર આનંદગિરિ ગુજરાતના હોય તો એ ગૌરવ લેવા યોગ્ય હકીકત છે. બીજી તરફથી ભાગવતનો તો બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં પ્રચાર ભાગ્યે જ મંભવે, પણ ૧૩ માના અન્તમાં ગીતગોવિન્દની દશાવતાર સ્તુતિના શ્લોકવાળો એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો છે.^૨ એ નેતાં તે પહેલાં ભાગવતનો પણ પ્રચાર થયો હતો એમ માનવામાં વાંધો નથી. અને દશમસ્કંધ લખનાર ૧૪ મા શતકના અન્તના શ્રીધરકવિથી તો ભાગવતને આધારે ગુજરાતી કાવ્યો રચાવા માંડ્યાં છે.^૩

ઈ. સ. ૧૫મી સદીથી ગુજરાતી સાહિત્યનો જે પ્રવાહ શરૂ થયો તેના ઉપર પૌરાણિક સાહિત્યની ઘણી અસર છે. ઈ. સ. ચોથાથી ૧૧મા શતક સુધીમાં રચાયેલાં પુરાણો જેમ ભારતના બીજા ભાગોમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ સોલંકી સમયમાં જ લગભગ

૧. જુઓ ઐતિહાસિક સંશોધન પૃ. ૧૯૨-૧૯૩.

૨. તર્ક સંગ્રહ (આનંદગિરિ કૃત)નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૮

૩. વૈ. ધ. ઈ. પૃ. ૩૫૭

૪. પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યની પ્રસ્તાવના પૃ. ૬

ગામેગામ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષથી ગુજરાતમાં વસવા માંડેલા બ્રાહ્મણો ઇ. સ. ૧૪ માં ૧૫ માં શતક સુધીમાં ગામડે ગામડે વસી ગયા હતા. અને ગામડામાં વસનાર બ્રાહ્મણ ગોર તરીકે ધાર્મિક કર્મ કરાવે. પુરાણની કથા વાંચે, ન્યોતિષાનુસાર શુભાશુભ મુહૂર્ત કે ફળ જોઈ આપે કે થોડું ઘણું વૈષ્ણક કરે અને તેના બદલામાં ગામ-લોકો તેના કુટુંબનો નિર્વાહ કરે એ વ્યવસ્થા ગઈ સદીના અન્ત સુધી ચાલુ હતી. પુરાણોમાં પણ સૌથી વધારે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા થતી. અને શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પોતાના સંપ્રદાયના શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે ભાગવતને ગણીને એને ૧૬ માં શતકમાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા આપી. અને એમના સંપ્રદાયનો વ્યાપક પ્રચાર થવાથી ભાગવતની લોકપ્રિયતાને અધિક ઉત્તેજન મળ્યું. બીજી તરફ અમુક વર્ગમાં વેદાન્તના ગ્રન્થોની કથા પણ એજ સૈકાઓ દરમીયાન ઠીક પ્રચલિત હતી. ખાસ કરીને સ્થળે સ્થળે ફરતા સંન્યાસીઓ વિશેષતઃ બ્રાહ્મણોમાં અને થોડો બીજા લોકોમાં પણ વેદાન્તનો ઉપદેશ કરતા હતા. પેઢી દર પેઢી થોડા સારા વેદાન્તીઓ બીજા પ્રાન્તોમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ થયે ગયા છે. પણ વેદાન્તે અને ભાગવતે આ પ્રવચન દ્વારા કરતાં ગુજરાતી સાહિત્ય દ્વારા જે સંસ્કારોદ્બોધન કર્યું છે તે વિશેષ સ્મરણીય છે. “આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત આ પાસા માંડે પ્રાકૃત” એ કવિ પ્રેમાનંદના શબ્દોમાં પૌરાણિક કથાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં કંઈ વાસના પ્રેરક હતી તે દેખાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓમાંથી કવિશિરોમણિર પદને યોગ્ય પ્રેમાનંદ કવિએ (ઇ. સ. ૧૬૩૪ થી ૧૭૨૪ લગભગ) મોટે ભાગે મહાભારત પુરાણમાંથી વીણેલાં આખ્યાનોને સ્વપ્રતિભાથી સરસ કવિતામાં ઉતારતાં ગુજરાતી

૧. ગુજરાતના અધુનિક વેદાન્તીઓમાંથી કેટલાકની નોંધ મેં ‘સાહિત્ય પરામર્શ’માં કરી છે.

૨. જુઓ ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા પ્ર. ૧૧ મું

સંસારનું જે આબેહુય પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે તે એ કવિની મહાન સિદ્ધિ છે. પણ વેદાન્ત અને ભાગવતના સંસ્કારો, ગુજરાતી વાણી-દ્વારા ગુજરાતી પ્રજામાં જગાડનાર કવિઓમાં મુખ્ય ચાર નામ ગણાવી શકાય. (૧) નરસિંહ મહેતા (૨) મીરાંબાઈ (૩) અખો અને (૪) દયારામ. આમાંથી નરસિંહ (વૃદ્ધમાન્ય જન્મ સમય ઈ. સ. ૧૪૧૪)નાં વેદાંત અને ભક્તિ ભેદનાં પદો મળે છે. વેદાંત અને ભાગવતના વિચારોના મિશ્રણવાળી એક વિચાર પ્રણાલી સંતોમાં મધ્યકાળમાં પ્રચલિત હતી. તેનો પ્રતિનિધિ જ્ઞાનમય પદો જાનાર નરસિંહ મહેતા છે. નરસિંહ મહેતાનાં ભક્તિમય કાવ્યોનો મુખ્ય વિષય છે કૃષ્ણની ગોકુલકીડા અને તેનો મુખ્ય આધાર છે કૃષ્ણની ભાગવતોક્ત બાલકીડાના પ્રસંગો અને જયદેવને અનુસરતી કલ્પનાવડે વિસ્તારથી નરસિંહે એ ગાયા છે. પણ એના પદોમાં ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવતું જે ઉચ્ચ કવિત્વ છે તે નરસિંહ મહેતાનું પોતાનું છે. પણ અહીં ખાસ નોંધવા જેવું તો એ છે કે નરસિંહનાં થોડાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદોમાં વેદાંતના જીવનમુક્તની તથા ભાગવતના ઉત્તમ નિર્ગુણભક્તની વાણી સંભળાય છે.

“ અખિલ જ્ઞાનાંડમાં એક તું શ્રીહરિ

જુજવે રૂપે અનન્ત ભાસે

દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું,

શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. ”

“ ભગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ,

ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે

ચિત્ત ચેતન્ય વિલાસ તદુપ છે

જ્ઞાન લટકાં કરે જ્ઞાન પાસે ”

તથા

“ જગદળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિકાંટમાં

હેમની કાર જ્યાં નીસરે તોલે.

સમ્યક્દાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે

સોનાના પારણા માંહી ઝુલે. ”૧

વગેરે ઔપનિષદ વચનો જેવાં પદોમાં આધ્યાત્મિક અનુભવનો અચળ દીવો જળહળ ઝંખકે છે. અને મહાત્મા ગાંધીજીને અતિપ્રિય “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ નાણે રે” વગેરે વૈષ્ણવનાં લક્ષણો વર્ણવતાં પ્રખ્યાત પદમાં ગીતાપ્રોક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો જ કાંઈકે સમાન વિશેષ ઉમેરીને નરસિંહે ગાયાં છે.

મીરાંબાઈ (ઇ. સ. ૧૪૯૯ થી ૧૫૪૭) જ્ઞાની નહિ પણ ‘પ્રેમ આંસુંથી અમરવેલ ઊગાડનાર’ કેવળ ભક્ત સંત છે. એની ભક્તિ ઉપરછટ્કી નથી. પણ સંસારબંધનોને ફેંકીને ‘લોક લાજ ખોધને, વિષનો પ્યાલો પીને મસ્ત’ અને ‘લાલ ગિરધર’ની સર્વાત્મભાવથી દાસી બનેલી સંત સ્ત્રીના હિંડા આત્માનુભવના ઉદ્ગારો “અથ તો મેરા રામ નામ દૂસરા ન કોઈ” જેવાં કેટલાંક ભજનોમાં છે.^૨

અખો ભગત:—(ઇ. સ. ૧૫૯૧ થી ૧૬૫૬ લગભગ) અખો વેદાંતી કવિ હતો ‘શમ્ભદાતીત’નો વિચારક અને પોતાને ભગત કહેનાર. અખો ‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ’ એમ કહે છે છતાં એ ગુજરાતીનો ‘એક અને અજોડ તત્ત્વજ્ઞ’ કવિ છે.^૩ વળી શાંકર વેદાંત સાથે ભાગવતોક્ત નિર્ગુણ ભક્તિને એવી એકરસ કરી દીધી છે કે જ્ઞાની અખો ભગત કહેવાય એમાં હિંદુ ઔચિત્ય છે. એનામાં જ્ઞાનીની પ્રહાનુમારી સાથે ભક્તની નમ્રતા પણ છે. અખાએ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો સાથે ભાગવતોક્ત ભક્તલક્ષણો મેળવીને ભાગવતોક્તમનાં લક્ષણો ‘ગુજરાતી ભાષામાં અજોડ એવી વાણીમાં

૧. ‘નગીને નેહં તો’ પદનું આપણો ધર્મ ૫. ૨૦૫ માં વ્યાખ્યાન છે તે જોવું.

૨. જુઓ આપણો ધર્મ આ. ૩ ૫. ૨૨૫ માં આ ભજનનું વ્યાખ્યાન.

૩. અખો એક અધ્યયન ૫. ૨૬૪, ૨૬૭.

વર્ણુઓ છે. ^૧ અને પોતાના સાક્ષાત્કારનો અનુભવ નરસિંહ મહેતાના 'જગીને જોઈ' તો જગત દીસે નહિ' એ પદ સાથે સરખાવી શકાય એવા 'આજ આનંદ મારા અંગમાં ઉપજ્યો' એ પંક્તિથી શરૂ થતા તેના ઉત્તમોત્તમ પદમાં અખાએ ગાયો છે. ^૨ ટુંકામાં અહીં તો એટલું જ નોંધવાનું છે કે અખો શંકર વેદાંત કે ભાગવતનો સામાન્ય અનુયાયી નથી પણ ઉમાશંકર જોષી અખાનો-પોતાનો શબ્દ વાપરીને કહે છે તેમ 'ઉફરો' ચાલ્યો ગયેલો તત્ત્વદર્શી છે. એના માર્મિક, આભડછેટ આદિ રૂઢ વહેમો ઉપરના હૃદયમાં સોંસરા ઉતરી જાય તેવા કટાક્ષોથી અને અનેકવિધ-સાંસારિક ઉપમા સામગ્રીથી દેખાય છે તેમ "અવ્યક્તના એ અનુભવીને વ્યક્ત સૃષ્ટિમાં ઉડે અને સજીવ રસ હતો. અને તેણે એ રસ અનાસક્ત દ્રષ્ટા તરીકે અનુભવ્યો હતો." અખો મધ્યકાલના કવિ માત્રમાં સૌથી અધિક ખુદ્દિ વેંલની છે. તેની ખુદ્દિ અદ્વૈતના અનુભવ રસિકની 'આતમની સૂઝે આપવન્તી છે.' ^૩

શંકરાચાર્ય પછી રામાનુજદિ અનેક આચાર્યોના સંપ્રદાયો ચાલ્યા છે. ગુજરાતમાં બીજા સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ છૂટાછવાયા હશે પણ વૈષ્ણવ એટલે જ વલ્લભ સંપ્રદાયનો અનુયાયી એવી સામાન્ય જનની માન્યતા રહે એટલો વલ્લભ-સંપ્રદાય વ્યાપક છે. એ મતના અનુયાયીઓમાં ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથકારો થયા છે અને થોડા ગુજરાતી કવિઓ થયા છે. ^૪ પણ કવિ તરીકે જેણે મહત્વનું સ્થાન મેળવ્યું હોય એવા તો એક કવિ દયારામ (ઈ. સ. ૧૭૭૬ થી ૧૮૫૨) છે. એ ભાગવતોક્ત ભક્તિને ગાય છે પણ શુદ્ધદ્વૈત મતને

૧. એનન પૃ. ૨૪૩ એ લક્ષણોના વાર્તિક માટે જુઓ આપણે ધર્મે પૃ. ૨૧૫

૨. જુઓ અખો એક અધ્યયન પૃ. ૨૬૧.

૩. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા પૃ. ૭૨

૪. જુઓ મારો વૈ. ધ ઈ. આ. ૨. પૃ. ૩૯૨

અનુસરીને. પણ દયારામનું કવિત્વ ઝળકી ઉઠે છે, એની ગરબીઓમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું ચિરંજીવ સ્થાન પણ એને લીધે જ છે. “ગુજરાતના ભક્તકવિઓની પરંપરાનો દયારામ છેલ્લો સમર્થ પ્રતિનિધિ છે.”^૧

ગુજરાતમાં સન્ત પ્રજ્ઞાદી:—ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ ભારતમાં બે ભિન્ન માર્ગે ચાલ્યો છે: (૧) આચાર્ય દ્વારા અને (૨) સંતો દ્વારા. સંતોનો માર્ગ ઘણો જૂનો છે. રામાનુજ પહેલાં પણ ભક્ત સંતો દ્રવિડમાં થઈ ગયા છે.^૨ પણ ઉત્તરહિંદમાં ભાખા દ્વારા લોકવર્ગમાં કાઠપણુ જાતના ઉંચાનીચાના કે જાતપાંતના ભેદ વગર ઉપદેશ આપનારા રામાનન્દાદિની સંતોમાં ગણના થાય છે. સંતજનો પણ સ્ત્રી કે પુરૂષ હોય અને જમે તે નાતનાં હોય. આ સંતોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. સંતભક્ત કહેવાતા અધા એક કાટિના નથી હોતા. ખીલકુલ આધ્યાત્મિકતા વગરનાં સામાન્ય ભજનીયાં ગાનારથી આરંભી ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાના અનુભવીઓ સંતોમાં મળે છે. ૧૨મા ૧૩ માથી ૧૭મા ૧૮મા શતક સુધીના ભારતીય સંતોમાં કદાચ શ્રેષ્ઠ મહાત્મા કબીર છે. એ પોતે ઘણું કરી મુસલમાન વણકર હતા. એના જન્મ બાપત ભલે મતભેદ હોય પણ એનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો શ્રેષ્ઠ આવિર્ભાવ થયો હતો એ નિઃસંદેહ છે. એ અદ્વૈતવાદી નિર્ગુણભક્ત હતા. અભેદનો ઉપદેશ તે ઔપનિષદ ઋષિઓએ આપ્યો હતો. પણ કબીરે હિંદુ મુસલમાનના ધાર્મિક અભેદનો ઉપદેશ આપ્યો તે આ દેશમાં એના જમાનામાં અપૂર્વ હતો એટલું જ નહિ પણ હજી આ દેશના હિંદુ મુસ્લીમોના હૃદયમાં ઉતર્યો નથી એટલું ઉગ્ર સત્ય તેમાં છે. અકબરે રાજકીય રીતે હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે એકતા વધારવાનો રાજશક્તિથી પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે કબીરે ધાર્મિક રીતે શબ્દ પ્રભાવથી પ્રયત્ન કર્યો. નાનકે સાહેબ

૧. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા પૃ. ૧૧૫

૨. મારો વૈ. ધ. ઇ. આ. ૩ પ્ર. ૨૫

પણ કપીરની કક્ષાના હિંદુ મુસ્લીમમાં ભેદ ન જોનારા સંત હતા. અબણ કપીર સાહેબ કે નાનકે સાહેબના શબ્દમાં રહેલા અગ્નિનું દર્શન થતાં ઔપનિષદ ઋષિઓનાં સંસ્કારથીજે અઢીહજાર વર્ષો સુધી અપૂર્વ ક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતાં હોવાના સત્યની ખાત્રી થાય છે.

ગુજરાતમાં જે સંત પરંપરા અજ્ઞાત નથી, ખરી રીતે નરસિંહ અને મીરાં સંતકોટિનાં ભક્તો છે. વળી કપીર સંપ્રદાયનો જે ગુજરાતમાં પ્રચાર છે. પણ એથી સ્વતંત્ર રીતે જોનાં ભજનો મોટે ભાગે લોકકંઠમાં જળવાઈ રહ્યાં છે એવા ભજનિકાની જે એક પરંપરા કાઢ્યાવાડમાં તો છે જ.^૧ અને ગુજરાતના બીજા ભાગમાં જે હશે. આ ભજનોનું જે મૂળ તો ઉપનિષદોથી ઉતરી આવેલા સંસ્કારો છે પણ એનાં વિકાસ વિસ્તાર એનાં પોતાનાં છે.

ભારતીય સંસ્કારના લગભગ બધા પ્રવાહોએ ગુજરાતમાં વહેલું મોઢું અવતરણ કર્યું છે. એ આપણે જોયું અને જોડે એ અવતરણનો આરંભ ગમે ત્યારે થયો હોય પણ ગુજરાતમાં એ પ્રવાહોનું સમગ્રદર્શન તો આપણને વલ્મીકાળમાં થાય છે. અને તે પછીનાં લગભગ પાંચસો વર્ષો દરમિયાન ભારતીયસંસ્કાર ગુજરાતીઓના જીવનમાં પચી જઈને જે સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ તેનો ઝળહળતો પ્રકાશ સોલંકી સમયના વિશેષતઃ સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયના ઇતિહાસને ભમકભરી રીતે અજવાળે છે. ગુજરાતની પ્રજાની જે જીવનપ્રણાલી એ વખતના સંસ્કારોથી બંધાઈ તે પછીના કાળમાં ટકી રહી છે. માંડ વક્તવ્ય સ્પષ્ટતર કરવા માટે ઉમેરવાનું કે ભારતીય સંસ્કૃતિની પરમ ઉન્નતિના કાળે-ગુપ્ત સમયને મધ્યમાં રાખતા સાત આઠ સૈકાઓ દરમિયાન ભારતીય સંસ્કારોની જે પરમ ઉજ્જવલતા મૂર્તિ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ હતી એ ઉજ્જવલતા પાછલા કાળમાં એ સંસ્કારોને

૧. જુઓ સાહિત્ય પરમર્શમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીનો લેખ 'લેક-સાહિત્ય' તથા એનો જ ૧૯૪૭માં બહાર પડેલો સંતવળી ગ્રંથ

પ્રગટ કરનારા મધ્યદેશમાંય રહી નહોતી. અને કેન્દ્રથી દૂરના પ્રદેશોમાં એનું સ્વરૂપ કાંઈક પરિવર્તિત થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે કાળ અને દેશ બેયની દૂરતાએ સંસ્કારોની જીવનશક્તિ નિર્જળ અને નિર્જળતર કરી. પરિણામે પ્રજાજીવનમાં નવા સંસ્કારો જન્મત કરે એવા પ્રતિભાશાળી દ્રષ્ટાઓ તો ગુજરાતમાં કોઈ થયા નથી. પણ જે ભારતીય સંસ્કારો ગુજરાતમાં અવતર્યા તેના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ પણ વિરલ દેખાય છે. માનવજીવનને ઘડવામાં-એના સંસ્કારો અમુક ઢાળામાં વાળવામાં દેશકાળ અને પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. પણ ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારોને વિશિષ્ટ વસ્તુ અર્થાત્ ગુજરાતી વ્યક્તિત્વ આપવામાં જે કોઈ સંસ્કારોએ ખીજ સંસ્કારો કરતાં વધારે પ્રાપ્ત્ય દર્શાવ્યું હોય તો તે જૈન ધર્મે અને વૈષ્ણવ ધર્મે છે. એ બે માર્ગોના અનુયાયીઓના જીવન વ્યવહારથી સાધારણ રીતે ગુજરાતની સમસ્ત હિંદુ વસ્તીનો જીવન વ્યવહાર ઘણું ભાગે રંગાયેલો છે તે દેખીતું સૈત્થ છે. એ બે માર્ગોએ કલાઓને જન ધર્મે ખાસ કરીને સ્થાપત્યને, જે કે કટલેક અંશે ચિત્રકલાને પણ અને વૈષ્ણવ ધર્મે ખાસ ચિત્રકલા અને સંગીતને જીવતી રાખવામાં ફાળો આપ્યો છે. વળી અહિંસા, દુરાગ્રહનો અભાવ, આંધછોડની સમાધાનવૃત્તિ, અને દાનવૃત્તિ જેવા સંસ્કારો વધારે ભાગે આ બે સંપ્રદાયોથી અને વેપારીવૃત્તિથી પોષાઈને ગુજરાતી સ્વભાવના સ્થાયી લક્ષણભૂત બન્યા છે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું

કુસંસ્કારોનું આક્રમણ

કુસંસ્કારો:—જીવનને ઉજ્જવલ કરનાર ભારતીય સંસ્કારોનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, સંસ્કૃતિ વિધાયકતા અને ગુજરાતમાં અવતરણનો ઇતિહાસ એ અધું સંક્ષેપમાં જોયું. હવે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિના જીવનને મલિન કરનાર અને નીચે લઈ જનાર હીન સંસ્કારોનું ટુંકામાં અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા તો એટલા માટે છે કે જેમ પ્રજાજીવનના આરોગ્યનું કારણ ઉચ્ચ સંસ્કારો છે તેમ એના રોગનું કારણ હીન સંસ્કારો છે. ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા જે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું પહેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં આપણે અવલોકન કર્યું, એ સંસ્કારોને પરિણામે પ્રજાકીય જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનું સામ્રાજ્ય હોવું જોઈએ પણ વસ્તુતઃ એ સ્થિતિ અત્યારે નથી દેખાતી એટલું જ નહિ પણ ભૂતકાળમાં જે દષ્ટિ નાખતાં એનું સંપૂર્ણ દર્શન દુર્લભ છે.

પરદેશી આક્રમણો અને રાજકીય પરાધીનતા પ્રજાની સર્વ અવનતિનું એક માત્ર કારણ હોવાનું કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે. પણ એ નિદાન આપણા ઇતિહાસના કેટલાક યુગોને લાગુ જ નથી પડતું અને બીજા યુગોને અપૂર્ણ રીતે સ્પર્શે છે. વળી રાજકીય પરાધીનતાનાં અનેક કારણોમાં કુસંસ્કારોનું પણ સ્થાન છે એ ઐતિહાસિક હકીકત અહીં સ્મરણીય છે. અને રાજકીય પરાધીનતાની દશામાં પણ એ પરાધીનતા કેટલાંક દુઃખો માટે જવાબદાર ભલે હોય પણ પ્રજાચિત્તના દીર્ઘ રોગનું મૂળ કારણ આગનુક નહિ પણ આન્તરહોય છે અને તેમાં હીન સંસ્કારોનું સ્થાન મહત્વનું છે અને અહીં એ જ પ્રસ્તુત છે. સંસ્કાર શબ્દના ઓપ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને આગલાં ચાર વ્યાખ્યાનોમાં ભારતીય સંસ્કારોના દ્વિધાસનું અવલોકન

આપણે કહ્યું. હવે સમાજની શોભા વધારનાર નહિ પણ ઘટાડનાર કુસંસ્કારો કે હીન સંસ્કારોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઝડપથી અવલોકન કરી લઈએ. આ હીન કે અશુભ સંસ્કારો પશુસહજ રાગ, દ્રેષ, ભય અને અજ્ઞાન કે મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિવિધ પ્રાકૃતિક ખનાવો તથા રોગો, અકસ્માતો, દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ વગેરે સામાન્ય આપત્તિઓનાં સાચાં કારણોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ભયજન્ય વહેમોરૂપ હીન સંસ્કારો માનવસમાજમાં જન્મી જાય છે. લોકોના આવા વહેમોને પોષીને કેટલાક ધૂર્ત લોકો એનો લાભ પણ ઉઠાવે છે.

હવે જેમ ઋગ્વેદના ઋષિઓએ પોતામાંથી અયોગ્ય આચરણ કે પાપને દૂર કરવા માટે વર્ણુદેવને કરેલી પ્રાર્થનાથી આરંભતામાં શુભસંસ્કારના ઉદયનો આરંભ ગણી શકીએ તેમ અથર્વવેદના ભૂત પિશાચોથી અને તેની સામે જનદુગ્ધર આથર્વણોના જનદુષ્ટ મંત્રોથી અશુભ કે હીન સંસ્કારનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે, એમ કહી શકીએ. લગભગ એક જ કાળે અમુક માણસો-કેટલાક બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ઋગ્વેદોક્ત ધર્મને અનુસરતા હતા; ત્યારે એ જ સમાજના બીજા લોકો-બીજા બ્રાહ્મણો અથર્વવેદોક્ત અભિચાર માર્ગને અનુસરતા હતા. આથર્વણ પ્રકારનાં જનદુસ્ટચક્ર સૂક્તો ઋગ્વેદમાં પણ મળે છે. એ હકીકત ઉપર કહેલી સ્થિતિની સૂચક છે આ આથર્વણ વિદ્યા તરફ વેદત્રયીના અનુયાયીઓ હીન દૃષ્ટિથી જોતા હતા, છતાં એની અસરથી અસ્પૃષ્ટ નહોતા.

અથર્વવેદના આ આભિચારિક મંત્રો અને તેની સાથેની ક્રિયાઓ એ જગત આખામાં તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન લોકોમાં પ્રસરેલા જનદુષ્ટ વહેમોની સમાનકક્ષાનાં છે.^૧ ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનો, આફ્રિકાની નીચો જાતિઓ, મલાયાના લોકો, મોંગોલલોકો, પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમનલોકો અને હાલના યુરોપના પણ કાંઈક જેટલોમાં જનદુષ્ટિપયક આ આથર્વણ માન્યતાઓને મળતી માન્યતાઓ જોવામાં

આવે છે. માનવવંશવિદ્યા (એથનોલોજી) માટે અથર્વવેદનું આભિચારિક સાહિત્ય ધણું કીમતી છે.

અથર્વવેદમાંથી મળતા વહેંચેલાં એક તો રોગોને યોતાને ભૂત પિશાચ કે રાક્ષસ ગણવાનો અથવા એતાથી રોગોને ઉત્પન્ન થતા ગણવાનો છે.^૧ એ સાથેજ બીજો વહેંચેલો મંત્રથી એ રોગોને યોતાથી દૂર પર્વતોમાં કે દૂરના પ્રદેશોમાં અને અણુગમતા લોકોમાં મોકલી શકાય એ છે. રોગોમાં સજીવારોપણ કરીને સાથે સાથે થતાં દરદોને અથર્વવેદમાં સગાં તરીકે કહ્યાં છે. જ્ઞાસ (ક્ષય ?) ને તાવનો ભાઈ અને કાસ (ઉધરસ) ને તાવની બેન કહી છે.^૨ વળી મંત્રોથી પિશાચો અને રાક્ષસોનો નાશ કરવાનો દાવો કરનારો આથર્વણુ માંત્રિકોનો એક વર્ગ હતો, એ પણ એમાંથી દેખાય છે. એ માંત્રિકે તો એવો દાવો કરે છે કે “હું જે ગામમાં પેસું તે ગામમાંથી પિશાચો નાશ પામે છે.”^૩ આ પિશાચો અને રાક્ષસો સાથે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓનો ઉલ્લેખ અથર્વસંહિતામાં મળે છે. આ અપ્સરાઓ અને ગંધર્વોને પાછળથી પુરાણોમાં સ્વર્ગમાં નૃત્ય અને ગાન કરનારાં અર્ધદેવી સત્વો ગણ્યાં છે. પણ અથર્વસંહિતામાં^૪ નદીઓ અને વૃક્ષો સાથે અપ્સરાઓનો સંબંધ માન્યો છે. અલગત નૃત્ય કરનારાં તો તેઓને માન્યાં છેજ. વળી અપ્સરાઓને ગંધર્વોની સ્ત્રીઓ ગણેલ છે. અને કૂતરા જેવા કે વાંદરા જેવા આ ગંધર્વો સુંદર દેખાવ ધારણ કદી સ્ત્રીઓને વળગતા હોવાની માન્યતા અથર્વવેદમાં છે અને આ વળગાડને કાઢનારા માંત્રિકોનો નિર્દેશ પણ એની સાથે જ છે.^૫ આ ગંધર્વોના સ્ત્રીઓને થતા વળગાડના વહેંચેલો ઉલ્લેખ ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે.^૬ પ્રાયશ્ચિત્તનું શાસ્ત્ર જે પાછળથી ધર્મશાસ્ત્રમાં ખૂબ વિકાસ પામ્યું છે, એનુંયે મૂળ અથર્વવેદમાં છે.

૧. અ. વે. ૪-૩૬ અને ૩૭ ૨. અ. વે. ૫-૨૨-૧૨

૩. એનન ૪. ૩૬-૭ ૪. એનન.

૫. અ. વે-૪-૩૭-૧૧ ૬. બ. ઉ-૩-૭-૧

આ ભૂલો કે તેનાં પરિણામોને સુધારવાને લગતા મંત્રો સાથેજ માન-સિક અથવા શારીરિક અશક્તિઓ, અપશુકનો, દુષ્ટ સ્વપ્નાંઓ વગેરેને દૂર કરવાના મંત્રો મળે છે. આ અપશુકનો વગેરે વહેમો પાછળ પણ અર્ધા દુઃખો પછી એ રોગજન્ય હોય કે વિપત્તિજન્ય હોય પણ તેનું અર્થ કારણ તો ભૂત પિશાચ છે એવી માન્યતા રહેલી છે. જે પિશાચો કે રાક્ષસો રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ ખોટાં સ્વપ્નાં, અપશુકનો કે વિપત્તિઓ આપે છે. આ કારણથી અથર્વવેદના એક સૂક્તમાં મણિરૂપ માદળીયું બાંધવાથી દરેક જાતનાં દુઃખ સામે રક્ષણ મળે છે એમ કહેલું છે.^૧

કૌટુંબિક વિખવાદનું કારણ દુષ્ટ સત્ત્વો કે મેલીવિદ્યા હોવાથી એ દૂર કરવા માટેના પણ મંત્રો અથર્વવેદમાં છે. સ્ત્રી કે પુરૂષનો પોતા તરફ પ્રેમ ખેંચવા માટેના મંત્રો^૨ તથા જેનો પ્રેમ ખેંચવો હોય તેનું માટીનું પુતળું બનાવી તેમાં કામદેવનું બાણ ખોસી મંત્રો બોલવાનો વિધિ આપ્યો છે. વળી પોતાની પ્રતિસ્પર્ધી સ્ત્રીઓને દૂર કરવાના દ્વેષપૂર્ણ મંત્રો, સ્ત્રીને વાંઝણી રાખવા માટેના તથા પુરૂષોને પુસ્તવહીન કરવા માટેના એવાજ ઉગ્રમંત્રો, પછી રાક્ષસો, શત્રુઓ અને જાદુગરોના વિનાશ માટેના શાપરૂપ મંત્રો, અને કૃત્યાઓ આભિચારિક-ખીજને નુકશાન કરવા માટે યોજાયેલા મંત્ર અને કર્મના વર્ગમાં આવે છે.^૩ આ શાપસૂક્તોમાં યાતુધાનો કે પિશાચો અને મેલી વિદ્યા (કૃત્યા) નો ઉપયોગ કરનાર માંત્રિકા વચ્ચે કશો ભેદ પાડવામાં નથી આવતો.^૪ લોકમાનસમાં આ માંત્રિકા-જાદુગરોનું સ્થાન મોટું હતું. રોગ અને વિપત્તિનું કારણ મેલી વિદ્યા હોઈ શકે એવી જગતના ખીજ પ્રાચીન લોકો પેઠે અથર્વકાલીન લોકમાં માન્યતા હતી. એનાં માંત્રિક માદળીયાં વગેરે વાળણોમાં લોકોને

૧. અ. વે. ૧૦-૩ ૨. જુઓ અ. વે. ૩-૨૫ તથા ૬-૧૩૦

૩. અ-વે-૧-૧૪, ૭-૩૫, ૭-૯૦

૪. અ-વે-૨-૧૮, બલ્લમફીલ્ડ પૃ. ૬૫

વિશ્વાસ હતો.^૧ વળી શપથ=શાપ માનવરૂપ લઈ રથમાં બેસી શાપ આપનારનેજ બાળો એવી સ્તુતિ છે.^૨ છેવટ એક સૂક્તમાં સર્વ-શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ વરણુને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે તારા પાશોથી બોલું બોલનારાઓને તું બાંધજે.^૩

હેલ્લા સૂક્તમાં શાપ જેવું હોવા છતાં એ પુણ્યપ્રદાપ જન્ય છે, એટલે એને બાદ કરતાં અથર્વવેદમાંથી ભૂત, ભુવા વગેરેના જે પ્રકારોની ઉપર તોંધ કરી તેમાંના ઘણા ખરા પ્રકારો અર્થ-વર્ધકાળથી હાલ સુધી આ દેશમાં ગામડાંઓના લોક વર્ગમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલુ રહેલા જોવામાં આવે છે. અદ્ભુત બ્રાહ્મણ અને સામવિધાન બ્રાહ્મણમાં શકુનો અને વહેમોની વાતો છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપનિષદોમાં પણ ગંધર્વના વળગાડની વાત છે એ ઉપર તોંધ્યું છે. પછી પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં રોગ, દુઃખ અને ભય આપનારા દાનવો, રાક્ષસો, વિદ્યાધરો, યક્ષો અને અદ્ભુત જાદુ જાણનારા માનિત્રકોના ઉલ્લેખો મળે છે.^૪ અસુર, નાગ, પિશાચ વગેરે આ દેશમાં જૂના કાળમાં વસ્તી આર્યોત્તર જાતિઓનાંમળનામો છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. વૈદિક સાહિત્ય-અંતર્ગત કેટલાંક વચનો એ મતને પુષ્ટિ આપે છે^૫ પૈશાચીનામની ભાષા હોવાની હકીકત પણ પિશાચોની માનુષતા સૂચવે છે. પણ તેઓની સાથે ક્રાંતિકારી રીતે વહેમી કલ્પનાએ ઊભાં કરેલાં અદશ્ય સત્ત્વો જોડાઈ ગયાં છે. વાયુમાં, પાણીમાં અને વૃક્ષોમાં પણ દેવતાઓ વસતા હોવાના તેમજ ભૂતપ્રેતોના વાસ હોવાનાં ઉલ્લેખો મળે છે. ભૂતાદિના વળગાડ અને તેને ઉતારવાના દોરાધાગા, માદળિયાં, મંત્રો વગેરે

૧. જુઓ એજન ૫-૧૪

૨. જુઓ એજન ૬-૩૭

૩. જુઓ એજન ૪-૧૬

૪. પ્રીભુક્ષિસ્ટ દિન્ડીયા પૃ. ૩૨૪ થી ૩૨૭

૫. જુઓ આનંદ શંકર ધ્રુવનું દિગ્દર્શન પૃ ૮૮ જેમાં અસુરો અને એસીરીયનોની એકતા છાં. ઉ. ના એક વાક્યના આધારે આ ધ્રુવે સિદ્ધ માની છે.

ભારતીય સંસ્કારો

ભૂતવિદ્યા અને તેને જાણનારા તેમ શકુન અપશુકન તથા તેને જોનારા વગેરેના અને ભૂતપ્રેતને ઉતારનાર મંત્રોના દ્રાકામાં અનેક પ્રકારના વહેમોના પુષ્કળ ઉલ્લેખો બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે. જૈન કથા ગ્રંથોમાં પણ અનેક પ્રકારના વહેમો ધાર્મિક કથાઓ સાથે ગુંથાયેલા જોવામાં આવે છે.

ધર્મી સન્તા આરંભ પહેલાં તથા જીસસ ખ્રીસ્તના જીવનકાળમાં પેલેસ્ટાઇનના લોકોમાં પણ ભૂતપ્રેતના વળગાડના વહેમો વ્યાપક હતા. જીસસે અનેક વાર ભૂતોના વળગાડને કાઢવાની વાતો બાઇબલમાં મળે છે.^૧ એટલી તુલનાની નોંધ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

આગળ ચાલતાં મહાભારત પુરાણોમાં શકુન અને અપશુકનની વાતો તો સામાન્ય રીતે મળે જ છે. વળી મંત્રથી દેવોને વશ કરી શકાય, દેવો મનુષ્ય રૂપે આવીને સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરી શકે અને તેમાંથી પ્રજા થાય, અપ્સરાઓ દેવોએ મોકલવાથી તપસ્વીઓને તપમાંથી ચલિત કરવા આવે અને તેમાંથી પ્રજા થાય વગેરે માન્યતાઓથી મહાભારત પુરાણો ભર્યાં છે. યક્ષો, ગંધર્વો, ભૂતો, પિશાચો, નાગો, રાક્ષસો વગેરે માણસો જેટલાં મહાભારત પુરાણોની કથાઓમાં સામાન્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ ખાસ શકુન જાણનારાઓનો ઉલ્લેખ છે^૨ વળી ધર્મશાસ્ત્ર અભિચાર કર્મ માટે કરેલા માંત્રિક પ્રયોગોને તથા શાપને અપવિત્ર ગણે છે.^૩ અને અભિચારના તથા કૃત્યાઓના પ્રયોગો કરનારનો દંડ કરવાનું મનુ કહે છે.^૪ જ્યારે બીજી તરફથી મનુએ પોતેજ રાખના પુરોહિતે અભિચાર કર્મ તથા શાપથી શત્રુનો નાશ કરવો એમ કહ્યું છે.^૫ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં વળી મારણ, વશીકરણ, અન્ધીકરણ, અન્તર્ધાન થવું, આકાશમાં ઊડવું

૧. જુઓ રેનાનું લાઈફ ઓફ જીસસ પ્ર-૧૬

૨. ગો. ધ. સૂ. ૨-૨-૧૫ માં ઉત્પાત ચિન્તકોનો ઉલ્લેખ છે.

૩. આ. ધ. સૂ. ૧-૧૧-૧૫-૧૬

૪. મનુ ૮-૨૯૦ ૫. એજન. ૧૧-૩૨, ૩૩

વગેરે ઘણી વાતો છે. અને અભિચારણુ તથા વળગાડની વાતોને અશિષ્ટ ગણીને મહાભારતપુરાણના કવિઓએ દૂર રાખી છે, પણ જેના ઉલ્લેખો ઉપનિષદોમાં મળે છે તે બ્રાહ્મણોના શાપોની વાતોથી તો મહાભારત પુરાણો ભર્યા છે. અને કાલિદાસ ભવભૂતિ જેવા કવિઓ પણ શુકન અપશુકનની અને તપસ્વીઓ, યોગીઓની આકાશ-ગમનની શક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. કાલિદાસે શાપનો શાકુંતલના વસ્તુવિકાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે. કાદંબરીની કથામાં પણ શાપનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ઉપરથી એ માન્યતાની સામાન્યતા દેખાય છે. વળી સિદ્ધોના ભવિષ્યકથન ઉપરના વિશ્વાસને લીધે રાન્યોમાં મોટી ઉચ્ચલપાથલો થયાનું સ્વપ્નવાસવદત્તમાં તથા મૃચ્છકટિકમાં વર્ણન છે. અને માલતીમાધવમાં રમશાનવાસી પિશાચોની વાતો છે. કાદંબરીમાં દ્રવિડ ધાર્મિકની વાતમાં તથા અનેક સ્થળે પ્રસંગોપાત્ત પિશાચના વળગાડનો ઉલ્લેખ છે. અન્યત્ર એ જ ગ્રંથમાં ભવિષ્યકથન કરનારા, નિમિત્ત બળુનારા તથા શકુન વર્તનારાઓનો ઉલ્લેખ છે.

જે કે રોગમાત્ર ભૂતબાધથી થવાની સામાન્ય માન્યતા આયુર્વેદ-શાસ્ત્રના વિકાસથી પ્રાપ્ત થયેલા રોગ કારણોના સાચા જ્ઞાને દૂર કરી પણ ભૂતવિદ્યાર જે અથર્વવેદથી ચાલી આવતી હતી અને લોકમાં જેની માન્યતા સજ્જડ હતી તેને તદ્દન કાઢી ન શક્યા ત્યારે આયુર્વેદાચાર્યોએ આયુર્વેદના એક અંગ તરીકે રાખીને મર્યાદિત કરી અને તેનું મહત્ત્વ ઘટાડી નાખ્યું. વાઈ અને થેલછા જેવા ભૂતના વળગાડના જ મનાતા રોગોને આયુર્વેદે ઔષધસાધ્ય કરી નાખ્યા છતાં ભૂતબાધોનો પ્રકાર સ્વીકાર્યો અને તત્કાલીન માન્યતાનું

૧. અર્થશાસ્ત્ર ૧૪-૩-૧૭૮

૨. ભૂતવિદ્યા ઉપર અહીં જે કટાક્ષ છે તે એના વહેમરૂપ ઉપર છે. બાકી વિદ્યા તરોકે ભૂત પ્રેત વિષે વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન કરવામાં આવે એ તો સર્વદા ઈષ્ટ જ છે. આ ભૂત સંશોધન વિષયમાં હેરો પ્રાઇસનનાં વોલ્ટ રજીસ્ટ્ર ઓવર ઇન્કાંડ વગેરે તથા બીનાં એ ભતનાં પુસ્તકો જેવા જેવાં છે.

વર્ગીકરણ કરી નોંધ્યું છે કે “ મનુષ્યેતર-દેવો, દૈત્યો, ગંધર્વો, યક્ષો, પિતૃઓ, નાગો. પિશાચો અને રાક્ષસો એ આઠ પ્રકારના નિશાચરો માણસોને હેરાન કરે છે. અને યથાયોગ્ય બલિદાન યોગ્ય સ્થળે આપવું, મંત્રપ્રયોગો કરવા અને ઔષધોનાં અંજનો વગેરે કરવાં એવી ચિકિત્સાથી દૂર થાય છે.”^૧ પાછળથી વૈદ્યોએ વળગાડતી ચિકિત્સાનો માર્ગ છોડી દીધો તે ગામડાના અજ્ઞાન ભૂવાઓએ ઉપાડી લીધો. આ ઉપરાંત બાળકોના રોગોને બાલગ્રહજન્ય આયુર્વેદે માન્યા છે.^૨ તેમાં વૈદક જ્ઞાન કરતાં વહેમનું જોર વધારે છે. હાલમાં બાલરોગોમાંથી ખાસ શીતલામાં આ માન્યતા પૂરેપૂરી જળવાઈ રહી છે. શીતલાનું વ્રત થાય છે, શીતલા માતાની પૂજા થાય છે અને તેની કથા પણ પ્રચલિત છે.

શકુન અને અપશકુનની સંખ્યા જૂના કાળમાં જ ખેલદ વધી ગઈ હતી અને તેનું વર્ગીકરણ કરી ફળ કહેનારો એક વર્ગ નીકળ્યો હતો. વરાહમિહિરે આ વિષય ઉપર અનેક અધ્યાયો લખ્યા છે. એ જોતાં એ ફલજ્યોતિષનો પેટાવિભાગ ગણાતો હશે. અને શંકરાચાર્યે સ્વપ્નાધ્યાય જાણનારાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩ આ ઉપરથી આ વહેમોના જ્ઞાને પણ શાસ્ત્રજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી એમ દેખાય છે. અને કથાસરિત્સાગરમાં ભૂત, વેતાલ વગેરેને મંત્ર-સાધનાથી વશ કરવાની વાતો છે. એ ઉપરથી એની લોકપ્રિયતા સમજાય છે.

હવે આ ભારતીય વહેમોનો ગુજરાતી અવતાર જોઈએ. સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમકાલીન હેમચન્દ્રાચાર્યના દ્વાયાશ્રય કાવ્યમાંથી તથા એ પછી લગભગ દોઢસો વર્ષે લખાયેલા પ્રયંધચિંતામણિ

૧. સુશ્રુત ઉ. અ - ૬૦

૨. એજન અ. ૨૭થી ૩૭ ૩. અ. સુ. ૩-૨

૪. જુઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સામાજિક સ્થિતિ પ્ર-૫

ગ્રંથમાંથી મધ્યકાલીન યુગરાતમાં પ્રચલિત વહેમો સંબંધે ઠીક માહિતી મળે છે. ઉપર આયુર્વેદમાંથી કરેલા ઉતારામાં આઠ પ્રકારના રોગકર નિશાયરો કહ્યા છે, ત્યારે દ્વયાશ્રયમાં અઢાર પ્રકારના કહ્યા છે; જેમાં ઉપરના આઠ ઉપરાંત કેટલાક નવા છે. જેમ કે રાક્ષસના પ્રભરાક્ષસ, ક્ષત્રરાક્ષસ, વૈશ્યરાક્ષસ અને શૂદ્રરાક્ષસ એવા ભેદ પાડ્યા છે. વળી ભૂતના પ્રકાર તરીકે અંત્યજને ગણેલ છે. હાલમાં ગામડાઓમાં અમુક રોગોના ફેલાવા માટે અંત્યજને નવાખદાર ગણવામાં આવે છે. ૧૯૪૬ના માર્ચમાં ગામલોકોએ વહેમથી કરેલી કનડગતથી કાઢિયાવાડના એક ગામડાના હરિજન કુટુંબને ગામ છોડવું પડ્યાનો દાખલો બન્યો છે. (ભુઓ ૧૭-૩-૪૬નું હરિજનબંધુ). ભસ્મક અને અપસ્માર જેવા રોગોને પણ ભૂત કહેલ છે. યુદ્ધમાં પણ પિશાચણીઓ, રાક્ષસીઓ અને વંત્રીઓ આવે છે એવાં વર્ણનો છે. પછી શકુન અપશકુનની ઘણી વાતો મળે છે. દિવસે તારા દેખાવા, દીવાની ઝાયા, બકરાં ગધેડાં વગેરેની રજ વગેરે આપત્તિકારક મનાતાં.^૧ નજર લાગવાનો ઘણો વહેમ હતો. નજર લાગવાથી ભીમનો પુત્ર મરી ગયો અને રામચંદ્રસૂરિની એક આંખ કુટી ગઈ એવું વર્ણન પ્રયંધોમાં મળે છે.^૨

વળી પાછલા કાળના ઈ. સ. ૧૧મા ૧૨મા શતકના તાંત્રિક ગ્રંથોમાં વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, મારણ, ચિત્રકરણ, મનુષ્યાન્તર્ધાન, અગ્નિસ્થંભન, ગત્યાદિસ્થંભન, ઉન્માદકરણ વગેરે અસંભવિત ચમત્કારજનક ઔષધપ્રયોગો લખેલા છે.^૩ લોકોને આ વહેમોમાં કેટલો વિશ્વાસ હતો તે આથી દેખાય છે.

આ વહેમો ચાલુ રહ્યા છે એમ સાબિત કરવા માટે પાછળના સાહિત્યમાંથી વધારે ઉતારા કરવાની જરૂર નથી. પણ એમ કહેવું

૧. દ્વયાશ્રય ૩-૫૬ થી ૬૧. ૩-૮૮ થી ૯૧ તથા ૧-૮૦

૨. પ્ર. ચિં (શુ. ભા.) ૫-૧૧૧ તથા ૫-૧૩૩

૩. ભુઓ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ૫-૧૯૪

જોઈએ કે ગુજરાતમાં ખાસ મંત્રતંત્રના સાહિત્યનો પ્રચાર જોઈ ધણો મર્યાદિત હતો, પણ ભૂતપ્રેતના વહેમોનો લોકમાં પ્રચાર ધણો હતો. અમુક જાડમાં કે અમુક ઘરમાં ભૂત રહે છે, રમશાનમાં અમુક દિવસે ધણું કરી કાળી ચૌદશે ભૂતના ભડકા દેખાય છે. અમુક સ્ત્રીને એની મરેલી શોક્યનો કે અમુક મરેલી સ્ત્રીનો વળગાડ છે, અમુકને નગર લાગવાથી મંદવાડ આવ્યો છે, અમુકે અમુક મેલા મંત્રની સાધના કરી છે, અમુક તો ડાકણ છે વગેરે વહેમોની વાત ન ચાલતી હોય એવું કોઈક જ ગામ હશે.^૧ સુરતની ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની આગ પછી વહેમીલા લોકોમાં હળવર તરેહની ભૂત, પ્રેત, શંખિણી, યક્ષિણીઓ દેખાવાની જે વાતો ચાલવા લાગેલી તેનું સરસ વર્ણન વિનાયક મહેતાએ કર્યું છે.^૨ એ વખતે સુરતમાં મૂડ મારનારા તરીકે કેટલાક લોકો જાણીતા હતા. અડદના પુતળાં કરી તેને કાપી નાખી ધારેલા માણસનું મૃત્યુ અણાય એવા ખ્યાલો ચાલતા હતા. આવા વહેમો ગુજરાતમાં જ નહિ પણ ભારતભરમાં હતા. અને જો કે ગામડામાં અને અજ્ઞાન લોકોમાં વધારે પ્રમાણમાં હતા પણ ઊંચા ગણાતા બ્રાહ્મણ વાણિયામાં વહેમો નહોતા એમ નહિ કહેવાય. વળી આ વહેમોને પરિણામે રોગો અને વિપત્તિઓના નિવારણ માટે જે સાચા ઉપાયો કરવા જોઈએ તેમાં ધણીવાર બેદરકારી રાખવામાં આવે છે અને એથી પણ વધારે ખરાબ તો એ છે કે ખરેખર રોગથી પીડાતાં દરદીનો વળગાડ મરચાંની ધુમાડી, માર વગેરેથી ઉતારવાનો ડોળ કરતા અજ્ઞાન ભુવાઓને હાથે ધણીવાર દરદીઓ અતિશય પીડાવાના તથા કોઈવાર મરણ પામવાના દાખલા બન્યા છે અને બને છે.

૧. જુઓ ઉર્મિ અને નવરચના ૧૯૪૭ અં. પમાં કાઠિયાવાડના એ ગામના સમાજનું શ્રી. સુમંત મહેતાએ કરેલું વર્ણન

૨. નંદશંકરનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૭ થી ૨૯

ગ્રામ્યાન પાંચમું

૨૧૬

વહેમરૂપ કુસંસ્કારનું અગ્ર સમાજમાં ઘણું જોર હમેશાં હોય છે. તેના વિવિધ પ્રકારનો ઇતિહાસ અને પ્રચાર જોયો. હવે શુભ સંસ્કારને કાર્ષ્ણિક રીતે વળગેલા કુસંસ્કારોનું હુંકામાં અવલોકન કરી લઈએ. વેદોક્ત યજ્ઞવિધિ એના સાદા ધી, સમિધ, સોમ આદિના હોમરૂપ મૂળરૂપમાં શુભસંસ્કાર છે. પણ એ સાથે માંસમદ્ધણુનો રિવાજ હોવાને લીધે કદાચ પહેલેથી કે કાંઈક પાછળથી વળગેલ પશુહોમ એ હિંસાત્મક કુસંસ્કાર છે. ઔદ્ધોગ્ય એ કારણથી એની નિન્દા કરી છે. સાંખ્યકારિકા (૨) એ જ કારણથી યજ્ઞોને અવિશુદ્ધિ-યુક્ત કહે છે અને જોતોએ તો “યજ્ઞનો થાંભલો નાખીને, પશુઓને હણીને તથા લોહીનો ગારો કરીને જો સ્વર્ગમાં જવાનું હોય તો નરકમાં કેવા કામથી જવાય”^૧ એ પ્રકારના ઘણા સચોટ શબ્દોમાં યાજ્ઞિક હિંસાની નિન્દા કરી છે. વળી યજ્ઞવિધિના વિસ્તારમાં અને એની ક્રિયાઓની જટિલતામાં આત્મણુ ઋત્વિજોનો સ્વાર્થ હોવાથી એ કુસંસ્કારો એવડું નુકસાન કર્યું.

પછી આત્મણુગ્રન્થોના કાળમાં અને ઔદ્ધકાળમાં તપનો મહિમા બહુ વધ્યો હતો. પણ ગીતામાં કહ્યું છે તેમ જો તપ રાજસ કે તામસ હોય—જેનાથી માત્ર શરીરને કષ્ટ થાય તથા ઘણી સહનશક્તિવાળા તપસ્વી તરીકે ખ્યાતિ થાય તેવું નિરર્થક અને બુદ્ધિહીન હોય તો કુસંસ્કાર જ છે. પણ આ દેશમાં વર્તમાનમાં આ કુસંસ્કાર ખાસ કરીને યાવા-સાધુઓમાં જ ખાસ જોવામાં આવે છે. યાકી પોતામાં સંયમ વધારવા કે પોતાનાં સંતાનો કે અનુયાયીઓના દોષોને સુધારવા માટે અથવા હિન્દુ મુસ્લીમ એકતા જેવા લોકાહતના મહાન ઉદ્દેશથી મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપવાસાદિ તપ જેવું તપ કદ્યાણુકારી સંસ્કાર છે. યાકી હાલમાં જે નજીવા કારણથી ઉપવાસ ઉપર ઉતરવાની વાતો છાપાંઓમાં આવે છે તે ઉપવાસ તો એક શસ્ત્ર છે અને મોટે ભાગે એનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે.

૧. પ્ર. ચિં. (શુ. ભા.) પૃ. ૮૪

વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજા:—વેદોમાં કે ઉપનિષદોમાં જે કે વૃક્ષપૂજા કે નાગપૂજાની ખાસ વાત નથી પણ વૈદિક કાળના અનાર્ય લોકોમાં વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજા હોવાનો સંભવ છે. હિંદી યુરોપીય જાતોમાં વૃક્ષ દેવતાની પૂજા હતી એમ પણ વિદ્વાનો કહે છે.^૧ ગંધર્વો અને અસરાઓના નિવાસસ્થાન તરીકે વૃક્ષો અને નદીઓની પૂજા શરૂ થઈ હોય કે અનાર્યો પાસેથી આવી હોય, એ ગમે તેમ હો પણ બૌદ્ધકાળમાં તો વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજાનો ઘણો પ્રચાર હતો એ ચોક્કસ. વૃક્ષોને બલિદાનો આપવામાં આવતાં, મનુષ્યબલિ પણ અપાતા. તેઓ સંતતિ, કીર્તિ અને પૈસો આપે છે એમ મનાતું. એક જાતક કથામાં બકરાં, હુક્કર, વગેરેના લોહીમાંસનું બલિ આપવાની તથા બીજામાં માણસોના આંતરડાની માળા વૃક્ષોને બલિ તરીકે આપવાની ભયંકર વાત છે.^૨ આવાં ભયંકર બલિદાનો અનાર્યોને હાથે જ અપાતાં હશે અને તે પણ વિરલ હશે. બૌદ્ધ અહિંસાને બહાવવા કથાઓમાં અતિશયોક્તિ પણ થઈ હોય. બરહતસ્પત્નના પ્રાચીન શિલ્પમાં સાંકેતિકરૂપમાં દેખાતી વૃક્ષપૂજાના અંશરૂપે તુલસીની, પીપળાની તથા વડની અમુક દિવસે અથવા અમુક વ્રતના અંગ તરીકે સાદી પૂજા કરવાનો રિવાજ આજ સુધી આ દેશમાં ચાલુ છે, જેમાં કશું અશુભ નથી.

નાગ કથાઓ પણ બૌદ્ધજાતકોમાં છે. નાગો પાણીમાં કે પાતાળમાં રહેતા હોવાનું વર્ણન મળે છે. પુરાણોમાં પણ પાતાળના નાગો અને નાગકન્યાઓની વાતો છે. પ્રાચીન શિલ્પમાં નાગોની પૂજાનાં ચિત્રો છે, એ ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે બીજા પહેલા શતકમાં એનો પ્રચાર સમજી શકાય છે. સર્પપૂજાની પ્રેરકવૃત્તિ તો એનાથી ઉપજતું ભય જ, પણ પછી રૂઢીસ ડેવીડસ કહે છે તેમ સર્પપૂજા અને

૧. જુઓ પ્રીયુક્લિસ્ટ ઈન્ડિયા પૃ. ૩૨૬ ટીપ ૧

૨. જુઓ એન.ન. પૃ. ૩૨૬

નાગજાતિ^૧ સંબંધી વાતોનું મિશ્રણ થઈને નાગકથાઓ પ્રચલિત થઈ હશે. પ્રાચીન શિલ્પમાં અર્ધા ઉપરનો ભાગ મનુષ્યાકાર અને નીચેનો સર્પાકાર એવી આકૃતિઓ કાતરેલી છે એ સૂચક છે.^૨ હાલમાં શ્રાવણ માસમાં નાગપાંચમને દિવસે ક્યાંક સાક્ષાત્ નાગની તો મોટે ભાગે નાગનાં ચિત્રની પૂજા થાય છે, તેનું વ્રત કરાય છે તથા કથા કહેવાય છે.

યોગ અને સિદ્ધિ:—મનોનિગ્રહરૂપ યોગમાં ચિત્તને સંસ્કારવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. વળી વિક્ષિપ્ત ચિત્ત કરતાં એકાગ્રચિત્તમાં વધારે કાર્યસાધક શક્તિ આવે છે, એ પણ દેખીતું છે. ચિત્તની શક્તિની મર્યાદા આંકવાની મારી ઈચ્છા નથી પણ હડયોગથી જે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે મોટેભાગે શરીરની ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ આપે છે. આ કાબુથીયે આરોગ્યનો ફેટલોક લાભ ભલે થતો હોય પણ એથી ચિત્ત-શુદ્ધિ ભાગ્યે જ થાય છે. અને હડયોગીઓ પોતાની શક્તિઓનું પ્રદર્શન કરવાના મોહમાં પડે છે, એ ભયસ્થાન છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં અનેક અસંભવિત ચમત્કારવાળી સિદ્ધિઓના વર્ણન પછી સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ઉંચામાં ઉંચી સિદ્ધિમાં પણ વૈરાગ્યથી દોષળીજનો ક્ષય થઈને કૈવલ્ય થાય છે.^૩ મતલબ કે યોગશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સિદ્ધિ મેળવવામાં નથી પણ વૈરાગ્ય અને વિવેકના અભ્યાસમાં છે. છતાં સિદ્ધિઓના મોહે એયોમાર્ગના પ્રવાસીઓની પણ ઘણી અધોગતિ કરી છે. ઉપનિષદોમાં થોડી સિદ્ધિસૂચક વાતો છે, જેમાંનો મોટો ભાગ મરણ પછીની સિદ્ધિ દર્શાવે છે. પણ પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથોમાં બુદ્ધના પોતાના જીવનમાં સિદ્ધિઓની ફેટલીક વાતો ગુંથવામાં આવી છે^૪ અને ખાસ કરીને

૧. હાલમાં નાગલોડાની આ દેશમાં ખાસ કરીને ઓરીસામાં વસી છે. બૌદ્ધકાળમાં બીજે પણ નાગલોડા વસતા હશે.

૨. જુઓ બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા પૃ. ૨૩-૪૧ અને ૪૨

૩. યો. સૂ. ૩-૫૦

૪. જુઓ બુદ્ધલીલા સાર સંગ્રહ પૃ. ૧૭૮થી ૧૮૬

જાતકોમાં તથા થેરા ગાથા અને થેરી ગાથામાં એક સાધુએ પોતાના હજાર રૂપ કર્યાની, બીજાએ પોતાના હાથથી સૂર્ય અને ચંદ્રનો સ્પર્શ આકાશમાં કર્યાની, ઉડવાની એવી ઘણી સિદ્ધિઓની વાતો છે.^૧ જૈન ગ્રંથોમાં પણ આવી જ સિદ્ધિઓની વાતો છે.

સિદ્ધિઓનો આ મોહ બૌદ્ધ કાળથી ગાંધાર સુધી વ્યાપક રહ્યો છે. મહાભારત પુરાણોમાં આકાશગમન, દૂરદર્શન, દૂરશ્રવણ, ભવિષ્યદર્શન, અદૃશ્ય થવાની શક્તિ વગેરે ઘણી સિદ્ધિઓની વાતો છે. પછી નાગાર્જુન આદિ બૌદ્ધ તાંત્રિકોની અને ભવભૂતિ આદિ સંસ્કૃત લેખકોએ વર્ણવેલા કાપાલિક યોગીજનોની સિદ્ધિઓની વાતો લખેલી મળે છે. ત્યારે મધ્યકાળના મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરખનાથ, એકનાથ વગેરે યોગીઓની સિદ્ધિઓની અસંભવિત વાતો લોકમાં દંતકથાથી પ્રચલિત છે. આ વાતોનું લોકમાં આકર્ષણ સિદ્ધિઓના મોહનું સૂચક છે.^૨ પછી હેમચન્દ્ર જેવા ઐતિહાસિક વિદ્વાન વિશે “તેઓ આકાશ માર્ગે જીતીને એક નિમેષમાં પાટણથી ભર્યું ગયા.” એવું પ્રયંધોમાં લખ્યું છે.^૩ જેમાં સિદ્ધિની વાત ન હોય એવી યોગીની કોઈ વાત જ નહિ હોય, એટલો બધો સિદ્ધિનો મોહ લોકમાં વ્યાપક છે.

ભક્તિમાં પેટેલા કુસંસ્કારો:—ઈશ્વર પ્રતિ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ એ શુભ સંસ્કાર છે. પણ એક કરતાં વધારે કુસંસ્કારો એના વિકાસક્રમમાં ભક્તિને વળગી ગયા છે. દેવના સ્વરૂપને સાકાર-માનવાકાર માનીને એટલું જ નહિ પણ એમાં કામ, ક્રોધાદિ માનવી ભાવોને આરોપીને કરવામાં આવેલી ભક્તિ સાચું કલ્યાણ ન કરી શકે પણ ભક્તમાં પણ કામ, ક્રોધાદિ દોષોને નિભાવી લેવાનું નિમિત્ત થાય. દેવના સ્વરૂપ વિશે આવી ખોટી કલ્પનાથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ

૧. વીન્ટરનીઝ પૃ. ૧૦૮ તથા પૃ. ૨૪૫

૨. ૧૭મા અઠારમા શતક સુધી કીમીઆનો તથા યોગસિદ્ધિઓનો દાવો કરનારા માણસો યુરોપમાં હતા.

૩. પ્ર-ચિં (યુ. ભા.) પૃ. ૧૮૬

યર્ષ છે. ? અને એ સાથે જ વળગેલો ખીન્ને કુસંસ્કાર છે ભક્તના જીવનમાં ચમત્કારની માન્યતા. જેમ યોગીમાં સિદ્ધિ હોવી જોઈએ તેમ ભક્તના જીવનમાં પરચો દેખાવો જોઈએ, એમ લોકોમાં માન્યતા બંધાર્થ ગઈ છે. ગીતામાં ‘ભક્તનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું.’ ‘મારે શરણે તું આવ. તને હું જ્યાં પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ’ એવાં વચનો ભગવાને કહ્યાં છે. પણ આથી વધારે આ સંસારના દુઃખોમાંથી ભક્તનું રક્ષણ કરવાનું ગીતામાં નથી કહ્યું. પણ વિષ્ણુપુરાણમાં અને તેને અનુસરીને ભાગવતમાં ભક્ત પ્રહ્લાદના ચરિત્રમાં ભક્તના રક્ષણ માટે વિષ્ણુએ ખાસ અવતાર લેવાની વાત છે. પછી તો પ્રહ્લાદની કથા ભક્તની આદર્શ કથા ગણીને ઘણાખરા ભક્તોની કથાઓ રચાઈ હોય એમ લાગે છે. વળી વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગમાં જ આ પરચાની વાત છે એવું નથી. ઉપમન્યુ આદિ શૈવ ભક્તોની કથાઓમાં પણ આ ચમત્કારનું તત્ત્વ છે જ. ભાગવત અને શિવપુરાણ પછી આ દેશની દરેક પેઢીમાં જેમ અનેક ભક્તો થયા તેમ એ ભક્તોના ઇષ્ટદેવે તે તે ભક્તના અમુક મનોરથો પૂરેલા એવી ચમત્કારપૂર્ણ કથાઓ રચાઈ અને પ્રચારમાં આવી. ભક્તમાળ આવી ભક્ત કથાઓનો સંગ્રહ છે. નરસિંહ મહેતાનાં ચરિત્રમાં આવા ચમત્કારો સિવાય ખીજું છે જ શું ? પાણી અતિશય ગરમ હોય તો એમાં ઉમેરવાના ટાઢા પાણી માટે ઈશ્વરને બોલાવવામાં આવે અને ઈશ્વર વૃષ્ટિ કરીને ટાઢું પાણી આપે એ કેવી હાસ્યાસ્પદ કલ્પના છે. પણ આ દેશના લોકોમાં યોગી માટે અને ભક્ત માટે ગમે તેવા અસંભવિત પરચા-ચમત્કારો માનવાની વૃત્તિ એવી પ્રબળ છે કે વીસમી સદીમાંયે ચમત્કારભરેલાં ભક્તચરિત્રોનાં ચિત્રપટો ખૂબ લોકપ્રિય નીવડે છે અને પ્રાચીન કવિઓ, ભક્તો, પંડિતો વગેરેનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રોને બદલે કલ્પિત પણ ચમત્કારપૂર્ણ કલ્પકથાઓ સામયિકામાં છપાય છે, અને ખૂબ રસથી વંચાય છે.

૧. જુઓ એન્ડઝ એન્ડ મીન્સ, આલ્ડસ હક્સલીનું પૃ ૧૩

ગુરુભક્તિ:—યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણેય માર્ગોમાં ગુરુનો ધણો મહિમા ગવાયો છે. જાં. ઉ. (૬-૧૪)માં કહ્યું છે કે “ગન્ધારથી આંખે પાટા બાંધીને કાઢને લઈ આવી છોડી મૂકવામાં આવે તો કઈ દિશામાં જવું તેની એને ખબર ન પડે પણ જો આંખે બાંધેલો પાટો છોડી તેને કહેવામાં આવે કે આ દિશામાં ગન્ધાર દેશ છે, એ દિશામાં તું જ તો બુદ્ધિશાળી પંડિત માણસ એક ગામથી બીજે ગામ પૂછતો પૂછતો બરાબર ગન્ધારમાં જ પહોંચી જાય. તેમ આચાર્ય (ગુરુ વાળો પુરૂષ જ્ઞાન પામે છે.” આ ઉપનિષદ્વચનોમાં જિજ્ઞાસુ કે સાધકના જીવનમાં ગુરુનું સ્વાભાવિક સ્થાન સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. સામાન્ય માનવજીવનમાં જે શિક્ષકનું સ્થાન છે તે સાધકના જીવનમાં ગુરુનું છે. પણ એથી વધારે મહત્ત્વ ગુરુપદને જો આપવામાં આવે તો એથી ગુરુ અને શિષ્ય બંનેની અધોગતિ થાય છે. આ દેશમાં યોગ્ય કે અયોગ્ય, જાતે મેળવેલા કે વારસામાં મળેલા ગુરુપદધારી ગુરુને અસ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળી ગયું છે. શ્વે-ઉ. (૬-૨૩) ના “જેવી દેવમાં પરમ ભક્તિ અને જેવી દેવમાં તેવી ગુરુમાં” એ શબ્દોની અસર નીચે ગુરુભક્તિનો મહિમા અતિ વધી ગયો છે. આ ગુરુભક્તિની અતિશયતા એ કુસંસ્કાર છે અને તેથી વળણવમાર્ગમાં ઘણી અધોગતિ થઈ છે. આચાર્ય જ પરમ દેવ એવી માન્યતા રૂઢ થતાં ધર્માચરણને સ્થાને ભોગવિલાસ અને દુરાચાર—ખાસ વ્યભિચારને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હોવાના અંતિહાસિ-દાખલા છે.^૧ ગુજરાતમાં અંધ ગુરુભક્તિનો ગયા સેકાનો ત્રીજા પાદ સુધી ધણો પ્રચાર હતો. અમુક જ માણસમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ એ પણ અંધ ગુરુભક્તિ જેવો કુસંસ્કાર છે. જ્યારે સર્વમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ એ શુભ સંસ્કાર છે.

૧. જુએ વૈ ધ ઈ આ-૨. પૃ. ૨૭૪ તથા પૃ. ૪૦૧ થી ૪૦૫ તથા મહારાજ લાયબલ કેસમાં રજુ થયેલા પુરાવાઓ.

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૨૭૫

મૂર્તિપૂજા:- વેદમાં મૂર્તિપૂજા નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન ઔદ્ધ ધર્મમાં પણ મૂર્તિપૂજા નહોતી. પછી મહાયાન ઔદ્ધ માર્ગમાં અને ભક્તિમાર્ગમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ થઈ છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રતીકની આવશ્યકતા જણાવાથી અને ભક્તિ-ભાજન ઉત્તમ પુરુષોના ચરિત્રો અને પૂર્વજન્મ ચરિત્રો રચવાની વાસના સાથેજ મૂર્તિકલાની વાસના ઉત્પન્ન થઈ હશે. એ ગમે તેમ હો પણ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા પહેલા શતકથી તો આ દેશમાં દેવ-મૂર્તિઓ અને મૂર્તિવળાં મંદિરો મળે છે એમ માનવામાં વધી નથી. ^૧ મૂર્તિપૂજાને ભક્તિનો ઉત્તમ પ્રકાર તો પ્રાચીન વિચારકોએ નથી જ ગણ્યો. ગીતામાં વિભૂતિઓમાં પોતાનું ચિન્તન કરવાનું શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે અને એકજ શ્લોકમાં “પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી આપે છે” એમ કહ્યું છે તેમાં કદાચ મૂર્તિપૂજા વિવક્ષિત હોય. અને સૌન્દર્યયુક્ત મૂર્તિનું ધ્યાન સૌન્દર્યનો સંસ્કાર ચિત્તમાં રોપે તો એ શુભ સંસ્કાર ખુશીથી ગણાય. પણ સૌન્દર્યહીન કે એકાગ્ર મૂર્તિની પૂજાને શુભ સંસ્કાર ન કહેવાય અને હિંસાયુક્ત પૂજાને તો કુસંસ્કાર જ કહેવો પડે. ભાગવતમાં “હરિની મૂર્તિની જ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરનાર અને ભક્તોમાં કે બીજામાં પ્રભુને ન જોનાર ભક્તોને પ્રાકૃત ભક્ત કહેલ છે. ^૨ છતાં પાછળથી વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોમાં મૂર્તિપૂજાનું પ્રાધાન્ય થઈ પડ્યું છે. અને તે એટલે સુધી કે ‘સર્વ ભૂતોમાં ભગવદ્ભાવ’ ^૩ જોનારી જે ભક્તિ તે જ ઉત્તમ ભક્તિ એ વાત ભૂતાઈ ગઈ છે. કેટલીક વાર મૂર્તિપૂજાકા મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ઈશ્વરનો દ્રોહ પણ કરે છે, પણ એમાં મૂર્તિપૂજાનો કશો દોષ નથી. ભક્તિરૂપ સંસ્કારનું મૂર્તિપૂજા એ ઉત્તમરૂપ નથી-પ્રાકૃત

૧. વૈ. ધ. ઈ. આ-૨ પૃ. ૫૦

૨. ભા. ૧૧ ૨-૪૫ થી ૪૭

૩. અજ્ઞાન

૩૫ છે એટલું જ. વળી આ જમાનામાં રાષ્ટ્રની મૂર્તિપૂજનો જોરદાર પવન ચાલ્યો છે. એ પ્રકારની મૂર્તિપૂજનું પરિણામ વિનાશકારક લડાઈઓમાં આવે છે એ છેલ્લા મહાયુદ્ધથી પ્રત્યક્ષ થયું છે.

બૌદ્ધ સંઘની અધોગતિ:—બૌદ્ધ ધર્મની ઉચ્ચ સંસ્કારિતા પહેલાં કહી છે. પણ એની-ખાસ કરીને બૌદ્ધસંઘની અધોગતિ અહીં નોંધવાની છે. બૌદ્ધસંઘમાં સડો થેરા ગાથા અને થેરી ગાથા રચાયાં ત્યારે જ પેશ્વે ચુક્યો હતો.^૧ ઈ. સ. બીજા શતકમાં આ નીચી ગતિ શરૂ થઈ હતી. થેરા ગાથામાં જ પહેલાંના જમાનાના સાદા અને પવિત્ર બૌદ્ધ સાધુઓથી વિરુદ્ધ જાતનાં પોતાના જમાનાના સાધુઓનાં વર્તનને સરખાવીને કહ્યું છે કે “જેઓ પહેલાં સ્ત્રી, ધન અને છોકરાંને તણ દેતાં તે હવે મુઠી ચોખ્ખા માટે ખોટાં કામ કરે છે અને ગમે તે ખાય છે. લૌકિક વાતોમાં વખત ગાળે છે અને લોકોને પોતે જે અર્થહીન વાતો આપે છે તેના બદલામાં કીમતી ભિક્ષા પોતાને મળે એમ ધરે છે. તેઓ વૈદ્યો પેઠે ઓસડિયાં એકઠાં કરે છે અને વેશ્યા પેઠે પોતાને શણગારે છે. તેઓ લુચ્ચા અને દાંભી છે.” અન્યત્ર કહ્યું છે કે “તેઓ ક્રોધ, દેવ, અદેખાઈ અને હડીલાઈથી ભરેલા અને સત્યની જિજ્ઞાસા વગરના હોય છે. સોનું અને રૂપું ગ્રહણ કરે છે અને નીતિમાન અને સાચા સાધુઓને ધિક્કારે છે.” અન્યત્ર થેરી ગાથામાં કહ્યું છે કે “કાંઈક વિપત્તિ પડે તો જ છોકરી સાધ્વી થાય છે. વળી માણસ એકવાર બૌદ્ધ થઈ જાય છે, જ્યાં સાધુનો અંતરજો ફેંકી દઈ લગ્ન કરે છે અને પાછો પખવાડીયા પછી મઠમાં આવીને સાધુ બની જાય છે.” ટૂંકામાં જે મઠસંસ્થા સાચા ત્યાગીઓને જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલી ન પડે અને તેઓનાં પ્રવચ્ચા અને ઉપદેશથી લોકકલ્યાણ થાય માટે

૧. જુઓ. વીન્ટરનીઝ ગ્રં. ૨. પૃ.-૧૧૦, ૧૧૧

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૨૭૭

ઉપજનવેલી તે મંસ્થા આળસુઓનાં આશ્રયસ્થાન અને નામના સાધુ સાધ્વીઓના દુરાચારના અખાડારૂપ પાછળથી થઈ પડી. પણ આવી અધોગતિ બૌદ્ધ ધર્મમાં જ થઈ છે એમ નથી. બધા માર્ગોમાં પાછળથી થઈ છે. પ્રાચીન બૌદ્ધની અધોગતિનો દાખલો જોયો. હવે એકદમ અર્વાચીન દાખલો જોઈએ તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં સહજનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થવા પછી તરતમાં જ તેઓએ પ્રવર્તવેલાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, તિતિક્ષા વગેરેમાં જે શિથિલતા આવેલી તેનું આબેહુલ્ય વર્ણન નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ કર્યું છે.^૧

ત્યાગની અધોગતિ:—છેક ઉપનિષદકાળથી ત્યાગને અમૃતત્વનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. પણ પાછળથી સાચા અંતરના ત્યાગ વગરના ત્યાગીઓ દેશમાં વધી પડ્યા. બૌદ્ધ સાધુઓની વાત ઉપર કરી. બીજા માર્ગના સાધુઓમાં પણ ત્યાગવૃત્તિ વિરલ થઈ પડી છે. વેદાન્તમાં વૈરાગ્ય પછી ત્યાગ કરવાનું વિધાન છે. અને ક્રાઈ ક્રાઈ વિરક્ત તથા વિક્ષાન સંન્યાસીઓ દરેક પેઢીમાં જરૂર થયા છે. પણ વૈરાગ્ય વગરના અથવા કાચા વૈરાગ્યવાળા વેદાન્તાનુયાયી ત્યાગીઓ ઘણા જોવામાં આવે છે. વેદાન્ત પેઢે જ બીજા સંપ્રદાયોને અનુસરનારા સાધુઓ પણ આ દેશમાં અસંખ્ય છે. એમાંથી સાચો ત્યાગી હજારે એકાદ નીકળે; બાકી તો બીજાથી નિર્વાહ કરનારા ભારતમાતાને ભારરૂપ અસંસ્કારી બાવાઓ દેખાય છે.^૨ ત્યાગ વિષે જે કહ્યું તે મોટે ભાગે દાનને પણ લાગુ પડે છે. ગીતાએ કહેલ રાજસ અને તામસ દાન એ કુસંસ્કાર જ છે. છતાં જેમાંથી લોકકલ્યાણ ન થાય એવાં દાન તરફ લોકોની વધારે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

૧. જુઓ વૈ. ધ. - ૪. આ ૩. ૫. ૪૩૦

૨. ભારતમાતાને ભારરૂપ મોળા હોકાને ભરમાવનારા બારાસાધુઓના સંચોટ વર્ણન માટે જુઓ 'સોજી ભગત કહે ભવસાગરમાં બાવેં માર્યાં બેળી રે,' એ ભોજભગત (૧૭૮૧થી ૧૮૫૦) નો ચાખખો.

શૈવ અને શાક્ત પૂજા:—લિંગપૂજા મૂળ અનાર્થ હોવાનો વિદ્વાનોનો મત છે. કાળક્રમે આ દેશની અનેક મૂળ વતની જાતોને હિંદુ સમાજમાં ન્યારે સમાવી દીધી ત્યારે આર્યોએ વૈદિક રૂપૂજા અને લિંગપૂજાની એકતા સાધી લિંગપૂજાને સંસ્કારી લીધી અને શૈવધર્મનો સૌમ્ય શિવભક્તિપ્રવાહ ચાલ્યો.^૧ છતાં મૂળ અનાર્યોના એ દેવની ભક્તિ કરનારા લોકોમાં કેટલાક અનાર્થ સંસ્કારો રહી ગયા. જે કાપાલિક જેવા વામમાર્ગી શૈવસંપ્રદાયમાં જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી મળતા ઉલ્લેખોથી જોઈ શકાય છે કે જોપરીમાં ખાવું, જોપરીઓ ધારણ કરવી, ચિતાની ભસ્મ શરીરે ચોળવી, ત્રિશૂળ ધારણ કરવું, દારૂની ખાટલી રાખવી, જોપરીમાંથી દારૂ પીવે, દારૂ પીનારી સ્ત્રી સાથે ફરવું અને શ્મશાનવાસી દેવની ભક્તિ કરવી એ કાપાલિકોનાં સામાન્ય લક્ષણો હતાં.^૨ ઇ. સ. સાતમાથી ૧૩મા ૧૪મા શતક સુધી આ સંપ્રદાયનો ઠીક પ્રચાર હતો. પણ આ કાપાલિકોના દુરાચારો અને તેઓની ખીલત્સ ક્રિયાઓથી લોકો કંટાળી ગયા હશે એટલે એ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈને આ દેશમાંથી લુપ્ત થઈ ગયો.

શાક્ત વામમાર્ગનો પણ ઘણું કરીને શૈવવામમાર્ગ અને અને બૌદ્ધ વજ્રયાન શાખાના તંત્રમાર્ગ સાથે પ્રચાર થયો હોવાનો સંભવ છે. નાગાજીન પોતે ટીબેટમાં લખાયેલ ચરિત્ર-ગ્રંથોમાં મોટા તાંત્રિક ગણાય છે. તાંત્રિક ગ્રંથોની રચના સાતમા શતકથી શરૂ થઈ જણાય છે.^૩ સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ અને શાક્ત તંત્રો મળે છે. આ બૌદ્ધ તંત્રોમાં અને શાક્ત તંત્રોમાં, મંત્રો અને તંત્રોની સાથે ચક્ર-પૂજાને તથા મઘ, માંસ અને મૈથુનને પણ સાધન ગણવામાં આવેલ છે.

૧. જુઓ મારો શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨ પૃ. ૩૫ થી ૩૮

૨. એજન પૃ.-૮૯ થી ૯૧

૩. વીન્ડરનીઝ ગ્ર. ૨ પૃ. ૩૯૩

ભવભૂતિ એ માલતીમાધવમાં કરેલ નાકીચક્રો વગેરેનાં વર્ણનો વીન્ડરનીઝના હપલા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે.

પશુઓનાં દેવી આગળ અલિદાનો-માલતીમાધવમાં તો મનુષ્ય અલિદાનની વાત છે, સ્વચ્છંદ વ્યભિચાર, મદ્યપાન વગેરે દુરાચારોએ શક્ત વામમાર્ગને સારા લોકોને ભુગુપ્ત સા થાય એટલો કલંકિત કરી દીધો છે. ગુજરાતમાં દેવીભક્તિનો પ્રચાર છે પણ શક્ત વામમાર્ગનું જોર ક્યારેય ન હોતું. અલખત ગુપ્ત રીતે વામમાર્ગને અનુસરનાર કાષ્ઠક કાષ્ઠક હોય એ સંભવ છે.

વેદાંતાનુયાયીઓના કુસંસ્કારમાં દંભ તરફ તરત આંગળી ચીંધી શકાય. પોતામાં વૈરાગ્ય કે શમાદિ સંપત્તિ ન હોય છતાં વેદાંતના પ્રત્યે વાંચીને પોતાને જ્ઞાનજ્ઞાની કહેવરાવનારાઓને લોકો દંભી ગણે તો નવાઈ નહિ. આવા વેદાન્તીઓને તીચેના પ્રચલિત શ્લોકમાં સચોટ ગાળ દીધી છે.

અન્તઃ શાકતા વદ્ધિઃ શૈવાઃ સમામધ્યે ચ વૈષ્ણવાઃ

કલ્પો વેદાન્તિનો માન્તિ ફલગુને વાલકા યથા ॥

સાંપ્રદાયિક વાડાઓઃ—મહિમ્નઃ સ્તોત્રમાં યથાર્થ રીતે કહ્યું છે તેમ રૂચિવૈચિત્ર્યને પરિણામે એક જ દેવ અનેક નામરૂપથી પૂજાય એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પણ સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પોતાનો જ મત સાચો અને બીજાનો ખોટો એવો આગ્રહ ધરવાથી અનેક સાંપ્રદાયો જોભા થયા અને તાત્ત્વિક એકતા ભુલાઈ જઈને મતભેદની વાડો બંધાઈ ગઈ. પોતાના વાડાની સ્તુતિ અને પરનાની નિંદા એ વાડાનું લક્ષણ થઈ પડ્યું. કેટલીકવાર તો આ સાંપ્રદાય-મમતાએ ઉચ્ચ થઈને પર સાંપ્રદાયના અનુયાયીઓની કનડગત કર્યાના દાખલા પણ બન્યા છે. અલખત સહિષ્ણુતાના પ્રયત્ન સંસ્કારે સાંપ્રદાયિક કનડગતને વ્યાપક થવા નથી દીધી બાકી વાડા માનસ એવું વ્યાપક થઈ ગયું છે કે કબીર જેવા વાડામાત્રના ઉચ્ચવિરોધીતો યે એના અનુયાયીઓએ એક કબીરપંથ નામથી નવો વાડો બનાવ્યો છે.

અહિંસાની વિડંબનાઃ—શીવ તો એવો સ્વયંસુરક્ષિત સંસ્કાર છે કે એમાં હિન સંસ્કારના પ્રવેશની સંભાવના કેવી ? છતાં

અહિંસાના પ્રચાર માટે અહિંસાની જ વિડંબના થયાના દાખલા ઇતિહાસમાં મળે છે. અશોક મહારાજે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો પછી પોતાના રાજ્યમાંથી શિકારની તથા પશુહિંસાની બંધી કરી પણ અમુક ગુનાઓ માટે થતો માણસોનો વધ ન હોતો અટકાવ્યો.^૧ એટલું તો ઇતિહાસસિદ્ધ છે. પણ એક ઇતિહાસકાર તો ત્યાં સુધી તક કરે છે કે પશુહિંસા કરનારને અશોકના શાસનમાં વધની શિક્ષા થતી હશે.^૨ એ ગમે તેમ હો પણ ગુજરાતમાં જોણે જૈન ધર્મને ઉપદેશ સાંભળીને અમારિ-ઘોષણા કરેલી તે કુમારપાલ વિશે એક પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે “સપાદલક્ષ દેશના એક અવિવેકી શેડીઆએ માથું ઓળવ્યા વખતે પોતાને પીડા કરનાર જૂને હાથમાં ચોળીને મારી નાખી. એ વખતે પાસે રહેલા અમારિનો અમલ કરાવનાર પંચોળીએ તે ગૃહસ્થને પાટણ લઈ આવી રાજા પાસે ભેજો કર્યો. પછી આચાર્યની આજ્ઞાથી તેના દંડ તરીકે તેનું સર્વસ્વ લઈને યુકાવિહાર કરાવ્યો.”^૩ જૂ મારવા માટે સર્વસ્વ લઈ લેવામાં આવે એને અમારિની હાસ્યાસ્પદ અતિશયના જ કહેવી પડે. બીજી એક વાત એવી છે કે નડુલની કોઈ સ્ત્રીએ ક્ષેત્રપાલને માંસનું નૈવેદ્ય ધરાવ્યું; એ સાંભળીને ત્યાંના શ્રીમંતે કુમારપાલનો ક્રોધ શાંત કરવા તે સ્ત્રીના ઘણીને મારી નાખ્યો.^૪ આ અહિંસા કહેવાય કે હિંસા ?

મારા ધારવા પ્રમાણે તો કુમારપાલે આવો જીલમ નહિ કર્યો હોય પણ આવાં બુદ્ધિહીન લખાણોથી ધાર્મિક પ્રચાર થાય છે એવું માનનાર જૈન લેખકોએ તો અહિંસાની વિડંબના જ કરી છે. પણ હજી સુધી આવી અહિંસાવિડંબના જૈનોમાં તથા બ્રાહ્મણ ધર્મીઓમાં

૧. સ્તંભ લેખ ૪થો આ વિષયમાં પ્રમાણ છે.

૨. વિન્સેન્ટ. સ્મિથ આ. હી. ઇ. આ. ૩ પૃ. ૧૭૭

૩. પ્ર. ચિ. (ગુ. ભા.) પૃ. ૧૯૨

૪. ગુ. મ. રા. ઈ. ભા. ૨ પૃ. ૩૭૭ ટી. ૨

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૨૮૨

ચાલે છે. કીડી વગેરે નાનાં જંતુઓ, મોટાં પશુઓ તથા પક્ષીઓને જીવાડવા માટે ભારે પ્રયત્નો કરનારા વેપારીઓ પોતાની આર્થિક પકડમાં આવેલાં માણસો ઉપર ખીલકુલ દયા રાખતા નથી એ જાણીતી હકીકત છે. બ્રાહ્મણ ધર્મીઓને હાથે થતી અહિંસાની વિડંબનામાંથી એક જ દાખલો આપું છું. ભાગવત જેવા અહિંસાવાદી ગ્રન્થમાં પણ લખ્યું છે કે મેદેત સાધુરપિ વૃષ્ણિસર્પદ્વયાં વીંછી અને સર્પની હત્યાથી સાધુ પણ ખુશી થાય. આ વચનનું રહસ્ય સ્પષ્ટ છે. છતાં ગુજરાતમાં વીંછી અને સર્પનેય મારવામાં પાપ મનાય છે. અલગત ધર્મશાસ્ત્રોમાં દેડકો, નોળીઓ, ઉંદર, કાગડો વગેરે પક્ષીઓની તેમજ સર્પની હિંસા માટે પણ અદ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું છે? અર્થાત્ આ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોત્થ કુસંસ્કાર છે. અને વીંછીને તો ઘરની બહાર અને સર્પને ગામ નાનું હોય અથવા સર્પને પકડનાર આજસુ ન હોય તો ગામ બહાર નાખી આવે છે. પરિણામે સર્પવીંછીના વંશવેલા વધ્યા જ કરે છે. અને વીંછી કરડવાના તથા સર્પથી મૃત્યુ થયાના સેંકડો દાખલાઓ બને છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં વીસથી પચીસ હજાર મરણો સર્પ-દંશથી થાય છે. સર્પને માર્યા વગર નાખી દેવાથી અંધારામાં કોઈ માણસને એ કરડશે અને માણસ મરશે એ વિચાર જ ન આવે એ તે અહિંસા કે અહિંસાની વિડંબના ?

તીર્થયાત્રા:—તીર્થયાત્રાના મહિમાનો બૌદ્ધ ધર્મે પહેલો પ્રચાર કર્યો છે એવું માફ અનુમાન છે. તીર્થયાત્રાનો પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ અશોકે કરેલી બુદ્ધના જન્મસ્થાનની યાત્રાનો મળે છે. પછી તો બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ ત્રણેય ધર્મનાં તીર્થસ્થાનો દિવસે દિવસે વધતાં ગયાં. સ્થળે સ્થળે મંદિરો બંધાતાં ગયાં. નવાં નવાં તીર્થસ્થળોનાં માહાત્મ્યો લખાતાં ગયાં અને બ્રાહ્મણ તીર્થોનાં માહા-

૧. ભાગવત ૭-૪-૧૪

૨. ગો. ધ. સુ. ૩-૪. મનુ ૧૧. ૨૩૦, ૧૩૧ થી ૧૩૭.

ત્મ્યો જૂનાં પુરાણોમાં થઈ શક્યાં એટલાં તો દાખલ થઈ ગયાં. બાકી છૂટાં પ્રચલિત થયાં. આ માહાત્મ્યોની કથાઓનું ધોરણ જ એવું કે તીર્થ ભણે મધ્યકાળનું કે આધુનિક હોય પણ એનાં માહાત્મ્યોમાં પ્રાચીન ઋષિઓની કથાઓ જ હોય. બીજું તીર્થયાત્રા પહેલાં તો સંસ્કારપ્રચારનું સરસ સાધન હતું. ભિન્ન ભિન્ન તીર્થસ્થાનો બુદ્ધે બુદ્ધે કાળે વિદ્વાનાં ધામો હતાં. ચુંદર સ્થળોના દર્શનથી, પવિત્ર સાધુઓના સત્સંગથી અને વિદ્વાનોના સહવાસથી હૃદય અને બુદ્ધિ અને સંસ્કારી થતાં. અને સંસ્કારની ગરજ ન હોય એવા પણ દેશાટનથી ચાતુર્ય મેળવી શકતા. વેપારીઓને વેપાર વધારવાની તક મળતી. સામાન્ય માણસો પણ બુદ્ધ બુદ્ધ દેશનાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં માણસોને મળીને કાંઈક જરૂર શીખતાં હશે. પણ કાળક્રમે તીર્થસંસ્થા ગોરોને તથા બીજાઓને પણ સ્વાર્થ સાધવાનું સાધન થઈ પડવાથી તીર્થોમાં બ્રજાચાર વધી ગયો અને કાશી જેવા અપવાદ સિવાય તીર્થોમાંથી વિદ્યા ક્ષીણ થઈ ગઈ. ગોર બ્રાહ્મણોએ સ્થળે સ્થળે યાત્રાળુ પાસેથી પેસા મુકાવવા માટે પથરાના દેવો એસાડી દીધા અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય શોષ્યું ન જડે એવી તીર્થસ્થાનોની સ્થિતિ કરી મૂકી. એક કાળે વિદ્યા અને ધર્મનાં ધામ હતાં તે કાળક્રમે અવિદ્યા, અસ્વચ્છતા અને અધર્મનાં કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યાં.

વર્ણાશ્રમ:—વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તે આર્યસંસ્કારોની પરંપરાને જળવળી રાખવાનું સાધન શાસ્ત્રકારોએ બનાવી હતી. પણ એ વ્યવસ્થા જે કાળક્રમે બગડીને તૂટી ગઈ. કલિયુગમાં વર્ણ તથા આશ્રમના આચાર નષ્ટપ્રાય થશે એ મતલબનાં કથનો પુરાણોમાં મળે છે? અને સ્પષ્ટ પુરાવો જોઈએ તો શંકરાચાર્યનું કથન છે કે “અત્યારે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિતપ્રાય છે” અર્થાત્ નવમા શતક પહેલાં જે ત્રણ સૈકાથી તો વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા લગભગ વીંખાઈ ગઈ હતી. ચાર આશ્રમોમાંથી ત્યાગ વિશે ઉપર કહ્યું છે એટલે સંન્યાસ વિશે

જુદું કહેવાનું રહેતું નથી. વાનપ્રસ્થ આશ્રમ તો દેશમાંથી વનો ધરી જતાં અશોકના કાળ પહેલાંજ વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયો છે. ઉપનયન સંસ્કાર કેટલીક જ્ઞાતિઓના અપવાદ સિવાય ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોમાંથી મધ્યકાળમાં સામાન્યરીતે નીકળી જતાં એ સંસ્કાર અને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ બ્રાહ્મણધર્મમાં જ રહ્યાં. અને બ્રાહ્મણોમાં પણ ગુરુકુલવાસ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના નિયમો વગેરે લગભગ નીકળી જઈને તથા સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્યકાળ અતિશય સંકુચિત થઈ જતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નામનોજ રહ્યો. અલગત ગઈ સદીના અન્ત સુધી કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણ યુરુઓને બ્રહ્મચર્ય ઠીક લાંબા સમય સુધી પળાવવામાં આવતું એ જોયું છે; પણ એ અપવાદ ગણાય. વળી પ્રાચીન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના વારસ જેવા બ્રહ્મચારી સાધુઓ પણ જેવામાં આવે છે. જે કે એ વર્ગમાં સંસ્કારી કોઈકે જ દેખાય છે. બાકી ગૃહસ્થાશ્રમ સૂત્રોક્ત આદર્શથી ઘણો દૂર નીકળી ગયેલો પણ આજ સુધી જીવતો રહ્યો છે.

પણ વધારે છિન્નભિન્નતા તો વર્ણવ્યવસ્થામાં થઈ છે. પ્રાચીન અથવા ગીતામાં કહ્યું છે તેવું ગુણ કર્મવિભાગશઃ ચાતુર્વર્ણ્ય અભિધેય આપણામાં નથી. પણ આરંભથી જ જન્મવિચાર વર્ણવ્યવસ્થામાં ગુંથાયેલો છે અને પાછળથી વિદ્યા અને વૃત્ત વગરનાં પણ જન્મથી બ્રાહ્મણ વર્ણને તથા એના માન અને લાભને પામેલાની સંખ્યા વધતી ગઈ. પરિણામે વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ સડી ગયું. પછી અનુલોભ લગ્નવ્યવહાર ઘણે અંશે અને પ્રતિલોભ વ્યવહાર અદ્ય અંશે લોકમાં ચાલુ રહ્યો હતો અને આવાં લગ્નોની સંતતિને સ્મૃતિકારોએ પારશવ, અમ્બષ્ટાદિ જુદાં નામો આપ્યાં. આ રીતે ચાતુર્વર્ણ્યની અંદર નાતો ઉત્પન્ન થવાની શરૂઆત તો જૂના કાળમાં થઈ હતી પણ નવમા શતક સુધી લગ્ન અને ભોજનનો વિશેષ પ્રતિબંધ ન હોતો પણ પછી નાતોના વાડા બંધાવા માંડ્યા અને

પહેલાં લક્ષ્મી અને પછી ભોજનનો પ્રતિપદ વધતો ગયો. ઐતિહાસિક લેખોમાં નાગરજ્ઞાતિનો તથા કાયસ્થનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગુજરાતના દશમા શતકના (સં ૧૦૦૫ના) એક દાનપત્રમાં મળે છે.^૧ અને પછીના બે ત્રણ સૈકાઓમાં ઔદિચ્ય, રાયકવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળી, મોઢ વગેરે અનેક જ્ઞાતિ નામો ગુજરાતમાં પ્રચારમાં આવ્યા હોવાના ઐતિહાસિક પુરાવા છે.^૨ ગુજરાતમાં (૧) ધંધા ઉપરથી દરજી, સુતાર, કડીયા, વાંઝા વગેરે અને (૨) સ્થળના ક્રેટલીક વાર તો ગામના નામ ઉપરથી દા. ત. ઝોદીચ્ય, સોરડીયા, મોઢ, શ્રીમાળી, વડનગરા, વીશનગરા, સાકોદરા વગેરે નાતોનાં નામો પડ્યાં છે. વળી મોઢ બ્રાહ્મણ અને મોઢ વાણીયા એ રીતે બ્રાહ્મણ અને વાણીયા બે ય એકજ નામની નાતો મળે છે. આ દાખલાઓ ઉપરથી નાતોના નાના વાડાઓ બંધાવામાં ભૌગોલિક કારણ મહત્વનું દેખાય છે. છતાં બ્રાહ્મણોમાં કોઈવાર પોતાના આચારની શુદ્ધતાના મિથ્યાભિમાનથી પણ કોઈ કોઈ નાતો બંધાઈ હોવાનો સંભવ છે. દેશભેદ પ્રમાણે આચારભેદ હોવાની હકીકત સૂત્રોમાં^૩ નોંધાયેલ છે. પણ એ ભેદને જ્ઞાતિનું કારણ નથી માન્યો. પણ પાછળથી જ્ઞાતિભેદનું કારણ આચારભેદ થયો છે. આ ભૌગોલિકાદિ બળો વડે ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થા તૂટીને જ્ઞાતિના વાડાઓ તો સમગ્ર દેશમાં થયા પણ તેનું જોર ગુજરાત જેટલું કોઈ ભાગમાં નથી. પડોશી મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોના ફક્ત ત્રણ મોટા વાડાઓ છે. જ્યારે ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની ચોરાશી નાતો કહેવાય છે જે કે હશે કદાચ એથી વધારે. અને કુલ તો ત્રણસો ઉપર નાતો હશે. આવા અતિસંકુચિત સામાજિક વાડાઓ એ ચાતુર્વર્ણ્યનું ભ્રષ્ટ્ર છે.

અસ્પૃશ્યતા:—વર્ણવિચાર સાથેજ અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર સંકળાયેલો છે. ઋગ્વેદ કાળમાં વ્યાખ્યાન પહેલાંમાં જોયું છે તેમ

૧. મારો ગુ. મ. રા. ઇ. સા. ૧ પૃ. ૧૪૫

૨. એજન પૃ. ૨૧૮

૩. બુદ્ધો બૌદ્ધાયન ધર્મસૂત્ર ૧-૧-૨થી ૬

આર્થ અને અનાર્થ કે દસ્યુતો ભેદ હોતો તેમજ ગુલામી પ્રથા હતી, પણ અસ્પૃશ્યતા ન હોતી. પછી બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને છેક શ્રીકૃષ્ણ અમલના આરંભ સુધી ગુલામી પ્રથા તો ચાલુ રહી પણ અસ્પૃશ્યતા મંત્રકાળમાં ન હોતી તે નવી ઉત્પન્ન થઈ. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ચાંડાલ અને પૌલકસ જેને પાછળથી અન્ત્યજ ગણ્યા છે, તેનો નિર્દેશ છે^૧ અને સૂત્રકાળમાં તો અસ્પૃશ્યતાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. બૌ. સૂ. માં શ્વાન અને પતિતના સ્પર્શથી તેમજ ચાંડાલના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલ આસન પચારી વગેરેની વાયુથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કહ્યું છે.^૨ હવે જેને ધર્મશાસ્ત્રોમાં અન્ત્યજ ગણ્યા છે તે શ્વપાક, ચાંડાલ, પૌલકસ વગેરે નામોનો અર્થ વિચારીએ. શ્વપચ એટલે 'કૂતરાં રાંધીને ખાનાર' અને 'જેનામાં અપવિત્રતા, અસત્ય, નાસ્તિકતા, શુષ્ક કલહ, ચોરી, ક્રોધ, વગેરે હોય, જે સ્મશાનમાં રહેતા હોય, લોકોને ઘણીએ યજ્ઞ-વવાનું વગેરે ઉગ્ર કર્મો કરતા હોય તે ચાંડાલ, અને પૌલકસ તો ક્રાંત અનાર્થજાતિનું નામ લાગે છે. બીજાં જુદાં વગેરે પણ એવાં જ અનાર્થ જાતિઓનાં નામ છે. દૂંદામાં મૂળ ઉગ્રકર્મવાળી કેટલીક અનાર્થ-જાતિઓ પહેલાં અસ્પૃશ્ય ગણાઈ હોય એમ ઐતિહાસિક સ્થિતિ દેખાય છે^૩ આ લોકોને ગામને છેડે કે ગામની બહાર રહેવું પડતું. ગામમાં પેસે ત્યારે લાકડાનો કટકો પછાડવો પડતો. ગુપ્ત કાળમાં અસ્પૃશ્યોની આવી સ્થિતિ હતી.^૪ કદાચ એ કાળમાં કે તે પહેલાં સોએક વર્ષથી અમુક લોકોને આ રીતે દૂર-અસ્પૃશ્ય રાખવાની ઈડિ ચાલુ થઈ હશે. પાછળથી ઢેઠ, ચમાર, ભંગી અસ્પૃશ્ય ગણાવા લાગ્યા. જો કે તેઓ નથી એવા ઉગ્ર-ઉલટા દીનહીન છે અને તેઓ અનાર્થ હોવાની ખાત્રી નથી. વળી કાળક્રમે આભડછેટના કુસંસ્કારે અષ્ટો કહે છે

૧. બૌ. ઉ ૪. ૩-૨૨

૨. બૌ. ધ. સૂ. ૧. ૫. ૯. ૭

૩. જુઓ આપણો ધર્મમાં 'શાસ્ત્ર દષ્ટિએ હરિજનોનો પ્રશ્ન' પૃ. ૪૫૦

૪. ન્યૂહીસ્ટરી ઓફ ધી ઇન્ડિયન પીપલ ગ્ર. ૧ પૃ. ૩૫૬

તેમ બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવોમાં ઘર કચું અને અસ્પૃશ્યતા તિરસ્કાર પ્રધાન અને ઉગ્ર થઈ ગઈ. આ અસ્પૃશ્યતા સિવાય પણ કેટલીક આભડછેટ બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવોમાં પળાય છે. નવમા શતક જેટલી જૂની સ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે “ઔદ્ધો, પાશુપાતો, લોકાયતિકો, કાપિલો, જૈનો અને નિષિદ્ધ કર્મ કરનાર દ્વિત્વેને સ્પર્શ કરીને કપડાં સાથે સ્નાન કરવું”^૧ આભડછેટ કેટલા જૂના કાળથી કેટલી ઊડી પેડી છે તે આ વચનોથી દેખાય છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા કે શુદ્ધિના કારણથી આવશ્યક ન હોય એવી આભડછેટ કુસંસ્કાર જ ગણાય.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ:—ઋગ્વેદ કાળમાં આ દેશના ઇતિહાસના પાછલા કોઈપણ કાળ કરતાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પહેલાં આખ્યાનમાં કહ્યું છે તેમ વધારે સ્વતંત્ર હશે. પછી બ્રાહ્મણગ્રંથોના કાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કાંઈક અગડી છે. દીકરીને એ. બા. માં કૃપણતા ઉત્પન્ન કરનારી કહી છે.^૨ છતાં એ કાળે સ્ત્રીઓને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમની છૂટ હતી જે પાછળથી નીકળી ગઈ. સ્ત્રીઓને વારસાનો અધિકાર ન હોવાનું કારણ યાસ્ક (૩-૪-૫) કહે છે કે “સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય કે એને ફેંકી દે છે પણ પુરૂષને નથી ફેંકી દેતા. સ્ત્રીઓનાં જ દાન, વેચાણ અને ત્યાગ થાય છે, પુરૂષનાં નહિ.” અર્થાત્ સ્ત્રી સૂત્ર અને ઘણું કરી બ્રાહ્મણગ્રંથોના કાળમાં જ મિલકત ગણાવા લાગી હતી.^૩ મનુ (૯-૨-૩) સ્ત્રીને સર્વથા અસ્વતંત્ર ગણે છે. પછી સ્મૃતિઓએ સ્ત્રીની લગ્નની ઉંમર ધીમે ધીમે ઘટાડી દીધી, મનુમાં સ્ત્રીની આર વર્ષની ઉંમરને અને જરૂર પડતાં આડેની ઉંમરને પણ લગ્નયોગ્ય

૧. જુઓ હીસ્ટરી ઓફ ધમ શાસ્ત્ર પૃ. ૨૩૯ની ફૂટ-નોટ ૪૭૬માં ઉતારેલું પત્રિશન્મતનું વચન.

૨. કૃષ્ણં હિદુહિતા. એ. વ્રા. ૭-૩ શુન:શેષ આખ્યાન.

૩. પૂર્વમીમાંસા સૂ. ૬-૧-૬થી ૬-૧-૧૫ સુધીમાં યજ્ઞને સ્ત્રીઓને અધિકાર છે કે નહિ એ ચર્ચામાં પણ સ્ત્રી મિલકત પેઠે ખરીદાની હોવાના પૂર્વપક્ષના જે ઉલ્લેખો છે તે પણ સ્ત્રીની સ્થિતિના સ્પષ્ટ સૂચક છે.

ગણી છે. અને ઋતુમતી થતાં સુધી કન્યાને ન પરણાવનાર પિતાને દોષ લાગે એમ કહ્યું છે. છતાં મોટી ઉંમર સુધી કદાચ આમરણ કન્યા અપરિણીત રહે એ સ્થિતિને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ માન્ય કરી છે.^૧ અને મહાભારતનાં સુત્રભાજનકસંવાદ જેવાં ઉપાખ્યાનો તથા બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓની કથાઓ જેતાં અનેક સ્ત્રીઓ બ્રહ્મચારિણી રહીને કે પાછળથી સંન્યાસિની થઈને તે કાળે વિદ્યાધ્યયન કરતી હશે એમ દેખાય છે. વળી બાળલગ્નની રૂઢિ બ્રાહ્મણોમાં વ્યાપક થયા પછી પણ ક્ષત્રિયોમાં અને ખેડુઓ વગેરે વંશોમાં સૂતકાળમાં લગ્નની ઉંમર નાની રાખવાને આગ્રહ જરાય હોય એવું નાટકાદિ સાહિત્યના ઉદાહરણો ઉપરથી કે ઇતિહાસનાં સાધનોમાંથી દેખાતું નથી. પણ પાછળની સ્મૃતિઓમાં બાળલગ્નનો આગ્રહ વધી ગયો અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં આઠ-નવ વર્ષની બાળકીઓનાં લગ્નની રૂઢિ ચાલુ થઈ. પછી વિધવા વિવાહની છૂટ ઋગ્વેદકાળમાં હશે એમ લાગે છે. ધર્મસૂત્રોનાં અને મનુમાં પણ નિયોગની છૂટ આપી છે પણ પછી મનુમાં જ એની નિન્દા કરી છે.^૨ અને વિધવાવિવાહની છૂટ નથી આપી.^૩ જો કે વસિષ્ઠ અને નારદે બ્રાહ્મવિધવાને પુનર્વશની છૂટ આપી છે.^૪ પણ પાછળથી ઉપલા વર્ણોમાંથી નિયોગ અને વિધવાવિવાહ તદ્દન નીકળી ગયાં. જો કે ખેડુઓ અને શૂદ્રોમાં વિધવા વિવાહની છૂટ ચાલુ રહી છે. અને સતીનો રિવાજ ઋગ્વેદ કાળમાં અને પછી પણ ધણા કાળ સુધી ચાલુ ન હતો તે મહાભારત કાળમાં ઈ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં ચાલુ થયો.^૫ અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોમાં ધણો ચાલતો હતો. પછી અનેકપત્નીઓની છૂટ વેદકાળથી હતી

૧. ગો. ધ. સૂ. ૨-૯-૨૨, મનુ ૯-૪ તથા મનુ-૯, ૮૯-૯૦

૨. મનુ અ. ૯ શ્લો. ૫૯, ૬૦ તથા ૬૫-૬૬.

૩. એજન અ. ૫. શ્લો. ૧૬૧-૧૬૨

૪. વસિષ્ઠ ૧૭-૭૪ અને નારદ માટે હીસ્ટરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર પૃ. ૨૦૨.

૫. ગુ. એ. વ્યાખ્યાન પહેલું અને ઐતિહાસિક સંશેષ પ. ૪૩૭.

તે પાછલા કાળમાં વધી. મહાભારત પુરાણમાં અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્ષત્રિયોના—ખાસ કરીને રાજાઓના અનેક પત્નીગ્રહણની કાંઈ હદ નથી દેખાતી. રાજાઓમાં સંખ્યાબંધ પત્નીઓના દાખલા ગઈકાલ સુધી મળે છે. અને જો કે કાંઈ કાંઈ આદર્શ સાતિએ દા. ત. વડનગરા, પ્રશ્નોરા વગેરે નાગર સાતિઓએ એકપત્નીવ્રતનો સાતિ નિયમ હેલ્લા ચાર પાંચ સૈકાઓ દરમિયાન કર્યો હોય અને પાળ્યો હોય તો એ કુસંસ્કારત્યાગ પ્રશસ્ત્ય છે. પણ સાધારણ રીતે તો આદર્શોમાં અનેક પત્નીઓનો આધ નથી ગણાતો, જો કે એની શક્યતા ઓછી. સ્મૃતિ પુરાણાદિ પાછલા કાળના ધર્મગ્રંથોમાં સ્ત્રીની પવિત્રતાને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને પોતાના એકલા કે સમૂહમાં બલિદાનથી સતીત્વને દીપાવનાર હજારો સતીઓના દાખલા મધ્યકાળના ઇતિહાસમાં મળે છે એટલું નહિ પણ સીતા કે ચાંદત્તની પત્ની ધૃતાથી આરંભી કવિ નર્મદનાં પત્ની ડાહીગૌરી સુધીની સ્ત્રીઓએ પતિના સુખ માટે અસાધારણ ત્યાગપૂર્વક દુઃખો સહન કર્યાં છે. પણ પવિત્રતાનું સ્ત્રી પુરૂષ બેયમાં સમાન મહત્ત્વ છે એ ભૂલી જવાયું હતું અને સ્ત્રી તરફ—ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રી તરફ અને એની બુલો તરફ ક્ષમાવૃત્તિ અને ઉદાર દષ્ટિ હોવી જોઈએ તેને બદલે સમાજની દષ્ટિ અત્યંત અસહિષ્ણુ થઈ ગઈ હતી. સ્ત્રીપુરૂષની સમાનતાનો વિચાર ભૂતકાળમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

કર્મવાદ:—છેક ઔપનિષદકાળથી કર્મ અને પુનર્જન્મવાદની માન્યતા આ દેશમાં આદર્શ, ખૌદ અને જૈન ત્રણેય ધર્મોમાં વ્યાપક છે. એની દાર્શનિક ઉપપત્તિનો વિચાર અહીં અપ્રસ્તુત છે. પણ નૈતિક પીડિકા ઉપર ઊભેલો કર્મવાદ નિરૂપાય અને દુઃખ પરિસ્થિતિમાં આશ્વાસક તથા નીતિમાં માણસને અચળ રહેવાની પ્રેરણા કરનાર તરીકે શુભ સંસ્કાર ભણે હોય પણ કાળક્રમે જે સ્થિતિમાં માણસે જ્ઞાનપૂર્વક પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ તે સ્થિતિમાં પણ પુરૂષાર્થ હીન અને પ્રમાદી થવાની વૃત્તિને પ્રારબ્ધવાદે ફેટલો બળવાન

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૨૮૬

ટોકા આપ્યો છે અને આપણા લોકો આગમુ અને પ્રમાદી થઈને દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે? એમાં કર્મવાદ કેટલે મોટે અંશે કારણ છે એ વિચાર કરતાં પ્રારબ્ધવાદને એ અંશમાં કુસંસ્કારજ કહેવો પડશે.

હવે ધર્મશાસ્ત્રોએ ઉત્પન્ન કરેલા એ કુસંસ્કારો નેઈ લઈએ (૧) સૂતક અને (૨) પ્રાયશ્ચિત એ બેને આ પ્રકારના ખાસ નમૂના ગણીને એ બેનો જ અહીં વિચાર કર્યો છે. શબસ્પર્શ પછી સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી સ્નાનને આવસ્યક ગણવામાં આવે એ સાચું છે. તેમજ અતિનિકટના સંબંધીના મરણ પછી અમુક પ્રકારનો સંયમ પળાય એ યે ઇષ્ટ છે. પણ ગમે તેટલે દૂર દેશમાં મરણ થયું હોય

૧. કાકા કાલેલકરે પ્રારબ્ધવાદના આ દોષને સચોટ રીતે દર્શાવનાર કેટલાક દાખલાઓ એક લેખમાં આપ્યા છે, તેમાંથી નીચેનો ઉતારો કર્યો છે:— (૧) નસીબ અને પુનર્જન્મ (આમાં પૂર્વભવ આવી જ નય છે) ની દલીલ હાથમાં આવ્યા પછી લોકોમાં અસાધારણ બૌદ્ધિક આલસ્ય આવી નય છે જે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર બધાની જ પ્રગતિને રોકે છે. નસીબ અને જન્માન્તરની દલીલથી બુઢી થયેલી બુદ્ધિ ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં પણ બુઢી થઈ નય છે”

“જન્માન્તરની દલીલથી ટેવાયેલા લોકો ન્યાય અને નીતિ અને સદાચારના ક્ષેત્રમાં પણ બુઢા અને વિકૃત થઈ નય છે.

“માણસ અપથ્ય કરીને માંદો પડે અને કોઈ પૂઠે ત્યારે પૂર્વભવના પાપની ઠાલ આગળ કરે. પરીક્ષામાં નાપાસ થયા પછી પોતાનું ભગતટ કાચું હતું એનો સ્વીકાર કરવાને બદલે અદષ્ટ-દૈવનો વાંક કાઢે.”

“ગરીબ જનતા ઉપર થેનો અન્યાય જોઈને ઉકળી ઉકરવાને અને મદદે દોડવાને બદલે, અને પ્રસંગ પડ્યે પોતાનું અગ્નિદાન આપવાને બદલે લોકો ગરીબોના પૂર્વભવનો વાંક કાઢે.”

“માખાપ લોકને વશ થઈ પોતાની કુમળી હીકરીને કોઈ રોસા સાથે પરણાવે અને લોકો વાંધો હડાવે ત્યારે કહે કે એના નસીબમાં હશે તે! આ પતિ જોડે પણ ઘણું સુખ ભોગવશે.”

(વધારે ઉતારાની જરૂર નથી. જુઓ યુગદર્શન પુસ્તક ૧ અં. ૧૦ માં પૃ. ૩૮ થી શરૂ થતો લેખ.

અને પાંચ સાત પેઠી જેટલો દૂર મરનારનો સંબંધ હોય છતાં સૂતક લાગે એ તો બુદ્ધિમાં ઉતરે એવું નથી. છતાં સ્મૃતિઓમાં સૂતકના ઝીણા નિયમો વિસ્તારથી આપ્યા છે અને આજસુધી ઘણાં કુટુંબોમાં પળાય છે.

પાપકર્મ માણસથી પહેલાં થઈ જાય અને પછી પોતે ખોટું કર્યું એમ સમજતાં પશ્ચાત્તાપ થાય એ સ્વાભાવિક મનઃસ્થિતિ છે. અને પશ્ચાત્તાપ પછી માણસ પોતાની જાતને શિક્ષા કરવા માટે ઉપવાસ કરે કે બીજાં કાંઈક કષ્ટ વેડે અથવા મનને પાછું પવિત્ર કરવા ઈશ્વર-સ્મરણ કરે તો એટલું પ્રાયશ્ચિત યોગ્ય છે. પણ સ્મૃતિઓએ આત્મણને દાન મળે એવા જે અનેક આડંબરી પ્રાયશ્ચિતવિધિઓ બતાવ્યા છે તેમાંથી તો કાંઈ તત્ત્વની શોધ કરવી મિથ્યા છે. આ રીતે જોતાં ધર્મસૂત્રોક્ત—એટલે લગભગ અઠી હજાર વર્ષ જુના છતાં સૂતક અને પ્રાયશ્ચિત એયને મૂળ રૂપમાં નહિ તો ફાલેલા રૂપમાં કુસંસ્કાર ગણવા પડશે.

સમુદ્રસંયાન કે સમુદ્ર રસ્તે પરદેશગમનને પહેલ વહેલું બૌદ્ધાયન ધર્મસૂત્રે પાતક ગણેલ છે. (૨-૧-૪૧) પણ પાછળથી તો પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી પણ સાતિમાં ન આવે એવો પાતકી સમુદ્રમાર્ગે મુસાફરી કરનાર ગણાવા લાગ્યો હતો.^૧ અલગત આ શાસ્ત્રના આત્મણને વધારે નડતી હતી.

હવે શાસ્ત્રગ્રન્થોક્ત નહિ પણ રૂઢિપ્રાપ્ત થોડા કુસંસ્કારો જોઈએ.

આ ખોટી રૂઢિઓમાં મરણ પાછળ રોવા ફૂટવાની રીત, મરણ પાછળનાં જમણો, વિધવાના કેશવપનની તથા ચૂડીકર્મની રીત, છોકરીઓને દૂધપીતી કરવાની રીત, લગ્નપ્રસંગના વરઘોડા અને જમણવારો, પડદાનો અને લાજ કાઢવાનો રિવાજ વગેરે કવિ નર્મદ આદિ આપણા પહેલાં સુધારકોએ ગણાવેલી છે. જો કે

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૨૬૧

વિગતવાર ગણાવવી હોય તો ખીજી ઘણી ગણાવી શકાય. રોવા ફૂટવા જેવી કેટલીક રૂઢિઓ સ્ત્રીઓએ જ ચાલુ કરી છે તથા ચાલુ રાખી છે એમ જણાય છે. મરણજન્ય શોક સ્વાભાવિક છે પણ આ રૂઢિઓ અર્થરહિત અને હાન્યારૂપદ કુસંસ્કાર છે.

આ ઉપરાંત અસ્વચ્છતા સ્ત્રીઓની કેટલીક રૂઢિઓમાં પેસી ગઈ છે અને એ આરોગ્ય વિધાતક છે. અહીં બે સૂચક દાખલા જ પૂરતા ગણ્યા છે. (૧) રજસ્વલા સ્થિતિમાં અમુક આભડછેટ પળાય છે. આનું મૂળ તો ધર્મશાસ્ત્રમાં છે. રજસ્વલા સ્ત્રીનો પ્રમત્ત માણસે પણ સંગ ન કરવો એવું મનુ (૪-૪૦) એ કહ્યું છે. આ નિયમ સંયમલક્ષી હોઈને સારો છે. એમાંથી રજસ્વલાને અસ્પૃશ્ય ગણવાનું શરૂ થયું. પણ ઋગ્વેદને સ્ત્રીએ અસ્વચ્છ પડી રહેવાની રૂઢિ તો આરોગ્યને હાનિકારક કુસંસ્કાર જ છે. એવીજ ખોટી રૂઢિ સુવાવડ વખતે અસ્વચ્છ કપડાંમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી સુવાવડીએ પડી રહેવાનો રિવાજ છે. આયુર્વેદને સ્વચ્છતાનો આગ્રહ છે અને આભડછેટની તો ખબર નથી. પણ દરિદ્રતાના કારણથી કે આભડછેટના કારણથી સુવાવડીની આસપાસ અસ્વચ્છતા અને અંધારું અને સારવારમાં અજ્ઞાન દાણુ એ સ્થિતિએ ઘણી સુવાવડી સ્ત્રીઓનો ભોગ લીધો છે.

સ્વચ્છતાની સમજણનો અભાવ અને વધારે તો જાહેર સ્વચ્છતાની બાબતમાં લોકની ખેદરકારી એ આપણા સમાજમાં વ્યાપેલો ભારે કુસંસ્કાર છે. ધર્મશાસ્ત્રકારોએ અને આયુર્વેદે “નદી-કાંઠે મળત્યાગ ન કરવો, રસ્તામાં પેશાબ ન કરવો” વગેરે જે ઉપદેશ કર્યો છે? તે ખીલકુલ પળાતો નથી. રસ્તામાં બડખા કાઢવામાં કાંઈને સુગળ થતી નથી અને એથી ક્ષય જેવા રોગના ફેલાવાને ભારે ઉત્તેજન મળે છે.

કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય બેય ખોટી રૂઢિઓ હિંદુ સમાજમાં ખૂબ ચાલે છે. કન્યાને ખરીદીને કરેલા વિવાહને ધર્મશાસ્ત્રે આસુર

અને ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોને યોગ્ય કહેલ છે.^૧ એ જોતાં કન્યા વિક્રયનો કુસંસ્કાર જૂનો છે અને વરવિક્રય પાછળથી ચાલ્યો જણાય છે.

વળી સામાજિક આરોગ્યને હાનિ કરે એવો કુસંસ્કાર ખીજ તરફ અને જાહેર પ્રભં તરફ ખેદરકારીનો છે. ગામડાંમાં અને શહેરોમાં પણ લોકો પોતાના ઘરનો કચરો, એકવાડ, ખાળાનું પાણી, મળ વગેરે પડોસીને કે રસ્તે ચાલનારને નડે એ રીતે રસ્તા ઉપર નાખે છે. એ જાહેરહિતમાં ખેદરકારીનો અતિ ઉગ્ર દાખલો છે. કચરોજ નહિ પણ વીંછી, સર્પ જેવાં આ રીતે રસ્તા ઉપર નાખવામાં આવે ત્યારે એ ખેદરકારી ભયંકર યુન્હા જેવી ગણાય છતાં એવું બને છે. સ્વાર્થ સાથે આ ખેદરકારી જોડાય ત્યારે એમાંથી કયું પાપકર્મ ન નીપજે ?

કુસંસ્કારો માત્રની ચોક્કસ ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. અને કુસંસ્કારના કારણરૂપ રાગ, દ્રેષ, ભય, મોહ જેવા સહજ દોષોનો અને તેના કાર્યરૂપ હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર જેવાં પાપકર્મોનો વિચાર તો અપ્રસ્તુત છે. એટલે નમુનારૂપ મુખ્ય કુસંસ્કારો ગણાવીને સંતોષ માન્યો છે. ભારતીય સંસ્કારોનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ આ કુસંસ્કારોથી ફેટલો બધો ઝાંખો પડી ગયો છે એ આપણા અનુભવની વાત છે. કોઈપણ કુસંસ્કારને દૂર કરવાનાં મુખ્ય સાધન બે, એક શુભ સંસ્કારની સ્થાપના અને બીજું વિદ્યાનો પ્રદીપ. તેમાંથી ઉચ્ચતમ કોટિના શુભ સંસ્કારોનો આપનિષદ મહર્ષિઓ અને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ તથા ભગવાન બુદ્ધ જેવા મહાપુરુષો દ્વારા પ્રચાર થયો હોવા છતાં આ દેશના સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુસંસ્કારો ચાલુ રહ્યા છે એ શોચનીય સ્થિતિના ઐતિહાસિક કારણોનો સમગ્ર વિચાર અહીં વિષયાન્તર જેવો ગણાય અને લંબાણ ભયે છોડી દેવો યોગ્ય છે. શુભ સંસ્કારો પોતે કાળક્રમે સમાજમાં ટેવરૂપ થઈ જતાં એમાંથી

ચેતનશક્તિ ક્ષીણ થઇને એક જાતની રૂઢિની જડતા આવી ગઈ. બીજી તરફથી શુભ સંસ્કારોનો જ્યારે વધારેમાં વધારે પ્રચાર થયો ત્યારે પણ સમસ્ત સમાજમાં-સમાજના સર્વ થરોમાં એ વ્યાપક થયો નહિ અને બીજું સંસ્કારો સંસ્કારી કહેવાતા જનોના પણ સર્વવ્યવહારને પ્રકાશિત કરી શક્યા હોય એવું વિરલ દાખલાઓમાં જ બન્યું છે. છેલ્લા વિધાનના ટેકામાં એક જ દાખલાથી સંતોષ માનવો પડશે. જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ બેયને અસ્પૃશ્યતા માન્ય નથી.^૧ ઉપનિષદોમાં જ નહિ પણ શંકરાચાર્યના મનાતા મતીષાપંચક સ્તોત્રમાં “આ બ્રાહ્મણ અને આ ચાંડાલ એવો મહાન ભ્રમ ચૈતન્ય સમુદ્રમાં ક્યાંથી આવ્યો.”^૨ એવા શબ્દો છે; અને અખા કવિના ‘આભડછેટ અન્યજની જણી’ વગેરે શબ્દોમાં આ વેદાંત સંસ્કાર સજીવ રહ્યાનો પુરાવો છે, છતાં એ સંસ્કાર વ્યાપક નથી થયો. વેદાન્તીઓમાંથી કાઠક અખા જેવાના અને ભક્તોમાંથી એકનાથ કે નરસિંહ મહેતા જેવાના જીવનમાં જ જેવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે શુભસંસ્કારોની અવ્યાપકતા એ કુસંસ્કારો ચાલુ રહેવાનું એક કારણ છે, તો બીજું એ છે કે વિદ્યાપ્રદીપ કાળક્રમે એટલો હીનતેજ થઈ ગયો કે એના જાંખા પ્રકાશથી કુસંસ્કારોનો અંધકાર દૂર ન થઈ શક્યો અને અહીં વિદ્યાપ્રદીપની તેજહીનતાના ક્રમને ટુંકામાં જોઈએ.

વિદ્યાકલાના વિષયમાં ગુપ્તોના ઉજ્જવલ યુગનો અન્ત ઇ. સ. નવમા શતકમાં માનવો યોગ્ય છે, કારણ કે ત્યાં સુધીમાં વિદ્યા કલાના ઘણા પ્રદેશમાં પ્રગતિ અટકી ગયેલી. નવમા શતક પહેલાં જ ગીતાએ ઇષ્ટ ગણેશ સમત્વ તુટી ગયું હતું. દા. ત. શાંકરવેદાંતમાં

૧. બુદ્ધિમા માતા વૈષ્ણવધર્મનો ઈતિહાસ પ્ર-૧૫મા આલવારોનું વર્ણન પ્ર. ૨૫માં સન્નોત્તી નાતજાતની કપેક્ષા, તથા શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લનું મંદિર પ્રવેશ અને શાસ્ત્રોમાં આપેલી કથાઓ.

૨. ચૈતન્યવોધામ્વુઘો, વિપ્રોયં શ્વપાત્રોયમિત્યપિ મહન્કોયં વિમેદ્ભ્રમ :

જ્ઞાનમાર્ગની પ્રક્રિયા પહેલાંના કાળ કરતાં વધારે ચોક્કસ થઈ. શંકરાચાર્યમાં ભારતે શ્રેષ્ઠ શ્રીલસુક્ષ્માં દર્શન કર્યાં. અને ભાગવતમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ વિકાસનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું. પણ એ એક-પક્ષી વિશેષ ગતિને પરિણામે જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો જે સમન્વય ગીતાએ યોધ્યો છે તે ન જળવાયો. સ્વેષ્ટ માર્ગ ઉપર એકાન્તિક નેર દેવાનો માનસિક સમતુલાનો ઉચ્છેદક યુગ શરૂ થયો. ખીલું સમાજમાં એક તરફ ધર્મ અને મોક્ષ અને બીજી તરફ અર્થ અને કામ એ બે તુલાઓનું સમત્વ તુટી ગયું. ધર્મમોક્ષપરાયણો અર્થકામની અને અર્થકામપરાયણો ધર્મ અને મોક્ષની ઉપેક્ષા કરી તે જીવ્યા કરે એવી અધોગતિપ્રેરક પ્રણાલિકા શરૂ થઈ. પરિણામે ધર્મ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં કાંઈક તેજ જળવાઈ રહ્યું પણ બાકીની વિદ્યાઓમાંથી કાઢીની ઈ. સ. નવમા શતક પહેલાં અને કાઢીની તે પછીના બે ત્રણ સૈકાઓમાં અવનતિ શરૂ થઈ ગઈ. ઉદાહરણ તરીકે જેને આપણે પ્રધાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ગણેલા છે તે આયુર્વેદમાં ઈ. સ. ત્રીજા શતક પછી કશી પ્રગતિ નથી થઈ. જ્યારે છઠ્ઠા શતકના અભ્યુત્પન્ન પછી જ્યોતિષની પદ્ધતિમાં નવી શોધ ભાગ્યેજ થઈ છે એમ તદ્દિદ દીક્ષિત કહે છે.^૧ જે કે ભાસ્કરાચાર્ય જેવા જ્યોતિષના મહાન ગ્રંથકાર બારમા શતકમાં થયા છે ખરા. પણ મારું વક્તવ્ય આયુર્વેદના ઇતિહાસની વિગતોથી સ્પષ્ટ થશે આયુર્વેદના ચરક સુદ્રુત ગ્રંથોમાં જે પ્રત્યક્ષ શોધખોળ અને પ્રતિભાથી પ્રાપ્ત થયેલું વૈદ્યકનું વિશાળ મૌલિક જ્ઞાન સભર ભર્યું છે, તેવું નવું તો કશું પછીના કાળના આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં નથી દેખાતું. પણ એ પ્રાચીન ગ્રંથોના રચનાકાળે આયુર્વેદાચાર્યોને જે જ્ઞાન હતું તેમાંથી ફેટલુંક તો જૂના કાળમાં જ લુપ્ત થઈ ગયું અને ફેટલુંક ગ્રંથોમાં જળવાયું છતાં પોછળના વૈદ્યોને શરીરના અંદરના અવયવો વગેરેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય છૂટી જવાથી સમજાતું બંધ થયું. જૂના ગ્રંથો ઉપર ટીકા

૧. ભારતીય જ્યોતિષ: શાસ્ત્ર પૃ. ૨૨૬.

ઓ રચીને તથા જૂના ગ્રન્થોનો સાર ખેંચીને નવા પણ કશી નવીનતા વગરના ગ્રન્થો રચીને પાછળના વૈદ્યોએ સંતોષ માન્યો છે. ઈ. સ. પાંચમાથી ૧૬ માના આરંભ સુધી એ સ્થિતિ ચાલી છે. આયુર્વેદ અને ન્યોતિષ પેઠે ખીજી ઘણી વિદ્યાની પણ પ્રગતિ અટકી ગઈ અને અધોગતિની દિશામાં ગતિ થઈ. સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકાત્મક સાહિત્યના ઉપાસકો સાતમા શતકથી જ પાંડિત્ય પ્રદર્શન તરફ વળવા માંડ્યા. સૌન્દર્યનું દર્શન કવિઓની પ્રજ્ઞાને પણ દુર્લભ થઈ ગયું. વિદ્યાકલાની આ અવનતિ એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. કાષ્ઠપણુ પ્રગ્નની વિદ્યાકલાની ઉન્નતિ અવનતિનો કેળવણીની સ્થિતિ સાથે નિકટ સંબંધ છે એ જોતાં હવે તેનો વિચાર કરીએ. ઉપનિષતકાળની કેળવણીની વ્યવસ્થા વિશે ખેલાં વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે. એ કાળે શરૂ થયેલી ગુરૂના આશ્રમોમાં રહીને અને પછીના કાળમાં વતોપવનના આશ્રમો નીકળી ગયા ત્યારે ગામડામાં કે શહેરમાં ગુરૂ જ્યાં રહેતા ત્યાં ગુરૂગૃહે રહીને ગુરૂ પાસે કે પિતા પાસે અથવા કાકા, મામા જેવા નિકટના સંબંધી વિદ્વાન હોય તો તેની પાસે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ પ્રથા ગઈ પેઠી સુધી આ દેશમાં પ્રવર્તતી હતી.

જો કે જ્યાં ભારત ખંડારથી વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાતા એવાં પ્રાચીનતર તક્ષશિલા, ગુપ્તકાલીન નાલન્દા અને મધ્યકાલીન વિક્રમશિલા એ આધુનિક, વિદ્યાર્થીઓના સહનિવાસવાળી વિદ્યાપીઠો ને કાંઈકે મળતાં વિદ્યા કેન્દ્રો હતાં. બૌદ્ધ જાતકો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બૌદ્ધ સમયમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકથી મૌર્યસમયના અંત સુધી અથવા ઈ. સ. ના આરંભ સુધી તક્ષશિલા ભારતનું મહાન વિદ્યાકેન્દ્ર હતું. તક્ષશિલાના અધ્યાપકો જગતપ્રસિદ્ધ હતા અને રાજગૃહ, મિથિલા જેવાં દૂરનાં સ્થળોએથી તથા કાશી જેવાં વિદ્યાધામમાંથી પણ વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા

જતા.^૧ છેક અઢારમા શતક સુધી સંસ્કૃત વિદ્યાનું શ્રેષ્ઠ કેન્દ્ર ગણાતું કાશી બૌદ્ધ કાળમાં તક્ષશિલા જેટલું વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ ન હોતું. કાશી જોડે તીર્થ સ્થાન પ્રાચીન કાળથી હતું અને ત્યાંના નિવાસી પંડિત બ્રાહ્મણો પામે વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં ભણતા હશે જ પણ ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ વચ્ચેના સમયમાં પણ ત્યાંની કોઈ પાઠશાળાને દાન મળ્યાનો ઉલ્લેખ લેખ મળતો નથી જ્યારે ત્યાંના બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાનો મળ્યાં છે.^૨ તક્ષશિલા પછી એવું જ જગત્પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેન્દ્ર નાલન્દામાં ઉભું થયું. પહેલેથી ઘણાખરા બૌદ્ધમઠો કેળવણીનાં સ્થાનો તો હતાં જ^૩ પણ તેમાંથી નાલન્દા જેવો કોઈ જ જગત્પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. ૫૮૯ થી ૪૦ મૈલ નૈઋત્યમાં પાંચમી સદીની મધ્યમાં નાલન્દાનો ઉદય દેખાય છે. ભાગવત ધર્મી ગુપ્તોએ બૌદ્ધ નાલન્દાને પુષ્કળ દાનો આપ્યાં છે. ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન યુઆંગ નાલન્દામાં રહ્યા ત્યારે એ વિદ્યાકેન્દ્રની ખૂબ ઉન્નત સ્થિતિ હતી. ત્યાંના અનેક માળવાળા ગગનચુમ્બી વિહારો અને મંદિરોનાં શિખરોનાં વર્ણનો મળે છે. અનેક તળાવો એ સ્થાનમાં હતાં. અને ફરતો ફાટ હતા. ઇ. સ. ૬૭૫માં ઇત્સિંગ ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે નાલન્દામાં ત્રણ હજાર ભિક્ષુઓ હતા. તે પહેલાં કદાચ વધારેય હોય. ત્યાં એક હજાર જેટલા પંડિતો હતા. પરદેશીઓ આ વિદ્યાધામની વિદ્યાથી આકર્ષાઈને નવું ભણવા અને શંકાઓના ખુલાસા પૂછવા આવતા. એ ધામમાં આઠ મોટા ઓરડા અને ત્રણસો નાના ઓરડા હતા. ખૂબ મોટું પુસ્તકાલય હતું. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો ઉપરાંત હેતુ વિદ્યા (ન્યાય), શન્દ વિદ્યા (વ્યાકરણ), ચિકિત્સા વિદ્યા, વેદો, સાંખ્ય વગેરે વિદ્યાઓ પણ ભણાવવામાં

૧. જુઓ ડો. એ. એસ. અદતેકરતું એન્કુકેશન ધન એન્શીઅન્ટ ઇન્ડિયા પ્ર. ૮

૨. એનન પૃ. ૨૫૬

૩. એનન પૃ. ૨૮૦, ૨૮૧

આવતી. નાલન્દા વિદ્યાલયના નિભાવ માટે એકસો ગામોનાં દાનો મળ્યાં હતાં. આ પ્રખ્યાત વિદ્યા કેન્દ્રનો ૧૩મા શતકમાં મુસ્લીમોને હાથે ઊવટે નાશ થયો.^૧

નાલન્દા પછી બિહારમાં ગંગા કંઠે વિક્રમશિલા મંડની આઠમા શતકમાં રાજા ધર્મપાલે સ્થાપના કરી. અને વિક્રમશિલાનું વિદ્યાકેન્દ્ર પણ ચારસો વર્ષ સુધી ભારતની બિહાર પણ પ્રખ્યાત થયેલું સ્થાન હતું. ત્યાં ૧૦૮ મંદિરો બંધાયેલાં હતાં. ત્યાંના વિદ્વાનોમાં ૧૧મા-શતકના દીપંકર શ્રીજ્ઞાન સૌથી સમર્થ ગણાય છે. તેઓએ તીર્થેટ જઈને ત્યાં ફેલાયેલા બૌદ્ધ ધર્મને શુદ્ધ કર્યો હતો. બારમા શતકમાં વિક્રમશિલામાં પણ ત્રણ હજાર ભિક્ષુ પંડિતો હતા. અને ત્યાં વિશાળ પુસ્તકાલય હતું.^૨ પણ આ બૌદ્ધ મઠો સિવાય બીજાં વિદ્યાધામો આ દેશમાં ન હતાં એમ માનવાનું નથી. ગુપ્ત કાળમાં બ્રાહ્મણોને દાનમાં મળેલાં અગ્રહાર ગામો પણ નાનાં મોટાં વિદ્યાધામો થઈ ગયાં હતાં.^૩ ગુપ્તકાળ પછી ૯મા ૧૦મા શતકથી ચારંબી ૧૭મા અઢારમા-શતક સુધીના હિંદુ રાજાઓએ તીર્થ સ્થાનોમાં વસતા પંડિત બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં છે અને તેથી નિર્વાહ માટે નિશ્ચિન્ત થયેલા પંડિતો પોતાની પાસે આવનાર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું બ્રાહ્મણ કર્તવ્ય કરતા હતા. આવાં વિદ્યા માટે પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થાનોમાં કાશી સૌથી પ્રખ્યાત હતું. એલ્બીરૂની કહે છે કે એના વખતમાં કાશી અને કાશ્મીર વિદ્યાધામ તરીકે પ્રખ્યાત હતાં.^૪ ૧૭મા શતકનો બનીઅર પણ કહે છે કે કાશીમાં ગલીએ ગલીએ રહેતા પંડિતોનાં ઘરોમાં ચાર છ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હોય છે^૫ સરકારી

૧. એનન પૃ. ૨૬૦ થી ૨૬૯ ૨. એનન પૃ. ૨૭૫, ૨૮૮

૩. ન્યુ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા ૩-૬ પૃ. ૩૬૭

૪. એનથુરેશન ઇન એન્ડીઅન્ડ ઇન્ડીયા પૃ-૨૫૯

૫. એનન પૃ. ૨૬૦

સંસ્કૃત કોલેજ થયા પછી ૧૯મી સદીમાંયે કાશીમાં એજ સ્થિતિ હતી. કાશીજેટલાં નહિ પણ નાશિક અને પછી નદીઆ પણ વિદ્યાસ્થાન તરીકે પ્રખ્યાત હતાં. આ તીર્થ સ્થાનો ઉપરાંત રાજધાનીનાં નગરો જેવાં કે પાટલીપુત્ર, કનોજ, મિથિલા, ઉજ્જયની, પૈટણ, કલ્યાણી અને ગુજરાતમાં પહેલાં વલ્લભી અને પછી સોલંકી સમયમાં અણહિલપુર પાટણ પણ વિદ્યાસ્થાનો હતાં. ચીનાઈ પ્રવાસી ઇત્સીંગતો નાલન્દા સાથેજ વલ્લભીને પણ ગણાવે છે. સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ નામના ઔદ્ધ વિદ્વાનો વલ્લભીના ઔદ્ધ વિહારમાં રહેતા હતા.^૧ કથા સરિત્સાગરમાં અન્તર્વેદીનો આત્મણુ વલ્લભીમાં ભણુવા ગયો હોવાની કથા તેની ખ્યાતિ સૂચવે છે.^૨

વળી ઔદ્ધ મઠો પેઠે આત્મણુ મન્દિરો અને જૈન ઉપાચર્યો તથા મન્દિરો પણ વિદ્યાનાં સ્થાનો જૂના કાળથી જ હશે. પણ આત્મણુમન્દિરો વિશે ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો તો દશમા શતકથી મળે છે. અને તે પણ મુખ્યત્વે દક્ષિણનાં મન્દિરોમાંથી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ત્રીગ્ગના મંત્રી નારાયણે ખીજપુર જીલ્લાના સાલોત્તીમાં બંધાવેલ ત્રીપુરુષના મન્દિર સાથેની વિશાળશાળામાં ૧૦મી શતાબ્દિમાં એક પાઠશાળા ચાલતી હોવાનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો છે.^૩ આ પાઠશાળાના નિભાવ માટે પુષ્કળ જમીન આપવામાં આવી હતી. અને ત્યાં ભણુવા અનેક જનપદોના વિદ્યાર્થીઓ આવતા એમ એ લેખમાં કહ્યું છે. પછી દક્ષિણ આર્કાટ જીલ્લામાં એન્નાચીરમમાં ૧૧મા શતકના આરંભમાં એક પ્રખ્યાત પાઠશાળા હતી જેને સ્થાનિક જનતાએ લગભગ ૩૦૦ એકર જમીન ૩૪૦ વિદ્યાર્થીઓને મફત રહેવા અને ખાવાનું મળે માટે આપી હતી. એ પાઠશાળામાં સૌથી વધારે સગવડ ચારેય વેદોના અભ્યાસીઓ માટે હતી. વિદ્યાર્થીઓને

૧. એજન પૃ. ૨૭૨ થી ૨૭૪

૨. જુઓ એજન પૃ. ૨૭૪ માં ક. સ. સા. સ. ૩૪માંથી હતારેલા શ્લોકો.

૩. એજન પૃ. ૨૮૩, એ. ઈ. ગ્ર. ૪. પૃ. ૬૦

તથા અધ્યાપકોને દરરોજ શું આપવું એ વિશે સૂચક વિગતો એ પાઠશાળાનો ઉલ્લેખ કરતા ઉત્કીર્ણ લેખમાં છે. એ પાઠશાળામાં ૧૩ અધ્યાપકો હતા એમ પણ કહ્યું છે.^૧

ઈ. સ. ૧૦૬૮ના એક ઉત્કીર્ણ લેખમાંથી ચીંગલપુટ જીલ્લાના તિરમુકકુદ્દલમાં આવેલા વેંકટેશ્વરમઠ મંદિર સાથે એક પાઠશાળા, વિદ્યાર્થીગૃહ અને એક આરોગ્યશાળા હતી એમ જાણવા મળે છે. આ પાઠશાળામાં ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ માટે મકાન, રહેવા ખાવાની ગોઠવણ હતી.^૨ પછી ૧૩ મા સતકના અન્તમાં ચીંગલપુટ જીલ્લામાં એક વ્યાકરણ શાળા હોવાનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળે છે.^૩ ગુનુર જીલ્લાના મલકાપુરમ્માંથી મળેલા ઈ. સ. ૧૨૬૮ ના એક ઉત્કીર્ણ લેખમાં એક મન્દિરમાં જ પાઠશાળા, વિદ્યાર્થીગૃહ અને આરોગ્યશાળા હતી એમ જાણાવ્યું છે.^૪ દક્ષિણમાં મન્દિરો સાથે ઉપર ગણાવી છે તે ઉપરાંત પણ ઈ. સ. ૯૦૦ થી ૧૪૦૦ વચ્ચે અનેક પાઠશાળાઓ હોવાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે.^૫ પણ એ વખતેજ શા માટે અઢારમી સદિ સુધી દક્ષિણનાં મોટાં મંદિરો સાથે પાઠશાળાઓ હતી.^૬ વળી દક્ષિણના પ્રમાણમાં ઓછાં પણ ગુજરાતમાં સરસ્વતી મંદિરો સોલંકી યુગમાં સ્થપાયાં હોવાના કે ચાલુ હોવાના પુરાવા છે.^૭ આ ઉપરાંત પ્રાચીનકાળથી ચાલુ થયેલી ગુરુગૃહમાં અધ્યયનની પદ્ધતિ હંમેશાં આ દેશમાં વ્યાપક રહી છે.

૧. એજન પૃ. ૨૮૫ સા. ઇ. રે. ૧૯૧૮ પૃ. ૧૪૫ લેખ નં. ૩૩૩ ૧૯૧૭ નો ૨. એ. ઇ. ગ્ર. ૨૧ નં. ૧૮૧ એજન પૃ. ૨૮૮
૩. એજન પૃ. ૨૮૯ ૪. એજન પૃ. ૨૯૦ ૫. એજન પૃ. ૨૯૧
૬. એજન પૃ. ૨૯૩

૭. નાંદોદના ચૌહુકચવંશી રાજ વત્સરાજે શુક્લરીયમાં એક પાઠશાળા સ્થાપી હતી જેને તેના પૌત્ર ત્રિલોચનપાલે ઈ. સ. ૧૦૯૭ માં ગામનું દાન આપ્યું હતું. (જુઓ ગુ. સં. મં. ત્રૈ. ગ્ર. ૮ નં. ૨-૩ પૃ. ૧૫૨) તેમજ ૧૩ મા સતકના નાગર કવિ નાનાકે સોમેશ્વર પાટણમાં સરસ્વતીગૃહ બંધાવ્યું હતું. (જુઓ ગુ. મ. રા. ઇ. સા. ૨ પૃ. ૪૦૮)

આ કેળવણીનો લાભ કોણ લેતું હતું ? ધર્મસૂત્રકારોએ ત્રણેય વર્ણોના કર્મોમાં અધ્યયનને પહેલું ગણ્યું છે. ? એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણેયનાં બાળકોમાંથી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં તદ્દન ભણ્યા વગર, પ્રાચીનકાળમાં તો, કોઈક જ રહેતું હશે. ૨

પછી કોઈ વધારે ભણે ને કોઈ ઓછું એ જુદી વાત. અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવામાં રહેલા કોઈક શસ્ત્રો પણ વેદોત્તર વિદ્યાકલાનું અધ્યયન કરતા હશે. વળી બ્રાહ્મણ કાલમાં તથા ભારત કાલમાં સ્ત્રીઓને વેદાદિનાં શિક્ષણની પણ છૂટ હતી. અને સ્ત્રીઓ શિક્ષણ લેતી પણ ખરી. ૩ આ સ્થિતિ સૂત્રગ્રંથોના આરંભકાળ સુધી પ્રવર્તતી હશે એમ તર્ક કરવામાં વાંધો નથી. પછી બૌદ્ધો અને જૈનોએ સ્ત્રીઓ તથા શસ્ત્રોને છૂટથી કેળવણી આપવાની પ્રથા સ્વીકારી. પાછળથી વૈષ્ણવોએ પણ સ્ત્રીઓને અને શસ્ત્રોને ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં બાધ નથી માન્યો. હુંકામાં ગુપ્તકાળ સુધી આ દેશમાં સામાન્ય કેળવણી ઠીક વ્યાપક હતી. પછી ઘણું કરી ગુપ્તકાળના અંત વખતથી આ સ્થિતિ બદલાવા લાગી. પહેલું તો જનમથી જે બ્રાહ્મણ હોય તે વિદ્યાવિહીન હોય તો પણ એને દાન મળે અને તેના નિર્વાહમાં વાંધો ન આવે એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાથી બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્યાવિરહિતોની સંખ્યા કાળક્રમે વધવા લાગી. બીજી તરફથી ઉત્તર ભારતમાં બહારથી આવેલા અનાર્થ જાતિના પરદેશીઓ જેઓને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ હિંદુ બનાવી લીધા હતા, તેઓમાંથી ગુજરાત સુધી ઉતરી આવેલા રૂઢામન જેવા ક્ષત્રપોએ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યને અપનાવી લીધાં હતાં પણ ઉત્તરમાં જ રહેલાં યવન, શક વગેરેનાં મોટાં ટોળાંઓ માટે સંસ્કૃત ભાષામાં

૧. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૧૫

૨. “આયુર્વેદ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ ભણવો” એમ ચરક સંહિતા અ. ૩૦-૨૬ માં કહ્યું છે એ જોતાં ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ વ્યવહારમાં પળાતો હોય એમ દેખાય છે. ૩. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૨૩

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૩૦૧

કેળવણી લગભગ અશક્ય કે મુશ્કેલ હતી. વળી ઔદ્ધર્મ અને જૈન ધર્મે જૂના કાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં ધાર્મિક ઉપદેશ આપવા માંડ્યો હતો. પરિણામે એ એ ધર્મો તરફ વધારે આકર્ષાયેલા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને સંસ્કૃતનું આકર્ષણ ઘટી ગયું. ન્યારે ઘણીખરી વિદ્યાઓના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં હતા. વળી ધીમે ધીમે પ્રાકૃત અને પછી એમાંથી અપભ્રંશ અને છેવટ વર્તમાન ભાષાઓ ઉપન્ન થઈ અને ખીલી, એ સાથે સંસ્કૃત ભાષા મોટે ભાગે પડિતોતી, ભણ્યાથી વાપરી શકાય એવી કૃત્રિમ ભાષા થવા લાગી. પછી તો ઔદ્ધર્મ અને જૈન પડિતોએ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચના કરવા માંડી. અને પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં લોકકથા કે ધાર્મિક વિષયો સિવાય બીજા કોઈ વિષયો ખેડાતા નહોતા. ઇ. સ. સાતમાથી દશમા શતક સુધીમાં તો આ સ્થિતિ ઠીક ઠીક વ્યાપક થઈ ગઈ હતી.

ઉપરના ફેરફાર સાથેજ જન્માનુસાર વર્ણ વ્યવસ્થા ટૂંક થવાને લીધે તથા બીજાં ઐતિહાસિક બળોને પરિણામે વિદ્યાસેવન થોડા અંશે આત્મણોમાં જ રહ્યું. જોકે વિદ્યાહીન આત્મણોની સંખ્યા કાળક્રમે વધતી જતી હતી. અને ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોમાંથી સંસ્કૃતમાં સચવાયેલી વિદ્યાનું સેવન ઉપનયન સાથેજ લગભગ નીકળી ગયું. તેમજ બાળલગ્નની રીત જેમ જેમ વ્યાપક થતી ગઈ તેમ તેમ સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવા માટે ઉમ્મર જ ન રહી. પરિણામે આત્મણુ સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ અક્ષરશૂન્ય થઈ ગયો. જે લોકોમાં બાળલગ્નનો આગ્રહ ન હતો તે વર્ગમાં કેળવણીનો પ્રસાર ન હતો. આ રીતે કેળવણીનું ક્ષેત્ર ઘણું સંકુચિત થઈ ગયું. એટલે ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધ વગેરે ક્ષાત્રકર્મ ઉપર અને વૈશ્યોનું ખેડ અને વેપાર ઉપર અને કડિયા, સુતાર, લુહાર વગેરે કારીગર વર્ગનું પોતપોતાના ધંધાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ ગયું. ખેડ, કડિયા, સુતાર, સોની, લુહાર વગેરે પોતપોતાના ધંધાની રીત પોતાના વડીલો પાસેથી જ શીખી લે અને ક્ષત્રિયો-રજપૂતો યુદ્ધકળાને પોતાના વડીલો પાસેથી શીખી લે, એમ ચાલ્યું. મહાભારતમાં

ક્ષત્રિયો યુદ્ધકળાને પણ આત્મણો પાસેથી શીખતા હતા અને તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં અનેક ધંધાઓનું શિક્ષણ અપાતું એમ જ્ઞાનકથાઓ કહે છે^૧ એ સ્થિતિ જ બદલાઈ ગઈ. પરિણામે આત્મણો પાસે જૂની સચવાયેલી વિદ્યાઓનું જ અધ્યયન રહ્યું, એટલુંજ નહિ પણ જે વિદ્યાઓ ગ્રન્થોમાં સચવાયેલી હતી તેમાંથી પણ અલ્પ ભાગનું પઠનપાઠન ચાલુ રહ્યું હતું. અને આત્મણ સિવાયના માટે અધ્યયન-કેળવણીની જરૂર જ ન રહી. અલખત વેપારીઓને થોડું અક્ષરજ્ઞાન, થોડું ગણિતનામું એની જરૂર રહી. અને એટલું તેઓ ગામડી નિશાળમાં મોટે ભાગે અસંસ્કારી મેતાજી પાસેથી શીખી લેતા. ઉપર ટુંકામાં વર્ણવી છે તે : ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને લીધે વિદ્યા અને ધંધાનો સંબંધ છૂટી ગયો અથવા કહો કે વિદ્યાને પ્રત્યક્ષનો પરિચય છૂટી ગયો. પ્રત્યક્ષ સાથે પરિચયનો અભાવ કેવળ વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં જ નહિ પણ કાવ્ય સાહિત્યમાં પણ આઠમા શતકથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કવિ કાલિદાસ જે પ્રદેશનું વર્ણન કરતા હોય તે પ્રદેશનાં જ પશુઓનો તથા વૃક્ષોનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ પાછળના માધ જેવા મહાકવિ પણ તે તે પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં પ્રત્યક્ષ અવલોકનને આધારે નહિ પણ જૂના કાવ્યોમાં આવેલાં વર્ણનો જોઈને કરે છે. પરિણામે સુરાષ્ટ્રમાં ન ઉગતી વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ સુરાષ્ટ્રના વર્ણનમાં કરે છે. પરિણામ સાંખ્યપ્રસિદ્ધ અંધપંગુ ન્યાય જેવું આવ્યું. આત્મણોમાં જળવાઈ રહેલી વિદ્યાઓએ મૂળે કીક ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ સાથે પરિચય છૂટી જવાથી તથા ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વ ઉપર અધટિત ભાર દેવાવાથી એ વિદ્યા પ્રગતિ રહિત અને સ્થિર ખાખોચીઆં જેવી પંગુ ધઈ ગઈ અને અશિક્ષિત લોકો પોતપોતાના ધંધામાં હુશિયાર અને બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં વિદ્યાચક્ષુ વગર અંધ જેવા થઈ ગયા. અને આ બે વર્ગો એક બીજાને આગળ વધારવાને બદલે પોતપોતાની રીતે એક બીજાને છેતરવામાં.

૧. બુદ્ધો ડો. એ. એસ. અલ્તેકરનું એન્યુકેશન ઇન એન્શીઅન્ટ ઇન્ડીઆ પૃ. ૫૬

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૩૦૩

હુશિયારી માનવા લાગ્યા. આ રીતે સમાજનો એક ભાગ પાંગળો અને ખીન્ને આંધળો થઈ જવાથી પ્રજા સમસ્તનું જીવન અતિશય સંકુચિત થઈ ગયું. પરદેશ જવાનું જ નહિ, ગામડાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પોતાના ગામડાની બહાર ભાગ્યેજ પગ મૂકે. લગ્નાદિ સામાજિક પ્રસંગે, વેપાર અર્થે કે તીર્થયાત્રા અર્થે જેઓ પોતાના ગામની બહાર નીકળે તેઓમાંથી પણ કાંઈક જ વિશાળ દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકે. આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. પાછલા કાળનું સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને દેશીભાષાનું સાહિત્ય કવિત્વ ગુણયુક્ત છે, ત્યારે પણ એના વિષયોનું ક્ષેત્ર ખૂબ મર્યાદિત છે અને તે રચનારાઓની પ્રજા સ્વતંત્ર નથી. ટુંકામાં સમાજનો મોટો ભાગ કેળવણીથી વંચિત હતો અને જે પંડિતો કે બ્રાહ્મણ જૈન સાધુઓને જુની વિદ્યાના પદ્ધતિનો લાભ મળતો હતો તેઓમાં પણ પ્રાચીન વિદ્યાઓ લગભગ અંધીઆર પાણી જેવી હોઇને માનસિક આરોગ્યને પોષવાને બદલે હાનિકર નીવડે એવી થઈ ગઈ હતી. આવી શક્તિહીન વિદ્યા કે વિદ્યાના ખીલ-કુલ પ્રકાશ વગરની અશિક્ષિત અને સંકુચિત બુદ્ધિ કુસંસ્કારને દુર ન કરી શકી હોય—અરે અમુક તો કુસંસ્કારો છે એટલું જોઈ પણ ન શકી હોય તો એમાં આશ્ચર્ય શું ?

ભારતીય બુદ્ધિની ઊર્ધ્વગતિ તો નવમા શતક પછી ક્યાંય દેખાતી નથી. પણ કેળવણીની ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિને પરિણામે આરમા તેરમા શતકમાં તો ઔદ્ધિક અવનતિ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એટલી નીચે ઉતરી હતી. ધાર્મિક વિષયમાં કાંઈક નવીન દષ્ટિવાળા અને ધર્મપ્રચારના ઉત્સાહી આચાર્યોની તથા ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક તેજસ્વિનાવાળા અને છેક નીચલા થર સુધીના તેમજ પરધર્મના પણ લોકોના હૃદયને સ્પર્શી શકવાના સામર્થ્યવાળા સંતોની આધ્યાત્મિક પ્રજ્ઞાને આદર કરતાં સર્વત્ર ઔદ્ધિક પ્રકાશની ક્ષીણતા દેખાય છે. તેરમાથી પંદરમા શતકના પંડિત લેખકોનાં કે દેશી ભાષાના કવિઓનાં લખાણોમાં પ્રતીત થતી બુદ્ધિનો પ્રભાવ નવમા શતક પહેલાંની જ નહિ પણ દશમાથી આરમા શતક સુધીની કેટલીક રચ-

નાઓમાં સ્પષ્ટ દેખાતા બુદ્ધિપ્રભાવ સાથે સરખાવતાં ઘણા ધરી ગયેલા દેખાય છે. અને એ સમયે રચાયેલા પ્રબન્ધો જે શ્રોતાવર્ગના મનનું રંજન કરી શકતા હશે તે અશિક્ષિત જનસમૂહની બુદ્ધિ અદ્ય-સંતોષી, ક્ષુદ્રદર્શી અને ઘણી સંકુચિત હોય એમ દેખાય છે. આ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતી જતી બુદ્ધિમાં મોગલ ચડતીનાં સો દોઢસો વર્ષ દરમિયાન કાંઈક તેજ જરૂર આવ્યું હતું. પણ એ ક્ષણિક ઉન્નતિ પછી અઢારમાના આરંભના અંધાધુંધીના ઝપાટાથી બુદ્ધિપ્રદીપ પાછો એકદમ ઝાંખો પડી ગયો. અને ઇ. સ. અઢારમા શતકમાં જ્યારે યુરોપની બુદ્ધિ અનેક દિશામાં અપૂર્વ ઉન્નતિ સાધી રહી હતી ત્યારે આ દેશની બુદ્ધિની અવનતિ છેક તળીયે પહોંચી ગઈ હતી એવું મારે માનવું છે.

અનેક જાતના વહેમોનાં જાળાં શાસ્ત્ર અને રૂઢિનાં ન તુટી શકે એવાં મનાયેલાં બંધનો, ટુંકી હતપ્રભ બુદ્ધિ, અજ્ઞાન, વ્યભિચાર જીભાર, દારુ વગેરે દુરાચરણનો ફેટલાંક શહેરોમાં ઉજળિયાત વર્ગમાં પણ ઘણો પ્રચાર,^૩ આરોગ્યના નિયમોનું અજ્ઞાન, એના અપાલનથી થતા રોગો, અસ્વચ્છતા, આળસ અને અદેરકારી, અત્યંત સંકુચિત અને સ્વાર્થી જીવન દષ્ટિ અને મોગલ સદતનંતની પડતીના કાળની ભયંકર લૂંટફાટ, ચોરી, વસ્તી ઉપર જીસમ વગેરે અંધાધુંધી એ સર્વને પરિણામે અઢારમા શતકમાં આ દેશની દુર્દશાને કાંઈ સીમા ન હોતી રહી.

૧. બુદ્ધિ પ્રદીપની અવનતિના છતિહાસનો મોટો નિબંધજ ઉપર ટુંકમાં મુકાયો છે. દાખલા દલીલથી વિગતવાર સાબીત કરવા જતાં તે આખું પુસ્તક થાય એમ છે.

૨. બિલકુલ વિચારશૂન્ય લોકો ગમે તેવી વહેમની વાતો કેમ માની લેતા એના દાખલાઓ માટે જીઓ મહિપતરામ કૃત દુર્ગારામ ચરિત્ર.

૩. આ દુરાચરણના દાખલાઓ માટે જીઓ નંદશંકર જીવન ચરિત્રમાં પૃ. ૫૪ થી ૬૦.

૪. અઢારમા શતકમાં આ દેશમાં વ્યાપી રહેલી દુર્દશાને કંઈક ખચલ અમદાવાદની અઢારમા શતકની સ્થિતિનું વર્ણન ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદનો ૫-૧૩, ૧૪ વાંચવાથી આવશે.

ઉપસંહાર

દેશની આ ભયંકર દુર્દશાના વિચારથી જેનું ચિત્તતંત્ર ખળ-
ભળી ઉડ્યું હતું એવા કવિ નર્મદે 'હિંદુઓની પડતી' માં સાચું જ
ગાયું છે કે 'ખરેખરી છે વાત રાત છે હિંદુઓને'. પછી દૈવયોગથી
ખ્રીસ્ટીયન જેવી પ્રયત્નતર પ્રાણુશક્તિશાળી અને ભિન્ન આચાર વિચારના
સંસ્કારોથી સંપન્ન વિજયી પ્રજા સાથે આ દેશની નિદ્રિતપ્રજાની
અથડામણને પરિણામે જે જવલંત અગ્નિ પ્રગટ્યો તેના ઉગ્ર
પ્રકાશમાં પાશ્ચાત્યોનાં સાહિત્ય, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, બુદ્ધિ, કાર્યદક્ષતા
વગેરેના દર્શનથી જેનાં જેનાં બુદ્ધિનેત્ર ઉઘડ્યાં અને નવું વિશાળ
જગત જેને જેને દેખાયું તે તે આધુનિક કાળના આરંભના પ્રાગ-
પુરૂષોએ હિંદુઓને ગાઢ નિદ્રામાંથી કેવી રીતે જગાડવા એનો વિચાર
કર્યો છે અને એ માટે વીરતાથી પુરુષાર્થ કરી જવામાં જીવનની
કૃતાર્થતા માની છે.

આધુનિક યુગના આવા પહેલા મહાપુરુષોમાં પણ પહેલું
રામમોહનરાયનું નામ નજરે પડે છે: રામમોહનરાય (ઈ. સ. ૧૭૭૪ થી
૧૮૩૩) એ જમાનાના અત્યંત સુશિક્ષિત અને તેજસ્વી મહાપુરુષ
હતા. તેઓ કાશીમાં રહીને સંસ્કૃત ભણ્યા હતા. તેઓએ અરબી
અને ફારસી ભણીને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ભારતના
મોટા ભાગની અને તીબેટની મુસાફરી કરી હતી. ૨૪ વર્ષે તેઓએ
અંગ્રેજી, હિન્દુ, ગ્રીક અને લેટીન શીખવા માંડ્યું અને એ ભાષાઓ
દ્વારા યૂરોપીય સંસ્કૃતિનો, કાયદાનો અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો પરિચય
મેળવ્યો. આવો સંસ્કારસંપન્ન અને તેજસ્વી માણસ આપણા
લોકોમાં જામેલા કુસંસ્કારોને સહન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે.
રાજા રામમોહનરાય આ દેશના આદ્ય સુધારક થયા. પહેલો સુધારો
એમણે સરકાર પાસે ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સતીપ્રથા બંધ કરવાનો
કાયદો પસાર કરાવીને કર્યો. પછી વિધવાને પુનર્વિધવા પ્રતિબંધ,
બહુપત્નીપ્રથા વગેરે કુસંસ્કારો વિરૂદ્ધ ઝંડો ઉઠાડ્યો. આ સુધારાઓ

કરવા જતાં રામમોહનરાયને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. એમના કુટુંબે તેનો અહિષ્કાર કર્યો. આર વર્ષ સુધી માતા અને પત્ની પણ સાથે ન રહ્યાં.

પણ કુસંસ્કારોને ઉખેડવાનો પ્રયત્ન એકલો પર્યાપ્ત નથી. એ સાથે શુભ સંસ્કારોને સ્થાપવાનો પણ પ્રયત્ન થવો જોઈએ એ સત્ય આ સુધારકોના ધ્યાનમાં હતું. વેદો અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી અસ્મદીય દેશકાળને જ નહિ પણ સર્વ દેશકાળને માન્ય અને ખ્રીસ્તી અને ઈસ્લામનાં સામાન્ય ધાર્મિક તત્ત્વો સાથે જે સમાન જણાયાં તેનો સ્વીકાર કરી રામમોહનરાયે ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં ધાર્મિક સુધારા તરીકે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના દાદા દ્વારકાનાથ ટાગોર સાથે મળીને આદિ બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. પછી એ બ્રહ્મોસમાજમાં સાચો પ્રાણ પૂર્યો દ્વારકાનાથ ટાગોરના પુત્ર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે. તે દીર્ઘાયુષી (ઈ. સ. ૧૮૧૭ થી ૧૯૦૫) પુરૂષે બ્રહ્મોસમાજનો ધર્મ અને પ્રાર્થનાવિધિ નિશ્ચિત કર્યો. તેઓએ જાતે બ્રાહ્મ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય વર્ષો સુધી કર્યું. પોતે ઉપનિષદોમાંથી પોતાનો એક-શ્વરવાદ ઉપજાવ્યો છે એમ તેઓ માનતા અને કહેતા. એમણે ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં સંસ્કૃતમાં ‘બ્રાહ્મ ધર્મ’ નામની નાની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી હતી. દેવેન્દ્રનાથ અને કહેવતાવાદની અને મૂર્તિપૂજાની અતિશય વિરૂદ્ધ હતા. તેમણે નૈતિક દૃઢતાથી પિતાનું પૂરેપૂરું કરજ કષ્ટ સહન કરીને પણ ચુકવ્યું હતું.^૧ પણ પિતાનું શ્રાદ્ધ, એમાં મૂર્તિપૂજા કરવી પડે અને મૂર્તિપૂજા તો પોતાને માન્ય નહોતી માટે ન કર્યું. કદ્યાણના સાધન તરીકે એક અદ્વિતીય નિરાકાર પરમેશ્વરની માનસિક પ્રાર્થનારૂપ ભક્તિમાં તેઓ માનતા હતા. આ પહેલાં સુધારકોની દૃષ્ટિમાં એ વાત મુખ્ય હતી (૧) જેનાથી ભારત બહારની વિશાળ જગતમાં માણસ તરીકે હિંદુઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટે અથવા

૧. ગો-ના-ત્રિપાઠીએ પોતાના પિતાનું કરજ ઘણું કષ્ટ સહન કરીને ચુકવ્યું છે. આ પાઠ્યક્રમમાં આ પાઠ્ય સંદર્ભે.

શુદ્ધિયુક્ત જે ન લાગે તે સામાજિક તથા ધાર્મિક પણ કુસંસ્કારોને તજી દેવા અને (૨) આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ખ્રિસ્તી અને મુસ્લીમ જેવા બીજા મોટા ધર્મો સાથે સમાન જેવાં જે મહાસત્યો છે તેને આગળ લાવીને ખ્રિસ્તી પાદરીઓના ધાર્મિક આક્રમણ સામે રક્ષણ કરવું અને દેશમાં ધાર્મિક એકતા ઉત્પન્ન કરવી.

સ્થાયી બ્રીટીશ સંબંધ બંગાળામાં પહેલાં થયો એટલે સુધારાનો જન્મ પણ પહેલો ત્યાં થયો. પણ બ્રીટીશ અમલના પ્રસાર સાથે દેશના બીજા ભાગોમાં પણ સુધારાનો પવન વાવા લાગ્યો. પશ્ચિમ હિંદમાં પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં અને પછી ગુજરાતમાં સુધારાનું ભાન જાગ્યું. આ પહેલાં જાગરિત થયેલા પુરૂષોમાં એક દાદોબા પાંડુરંગ નામના મહારાષ્ટ્રી ગૃહસ્થ અને બીજા સુરતના દુર્ગારામ મંછારામ (ઇ. સ. ૧૮૦૯ થી ૧૮૭૮) નામના ગુજરાતી ગૃહસ્થ હતા. આ બેમાંથી પહેલા ગૃહસ્થ અંગ્રેજી જાણતા હતા પણ બીજાને તો અંગ્રેજી જ્ઞાન નહોતું છતાં સુરતની શાળાના વેદાન્ત સંસ્કારી દુર્ગારામ મહેતાજીમાં સુધારાની ધગશ અસાધારણ હતી. તેમણે પોતાના મિત્ર દાદોબા પાંડુરંગ સાથે મળી ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં માનવ ધર્મ સભાની સ્થાપના કરી. આ માનવધર્મસભાની ઉત્પત્તિમાં બંગાળના બ્રાહ્મોસમાજની કશી અસર નથી જે બજોની અસરથી બંગાળનો સમાજ ઉત્પન્ન થયો એ જ બજોની અસરથી સુરતની માનવધર્મ સભા જન્મી.^૧ આ સભાની સ્થાપના કર્યા પહેલાં પણ જાતિભેદ કાઢી નાખવો, મૂર્તિપૂજા છોડી દેવી, વિધવા વિવાહની છટ આપવી,^૨ ભૂતપ્રેત, જાદુ, ભુવા વગેરે વહેમો ખોટા છે, મનુષ્યોને ઉત્તમ કે અધમ તેમના ગુણો ઉપરથી જાણવાં કુળ ઉપરથી

૧. માનવધર્મસભાની સ્થાપનાની શતાબ્દિ પ્રસંગે એ સભા વિશે તથા તેના સ્થાપક વિશે કેટલુંક સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે તેમાં શ્રી. ફા. ગુ. સ. ત્રિમાસિક પૃ. ૧૧ અંક ૧-૨ માં છપાયેલ સ્વ. દુર્ગારામ મહેતાજી અને માનવધર્મસભાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એ લખાણનો અહીં લક્ષ લીધો છે.

૨. વિધવા વિવાહની છટનો કાયદો તો ઈ. સ. ૧૮૫૬ના પસાર થયો.

નહિ વગેરે ઉપદેશ જાહેર રીતે દુર્ગારામ મહેતાજી કરતા હતા અને સભા સ્થાપ્યા પછી વધારે જોરથી કરવા માંડ્યા. આને પરિણામે એમની લોકોએ નિંદા કરવા માંડી વળી તેમણે “જાદુમંત્ર ધર્તીંગ છે, સાચું હોય તો અમારા પર પ્રયોગ કરો” એવું જાહેર આહ્વાન કર્યું પરિણામે જે લોકોના ઢોંગ ખોટા પડતા હતા તેઓએ ગુસ્સે થઈને મહેતાજી ઉપર હલ્લો પણ કર્યો. પણ દુર્ગારામ મહેતાજી નીડર અને ‘સાચને આંચ નહિ’ એવું આગ્રહથી માનનારા હતા એટલે તેણે પોતાનો ઉપદેશ ચાલુ જ રાખ્યો, પરિણામે લોકોમાંથી વહેમો ઓછા થયા.

મહેતાજી પછીની પેઢીના કવિ નર્મદ, મોટે ભાગે મહેતાજીની અસર નીચે આવેલા સુરતના મહીપતરામ, અમદાવાદના ભોળાનાથ, વગેરે સુધારકોએ સુધારાનો રથ આગળ ચલાવ્યો. મહીપતરામ (ઈ. સ. ૧૮૨૯ થી ૧૮૯૧.) પોતે સુરતના નાગર હતા. પરદેશગમનથી નાત જાહેર થવું પડશે, કુટુંબને ભારે કલેશ થશે વગેરે જાણ્યા છતાં તેણે ઇ. સ. ૧૮૬૦-૬૧ માં એક ઔદીચ્ય વ્રાહ્મણને રસોયા તરીકે સાથે રાખીને પણ ઇંગ્લાંડ જવાનું સાહસ ખેડ્યું. પછી નર્મદ (ઈ. સ. ૧૮૩૩ થી ૧૮૮૬) તો સુધારાનો શરીર અને નીડર નેહોજ હતો. શરીરને જોખમમાં મુકીને મહારાજ જહુનાથજી જેડે વિધવા વિવાહ વિશે શાસ્ત્રાર્થ કરનાર, એક વિધવા સાથે જાતે લગ્ન કરનાર અને બીજી વિધવાનો વિવાહ કરાવી આપનાર કવિ નર્મદ પોતાની જુવાનીમાં જેટલું જૂનું તેટલું વહેમ રૂપ તે જવું જોઈએ અને ‘ચાહોમ’ કરીને સુધારો કરો એવું માનનાર હતો. એનું કાવ્ય ‘હિંદુઓની પડતી’ સુધારાનું બાઈબલ કહેવાય છે^૧. પછી નર્મદનો મિત્ર સુધારક કરસનદાસ (ઈ. સ. ૧૮૩૨ થી ૧૮૭૧) તેણે મહારાજ લાયબલ કેસ લડીને એક લોકપ્રિય સંપ્રદાયના સડાને ઉઘાડો પાડીને જીવના જોખમે સુધારો કરવાનો ભારે પ્રયાસ કર્યો.

૧. શ્રી ૬. આ. મનશીકૃત “નર્મદ અર્વાચીનોમાં આદ્ય” પૃ. ૨૫

આળસગનનિષેધક મંડળ પણ અમદાવાદમાં આ મહીપતરામ, નવ-
લરામ, લાલશંકર આદિએ ઉભું કર્યું હતું. આ રીતે સામાજિક સુધારાની
પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૮૪૦-૪૫ થી ચાલી રહી હતી; પણ
હિંદુ સમાજનો મોટો ભાગ એ પ્રવૃત્તિથી અસ્પૃષ્ટ હતો. ઘણા લોકો
સુધારો એટલે મદપાન? અને વ્યભિચાર કે બ્રહ્મચાર એવું માનતા
હતા. પહેલા સુધારકોમાંથી કેટલાકના દુરાચારે આ ખોટી છાપ પાડી
હતી. બીજી તરફથી સુધારો એ ગુપ્ત રીતે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટ-
લાવવાની યુક્તિ છે એવું માનનારા લોકો પણ ઘણા હતા. ખ્રીસ્તી
પાદરીઓ હિંદુઓના વહેમો-મૂર્તિપૂજન વગેરેને આગળ કરીને હિંદુ
ધર્મને ખ્રીસ્તી ધર્મ કરતાં ઉતરતો ઠરાવવા મથતા હતા અને તેની
અસરથી કે ખ્રીસ્તી ધર્મના સદંશો જોઈને અંગાળા મહારાષ્ટ્ર વગેરેમાં
તો કેટલાક ભણેલા લોકો ખ્રીસ્તી થઈ ગયાના દાખલા બન્યા. આ
ખ્રીસ્તી ધર્મના આક્રમણની શંકાના વાલણ તરીકે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ
ટાગોર જેવાએ પોતાના એકેશ્વરવાદના ટેકામાં ઉપનિષદોનો આધાર
લીધો. તેમજ પ્રાચીન હિંદુ ધર્મના સદંશો જેવા તરફ કેટલાક
શિક્ષિતો વળ્યા. એ ખ્રીસ્તી ધર્મના આક્રમણના ભયનું શુભ પરિણામ
થયું. આ રીતે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ તરફ વાળનાર મોટી સંસ્થાઓમાં
ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં બહારથી આવેલી થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું એક
કાળે શિક્ષિત યુવાનોમાં ઠીક આકર્ષણ હતું. ગુજરાતમાં પણ જો કે
સૌથી બળવાન તો ખ્રીસ્તીધર્મના આક્રમણ સામે રક્ષક તરીકે આર્ય-
સમાજના સંસ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી ઈ. સ. ૧૮૨૪ થી ૧૮૮૩ હતા.
કાઠિયાવાડના મોરબી તાબે ગામ ટંકારાના તેઓપ્રાણીય આળક હતા.
એક શિવરાત્રિએ રાતે શિવપૂજન નિમિત્તે બગતાં શિવલિંગની ઉપરથી
ઢોડી જતા ઉંદરોને જોઈને આ બાળકની, એક ચમત્કાર પેડે, મૂર્તિપૂજન
ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ. અને એ બાળક સંસ્કાર બળે બગેલા
વૈરાગ્યથી પોતાનાં લગ્ન થાય તે પહેલાં જ ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં ભાગ્યો.

૧. જુઓ શ્રી. ક. મા. મુનશીનું અડધેરસ્તે પૃ. ૫૬

સાધુ તરીકે તેણે આખા ભારતદેશની યાત્રા કરી. છેવટે ૧૮૬૦ માં અંધ અને ઉગ્ર વિરજનંદ સરસ્વતી પાસે અઢી વર્ષ સુધી ભારે કષ્ટ વેડતાં વેડતાં શિષ્ય તરીકે રહીને વેદાદિ સર્વ સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો તેણે અભ્યાસ કર્યો અને એની પાસે સંન્યાસ લઈને દયાનંદ સરસ્વતી નામ ધારણ કર્યું. અને ગુરૂને આપેલા વચન પ્રમાણે વેદધર્મમાં પેસી ગયેલા વહેંમે કાઢીને શુદ્ધ વેદ ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે દેશભરમાં પ્રવ્રજ્યા શરૂ કરી.^૧ પાંચ વર્ષમાં તો દયાનંદ સરસ્વતીના ઉપદેશે ઉત્તર હિંદમાં ઉંડાં મૂળિયાં નાખી દીધાં. તેના ઉપદેશની ઉગ્ર જ્વાલાથી ભડકેલા અનેક સ્વાર્થી માણસોએ એ મહાત્માનું ખૂન કરવા માટે વારંવાર પ્રયાસો કર્યા પણ એમણે નિર્ભય રહીને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. વેદની સ્વતઃ પ્રમાણુતા અને પુનર્જન્મવાદ એ બે આર્યસમાજના પાયાના સિદ્ધાન્તો છે; જે બ્રાહ્મો સમાજને માન્ય નથી એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. બાકી મૂર્તિપૂજા નાતંત્રતાના ભેદ, લગ્નવ્યવહારના વાડા, ભૂતાદિના વહેંમે, બ્રાહ્મણ વર્ગની પૂજ્યતા, અને શ્રાદ્ધાદિ વગેરેનું તો આર્યસમાજે પણ ભારે ખંડન કર્યું છે.

આર્યસમાજ દક્ષિણ હિંદ કે અંગાળામાં નથી ફેલાયો. પણ ઉત્તર હિંદમાં, ગુજરાતમાં, રાજપૂતાનામાં, યુક્તપ્રાંતમાં અને પંજાબમાં ખૂબ ફેલાયો છે. દસકે દસકે એના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ છે. હાલમાં છ લાખને આશરે સંખ્યા હશે. પંજાબમાં અને રાજપૂતાના-યુક્તપ્રાન્તમાં સમાજે ફળવણી, બ્રહ્મચર્ય વગેરે બાબતમાં ઘણું લોકહિત કર્યું છે. બ્રહ્મોસમાજ આદિ કાઈ સુધારક સમાજનો આર્યસમાજ જેટલો ફેલાવો નથી થયો.

૧. મથુરામાં રહેતા અંધ સન્યાસીએ આવો ઉપદેશ કર્યો એ હકીકત પણ આગળ કહેવામાં આવશે એ પ્રાચીન આધ્યાત્મિક અગ્નિના ગૂઢ અસ્તિત્વની નિદર્શક છે.

આત્મોસમાજની અસર પશ્ચિમ હિંદ તરફ પ્રસરતાં આર્યસમાજ કરતાં ઘણી ઓછી પ્રચારશક્તિવાળી પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં મુંબઈ મહારાષ્ટ્રમાં થઈ અને સંસ્કૃતના સમર્થ વિદ્વાન રા. ગો. ભાંડારકરે અને રાનડેએ પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન મહારાષ્ટ્રીય સંતોની પરંપરા સાથે જોડીને તેને ઉજ્જવલ રીતે ફેળવી. અને આ પ્રેરણા ઝીલનાર અમદાવાદના નાગર ભોળાનાથ સારાભાઈ (ઈ. સ. ૧૮૨૨ થી ૧૮૮૬) અને તેમના સહચારી મહીપતરામ નીલકંઠે દ્વારા અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં થઈ. જૂની રુઢિઓ અને વહેમોનો ત્યાગ અને એકશ્વરવાદના સ્વીકારપૂર્વક નિરાકાર ઇશ્વરની ભક્તિ સાથે નીતિમય જીવન રાખવું એ પ્રાર્થના સમાજનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આદિ પુરસ્કર્તાઓના સમયમાં અમદાવાદ-ગુજરાતમાં પ્રાર્થના સમાજનો થોડો પ્રચાર થયેલો ખરો પણ કાળક્રમે અનુયાયીઓની સંખ્યાનાં એ સંસ્થા ક્ષીણબલ થઈ ગઈ છે.

આવી સમાજ સુધારો અને ધાર્મિક સુધારો બેયના ઉદ્દેશથી નીકળેલી સંસ્થાઓ સાથે અને ઘણી વાર એને ટપી જઈને છેલ્લાં લગભગ સવાસો વર્ષની અંગ્રેજ ફેળવણીએ અદીક રીતે સુધારાના લોકમાં પ્રચારનું ભારે કાર્ય કર્યું છે. અંગ્રેજ ફેળવણી લેનારાની એક પછી બીજી પેઢીમાં વિવર્ધમાન ધોરણે વધતી જતી પાશ્ચાત્ય અસરે ઘણી રુઢિઓને સહજભાવે ભણેલાઓના માનસમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખી છે. ન્યારે રેલ્વે જેવાં મુસાફરીનાં સાધનો, નવી આર્થિક વ્યવસ્થાની ભીંસ, સંયુક્ત કુટુંબો ભાંગી પડ્યાં, કુળપરંપરા તુટી જવી, અને સમાજમાં વ્યાપક થયેલી અર્થપરાયણતા વગેરે બળોએ ઘણા જૂના રિવાજોનું નામનિશાન ભુંસી નાખ્યું છે. ભોજનવ્યવહારની પૂરી છૂટ, પરદેશગમનની છૂટ, પુનર્વિવાહની તથા આંતરજાતીય લગ્નની છૂટ, લગ્નની ઉમ્મરનો અનિયમ, સ્ત્રી ફેળવણી, હિંદુઓમાં પણ આમરણ કુમારી જીવનની સંભવિતતા વગેરે આખ-

તોમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે સુધારો થયો છે તેની ગો. મા. ત્રિપાઠી જેવા પ્રતિભાશાળીને ય કલ્પના ન હોતી આવી. મહાત્મા ગાંધીજીના જાહેર જીવનમાં આગમન પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર “અંગ્રેજના રાજ્યમાં ઢેઢ મારે ધકકે” કથન જોડાયેલું.

પણ ઉપર કહી છે તે સુધારકપ્રવૃત્તિ સામે સંરક્ષક અને પ્રાચીનતાપૂજક પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્પન્ન થઈ છે. આર્યસમાજમાં કાંઈકે મિશ્રણ છે. પણ ગુજરાતમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યનો તથા નથુરામ શર્માનો ઉપદેશ એ આ પ્રકારની નિર્ભેળ પ્રવૃત્તિનું દૃષ્ટાંત છે. વેદાંત અને યોગને આગળ કરીને પ્રાચીનધર્મના સદંશો તરફ વાળવાનો આ ખેત્ર ઉપદેશોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ કરતાં વિશેષ અસર તો એ અંગ્રેજી કેળવણી સાથે જ સંસ્કૃત કેળવણીનો જે પ્રચાર થયો તેની થઈ છે. સંસ્કૃત વિદ્યાઓના તેજથી જેઓને ભૂતકાળના ભારતીય સંસ્કારોની ભવ્યતાનું દર્શન થયું તે મણિલાલ નલુભાઈ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, અને આચાર્ય આનંદશંકર દુવ જેવાએ પ્રાચીન ઉચ્ચ સંસ્કારોની પાશ્ચાત્ય ઉચ્ચ સંસ્કારો સાથે તુલના કરીને અને કેટલીક સમાનતા દર્શાવીને પાશ્ચાત્યના અંધ અનુકરણમાંથી લોકોને વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અલગત આ સાક્ષરોએ અનુયાયીઓ મેળવીને નહિ પણ પોતાના સાહિત્યક લખાણો દ્વારા લોકમતને કેળવીને પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપર લખેલા ત્રણેય સાક્ષરો મુખ્યત્વે વેદાંતનો આધાર લે છે. બોકે વિવરણ પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી કરે છે. મણિલાલ શાંકરવેદાંતને દૃઢતાથી વળગે છે. ગો. મા. ત્રિપાઠી પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કારોનો સમન્વય કલાત્મક કૃતિમાં સાધે છે અને આ. બા. દુવ “શાંકર વેદાંતનો પશ્ચિમના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિષ્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે” તથા બૌદ્ધ, જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ, ખ્રીસ્તી વગેરે બધા ધર્મોના કલ્યાણકારી અંશોને પકડીને દર્શાવવામાં એમની ઉદારશુદ્ધિ સાર્થકતા માને છે.^૧

૧. મણિલાલ નલુભાઈ અને આ. બા. દુવની વિવરણ પદ્ધતિના તારતમ્ય માટે જુઓ આપણો ધર્મનો ઉપોદ્ધાત તથા તેનાં આસપૃ. ૧૧ તથા ૫૧.

આ સંરક્ષક સંસ્થાઓની તથા સાહિત્યની અસરથી કાંઈકે તો કાંઈકે આઘાત પ્રત્યાઘાતના પ્રાકૃતિક નિયમની અસરથી છેલ્લાં વર્ષોમાં સમાજ મધ્યમ માર્ગ ઉપર આવ્યો દેખાય છે. અને ઘણો સામાજિક સુધારો તો ઉપર કહ્યું તેમ પ્રયત્ન વિના જ કાળબળે થઈ ગયો છે. એટલે ખાસ પ્રવૃત્તિની જાણે આવશ્યકતા જ નથી રહી. અહીં દાખલો ગુજરાતનો લીધો છે પણ આવું પરિવર્તન દેશના ઘણાખરા ભાગમાં થઈ રહ્યું છે.

પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને કલાઓ ઉપરાંત એક જીવતા પ્રાચીન સંસ્કારઝરણું વહન ઉપનિષદકાળથી સર્વદા દૃષ્ટાદૃષ્ટ રૂપે આ દેશમાં ચાલ્યા કર્યું છે. એ છે આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક અનુભવરૂપ કે બ્રહ્મસંસ્પર્શરૂપ દિવ્ય ઝરણું. ઉપનિષદકાળથી આ ગૂઢ આધ્યાત્મિક અનુભવનો અગ્નિ, અગ્નિહોત્રના અગ્નિ પેડે પ્રચ્છન્ન રહેલો છતાં દરેક યુગમાં કોઈને કોઈ ભાગ્યશાળી જીવમાં પ્રગટ થતો રહ્યો છે. મધ્ય-કાળમાં કપીર અને નાનક જેવા સંતોમાં એ અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉડ્યો હતો. અને પછીના કાળમાં અરે છેલ્લાં સો સવાસો વર્ષમાં યે સાચી આધ્યાત્મિકતાવાળા અનેક નાના મોટા સ્પૃહિંગો આ દેશમાં જીવી ગયા છે. પણ અર્વાચીન કાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ (ઈ. સ. ૧૮૩૬ થી ૧૮૮૬) જેવા એકનું દર્શન જ ભારતીય અધ્યાત્માગ્નિનું જીવન્ત સાતત્ય સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતું છે. બંગાળના કામાર પુકુર નામના નાના ગામડાના આ અશિક્ષિત બાળકને કોઈના ઉપદેશ વગર કેવળ પ્રાકૃત સંસ્કારના પ્રભાવથી ચાર વર્ષની ઉંમરથી અદ્ભુત સુન્દર કે ઐશ્વર્યયુક્ત દર્શનથી અથવા આનંદમય વૃત્તિના આવેશથી વારંવાર એકાએક સમાધિ દશા થઈ જતી. પછી વીશમે વર્ષે મોટાભાઈના કાલીમંદિરના રામકૃષ્ણ પૂજારી થયા. અને બંગાળીને સહજ ભાવથી એનામાં ભક્તિ જાગી. તીવ્ર ભક્તિના આવેશમાં એને જાણે માતા કાલીનું સાક્ષાત દર્શન એક વાર થઈ

ગયું હોય એવો અનુભવ થયો અને પછી એ દર્શન બંધ થઈ જતાં એની દર્શનોત્કંઠા વધી ગઈ. જેના વિરહોન્માદમાં દેવીની તરવારથી આત્મઘાત કરવા જતાં એને અંતરમાં અદ્ભુત આનંદસમુદ્રના મોજરૂપે દેવીનું સાક્ષાત દર્શન થયું અને તે સમાધિમાં એભાન થઈ ગયા. એ દિવસથી દેવી સાથે રામકૃષ્ણનો નિરંતર સંબંધ થઈ ગયો. પણ પોતાને આ શું થાય છે? આ સમાધિ છે કે શું છે? એ કશું જ્ઞાન આ અગોધ યુવાનને નહોતું. જેથી ઉપલા બનાવ પછી પોતાની જન્મદાત્રી માતાના આગ્રહથી ઇ. સ. ૧૮૫૯માં પાંચ વર્ષની બાળકાને તેઓ પરણ્યા. જે કે કનક અને કાન્તાના આ મહાત્યાગી (પૈસા કે રૂપિયાના ઉંઘમાં સ્પર્શથી પણ એનું અંગ સંકોચાઈ જતું) એ એનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કોઈ દિવસ કર્યોજ નહિ. સર્વ સ્ત્રીઓને મા રૂપે જેનાર આ મહાત્માએ માતા રૂપે તેને જોઈ. અને શારદાદેવીએ પોતાના ભાગ્યને વધાવી લીધું. વળી રામકૃષ્ણનો આ ભાવોન્માદ આ અરસામાં વધી પડ્યો. રામકૃષ્ણે ભક્તિનો માર્ગ પકડ્યો હતો કેવળ અંતઃપ્રેરણાથી. જે કે આ દેશમાં એ માર્ગ પૂર્વકાળથી ખૂબ વપરાયેલો છે પણ રામકૃષ્ણને કોઈ કંઠી બતાવનાર નહોતું મળ્યું. એ એભાન થઈ જતા, ખાવા પીવાનું ભાન ન રહેતું. એક ભત્રીજે પરાણે ખવરાવતો. શરીર રોગીષ્ટ થઈ ગયું હતું ઘણા લોકો ગાંઠો થઈ ગયો છે એમ માનતા. પણ ત્યાં દૈવયોગે એકાએક ભૈરવી બ્રાહ્મણી આવી ચડી. એ તરત રામકૃષ્ણની સ્થિતિ સમજી ગઈ. ૭ વર્ષ સુધી તેણે દીકરા પેઠે રામકૃષ્ણની સંભાળ રાખી. અને ભક્તિની શાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રણાલિકા પણ શીખવી. પણ એથી આગળ જવાની એની શક્તિ નહોતી, જ્યારે રામકૃષ્ણનું ચિત્તતંત્ર તો ઘણા ઉચ્ચ અધિકારવાળું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૪માં તોતાપુરી નામના વેદાન્તી સંન્યાસી દક્ષિણેશ્વરમાં આવી ચડ્યા અને તેણે આ કાલીભક્તની યોગ્યતા જોઈને વેદાન્ત માર્ગનું અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે આત્મૈક્યનું જ્ઞાન આપ્યું અને રામકૃષ્ણે એક કૂદકે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મનો

સાક્ષાત્કાર કરી લીધો અને પછી નિર્ગુણ અને સગુણની એકતા પણ જોઈ લીધી. પણ રામકૃષ્ણનો આધ્યાત્મિક પ્રવાસ આ ભક્તિ અને જ્ઞાનના શિખરો સર કરવાથી પૂરો ન થયો. તેણે તો પછી ખ્રીસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કરીને ખ્રીસ્તી સાધુ જેવું જીવન જીવી જોયું. કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો અને ઇસ્લામી પદ્ધતિએ જીવી જોયું. બુદ્ધ, કૃષ્ણ અને ખ્રીસ્ત એ બધાય પરમાત્માનાં રૂપો છે અને એટલાંજ રૂપો પરમાત્માનાં છે એવું પણ નથી એમ એ કહેતા. આ રીતે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ભારતીય ત્રેયોમાર્ગોનો જ નહિ પણ ઈતર ખ્રીસ્તી આદિ માર્ગોનો પણ પોતામાં સમન્વય અનુભવ્યો અને આ રીતે આત્મ સાક્ષાત્કારની પરમોચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી સ્વમુક્તિના આનંદમાં તૃપ્તિ ન માનતાં મરણ પર્થત ઉપદેશ કાર્ય કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ 'જીવ એ શિવ જ છે' એમ જાણીને, લોકો ઉપર દયા કરીને નહિ, પણ જનસેવા દેવસેવા તરીકે કરવાનો પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો. અને એના શ્રેષ્ઠ શિષ્ય વિવેકાનંદે ગુરૂના ઉપદેશને જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો એટલું જ નહિ પણ જનસેવાના ઉપદેશને પોતાના ગુરૂ ભાઈઓના તથા શિષ્યોના જીવનમાં પૂરેપૂરો ઉતાર્યો. રામકૃષ્ણ મીશનમાં આત્મસાધના સાથે જનસેવા કેવી વણાઈ ગઈ છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ પછી શ્રી અરવિંદ, રમણ મહર્ષિ આદિ મહાત્માઓ વર્તમાન કાળમાં પણ ભારતભૂમિને પાવન કરી રહ્યા છે, એ આ દેશના લોકોનું સદ્ભાગ્ય છે. પણ અહીં તો મહાત્મા ગાંધીજીના પુણ્યજીવનમાં દેખાતા અદ્ભુત સંસ્કારસમન્વય તરફ અંગુલિ નિર્દેશ કરી આ વ્યાખ્યાનોની પૂર્ણાહુતિ કરવાની ઇચ્છા છે. પહેલું તો ગાંધીજી પહેલેથી સુધારક ખરા, પછી એમણે છેક યૌવનના આરંભથી સત્યનું લક્ષ્ય રાખીને, સદાકાળ અપ્રમત્ત રહીને કેવળ પુરુષાર્થથી સત્ય અને અહિંસાને-હિંસાના અભાવરૂપ અહિંસાનેજ નહિ પણ પ્રેમરૂપ-ભાવરૂપ અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયત્નમાં ઉંચે અને વધારે ઉંચે ચડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું છે.

આયુષ્યના છેલ્લા વર્ષમાં ગાંધીજી આ ઊર્ધ્વ ગતિમાં સામાન્ય લોકની નજર ન પહોંચે એટલે ઉંચે ચડી ગયા ભાસતા હતા. સત્ય અને અહિંસાની ભાવના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં છે જ. પણ ગાંધીજીના આ સત્ય અને અહિંસાના દર્શનની ઉંડાઈ તથા વિશાળતા અમાપ છે. વળી એમણે યોગસૂત્રોક્ત યમનાં અહિંસાદિ પાંચેય અંગોને જીવનમાં ઉતાર્યા છે. અર્હિસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્તન્નિચૌ વૈરત્યાગઃ એ સૂત્રની યથાર્થતાનો અને અહિંસાની પોતામાં પ્રતિષ્ઠાનો દાખલો તેઓએ હમણાં જ કલકત્તામાં અને નોઆખત્રીમાં આપ્યો છે.^૧ આ રીતે શીલની પ્રતિષ્ઠા પોતામાં ગાંધીજીએ કરી છે. પાશ્ચાત્ય નીતિ વિચારની પણ એમના ચિંતન ઉપર અસર છે એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. પછી મનોનિગ્રહરૂપ યોગનાં યમોંગનો અભ્યાસ કરનાર ગાંધીજી જો કે સવિકલ્પ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ દશાને પ્રાપ્ત કર્યાનો દાવો કરતા નથી.^૨ એટલે તેઓએ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી હોય એમ

૧. હમણાં એટલે ૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં. એ પછી ચાર મહિને ૧૯૪૮ના નવ્યુચારીની ૩૦ મી તારીખે મહાત્મા ગાંધીજીનો એક ધર્મગ્રંથની હિંદુના હાથની ગોળીથી દેડાંત થઈ ગયો. એ હકીકતથી અહિંસાની સન્નિધિમાં વૈરત્યાગનો યોગસૂત્રોક્ત મહિમા અસત્ય સિદ્ધ નથી થતો. ગાંધીજીના અહિંસાના પ્રભાવથી હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે વૈરમાત્ર ઘટતો જતો જોવાથી કેટલાંક ઝનુની હિંદુના દૃઢયોમાં ભારે દ્વેષાગ્નિ પ્રગટ્યો અને તેનું આ પરિણામ આવ્યું. મનસ જગતનાં અતિદૂર રહેલા આત્મજીવોના ઉપર અસર ન થાય તેથી સન્નિધિમાં રહેલાં દૃઢયોમાં યતા વૈરત્યાગની હકીકત બદલાઈ જતો નથી, અને મહાત્મા ગાંધીજી તો આવા મરણથી સોફેટીસ અને ઈનુષ્ટ્રીસ્ટની પસે જઈ ઉભા અને આ દેશના આ યુગના મોટામાં મોટા મનુષ્ય બની ગયા. અને તેઓનો અહિંસા અને સત્યભાવરૂપ આત્મા જગતના વિશાળ લોકદૃઢયમાં અવતાર પામ્યો.

૨. વિચારની જરૂરી એકાગ્રતા, કે તેના પર જરૂરી કાષ્ઠ મેળવનારો દાવો હું નથી કરી શકતો એમ ગાંધીજી પોતે જ કહે છે. (જુઓ હરિજન બંધુ ૨ જુન ૧૯૪૬ પૃ. ૧૭૨).

નથી લાગતું. ઘણીવાર તેઓ સામાન્ય જન પેઢે જ જુએ છે તથા વિચારે છે છતાં તેઓનો મનોનિગ્રહ સાધારણ નથી. પછી ગાંધીજી ઇશ્વરભક્ત છે ‘રામનામની શક્તિનો ટાઇ અંત નથી’ એવું તેઓ માને છે.^૧ આરોગ્યપ્રાપ્તિ અને ચિત્તશુદ્ધિ મેળવવાનો ઉપાય પણ દ્વિલથી રામનામનું રટણ છે એવું તેઓ આ વર્ષે વારંવાર પ્રાર્થનામાં કહે છે. ગાંધીજીએ જો કે જૂની રીતે વેદાંત જ્ઞાનની ચર્ચાને કશું મહત્ત્વ આપ્યું નથી પણ હંમેશાં તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સત્યની શોધમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે અને એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરે છે. વળી ઉપનિષદો જે અભયને મોક્ષ કહે છે તે અભય સ્થિતિ ગાંધીજીએ પ્રાપ્ત કરી છે. ‘અભયને મેં કદી જાણ્યો નથી’ એમ પોતે કહે છે.^૨ અને ગીતામાં કહેલાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો સતત જગત રહીને પ્રયત્ન કરનાર તેઓ જીવન-મુક્ત શા માટે ન ગણાય ? આ રીતે શીલવાન, ભક્ત, મનોનિગ્રહી અને અભય હોવા સાથે મુખ્યત્વે તેઓ કર્મયોગી છે. અનાસક્ત રહીને આ ‘ચરાચર જગત ઈશથી આવાસ્ય છે’ એમ ગણીને લોકસંગ્રહ માટે નિરંતર પરમ પ્રયત્ન સેવે છે છતાં મહાત્યાગી છે. ટુંકામાં ગીતાએ ઈષ્ટ ગણેલ જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, યોગ, ત્યાગ, કર્મયોગ વગેરેનો ગાંધીજીએ અપૂર્વ સમન્વય સાધ્યો છે. વળી ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને એવી રીતે પોતાના અહિંસા ધર્મ સાથે વણી લીધાં છે કે ખ્રીસ્તીઓએ એમને સાચા ખ્રીસ્તાનુયાયી ગણ્યા હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે. આવી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓથી જે અપાર શક્તિ ગાંધીજીએ પ્રાપ્ત કરી છે તેનો વિનિયોગ તેઓ લોકકલ્યાણમાં કેવી વ્યાપક રીતે કરી રહ્યા છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું કલંક છે એમ ગણીને ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પ્રવૃત્તિને જીવન સમર્પ્યું હોય તે રીતે હરિજન નામથી

૧. એજન.

૨. એજન તા. ૧૯ મે ૧૯૪૬નું હરિજન બન્ડુ પૃ. ૧૩૮.

ઘણી ખરી પ્રવૃત્તિ કરે છે. પછી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા મેળવવાની આમ જનતામાં અપૂર્વ તમન્ના જગાડીને તથા સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર વાપરતાં શીખવીને સ્વતંત્રતાને માર્ગે પ્રગ્નને ચડાવી અને (જ્યારે પ્રગ્નને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે પ્રગ્નએ ગાંધીજીને રાષ્ટ્રપિતાનું ખિરક આપ્યું.) સાચું સ્વરાજ્ય એટલે સાત લાખ ગામડામાં વસતા અજ્ઞાન અને દરિદ્ર લોકોનું સ્વરાજ્ય એ ઉપર ભાર મુકીને જનતા જનાર્દનની ઉપાસના કરે છે. પછી જૂના કાળના અહિંસાવાદીઓ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓથી અલિપ્ત રહીને અહિંસાનો ઉપદેશ કરતા ત્યારે ગાંધીજીએ અસત્ય અને હિંસાથી સામાન્ય રીતે મલિન રાજકારણમાં અહિંસા અને સત્યને કાર્યસાધક સ્થાન અપાવી મનુષ્ય જાતિ માટે હિંસામાંથી મુક્તિ પામવાનું દ્વાર દેખાડી દીધું છે.

ગાંધીજીના જીવનમાં ઉપર જોયું તેમ ઉત્તમ ભારતીય અને માનવજાતીય સંસ્કારોનો સમન્વય થયો છે. અને એવા મહાપુરુષના દર્શનથી જગતના ભાવિ માટે હૃદયમાં આશાનો સંચાર થાય છે. જ્યારે ખીજ તરફથી નિરાશાના ગાઢ અંધકારથી જગત ઢંકાઈ ગયું છે કારણ કે વેપારમાં અને રાજકારણમાં તો પ્રાચીનકાળથી અસત્ય અને હિંસાનો પ્રવેશ હતોજ પણ વર્તમાનમાં તો અસત્ય અને હિંસાની ક્રોધ હદ રહી નથી. કાળાં ખજાર, હલકી વસ્તુનો ભેળસેળ વગેરે વેપારમાં પેટેલા અનેક પ્રકારના હિંસાયુક્ત અસત્યના સહેલાઈથી નજરે ચડતા દાખલા છે. રાજકારણમાં જીજ્ઞાસુ અને ગુપ્તાગુપ્ત હિંસામાં છેક કૌટિલ્યના વખતથી કાંઈ ખોટું નથી ગણાતું અને શાંતિકાળમાં જેનો વાંધો ન હોય તેનો વાંધો યુદ્ધકાળમાં તો શેનોજ હોય ? પણ છેલ્લા યુદ્ધ દંભને તથા અસત્યને સિંહાસનારુઢ કર્યા હતાં અને ઉગ્ર દેશભિમાને ઉત્પન્ન કરેલા દ્વેષાગ્નિના દાવાનળમાં જગત આખું ઘેરાઈ જઈને એટલે જોમ્મ પર્વત નવાં શોધાયેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રોએ એવો અવિચારી અને અકલ્પિત વિનાશ પ્રવર્તાવ્યો કે આઠ હજાર વર્ષથી માણસ જાતે કરેલા ભારે પુરુષાર્થથી ઉભી થયેલી માનવ સંસ્કૃતિનો નાશ ભાવિયુદ્ધમાં થઈ જવાની ભીતિ લાગવા માંડી છે.

પણ વેપાર કે રાજકારણમાં ન પડેલા સમાજમાં તો નૈતિક આરોગ્ય છે નાં ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ નિરાશાજનક છે. આ દેશમાં યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો જેને પહેલો લાભ મળ્યો તે પહેલી બીજી પેઢીના સ્નાતકો જીવનમાં નીતિને પ્રથમ સ્થાન આપતા હતા, જ્યારે પછીના સ્નાતકોમાંથી દાયકે દાયકે નીતિ સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે. અનીતિ છેક સરસ્વતીના ગર્ભગૃહ સુધી પહોંચી ગઈ છે. આ દુઃસ્થિતિ આ દેશમાં જ છે એવું પણ નથી. યુરોપ અને અમેરિકાના યુવાનોના જીવનમાં અને ત્યાં સર્ગતાં સાહિત્યમાં પણ ધર્મ અને નીતિની ભાવનાનું સ્થાન ગૌણ થઈ ગયું છે. અને કેળવણી તથા સાહિત્યની ઉદ્ધારક યોગ્યતાની ક્ષીણ દશાને પરિણામે, તથા આમજનતાની આર્થિક સંકટામણની અસરથી, તથા જીવનની અર્થ કામ લક્ષી શીલ-સુશી લોકમાનસમાં રુઢ થવાને લીધે નૈતિક શિથિલતાની શરમ ધણા કેળવાયેલા લોકોમાંથી પણ નીકળી ગઈ છે.

આ નિરાશાપૂર્ણ વિનાશ તરફ ગતિ કરતી સ્થિતિમાંથી માનવજાતિએ બચવું હોય તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને એકજ માર્ગ દેખાય છે અને તે માર્ગ એટલે શ્રી કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત, રામકૃષ્ણ કે ગાંધીજી જેવા હજાર વર્ષે ઉત્પન્ન થતા એકાદ જીવમાં નહિ પણ માનવજાતિના ધણા જીવોમાં ગીતાપ્રોક્ત સમત્વ-વિચાર અને આચારનું, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાજહિતનું, ધર્મ અને અર્થનું, ત્યાગ અને વ્યવહારનું, સંસ્કાર અને શ્રમનું, મન અને શરીરની શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત થાય, તથા સત્ય અને અહિંસા તેમજ જ્ઞાન અને પ્રેમથી પૂર્ણ અભિસંસ્પર્શ, ધણામાં સ્વપુરુષાર્થથી જાગે. અર્થાત માનવતાના શ્રેષ્ઠ સંસ્કારો ધણા માનવોને સંસ્કારે અને એવાં સંસ્કારવાળાં માણસોના હાથમાં જગતનું રાજકીયાદિતંત્ર ચલાવવાનું સોંપવામાં આવે તો જગતમાંથી અશાંતિ અને દ્વેષ દૂર થઈને શાંતિ, નિર્ભયતા, સ્વસ્થતા, સુખ, જ્ઞાન અને બ્રાતૃભાવ કે આત્મભાવની સ્થાપના થાય.

अस्तु ॐ शान्ति :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

ઐતિહાસિક મંશોધન	શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	૬-૦-૦
પરિષદ પ્રમુખનાં ભાષણો		૫-૦-૦
આદિવચનો અને ખીજાં વ્યાખ્યાનો	શ્રી. ક. મા. મુનશી	૪-૦-૦
કાવ્યવિચાર	અનુ. શ્રી. નગીનદાસ પારેખ	૫-૦-૦
નર્મદ શતાબ્દિ ગ્રંથ		૪-૦-૦
નર્મદ શતાબ્દિ સ્મારક ચિત્રાવલિ		૨-૦-૦
પંચતંત્ર	અનુ. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા	૮-૦-૦
ઉપરાંત સાહિત્ય પરિષદનાં સંમેલનોના અહેવાલો અને નિબંધસંગ્રહો		

